

ISSN 0000-0000 (Print)
ISSN 3134-9110 (Online)

EJH

EURASIAN JOURNAL OF HISTORY

2026

Volume 31

Issue 1(121)

ISSN 3134–9102 (Print)
ISSN 3134–9110 (Online)

EURASIAN JOURNAL OF HISTORY

2026

31-том • 1(121)-шығарылым
Том 31 • Выпуск 1(121)
Volume 31 • Issue 1(121)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2026

Баспагер: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ

Мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. Web-site: https://ejh.buketov.edu.kz/

Бас редакторы

PhD, қауымд. проф. **Серик Б. Стамбулов**

Жауапты хатшы

тарих магистрі **Гульнур Б. Оразбекова**

Редакциялық алқа

Пол У. Верт,
Хоуман А. Садри,
Томмазо Тревизани,
Даниэль Аньорве,
Игнасио Лиендо,
Сали К. Берг,
Дариуш Магер,
Мондира Дутта,
Ахмет Ташагыл
Сергей В. Любичанковский,
Дина А. Аманжолова,
Наталья Н. Аблажей,
Жибек С. Сыздыкова,
Аблет К. Камалов,
Рымбек М. Жумашев,

Зауреш Г. Сактаганова,

Игорь А. Кукушкин,

Ляззат К. Шотбакова,

Виктор В. Варфоломеев,

Эмма Р. Усманова,

Валерий Г. Ломан,

Кымбат К. Абдрахманова,

PhD, проф., Невада штаты университеті, Лас-Вегас, АҚШ;
PhD, проф., Орталық Флорида университеті, Орландо, АҚШ;
PhD, проф., Неаполь ориенталистика университеті, Неаполь, Италия;
PhD, проф., Гуанахуато университеті, Гуанахуато, Мексика;
PhD, проф., Кордова ұлттық университеті, Кордова, Аргентина;
PhD, проф., Жаңа Оңтүстік Уэльс университеті, Сидней, Австралия;
PhD, проф., Седльце университеті, Седльце, Польша;
PhD, проф., Дж.Неру университеті, Нью-Дели, Үндістан;
PhD, проф., Едитепе университеті, Стамбул, Түркия;
тар. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, проф., Новосибирск мемлекеттік университеті, Новосибирск, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу, Ресей;
тар. ғыл. д-ры, проф., Тұран университеті, Алматы, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. д-ры, Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., қауымд. проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;
тар. ғыл. канд., қауымд. проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

Атқарушы редактор

PhD д-ры **Ғалия Б. Саржанова**

Корректорлары

Сауле С. Балкеева, Алан К. Шакишев, Милена М. Кириллова

Компьютерде беттеген

Олжас А. Кулов

Eurasian Journal of History. — 2026. — 31-т., 1(121)-шығ. — 273 б. — ISSN 3134–9102 (Print). ISSN 3134–9110 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 30.01.2026 ж. № KZ66VPY00140946 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.03.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 34,12 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 28.

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2026

Издатель: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Адрес: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. **Web-site:** https://ejh.buketov.edu.kz/

Главный редактор

PhD, ассоц. проф. **Серик Б. Стамбулов**

Ответственный секретарь

магистр истории **Гульнур Б. Оразбекова**

Редакционная коллегия

Пол У. Верг,	PhD, проф., Университет Невады, Лас-Вегас, США;
Хоуман А. Садри,	PhD, проф., Университет Центральной Флориды, Орlando, США;
Томмазо Тревизани,	PhD, проф., Университет Неаполя «L'Orientale», Неаполь, Италия;
Даниэль Аньорве,	PhD, проф., Университет Гуанахуато, Гуанахуато, Мексика;
Игнасио Лиендо,	PhD, проф., Национальный университет Кордовы, Кордова, Аргентина;
Салли К. Берг,	PhD, проф., Университет Нового Южного Уэльса, Сидней, Австралия;
Дариуш Магер,	PhD, проф., Университет Седльце, Седльце Польша;
Мондира Дутта,	PhD, проф., Университет Джавахарлала Неру, Нью-Дели, Индия;
Ахмет Ташагыл,	д-р ист. наук, проф., Университет Едитепе, Стамбул, Турция;
Сергей В. Любичанковский,	д-р ист. наук, проф., Оренбургский государственный педагогический университет, Оренбург, Россия;
Дина А. Аманжолова	д-р ист. наук, проф., Институт российской истории РАН, Москва, Россия;
Наталья Н. Аблажей	д-р ист. наук, проф., Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия;
Жибек С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, проф., Институт стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия;
Аблет К. Камалов,	д-р ист. наук, проф., Университет «Туран», Алматы, Казахстан;
Рымбек М. Жумашев,	д-р ист. наук, проф., Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Зауреш Г. Сактаганова,	д-р ист. наук, проф., Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Игорь А. Кукушкин,	д-р ист. наук, ведущий научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Ляззат К. Шотбакова,	канд. ист. наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Виктор В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Эмма Р. Усманова,	научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Валерий Г. Ломан,	канд. ист. наук, старший научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;
Кымбат К. Абдрахманова,	канд. ист. наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

Исполнительный редактор

д-р PhD Галия. Б. Саржанова

Корректоры

Сауле С. Балкеева, Алан К. Шакишев, Милена М. Кириллова

Компьютерная верстка

Олжас А. Кулов

Eurasian Journal of History. — 2026. — Т. 31, вып. 1(121). — 273 с. — ISSN 3134-9102 (Print). ISSN 3134-9110 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ66VPY00140946 от 30.01.2026 г.

Подписано в печать 30.03.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 34,12 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 28.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова, 2026

Publisher: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”

Postal address: 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan

E-mail: history.journal.kbu@gmail.com. *Web-site:* <https://ejh.buketov.edu.kz/>

Editor-in-Chief:

PhD, Assistant Professor **Serik B. Stambulov**

Executive Secretary:

Assistant Professor **Gulnur B. Orazbekova**

Editorial Board:

Paul W. Werth,	Ph.D, Professor, University of Nevada, Las Vegas, USA;
Houman A. Sadri,	Ph.D, Associate Professor, University of Central Florida, USA;
Tommaso Trevisani,	Ph.D, Associate Professor, University of Naples L'Orientale, Naples, Italy;
Daniel Añorve,	Ph.D, Research Professor, University of Guanajuato, Guanajuato, Mexico;
Ignacio Liendo,	Ph.D, Professor, National University of Cordoba, Cordoba Argentina;
Sally K. Burt,	Ph.D, Senior Lecturer, University of New South Wales, Sydney, Australia;
Dariusz Magier,	Ph.D, Professor, University of Siedlce, Siedlce, Poland;
Mondira Dutta,	Ph.D, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India;
Ahmet Taşağıl,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Yeditepe University, Turkey, Istanbul;
Sergey V. Lyubichankovskiy,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Orenburg State Pedagogical University, Orenburg, Russia;
Dina A. Amanzholova,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia;
Natalya N. Ablazhey,	Doctor of Historical Sciences, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia;
Zhibek S. Syzdykova,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia;
Ablet K. Kamalov,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan;
Rymbek M. Zhumashev,	Doctor of Historical Sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Zauresh G. Saktaganova,	Doctor of Historical Sciences, Research Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Igor A. Kukushkin,	Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Lyazzat K. Shotbakova,	Candidate of Historical Sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Viktor V. Varfolomeev,	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Emma R. Usmanova,	Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Valeriy G. Loman,	Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;
Kymbat K. Abdrakhmanova	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

Executive Editor

PhD **Galyia B. Sarzhanova**

Proofreaders

Saule S. Balkeyeva, Alan K. Shakishev, Milena M. Kirillova

Computer layout

Olzhas A. Kulov

Eurasian Journal of History. — 2026. — Vol. 31, Iss. 1(121). — 273 p. — ISSN 3134–9102 (Print). ISSN 3134–9110 (Online).

Proprietary: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ66VPY00140946 dated 30.01.2026.

Signed in print 30.03.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 34,12 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 28.

Printed in the Publishing house of NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абылхожин Ж.Б., Нурбаев Ж.Е., Сұлтангазы Г.Ж.</i> Социальная поляризация казахского аула и классовая кампания советской власти в 1920-е годы.....	7
<i>Sadri H., McDowall G.</i> From the Qajars to the Islamic Republic: Iran's Struggle for Autonomy	20
<i>Alshykenova A.T., Mussabalina G.T., Smagulov S.</i> History of Medical Personnel Training in the 1970s–1990s of the 20th Century (A Case Study of Southern Kazakhstan).....	27
<i>Бауржан А., Қабылтаева С.К., Болатова К.Б.</i> Тарихи білім берудегі азаматтық құндылықтар: батыстық тұжырымдамалардың теориялық-әдіснамалық талдауы.....	37
<i>Бектаева И.Б., Жапекова Г.К., Дрозд Р., Абдрахманов Б.Н.</i> XX ғасырдың басындағы қазақ дәстүрлі қоғамының трансформациясы: әлеуметтік-мәдени аспектілері.....	47
<i>Bektassov Sh.T., Utegenov M.Z., Bekseitova A.T.</i> The Role of Local Authorities in Implementing the Confiscation of Bai Households in the Petropavl District in 1928	61
<i>Воропанов В.А.</i> Организация российской судебной системы на территории Среднего казахского жуза в 1820–1860-х гг.....	74
<i>Dulatbekov N.O., Myrzakhmetova A.Zh., Khlebnikov I.D.</i> Korean Independence Activist Kim Kyung - Cheon: a Biographical Narrative.....	86
<i>Жумашиев Р.М., Мейрамбеков А.К.</i> Академик Е.А. Букетов и «История глазами поэта». 2025 год 100-летие Е.А. Букетова и 50-летие книги О.О. Сулейменова «Аз и Я»... ..	100
<i>Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Шаукенов Ж.А.</i> Полицейский надзор за деятельностью казахской интеллигенции и народного меценатства в сфере издательства (1913-1917 гг.).....	107
<i>Каженова Г.Т., Абдыкулова Г.Х.</i> Кочевое население Степного края в годы гражданского противостояния: повседневные практики и стратегии выживания (1918 г. — начало 1920 г.).....	120
<i>Aktailak B.B., Sadykov T.S., Baishov B.B.</i> History of the Alash Movement in the Research of Hasan Oraltay	132
<i>Козина В.В.</i> Чистка партийного и государственного аппарата Карагандинской области в 1929–1933 гг. как составляющая часть политических репрессий	144
<i>Mukhametkalyieva K.B., Atantayeva B.Zh., Adilzhanov A.A.</i> The Development of Pedagogical Education in the Semipalatinsk Region in the 1920s: Problems and Achievements of the Kazakh Pedagogical College	157
<i>Nygmetova Zh.T.</i> The Settlement Process of Ethnic Kazakhs in Karaganda Region (1991-2001)	170
<i>Рахимов М.И., Шаяхмет Н.У., Рахимова Г.И.</i> Историко-культурный анализ мест травматической памяти в Павлодарском Прииртышье	182
<i>Tugelova M., Isabek B.</i> Specialized Vocational Education in Southern Kazakhstan in the 1920s–1940s as a Factor of Regional Modernization	194
<i>Шынтаев Н.А., Кашкинбаева А.Т., Таубаев С.С.</i> Күнделікті өмір тарихын зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрі: салыстырмалы талдау.....	204

**ҚР ЖӘНЕ РФ ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ БІРЛЕСКЕН
ЖҰМЫС ТОБЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ СОВМЕСТНОЙ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ
ИСТОРИКОВ РК И РФ
A STUDY BY A JOINT WORKING GROUP OF HISTORIANS
FROM KAZAKHSTAN AND RUSSIA**

<i>Abil Ye., Kuzembayuly A.</i> The Golden Horde in Kazakhstan's Commemorative Policy	215
<i>Аманжолова Д.А.</i> Об участии казахстанских авторов в создании гимна СССР	227
<i>Быков А.Ю.</i> К вопросу о восстании 1916 г. в Астраханском, Степном и Туркестанском губернаторствах	235
<i>Сактаганова З.Г.</i> К вопросу о женском контингенте в лагерях ГУЛАГа в 1930-х — начале 1950-х гг.: беременные женщины, численность и условия их содержания	261

<https://doi.org/10.31489/3134-9102/2026-1-1/7-19>

УДК 94(574)

Получена: 10 декабря 2025 г. | Одобрена: 26 февраля 2026 г.

Ж.Б. Абылхожин¹ , Ж.Е. Нурбаев^{2*} , Г.Ж. Сұлтанғазы² ¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан;²M. Narikbayev University, Астана, Казахстан(E-mail: abylkhozhin@mail.ru; zhaslannurbayev@gmail.com; sulg096@gmail.com)

Социальная поляризация казахского аула и классовая кампания советской власти в 1920-е годы

В статье анализируется социально-экономическая динамика казахского аула в период НЭПа и первых регулятивных акций Казкрайкома, раскрываются причины устойчивого расслоения сельского общества в 1920-е годы. Показано, что переход к новой экономической политике, который в общесоюзном масштабе сопровождался усилением роли товарно-денежных отношений и формированием рыночных групп (батрачество, зажиточные хозяева), в казахском ауле проявлялся слабее из-за преобладания натурального скотоводческого уклада и ограниченной включенности в товарный обмен. Новизна исследования состоит в том, что реформы 1920-х годов рассматриваются не только как административные кампании, но и как вмешательство в систему внутриобщинных норм, солидарности и перераспределения. На основе сопоставления официальных материалов о ресурсной обеспеченности хозяйств, партийных оценок итогов реформ и устных свидетельств из полевых записей конца 1950-х — начала 1960-х годов выявляется, что многие преобразования имели ограниченный эффект: получение земли и сенокосов часто не обеспечивало хозяйственной самостоятельности без скота и орудий, а перераспределение имущества байских хозяйств сдерживалось давлением традиции и страхом утраты общинных гарантий. В результате сохранялись поляризация, маргинализация и пауперизация значительной части аульного населения вплоть до коллективизации. В статье использованы статистические данные сельскохозяйственной переписи 1927 года, материалы партийно-советских совещаний и отчетности, а также устные источники, собранные в экспедициях Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР и отложившиеся в Рукописном фонде.

Ключевые слова: традиционная община, социальная структура, социальное расслоение, пауперизация, маргинализация, конфискация имущества, байство, батрачество, НЭП, Казкрайком.

Введение

История казахского аула 1920-х годов остается одной из ключевых проблем социальной истории Казахстана, поскольку именно в этот период столкнулись два разнонаправленных вектора развития: докапиталистические механизмы социальной дифференциации, укорененные в традиционном скотоводческом укладе, и «классово-ориентированные» регулятивные акции советской власти, направленные на перераспределение ресурсов и перестройку отношений собственности. Введение НЭПа и формальное допущение рыночных механизмов в масштабах страны усилили товарно-денежные процессы в сельских регионах, однако в казахском ауле влияние рынка было ограниченным из-за натурально-потребительской автаркии аула и его слабой включенности в товарные отношения. Это создавало особую ситуацию: советское государство пыталось провести реформы, предполагая их универсальный социально-экономический эффект, тогда как традиционная структура демонстрировала спо-

* Автор-корреспондент. E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

способность не столько к открытому сопротивлению, сколько к адаптации, переупорядочению и воспроизводству прежних связей через общинные институты, патерналистские практики и неформальные нормы. В результате вопрос о реальном влиянии реформ 1920-х годов на расслоение аула приобретает не только историческое, но и методологическое значение: он позволяет уточнить пределы модернизационного воздействия государства на традиционное общество, выявить роль общины как ключевой производственной и социальной «инфраструктуры», а также понять, почему формальные перераспределительные меры часто не приводили к ожидаемому «осереднячиванию» и снижению поляризации.

Целью статьи является анализ того, как реформы 1920-х годов (передел сенокосных и пахотных угодий, конфискация скота у крупных байских хозяйств и сопутствующие меры) воздействовали на процессы социального расслоения в казахском ауле в условиях НЭПа и первых лет деятельности Казкрайкома. Для достижения этой цели ставятся следующие задачи: реконструировать основные уровни и типы социальной стратификации аула (самодостаточные хозяйства, бедняцко-маломощные дворы, маргинальные и пауперизированные группы, люмпенизированные слои, наемные работники, крупные собственники); проанализировать противоречия между нормативной логикой реформ (распределение земли и сенокосов, передача конфискованного скота, ожидания роста «средняцкого» слоя) и реальными ограничителями — дефицитом вторичных ресурсов (тягло, инвентарь, семена), традиционными критериями справедливости, социальным давлением и зависимостями; оценить двоякий эффект конфискации: опосредованное влияние через межукладные воспроизводственные связи и прямое влияние через распределение ресурсов бедноте и батракам.

В историографии замечен устойчивый конфликт между нормативно-идеологическим и социально-антропологическим прочтением реформ. В первом случае реформы трактуются как последовательные и эффективные меры «социалистического преобразования», которые должны были разрушить экономическую базу аульной верхушки и обеспечить выравнивание. Во втором — реформы рассматриваются как вмешательство государства в сложную систему воспроизводственных связей, где решающими оказываются не формальные акты перераспределения, а способность хозяйства реально утилизировать полученные ресурсы и сохранять доступ к общинным гарантиям.

Среди основных пробелов следует выделить недостаточную проработку «производственной логики» традиционного скотоводческого аула как системы, где община выступает не просто формой социального контроля, а условием технологического и экономического оптимума. В ряде работ реформы анализируются преимущественно в политико-правовой или классовой рамке, тогда как механизмы воспроизводственных зависимостей оказываются описаны фрагментарно.

Социальная динамика аула 1920-х годов анализируется через сочетание экономико-структурного и социокультурного подходов. С одной стороны, ключевым является анализ реальных производственных ресурсов и возможностей их использования: земля и скот имеют смысл лишь в связке с тяглом, инвентарем, доступом к пастбищам и включенностью в кооперацию. С другой стороны, не менее важны соционормативные регуляторы: традиционные критерии справедливости, патерналистские связи и механизмы общинного давления, которые могли блокировать или видоизменять формальные решения государства. В работе акцентируется внимание на том, как традиционная структура адаптировалась к внешнему воздействию, сохраняя устойчивость и воспроизводя расслоение. Именно поэтому в статье реформы рассматриваются не как односторонний слом традиции, а как поле сложного взаимодействия, где результат определялся совокупностью хозяйственных ограничений и культурно-институциональных механизмов аула.

Материалы и методы

Материальная база статьи сформирована на стыке количественных и качественных источников, что позволяет рассматривать социальную структуру казахского аула 1920-х гг. не только через нормативные планы реформ, но и через практику их реализации и восприятия на местах. В качестве статистического блока использованы данные сельскохозяйственной переписи 1927 г. и обобщенные сведения по численности хозяйств и обеспеченности инвентарем в республике (в т.ч. по округам Петропавловскому, Павлодарскому, Кызылординскому, Сырдарьинскому и др.), а также материалы о масштабах конфискации и перераспределения скота у «баев-полуфеодалов» с привязкой к конкретным цифрам из отчетности и инструкций.

К нормативно-документальному массиву отнесены партийно-советские материалы и публичные выступления руководителей и экспертов (включая позицию Ф.И. Голощекина, оценки Оргсовещания

ЦК ВКП(б), доклад Наркомзема, суждения М. Ряднина, выступления Т.Р. Рыскулова), фиксирующие ожидания реформ и признание их ограниченных результатов. Отдельным пластом использованы устные свидетельства, записанные в конце 1950-х — начале 1960-х гг. в ходе полевых экспедиций Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР; материалы хранятся в Рукописном фонде и включают интервью жителей разных районов. Эти свидетельства задействованы как источник для анализа социальных реакций на конфискации и высылки, а также для выявления «языка памяти» и практик объяснения происходившего (религиозные мотивы, страх нарушить традицию, оценка роли бая как патрона).

Методический инструментарий статьи выстроен так, чтобы связать в единой аналитической рамке социальную стратификацию аула, логику советских «классово-регулятивных» кампаний и реальные ограничения традиционного хозяйственного уклада. В основе лежит историко-структурный анализ. В работе реконструируется внутренняя архитектура традиционной аграрной среды, выделяются устойчивые и пограничные социально-хозяйственные позиции (самодостаточные дворы, бедняцко-маломощные хозяйства, батрачество, маргинальные и пауперизированные группы, люмпенизированные слои, верхушечные крупные скотовладельцы), а затем объясняется, как эти позиции воспроизводились через общинные механизмы кооперации, дополненности и перераспределения, а также через неформальные властно-статусные иерархии. Такой подход позволяет рассматривать расслоение не как «простую сумму бедных и богатых», а как процесс, поддерживаемый институциональными правилами и зависимостями внутри общины и в более широком пространстве воспроизводственных связей.

Проблемно-хронологический метод используется для отслеживания последовательности реформ и смещения акцентов государственной политики в 1920-е гг.: от допущений НЭПа и роста товарно-денежных процессов в деревне к попыткам воздействовать на аул через передел сенокосов и пашни, а затем через конфискацию скота и высылку «баев-полуфеодалов». Это дает возможность показать, что реформы разворачивались и накладывались на действующие докапиталистические практики и потому сталкивались с системными ограничителями, которые проявлялись по-разному на каждом этапе.

Сравнительно-сопоставительный анализ применен для проверки разрыва между нормативными целями и фактическими результатами: заявленные критерии перераспределения, например, распределение сенокосов «по едокам» сопоставляются с традиционными представлениями о справедливости (ориентация на число голов скота), а расчетные «нормы осереднячивания» — с реальными объемами выдачи ресурсов. На этом основании интерпретируются статистические и округовые данные не как «самодостаточное доказательство успеха», а как материал для выявления диспропорций, дефицитов и формальности отдельных акций, когда ресурсная поддержка не обеспечивала устойчивого хозяйственного эффекта и не переводила бедняцко-батрацкие дворы в середняцкий слой в содержательном смысле.

Результаты

В начале 1920-х годов советская власть оказалась в состоянии глубокого хозяйственного и общественно-политического спада. Масштаб трудностей был настолько велик, что для большевистского руководства становился реальным риск утраты контроля над страной. Чтобы остановить разрушение экономики и социальной системы, было принято решение изменить курс и запустить новую экономическую политику (НЭП). Этот поворот означал временное и вынужденное допущение рыночных механизмов и частной инициативы ради оживления хозяйственной жизни. Новая модель не означала отказа от социалистических целей: рынок рассматривался как тактический инструмент восстановления.

После введения НЭПа в сельских регионах бывшей империи стали самостоятельно развиваться товарно-денежные процессы. Усилились обмен, частная торговля и накопление. На этой основе постепенно складывалась рыночно-капиталистическая линия развития, которая вела к новому варианту имущественного расслоения деревни. Оформлялись группы сельских наёмных работников — батраков — и слой зажиточных хозяев, относимых к кулачеству. При этом прежние, дорыночные формы неравенства не исчезли: они продолжали действовать и влияли на социальную динамику.

В казахском ауле, который можно рассматривать как обобщённый тип традиционного аграрного уклада, воздействие рынка ощущалось значительно слабее. Причина заключалась в ограниченной включённости в торговлю и ориентации на натуральное потребление. Хозяйства оставались во многом замкнутыми и самообеспечивающимися, поэтому капиталистические факторы действовали ми-

нимально. Экономическая жизнь строилась по старым, докапиталистическим правилам, а социальные различия формировались преимущественно на традиционной основе.

Внутри аула складывались противоположные группы: крупные и обеспеченные скотоводческие хозяйства и значительная масса обедневших семей. Между ними существовали пограничные и неустойчивые слои, находившиеся на грани выпадения из нормальной хозяйственной жизни. Такое деление, конечно, упрощает реальность: традиционная среда воспроизводила широкий спектр промежуточных хозяйственных типов и социальных позиций, постоянно «переливавшихся» друг в друга.

Относительно устойчивое положение занимали самодостаточные хозяйства. Они полностью покрывали базовые потребности продуктом собственного производства. Главной задачей было не текущее пропитание, а сохранение и наращивание производственной базы, прежде всего поголовья скота. Однако из-за коллективного пользования пастбищами развитие таких хозяйств было возможно только в рамках общинного взаимодействия, через совместную организацию труда и кооперацию.

К этой группе относили середняков и зажиточных владельцев. Сюда же входили небольшие байские хозяйства, которые ещё не вышли из общинной зависимости. Обладая более крупными стадами, они получали управленческое влияние, брали под контроль организацию работ и распределение ресурсов. Фактически они сосредотачивали в своих руках функции внутриобщинного перераспределения и использовали труд рядовых общинников в собственных интересах, опираясь на имущественное превосходство.

Социальная раздробленность, основанная на частно-семейной собственности на скот, вела к заметному расслоению. Среди относительно самостоятельных хозяйств выделялись большие группы бедных и хозяйственно слабых семей. Эти семьи постепенно начинали «выпадать» из производственного процесса, который держался на общинной организации жизни. Но выпадение не означало мгновенного полного обнищания: необходимый продукт обеспечивала община, поскольку внутри неё действовал устойчивый механизм взаимопомощи и солидарности. Иначе говоря, доступ к минимуму жизненных благ гарантировался общиной, а не рынком и не государством.

Такое обеспечение достигалось через традиционные соционормативные институты: общинный патернализм (опека слабых), реципрокацию (взаимные услуги и обмены) и редистрибуцию — перераспределение части общего внутриобщинного продукта в пользу малоимущих и неимущих. Эти практики удерживали бедняков в пределах общины, но одновременно могли превращаться в инструмент зависимости, если ключевые функции перераспределения оказывались под контролем верхушки.

Внутри бедных и маломощных хозяйств условно выделялись два уровня. Первый — семьи, добывавшие жизненные средства в объёме, более-менее достаточном для воспроизводства рабочей силы. Это был минимум необходимого продукта, позволяющий физически поддерживать труд. Второй уровень был меньше: эти семьи получали продукт не только для биологического выживания, но и в объёме, позволявшем хотя бы частично следовать нормам и обычаям социума. Они ещё могли, пусть с напряжением, участвовать в обрядах и повседневных практиках (свадьбы, похороны, гостевание), а иногда — вступать в отношения сбалансированной реципрокации, когда помощь компенсировалась равноценной отдачей.

Заметный слой составляли работники, которым уже не удавалось обеспечить необходимый продукт ни собственным хозяйством, ни одной лишь общинной поддержкой. Общинная система фактически оттесняла их на периферию, и они вынужденно искали дополнительные, а иногда основные источники существования вне своей общины. Чаще всего они вступали в отношения найма, сдавали рабочую силу «на стороне», иногда выходя за пределы привычного социального пространства традиционной структуры.

На эту массу постепенно распространялась тенденция разрыва привычных связей. Разрыв вёл к десоциализации личности и усиливал аномию — состояние, когда человеку всё труднее опираться на понятные нормы и устойчивые правила. Люди оказывались в начале процесса утраты принадлежности к своей «родной моральной общности», то есть к общине: прежние формы взаимопомощи и авторитеты слабели, обязанности размывались, а новые связи воспринимались как чуждые.

Так возникала маргинальность как пограничное положение. Человек частично терял «родные» связи и формы поддержки, но не разрывал их окончательно. Одновременно он пробовал встроиться в иной тип отношений и адаптироваться к другой среде, но не мог полноценно интегрироваться: правила новой среды не усвоены, ресурсов недостаточно, доверия нет. В результате он оказывался «между двумя мирами»: уже не в центре прежнего сообщества, но и не в новом коллективе.

Обширную страту составляло пауперизированное население, ещё сохранявшее слабую связь с производством. Эти люди держались за представление о хозяйственной самостоятельности, хотя де-факто основания для неё исчезали. Нищета воспринималась как временная, а надежда на «возврат устойчивости» становилась важным психологическим механизмом выживания.

Наконец, существовала категория люмпенов — аульных жителей, полностью дезинтегрированных относительно процесса производства. Люмпенизация выступала как последняя стадия деклассирования. Люмпены жили случайными заработками, но чаще — подаяниями и попрошайничеством. Для них, как отмечалось, была «полностью атрофирована... психология труженика», но сохранялась деформированная психология собственника: рвачество, стремление «преуспеть» без труда, склонность паразитировать и ожидание лёгкой выгоды [1; 71]. Именно маргинальные, пауперизированные и люмпенизированные группы нередко становились наиболее восприимчивой социальной базой для классовых акций советского государства: раздражение, агрессивность, склонность искать виновных вовне и вера в радикальные обещания «решить всё сразу» делали их удобными участниками конфликтных сценариев.

На верхнем социальном полюсе традиционной структуры находились хозяйства крупных собственников. Они владели большими стадами и могли вести дела уже не в рамках повседневной общинной кооперации. Их хозяйство было ориентировано на получение прибавочного продукта и престижное потребление. Работа поддерживалась за счёт эксплуатации зависимых общин и наёмных работников; найм имел докапиталистический характер, а «оплата» часто сводилась к минимуму (корм и крайне бедное жильё).

Дополняя картину, следует назвать батрачество (сельских пролетариев) и хозяйства частнокапиталистического типа. Последние были нацелены на извлечение прибавочной стоимости через капиталистическую эксплуатацию наёмного труда, но в «классическом» виде в ауле встречались редко. Чаще существовали гибридные, промежуточные формы: уже не строго традиционные, но ещё не полноценные частнокапиталистические предприятия. Батраков же было заметно больше, но их положение во многом определялось связями с кулацкими хозяйствами деревни, станицы или кишлака; поэтому они занимали особую нишу «как бы за пределами» собственно традиционного социума аула.

В итоге главным социальным результатом докапиталистической тенденции становились маргинализация и пауперизация широких масс. Сдерживать эти процессы стремилась социалистическая тенденция, исходившая от политики государства: земельно-водная реформа, землеустройство, передел сенокосных и пахотных угодий, конфискация скота у «баев-полуфеодалов», кредитная и налоговая политика, кооперирование, классовые политико-правовые акты и т.д. Противоборство докапиталистической и социалистической тенденций составляло основное содержание нэповского периода в ауле и выражало вопрос «кто — кого».

Давление социалистических регулятивов на докапиталистическую линию усиливалось. Однако было бы неверно повторять тезис советской историографии о том, что уже в 1920-е годы социалистические факторы глубоко и эффективно подавили прежнюю систему. Если бы докапиталистический вектор был сдержан радикально, то к концу 1920-х «осередничивание» аула стало бы не только статистическим показателем, а реальностью социальной жизни. Но этого не произошло: сохранялось полярное расслоение, а механизм расширенного воспроизводства маргинальности и пауперизации работал устойчиво до коллективизации. Следовательно, социалистическая тенденция, задавая стратегическую перспективу, в 1920-е годы не охватила и не преобразовала полностью докапиталистическую основу аула.

До классовой экспроприации и коллективизации государственная политика не смогла нейтрализовать и верхушку традиционной структуры. Контроль воспроизводственных хозяйственных связей исходил от местной элиты и поддерживался не только экономическими ресурсами, но и властными функциями. Несмотря на провозглашённую в 1917 году ликвидацию привилегий, в традиционном обществе сохранялись иерархии: статусно-сословные различия, престижные градации, генеалогические ранги, геронтократические представления. Для традиционного сознания это воспринималось как естественный порядок, закреплённый обычаем и сакрализированный традицией; нарушение традиции могло вызывать страх наказания потусторонними силами (болезни, засуха, падеж скота). Отсюда — настороженность части аульчан к «байскому добру», изымаемому у верхушки.

Традиционная структура показывала способность не столько открыто сопротивляться, сколько приспосабливаться к внешним акциям государства. Потенциал реформ часто ограничивался тем, что инициаторы плохо понимали механизмы воспроизводства традиционного уклада, недооценивали его

институциональные приоритеты, соционормативную культуру и экологические принципы организации жизни.

Показательный пример — передел сенокосных и пахотных угодий. На VI Всеказахской партконференции Ф.И. Голощекин риторически заявил: «Что такое передел луговых угодий? Это есть маленький Октябрь» [2; 21]. На VI Всеказахском съезде Советов прогнозировали, что передел ликвидирует «земельное засилье байства» и ограничит накопление и рост байских хозяйств [3; 22]. Пропагандистская литература шла ещё дальше: передел якобы подрывает возможности баев эксплуатировать бедноту и разрушает патриархально-родовые пережитки [4; 21]. Однако реальные основания для таких ожиданий были слабыми.

Слабые места реформы проявлялись не только в организации, но и в содержании. Простое перераспределение земли не снимало противоречий вокруг земельных ресурсов, если семья не могла полноценно использовать участок. Чтобы земля стала источником устойчивого улучшения, требовались «вторичные» ресурсы: тягловая сила (рабочий скот), инвентарь, орудия, семена. Между тем бедняцкие и маломощные хозяйства и значительная часть середняков испытывали острый дефицит этих ресурсов. В 1928 году в республике насчитывалось свыше 800 тысяч казахских хозяйств. Перепись 1927 года фиксировала крайне малую обеспеченность техникой: около 124 тыс. примитивных орудий, 54 тыс. плугов, лишь 0,5 тыс. сеялок, около 13,5 тыс. сенокосилок, 9,4 тыс. железных борон и т.д. [5; 53-54]. По округам картина была ещё жёстче: в Петропавловском округе не имели инвентаря 95,5 % бедняцких и 83,2 % середняцких хозяйств; в Павлодарском — 99,4 % и 85,8 %; в Кызылординском — 72,9 % и 69,1 %; в Сырдарьинском — 66,2 % и 54,5 % [6; 103].

В таких условиях земля часто становилась «бумажным» приобретением. Семьи, не имея тягла и инвентаря, не могли реализовать право на участок и нередко возвращали землю прежним владельцам — зажиточным и баям. Передел сенокосов сталкивался с аналогичными барьерами. По норме сенокосы распределялись «по количеству едоков» [7; 122], но традиционная справедливость опиралась на число голов скота. Поэтому многодетный бедняк, формально получавший преимущество, мог подвергнуться моральному давлению со стороны верхушки через апелляцию к «законам предков». Если конфликт разворачивался, нарушителей могли отеснить от каналов общинных гарантий, которые нередко контролировала элита. Бедняк, рискуя потерять общинную поддержку, часто предпочитал конформистский выбор: отказаться от спорного участка и сохранить доступ к прожиточному минимуму через редистрибуцию.

Отсюда видно, что риск «нежелательного» для власти сценария объяснялся не «пассивностью масс», а хозяйственной рациональностью бедных. Патерналистские связи, прикрывавшие эксплуатацию, могли давать больше гарантий выживания, чем формальный передел сенокосов, если у семьи не было ресурсов, чтобы использовать землю. Главным сдерживающим фактором оставался способ организации производства: необходимый продукт и воспроизводство средств производства были достижимы главным образом внутри общины через кооперацию, принцип дополнительности и производственно-технологический «оптимум». Индивид с ограниченными ресурсами вне общины не мог поддерживать хозяйство, поэтому «идти против общинного согласия» означало «перепилить ветку, на которой сидишь».

Источники подтверждают такую логику. Нарком земледелия Султанбеков описывал ситуацию: «...когда бедняк... не имея возможности скосить сено, вспахать землю, вынужден был возвращать землю обратно баю... и возвращая ему спасибо за то, что бай его как-нибудь накормит...» [7; 127]. Оргсовещание ЦК ВКП(б) в апреле 1929 года признало, что «результаты этих мероприятий не были блестящими» [8]. Отмечалось и отсутствие ожидаемой мобилизации: М. Ряднин писал, что беднота «не была активной действующей силой» и что передел сенокосов не вызвал «в должных размерах и остроте классовую борьбу» [8; 28]. Сам Голощекин фиксировал «неучтённый выход» для крупных баев: «...мы отняли у них земли... Они как будто и в ус себе не дуют... есть еще какой-то выход для бая, и вот этот выход... мы должны найти и отнять его» [2; 75]. Таким образом, передел сенокосов и пашни не дал того социально-экономического эффекта, на который рассчитывал Казкрайком ВКП(б): устойчивость традиционной структуры и дефицит ресурсов у бедняков делали реформу менее результативной, чем ожидалось.

Более жёсткой по замыслу была реформа 1927 года: конфискация средств производства (прежде всего скота) у «баев-полуфеодалов» и выселение их семей. Воздействие конфискации на расслоение было неоднозначным и проявлялось на двух уровнях. Первый уровень связан с межукладными связями: между общиной и крупным байским хозяйством существовали тесные воспроизводственные

взаимосвязи в рамках интегральной производственной общности. Монополизируя ключевые организационно-хозяйственные полномочия, бай получал возможность отчуждать часть продукта общин. Это ухудшало положение рядовых членов. Однако внутриобщинный механизм поддержки бедных зависел от общего объёма продукта: сокращение продукта сужало возможности помощи и ускоряло вытеснение бедных на периферию. Отсюда «обратный» вывод: ослабление каналов утечки продукта к крупным хозяйствам могло частично сдерживать углубление расслоения. Но дифференциация разворачивалась главным образом внутри общин, поэтому эффект конфискации на этом уровне был опосредованным и его нельзя переоценивать.

Второй уровень был прямым: конфискация предполагала передачу части изъятого скота бедноте и батракам, то есть укрепление ресурсной базы низших слоёв и расширение середняцкого слоя. По данным, реформа затронула 696 хозяйств крупных баев-полуфеодалов (при плане около 1500). У них изъяли 144 474 единицы скота (в пересчёте на крупный), а 84 599 голов передали 25 061 бедняцко-батрацкому домохозяйству [9; 354–356]. В официальной статистике это подавалось как успех; в некоторых публикациях долю середняков доводили до 76,3 %, оставляя бедняков на уровне 18,2 % [6; 101]. Однако возникает ключевой вопрос: всегда ли объём переданного скота был достаточен, чтобы реально «подтянуть» хозяйства до нормы устойчивого ведения хозяйства?

Инструкция по конфискации прямо задавала ориентир: в кочевых районах бесскотным хозяйствам следовало передавать до 12 голов в пересчёте на крупный (1 голова КРС = 5 голов мелкого), а хозяйствам, уже имеющим скот, — доводить до той же нормы [10; 77]. Но на практике выполнить это удавалось далеко не всегда. В Каркаралинском округе, преимущественно скотоводческом [11; 36], расчёты показывали, что для доведения получателей до 12 единиц требовалось 12 139 голов, тогда как фактически передали 7065, то есть дефицит превысил 5 тысяч. Похожая картина была и в Кызыл-Ординском округе, где дефицит достигал примерно 9 тысяч [9; 366]. Источники фиксируют случаи, когда дворам выдавали одну-две единицы скота в пересчёте на крупный.

На проблему «формальности» указывал Т.Р. Рыскулов: «...часть этого переданного скота бедняцкие хозяйства продают... на оплату долгов, на внесение налога... Оставшиеся же 2–3 головы не составляют скота» [12; 19]. Это важно: ликвидация крупного хозяйства лишала бедняков и батраков привычного источника заработка и поддержки; передача скота должна была стать альтернативой, но при малых объёмах и при необходимости срочно покрывать долги и налоги сценарий «встать на ноги» часто срывался. Поэтому Рыскулов подчёркивал, что «отобрание одного скота... недостаточно» и бедноте нужно «дать другие виды помощи одновременно» [12; 19].

Кроме того, в условиях скотоводства главным гарантом получения необходимого продукта и воспроизводства средств производства оставалась община. Даже получив скот, трудящийся должен был включиться в общинную организацию труда. Но для этого нужен был минимальный объём средств производства: без него хозяйство выпадало из принципа дополнительности и производственно-технологического «оптимума». Следовательно, получивший слишком мало скота не мог встроиться на равноправных началах. На бумаге его могли записать в «середняки», но, по существу, зависимость и подчинение сохранялись, лишь менялся уровень, на котором они действовали.

Можно предположить, что часть бывших работников крупных хозяйств могла перейти в колхозы или совхозы, но альтернатива была ограниченной: в период реформы было создано всего 5 животноводческих совхозов и 293 колхоза [13], чего явно не хватало для тысяч людей, потерявших прежние источники существования.

В итоге ожидаемый эффект конфискации (как и эффект передела сенокосов) во многих случаях не достигался. Идеи реформ нередко превращались в формальность — из-за непонимания смысла мер на местах, искажения целей, смещения акцента на конфискацию при слабом соблюдении процедур распределения и сопровождения помощи. Но главное препятствие заключалось в самой специфике традиционной аграрной структуры: механическое перераспределение ресурсов не ломало автоматически систему производства и отношений.

Поэтому классово-ориентированные акции советской власти не заблокировали докапиталистический механизм расслоения. Социалистическая тенденция не нейтрализовала интенсивность докапиталистической дифференциации, подпитываемой отношениями собственности вокруг скота и борьбой за земельно-пастбищные ресурсы. Показательно, что к концу 1928 года 75,3 % всех скотоводческих хозяйств оставались бедняцкими (пауперизированными) или жили с большим напряжением, фактически на грани обнищания [14; 581].

Наконец, необходимо сопоставить социальную реальность с официальным дискурсом. Пропганда и отчёты часто утверждали, что реформы встречались с энтузиазмом и что якобы поступали многочисленные письма с просьбами проводить акции в новых аулах. Однако представить единоедушное воодушевление можно лишь частично и прежде всего применительно к части маргинально-пауперизированных и люмпенизированных слоёв. И то не ко всем: значительная доля этих людей была занята в «феодално-байских хозяйствах» и зависела от них; ликвидация крупных хозяйств могла означать потерю единственного способа выживания. При этом удар нередко испытывали и массовые скотоводческие общины: разрыв воспроизводственных связей с ликвидированными крупными хозяйствами ухудшал условия организации производства в общинах. Следовательно, вмешательства государства затрагивали не только верхушку, но и широкие слои традиционного социума, причём порой в формах, которые власть изначально недооценивала.

Обсуждение

В конце 1950-х и в начале 1960-х годов сотрудники Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР (так тогда назывался нынешний Институт истории и этнологии) выезжали в полевые экспедиции по разным районам Казахстана. Главная задача была практической и конкретной. Нужно было встретиться с современниками важных событий и зафиксировать их воспоминания. Собирали как письменные свидетельства, так и устные рассказы. Историков интересовали темы, которые считались ключевыми: революция 1917 года в крае, Гражданская война, сложные повороты 1920–1930-х годов и другие сюжеты. В результате накопился большой массив материалов. Все это было передано в Рукописный фонд Института и осталось там в виде папок, стенограмм и записей.

Надо понимать обстановку тех лет. После сталинских обвинительных кампаний и репрессий прошло всего два десятилетия. Память о них сохранялась очень живо. Вместе с этой памятью сохранялся и страх. Поэтому многие опрашиваемые не всегда говорили открыто. Они часто выбирали безопасные формулировки. Иногда их ответы звучали почти как лозунги. Чувствовалось, что риторика заимствована из газетных передовиц и официальных выступлений. Люди осторожничали, особенно когда разговаривали с городскими учеными. В этом нет ничего удивительного. Кроме того, и сами участники экспедиций по понятным причинам чаще стремились фиксировать «правильные» и комплиментарные оценки советской власти. Такой запрос был удобнее и безопаснее.

Но даже при этих ограничениях исследователям иногда удавалось наладить доверительный разговор. В ходе беседы люди расслаблялись и начинали вспоминать детали. И тогда в общем потоке повествования прорывались фразы и оценки с отчетливо негативным оттенком. Сотрудники Института обычно аккуратно записывали все, что слышали, независимо от тона. При этом существовала негласная логика: если какая-то часть материала не подходит для будущих публикаций, ее просто не используют. Но в архиве она все равно останется.

Представленные устные материалы показывают не столько «фактическую сторону» событий (конфискации, высылки, перераспределение скота), сколько структуру народного восприятия этих процессов спустя 25–30 лет. Повторяющиеся мотивы — образ «доброе бая», плач аульчан, молитвы, исчезновение привычных форм взаимопомощи, символические интерпретации (гибель скота как «наказание») — указывают на устойчивый паттерн памяти. Это не единичные эмоциональные эпизоды, а элементы коллективного нарратива о нарушенном моральном порядке.

Ниже приводятся отдельные фрагменты и выдержки из материалов Рукописного фонда, посвященные восприятию реформ 1920-х годов. Информантами выступили очевидцы всех тех событий, которые происходили в 1920–1930-е годы. На момент опроса они были в совершеннолетнем возрасте и происходили из семей середняков либо бедняков. Устные воспоминания, записанные в конце 1950-х — начале 1960-х годов, формировались под влиянием трёх факторов: личного опыта, травматической памяти о репрессиях и голоде, продолжающегося идеологического давления. Поэтому им нельзя приписывать статус точного протокола событий. Зато они высоко надёжны как источник по истории представлений и моральных оценок. Речь идет не о «буквальной фактичности», а о социальной памяти и ценностной интерпретации прошлого. По отдельности приведённые эпизоды — это частные случаи. Но их география (разные области), социальный состав информантов (бедняки, середняки, батраки, аксакалы) и тематическая повторяемость позволяют говорить не только об индивидуальных мнениях, а о массово воспроизводимом типе памяти.

Так, в стенограммах бесед с некоторыми колхозными аксакалами из Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области, записанных в 1959 году, встречаются такие «эпизоды памяти». Один рассказ сводился к следующему. Бедной семье по имени Куаныш выделили несколько овец и одну лошадь. Этот скот раньше принадлежал местному баю Кайназару, которого вместе с семьей куда-то увезли. Затем наступила зима, и, по словам рассказчика, овцы и лошадь погибли. Аул воспринял это как знак свыше: многие говорили, что Аллах наказал Куаныша за то, что он получил «неправедный» скот.

В другом воспоминании описывался приезд районного начальника. Его запомнили по черной кожаной куртке и такой же фуражке. Он приехал и изъясил скот у бая Толеке. У Толеке, как говорили, были сотни баранов, много лошадей и кобылиц. Несколько баранов начальник тут же передал пастуху Толеке, то есть батраку. Этот пастух попросился к аксакалам кочевать вместе с их аулом, то есть войти в общину. Но старики отказали и даже не стали обсуждать просьбу. Тогда пастух при всех зарезал одного барана и угостил мясом детей и женщин. После этого он ушел с оставшимися овцами. Он говорил, что пойдет в город, там продаст овец и попытается устроиться на работу.

Есть и еще один характерный сюжет. В тяжелые периоды люди вспоминали бая Нуржанбека. По словам информантов, он часто помогал односельчанам: давал семена и предоставлял свои плуги. Когда его выслали, привычные формы поддержки исчезли. И тогда, как утверждалось, многим стало просто не к кому обратиться. В результате часть жителей покинула аул и ушла в Экибастуз добывать уголь [15; 56, 76–78].

Встречались и воспоминания другого характера. Один информант рассказывал, что в детстве был мальчиком-пастухом у бая Серкежана-ата. Он помогал взрослым пастухам пасти байский скот. Он запомнил, как хозяин очень сердился, когда пропадали овцы (предполагалось, что их могли задрать волки). Но в целом он описывал бая как доброго человека. Кроме того, кто-то из родственников хозяина обучал детей грамоте. Поэтому рассказчик научился читать и считать и потом легче учился в школе.

Похожее говорится и о другом богатом бае — Нуртас-ага. По воспоминаниям, он учил детей аула арабской грамоте и арифметике. Он также рассказывал им о султанах и батырах рода найман [16; 38, 52, 56, 59, 76].

Вот что вспоминали некоторые жители Балхашского района Алма-Атинской области (записи 1958 или 1959 года). Один из информантов говорил, что уже не помнит точную дату, когда их бая увезли вместе с семьей. Но он хорошо запомнил самого человека. Бай, по его словам, был добрым и часто шутил с ребятей. Дети аула играли с его детьми в асыки. Когда бая уводили, женщины аула, в том числе мать рассказчика, плакали. Мать повторяла, что этот человек был хороший и помогал людям, особенно в тяжелые периоды.

Другой собеседник вспоминал джут — время, когда пастбища покрывались твердым настом и скоту было трудно добывать корм. Тогда, по его словам, бай давал аулу своих лошадей. Лошади разбивали лед копытами, и это помогало пасти скот на общих угодьях.

Также рассказывали, как увозили бая Жанбырбая. По воспоминаниям, какой-то человек кричал на бая и его детей. Он заявлял, что увозит их надолго, «навсегда», в Сибирь. При этом он размахивал револьвером и угрожал не только семье бая, но и всем аульчанам. Люди плакали и прощались, а это его злило. Вечером, на намазе, аксакалы, как говорили, молились за бая.

В одном из эпизодов упоминались байские батраки. Когда начальство забирало бая, его дети плакали, и батраки тоже молились за него. Тогда один из начальников накричал на молящихся, назвал их «жунды» и заявил, что они не понимают, какое «счастье» им принесла советская власть. И тут же, при всех, отдал им шесть овец из отары бая. Когда представители власти уехали, батраки сказали, что уйдут в русскую деревню, продадут овец и попробуют устроиться там на работу, возможно, опять батраками [17; 68, 72, 85].

Есть похожие материалы из собеседований с жителями Карабутацкого района Актыбинской области (записи 1962 года). Один из информантов вспоминал, что когда бая увозили из аула, его пастухи помогали собирать белую юрту. Но начальник грубо остановил их. Он кричал, чтобы пастухи «отдали баю свои дырявые кошмы», а белую юрту, мол, забирает советская власть.

Были рассказы не о высылке, а о бытовой помощи. Один бедняк хотел жениться на девушке из другого аула, но у него не хватало овец для калыма. Тогда бай Кайнагул, по словам информанта, дал ему две хорошие кошмы и несколько овец, чтобы тот смог собрать калым.

Один свидетель подробно описывал сам момент высылки. Бая увозили вместе с семьей на двух телегах. Погрузить удалось только одну юрту, и то с трудом. Начальник, как вспоминали, смеялся и говорил, что юрта бая все равно не понадобится: теперь он якобы будет жить в землянке, в песках на Арале. Многие аульчане долго бежали за телегами. Они подбирали вещи, которые падали на дорогу, и снова складывали их на телегу. Люди плакали, гладили бая и его детей, желали им здоровья. Они говорили, что будут помнить его доброту и молиться за него и семью. Когда бая увезли, а городские люди уехали, родственники и сородичи, по словам информанта, еще раз собрались и молились за него [18; 46, 56, 71].

Совокупность устных свидетельств показывает, что на уровне повседневного сознания конфискации и высылки часто воспринимались не как «социальная справедливость», а как разрушение привычной системы взаимных обязательств и поддержки. Образ бая в памяти информантов выступает не только как фигура богатого собственника, но и как локальный донор ресурсов, посредник и покровитель. Тем самым устные источники дополняют основные идеи и положения исследования, демонстрируя разрыв между официальным дискурсом и живым социальным восприятием реформ.

Заключение

Таким образом, социально-классовые вмешательства государства в жизнь традиционного общества нарушали, а иногда и прямо разрывали сложившиеся социально-экономические связи воспроизводства. Из-за этого страдала и сама функциональность традиционной структуры. Но даже при таких ударах в 1920-е годы эта структура еще сохраняла относительную устойчивость и продолжала держаться за привычные механизмы жизни. Поэтому социальная дифференциация в ауле формировалась не только как имущественный разрыв, но как воспроизводимый комплекс зависимостей: от общинной кооперации, принципа дополнительности, перераспределительных практик и неформальных властно-статусных иерархий, которые продолжали действовать и после 1917 года.

Классово-регулятивные акции советской власти в 1920-е гг. сталкивались с институциональными барьерами традиционной культуры: критерии «справедливости», моральное давление со стороны элиты и риск утраты каналов общинных гарантий делали конформистскую стратегию для бедных нередко рациональнее конфликтной. Устные свидетельства конца 1950-х — начала 1960-х гг. дополняют эту картину: они фиксируют не только страх перед нарушением традиции, но и память о разрыве воспроизводственных связей и утрате привычных форм поддержки после ликвидации байских хозяйств. В итоге противостояние социалистической и докапиталистической тенденций в 1920-е гг. завершилось не «глубоким подавлением» старых механизмов, а их адаптацией и сохранением до рубежа коллективизации.

Благодарность

Это исследование финансируется в рамках государственного гранта ИРН AP23490445 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Демин Л.М. Деклассированные слои в развивающихся странах Востока / Л.М. Демин. — М: Наука, 1985. — 247 с.
- 2 Голощекин Ф.И. Отчет Краевого Комитета VI Всеказахской партконференции / Ф.И. Голощекин. — Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1928. — 47 с.
- 3 Постановление VI Всеказахского съезда Советов. 28 марта — 3 апреля 1927 г. — Кзыл-Орда, 1927. — С. 22.
- 4 Ряднин М. Казахстан на путях к социалистическому строительству / М. Ряднин. — Кзыл-Орда: Крайогиз, 1928. — 133 с.
- 5 Основные элементы сельского хозяйства Казахстана: по материалам выборочных сельскохозяйственных переписей 1926 и 1927 гг. — Алма-Ата: Каз. Центр. Стат. Упр. 1929. — 56 с.
- 6 Семевский Б.Н. Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода / Б.Н. Семевский // Известия Всесоюзного Географического общества. Вып. 1. Т. LXXIII. — М.; Л. 1941. — С. 103.
- 7 VI Всеказахский съезд Советов и 1-я сессия КазЦИК 6-го созыва. Стенографический отчет. — Кзыл-Орда: Крайогиз, 1927. — 234 с.
- 8 Ряднин М. Казахстан на путях к социалистическому строительству / М. Ряднин // Прииртышская правда. — 1928. — 5 февраля. — С. 28.

- 9 Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана / Г.Ф. Дахшлейгер. — Алма-Ата: Наука, 1965. — 536 с.
- 10 Систематическое собрание законов Казахской Автономной Советской Социалистической Республики, действующих на 1-ое января 1930 г. (6 октября 1920 г. — 31 декабря 1929 г.) — Алма-Ата: Издание Управления делами СНК КазССР, 1930. — 344 с.
- 11 Авчинников И.И. 122 новых района Казахстана / И.И. Авчинников // Народное хозяйство Казахстана. — 1930. — № 11-12. — С. 36.
- 12 III сессия Всероссийского Центрального исполнительного комитета XIII созыва. Стенографический отчет // Бюллетень. — № 9. — М: ВЦИК, 1928. — 271 с.
- 13 Советская степь. — 1928. — 19 декабря. — С. 3.
- 14 Сельское хозяйство Союза ССР в 1927-1928 годы по данным налоговых по единому сельхозналогу. — М: ЦУНХУ, 1929. — С. 581.
- 15 Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Инвентарный № 42. — Л. 56, 76–78.
- 16 Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Инвентарный № 74. — Л. 38, 52, 56, 59, 76.
- 17 Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Инвентарный № 36. — Л. 68, 72, 85.
- 18 Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Инвентарный № 71. — Л. 46, 56, 71.

Ж.Б. Абылхожин, Ж.Е. Нурбаев, Г.Ж. Сұлтанғазы

Қазақ ауылының әлеуметтік поляризациясы және 1920-жылдардағы кеңестік биліктің таптық науқаны

Мақалада ЖЭС кезеңіндегі қазақ ауылының әлеуметтік-экономикалық серпіні және Қазөлкекомның алғашқы реттеуші акциялары талданып, 1920-жылдары ауыл қоғамының тұрақты бөлінуінің себептері ашып көрсетілген. Жалпыодақтық ауқымда жаңа экономикалық саясатқа көшу тауар-ақша қатынастарының ролін күшейтіп, нарықтық топтардың (батрактық, ауқатты қожалықтар) қалыптасуымен сипатталса, қазақ ауылында бұл үдерістер табиғи мал шаруашылығы құрылымының басымдығы мен тауарлық айырбасқа шектеудің енгізілуіне байланысты әлсіз тұстары байқалғаны дәлелденген. Зерттеудің жаңалығы 1920-жылдар реформаларын тек әкімшілік науқан ретінде емес, сонымен қатар қауымдастық ішіндегі нормалар, ынтымақтастық және қайта бөлу жүйесіне араласу ретінде қарастырылады. Шаруашылықтардың ресурстық қамтамасыз етілуі жөніндегі ресми материалдарды, реформалар қорытындыларына берілген партиялық бағаларды және 1950-жылдардың аяғы мен 1960-жылдардың басындағы далалық жазбалардан алынған ауызша деректерді салыстырмалы талдау көптеген өзгерістердің ықпалы шектеулі болғанын көрсетеді: жер мен шабындық алу көбіне мал мен еңбек құралдары жоқ жағдайда шаруашылықты дербестікке жеткізбеді, ал бай қожалықтарының мүлкін қайта бөлу дәстүр қысым және қауымдық кепілдіктерден айырылып қалу қаупі салдарынан тежелді. Соның нәтижесінде ұжымдастыруға дейін ауыл халқының едәуір бөлігі арасында әлеуметтік поляризация, маргиналдану және кедейлену үдерістері сақталды. Мақалада 1927 жылғы ауыл шаруашылығы санағының статистикалық деректері, партиялық-кеңестік кездесулер мен есептердің материалдары, сондай-ақ Қазақ КСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты экспедицияларында жиналып, Қолжазба қорында сақталған ауызша деректер пайдаланылды.

Кілт сөздер: дәстүрлі қауым, әлеуметтік құрылым, әлеуметтік жіктелу, кедейлену, маргиналдану, мүлікті тәркілеу, байлық, батрактық, ЖЭС, Қазөлкеком.

Zh.B. Abylkhozhin, Zh.Ye. Nurbayev, G.Zh. Sultangazy

Social Polarization in the Kazakh Aul and the Soviet State's Class Campaigns in the 1920s

This article examines the socio-economic dynamics of the Kazakh aul during the New Economic Policy (NEP) and the first regulatory campaigns launched by the Kazakh Regional Committee (Kazzkraikom), identifying the causes of persistent stratification in rural society throughout the 1920s. It demonstrates that, whereas the shift to the NEP across the Soviet Union was accompanied by the growing importance of commodity-money relations and the emergence of market-based groups (rural hired laborers and affluent proprie-

tors), these developments were less pronounced in the Kazakh aul due to the predominance of subsistence pastoralism and limited integration into commodity exchange. The study's originality lies in treating the reforms of the 1920s not merely as administrative campaigns but as interventions into systems of intra-communal norms, solidarity, and redistribution. By comparing official materials on household resource endowments, party assessments of reform outcomes, and oral testimonies recorded in field notes from the late 1950s to the early 1960s, the article shows that many transformations had limited effects: access to land and hayfields often failed to ensure economic self-reliance in the absence of livestock and implements, while the redistribution of bai property was constrained by the pressure of tradition and fears of losing communal guarantees. As a result, polarization, marginalization, and pauperization persisted among substantial segments of the aul population until collectivization. The article draws on statistical data from the 1927 agricultural census, materials from party–Soviet meetings and reporting, as well as oral sources collected in expeditions of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and preserved in its Manuscript Collection.

Keywords: traditional commune, social structure, social stratification, pauperization, marginalization, confiscation of property, bai elites, rural hired labor, NEP, Kazzkraikom.

References

- 1 Demin, L.M. (1985). *Deklassirovannye sloi v razvivaiushchikhsia stranakh Vostoka* [Declassed strata in the developing countries of the East]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Goloshchekin, F.I. (1928). *Otchet Kraevogo Komiteta VI Vsekazakhskoi partkonferentsii* [Report of the Regional Committee of the VI All-Kazakh Party Conference]. Kzyl-Orda: Kazgosizdat [in Russian].
- 3 (1927). *Postanovlenie VI Vsekazakhskogo sieezda Sovetov. 28 marta — 3 apreliia 1927 g.* [Resolution of the Sixth All-Kazakh Congress of Soviets. March 28 — April 3, 1927]. Kzyl-Orda [in Russian].
- 4 Riadnin, M. (1928). *Kazakhstan na putiakh k sotsialisticheskomu stroitelstvu* [Kazakhstan on the way to socialist construction]. Kzyl-Orda: Kraiogiz [in Russian].
- 5 (1929). *Osnovnye elementy selskogo khoziaistva Kazakhstana: po materialam vyborochnykh selskokhoziaistvennykh perepisei 1926 i 1927 gg.* [The main elements of agriculture in Kazakhstan: based on the materials of the sample agricultural censuses of 1926 and 1927]. Alma-Ata: Kazakhskoi Tsentralnoe Statisticheskoe upravlenie [in Russian].
- 6 Semevskii, B.N. (1941). *Ekonomika kochevogo khoziaistva Kazakhstana v nachale rekonstruktivnogo perioda* [The economy of the nomadic economy of Kazakhstan at the beginning of the reconstructive period]. *Izvestiia Vsesoiuznogo Geograficheskogo obshchestva — News of the All-Union Geographical Society*, Issue 1, LXXIII, 103 [in Russian].
- 7 (1927). *VI Vsekazakhskii sieezd Sovetov i 1-ia sessiia KazTsIK 6-go sozyva. Stenograficheskii otchet* [VI All-Kazakh Congress of Soviets and the 1st session of the KAZTSIK of the 6th convocation. Verbatim report]. Kzyl-Orda: Kraiogiz [in Russian].
- 8 Riadnin, M. (1928). *Kazakhstan na putiakh k sotsialisticheskomu stroitelstvu* [Kazakhstan on the way to socialist construction]. *Priirtyshskaia Pravda — Priirtyshskaya Truth*, 5 fevralia, 28 [in Russian].
- 9 Dakhsheiger, G.F. (1965). *Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniia v aule i derevne Kazakhstana* [Socio-economic transformations in the village and village of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 10 (1930). *Sistematicheskoe sobranie zakonov Kazakhskoi Avtonomnoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki, deistvuiushchikh na 1-oe ianvaria 1930 g. (6 oktiabria 1920 g. — 31 dekabria 1929 g.)* [Systematic collection of laws of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, effective January 1, 1930 (October 6, 1920 — December 31, 1929)]. Alma-Ata: Izdanie Upravleniia delami SNK KASSR [in Russian].
- 11 Avchinnikov, I.I. (1930). *122 novykh raiona Kazakhstana* [122 new districts of Kazakhstan]. *Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana — Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana*, 11-12, 36 [in Russian].
- 12 (1928). *III sessiia Vserossiiskogo Tsentralnogo ispolnitelnogo komiteta XIII sozyva. Stenograficheskii otchet* [III session of the All-Russian Central Executive Committee of the XIII convocation. Verbatim report]. *Biulleten — Bulletin*, 9. Moscow: VTsIK [in Russian].
- 13 (1928). *Sovetskaia step* [The Soviet steppe]. 19 dekabria, 3 [in Russian].
- 14 (1929). *Selskoe khoziaistvo Soiuza SSR v 1927-1928 gody po dannym nalogovykh po edinomu selkhoznaologu* [Agriculture of the USSR in 1927-1928 according to tax data on the unified agricultural tax]. Moscow: TsUNKhU [in Russian].
- 15 *Rukopisnyi fond Instituta istorii, arkhologii i etnografii Akademii Nauk KazSSR* [Manuscript fund of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. No. 42. — L. 56, 76–78 [in Russian].
- 16 *Rukopisnyi fond Instituta istorii, arkhologii i etnografii Akademii Nauk KazSSR* [Manuscript fund of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. No. 74. — L. 38, 52, 56, 59, 76 [in Russian].
- 17 *Rukopisnyi fond Instituta istorii, arkhologii i etnografii Akademii Nauk KazSSR* [Manuscript fund of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. No. 36. — L. 68, 72, 85 [in Russian].
- 18 *Rukopisnyi fond Instituta istorii, arkhologii i etnografii Akademii Nauk KazSSR* [Manuscript fund of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. No. 71. — L. 46, 56, 71 [in Russian].

Сведение об авторах

Абылхожин Жулдузбек — д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханов, Алматы, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-9941-059X>

Нурбаев Жаслан — к.и.н., доцент, M. Narikbayev University, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0009-0006-0699-2743>

Сұлтанғазы Гүлмира — к.и.н., доцент, M. Narikbayev University, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0000-9811-9867>

Information about the authors

Abilkhozhin Zhuldyzbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-9941-059X>

Nurbayev Zhaslan — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0006-0699-2743>

Sultangazy Gulmira — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0000-9811-9867>

H. Sadri¹ , G. McDowall^{2*}

¹University of Central Florida, Orlando, Florida, USA

²Information and Policy Analysis Center, Titusville, Florida, USA
(E-mail: Houman.Sadri@ucf.edu; gregdmcdowall@gmail.com)

From the Qajars to the Islamic Republic: Iran's Struggle for Autonomy

This article examines the long-term dynamics of Iranian-Russian relations by situating contemporary interactions within a broader historical framework extending from the Qajar era to the Islamic Republic. Much of the existing literature analyzes bilateral relations primarily in the context of the Pahlavi period or the post-1979 regime. By contrast, this study argues that the pattern of cooperation and tension between Tehran and Moscow reflects a recurring geopolitical strategy rooted in Iran's historical struggle to preserve autonomy amid competing great powers. Drawing on historical analysis, the article demonstrates that Iran has consistently pursued a strategy of "negative balance," seeking to counter the influence of dominant external powers by leveraging rivalries among them. Beginning with the Russo-Persian wars of the nineteenth century, Iran's territorial losses and strategic vulnerability compelled its rulers to adopt pragmatic diplomatic strategies designed to preserve sovereignty despite structural weakness. During the Qajar period, Iran attempted to balance Russian influence by cultivating ties with Britain, while later regimes sought to offset Soviet power through closer relations with the US. After the 1979 revolution, the Islamic Republic articulated this approach through the doctrine of "Neither East nor West," reinforcing a pattern of cautious engagement with competing powers rather than alignment with any single patron. Although recent developments -including arms transfers, geopolitical coordination, and shared opposition to Western influence — have prompted some observers to describe Iran and Russia as strategic partners, this article argues that their relationship remains largely transactional. Historical grievances, divergent strategic interests, limited economic integration, and mutual suspicions constrain the emergence of a durable alliance. By placing current ties within a historical trajectory, this study shows that Iran's engagement with Russia is best understood not as a strategic partnership but as part of a broader strategy aimed at maintaining strategic autonomy in a competitive international system.

Keywords: historical analysis, Russia, Iran, relations, cooperation, conflict, historical trajectory, Western Powers, grievances, national interests.

Introduction

A young Napoleon Bonaparte, then just an artillery captain, won his first battle at Toulon by recommending the Republican commander to reposition his batteries away from the city to the entrance of the bay. This was a counterintuitive move as the battery would now be out of range of the city which was being used to root out the Royalists. Yet, despite the contrarian military advice, the British naval commander who had moved his fleet in to support the Royalists in response to their plea for aid ordered a retreat. Upon seeing their means of escape—should they lose the battle—leaving, the Royalists immediately lost the will to fight and scrambled to get to the ships before they left. This all happened, oddly enough, even as the artillery batteries were no longer a threat to the Royalists. What caused the British commander to flee? He made the same calculation that the Royalist forces did, fearing his planned escape route would be shelled by the repositioned batteries if they lost the battle. Both reacted from the fear of what might happen if they lost without considering how the repositioning actually lowered the likelihood of defeat [1; 156].

Militarily this is a small battle however important for placing Napoleon on his path to power. So why start with it? That man of small stature cast a long shadow over the Middle East, more broadly, and over Russian-Iranian relations in particular. Even more importantly, it presents a vivid metaphor to capture the dynamic of the Great Game in the 19th century between Russia and the British as they struggled for dominance in the territory on either side of the Caspian Sea.¹

¹The Caspian Sea, which is actually the largest lake in the world, has been historically a strategic location since it comprises Eurasia where the East has met the West and the Silk Road Caravans traveled for centuries. In the modern era, the Caspian basin includes both the Central Asian steppes on its east shores and the Caucasus on its western shores. For more information see, Shamsdoulatabadi, S. M. R. 2009. "A Theoretical Analysis of the Caspian Region." *World Affairs: The Journal of International Issues* 13, no. 4 (Winter 2009): 62-89.

* Corresponding author's e-mail: gregdmcdowall@gmail.com

The British commander and the Royalist defenders at Toulon manifested their fears by basing their decision on the possibility rather than the likelihood of defeat given the artillery batteries were placed out of range just as London allowed Moscow drive its relations with Iran by playing on its anxiety over losing India, the Jewel of the British Empire [2; 937]. As science fiction author Frank Herbert put forth in his most famous work, *Dune*,² “Fear is the mind killer. The little death that brings total obliteration” [3; 5]. We aim to avoid that trap by situating Iran in its proper time and place in its centuries-long relations with Russia.

Past studies into Iran’s foreign policy typically cover only the Islamic Republic or back to the last shah before the 1979 revolution, Mohammad Reza Shah. Fewer look into the history going back to his father Reza Shah and to the Qajars. In fact, Only Rouhollah Ramazani’s *The Foreign Policy of Iran 1500–1941* [4] and his follow-up *Iran’s Foreign Policy, 1941–1973: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations* [5] cover most of our period of interest rigorously. He observed Iran’s recurring theme of choosing “Neither East nor West,” and looking for a third force to serve to fulfill its negative balancing strategy upon which we elaborate below. We argue along that line and apply to understand the nature of Iran’s relations with Russia in that wider context. Many studies [6], [7], [8], [9], [10] come to a similar conclusion as ours, either implicitly or explicitly, that their relationship is a marriage of convenience, and not a strategic partnership. Yet, we have done so from a wider vantage point showing that the current state of affairs is not merely a product of the current state of affairs but a natural attractor due to consistent geopolitical interests.

Materials and Methods

Several of the materials used in this research were obtained through online archival collections related to the nineteenth-century Qajar period in Iran, as well as twentieth-century Russian–Iranian sources available through the University of Central Florida Library system. The UCF Library serves as a repository for numerous international organization records and government documents, which provided additional historical and policy materials relevant to this study. These archival and documentary sources were analyzed to identify key historical events, patterns of interaction, and long-term developments shaping Iranian foreign policy toward Russia.

A geopolitical approach. Most people place Iran in the Middle East, an ambiguous label born of the Asia lying to the east of Europe. It made sense from the European’s vantage point to divide the former into the Far East, Middle East, and Near East [11]. Looking from above the surface, though, we see Iran located at the center of Central and Southwestern Asia, which itself bridges Africa, Europe, and Asia. Iran borders Turkey, on Europe’s periphery, the South Caucasus, and South Asia, with mountainous and swampy terrain, providing internal barriers strong enough to deter the US even at the height of its strength in the region [12; 169]. Iran’s location not only makes it an attractive partner but the linchpin in its desired multipolar world with a Russian-led Eurasian bloc to defy the Western bloc’s liberal norms. This is Russia’s dream. Yet, in the real world the basis for a strategic partnership is remarkably thin with minimal trade between them. Due to lack of investment, insufficient transcontinental infrastructure has prevented it from growing into a substantial relationship [13; 3].

Fulfilling this dream goes beyond the material needs of geopolitics and speaks to its inmost desire to claim its rightful place. Given their different starting points and checkered history, it might seem surprising to find Russia in the same boat with Iran, but both share a similar hope to reclaim lost glory. This shared hope does not a strategic partnership make as they have rather divergent issues as will show using prior historical studies. Moreover, that only concerns the setting for the current conditions, but with secondary sources we demonstrate that Iran has been here with European powers before.

The research method used in this project is historical analysis of event data. The study relies primarily on historical and documentary sources examining Iranian–Russian relations across the nineteenth and twentieth centuries.

Results

Historical background

From Qajar to Pahlavi Dynasty

Iran’s history with the Russians goes back centuries to the Safavid Empire whose elites originated from the Ottomans with whom they also contended to the point where both aimed to partition it in its final years [14; 125].

²For those who are unfamiliar with this classic science fiction, in “*Dune*,” Frank Herbert deliberately tempers the technological aspects of this tale to illustrate how empires rise and fall owing to politics around a particular resource. See, Frank Herbert, *Dune* (New York: Ace Books, 1965).

Yet, something happened in the late 1700s that qualitatively changed the nature of the rivalry. While they were at roughly the same level before, with the decades of advancements wrought by Peter the Great's reforms, Russia's military power increased sharply, especially in the wake of the Napoleonic Wars. The difference in outcomes between the First Russo-Persian War (1805-1813) and the Second Russo-Persian War (1826-1828) illustrates that quantum leap in capability. Iran only lost its wealthy Caucasus provinces in what was already a disastrous defeat in the first conflict, but the defeat in the second one was so thorough that it imperiled the Qajar dynasty itself as Moscow forced a punitive peace on Tehran with the 1828 Turkmenachy Treaty. The terms of that treaty exacted reparations comprising an eighth of its treasury—not at the time of the signing—but at its zenith which had long-past. The Qajars would muddle through another century, but the catastrophic loss stripped them of their legitimacy at home and abroad, so they never saw their former strength renewed [15; 35].

He more than any other shaped Iran's foreign policy of containment in the aftermath of its wars with Russia. Before the Turkmenachy Treaty, Europeans treated Iran more as an equal, but afterwards that institutionalization of its subordination to Russia brought its status to that of a colonial possession and with the condescension commensurate to that station. Its sovereignty existed only on paper with Russia even having a hand in the Qajars' dynastic succession, though that was a concession to guarantee that Abbas Mirza, the reformer would ascend to the throne. His chief aid, Mirza Isa Farahani, also known as Mirza Bozog or Qa'im-maqam, persuaded the Russians that since his rivals' actions largely spawned the Second Russo-Persian War they would benefit from a more stable partner. Even after the monumental loss, the Qajars and wider Iranian culture still dreamed of restoring the greatness of the Safavid empire, which made coming to terms with their diminished status difficult. As the saying goes, "The victors write the history books," but the songs and the poetry are written by the losers, which was certainly the case here, except their poets and literary writers framed the defeat as a temporary setback or even as a victory. Qa'im-maqam by contrast began the war with romantic calls for jihad, but shifted his outlook to realism by the end, recognizing that Iran's weakness necessitated a diplomatic posture in order to survive. His ideas more than any others shaped Iran's foreign policy of containment in the wake of the Russo-Persian wars, ideas which continue to influence it to this day [15; 35, 44, 56].

Indeed, Iran's overarching foreign policy goal since that time has been to gain its autonomy from European powers. To do so, it embarked on its path to modernization beginning with its army [16; 197]. Its current attempts to acquire modern weapons during the Cold War to the present echo this drive to close the gap with the powerful countries that have dominated it. However, to do so Iran depended on those very powers which left it at the mercy of their own rivalries between each other. To make matters worse, Iran lay at the crossroads of multiple regions and thus got caught up in the conflict between Russia and the United Kingdom as stated at the beginning. Iran had long avoided this dynamic in the past as before the Qajar era it lay outside the European system, whereas afterward it shifted to its periphery, as it offered a tempting opening to India from Central Asia. In fact, the British entered conflict with Russia upon concluding that the latter implemented the Turkmenachy Treaty with that intention in mind [17; 9-10; 22]. That Russia lacked the capacity to take advantage of that path and would not for decades mattered not. Thus, Iran was thrust into the major conflict defining the latter part of the 19th century known as the Great Game for dominance in Central Asia and the Caucasus [2; 937-941, 946].

Iran thus fell into a category of dubious distinction that really impugned its prospects compared to states that outright lost their sovereignty to colonialism. Though the latter lost their independence, they benefitted from the modern infrastructure and state institutions the colonizers introduced to extract their resources. The European powers dominated it, with the UK and Russia forcing it to grant them most favored nation status, while still denying it those unintended public goods. Thus, Iran bore all the costs of colonialism without gaining any of its benefits. The Qajars' fragmented governing structures compounded the issue as it prevented the consolidation that would have allowed its institutions to develop cumulatively, namely the establishment of a modern military and bureaucracy [17; 22-23, 53-54].

Such was Iran's lot as a buffer state, which must be kept weak by definition. Yet, Britain's desire to maintain its empire on the cheap without expanding its army enough to match the land-based European powers determined the nature of that relationship. That premise stands at odds with its purported fears about Russian intentions over India [2; 946-947]. The British lacked the will to counter Russia, which would have enabled it to partner with Iran. A strong neighbor could have acted as a powerful deterrent against any Russian expansion to India from Central Asia. That might have created problems for the British decades in the future for maintaining their position in the Middle East, but the potential gains outweighed the risk. Instead, Britain

not only treated Iran as a buffer it went to war with Iran over Afghanistan, which benefitted Russia. Thus, Iran was left to proposition Europeans to sponsor military training missions to train one from scratch, each of which failed one after another. Ironically, only with the Russians establishment of the Cossack Brigade, were the foundations for progress set, even though they ultimately owed their allegiance to the Tsar despite being placed directly under the command of the shah. That incongruence became plain by the final days of the Qajar dynasty, as its dependence on Russia had grown so sharply [16; 199, 202].

The Qajars wanted to build a modern army not just to reclaim its sovereignty but for conquest to reclaim lost territory. If they had been able to navigate the rivalries between the Europeans, mainly the Russians and the British, and fulfilled their desire to restore the glory of the Safavid Empire, they would also have renewed their standing at home and abroad. This proved impossible because both powers perceived their interests precluded Iran from developing physical and governing infrastructure required to establish a modern state. Thus, the Qajars at last relinquished their imperial aspirations and resigned themselves to Iran's borders as they were. Its prospects only grew worse once the Russians and British reached a compromise over Iran which effectively divided the country between them as each of them were already dominant in the northern and southern regions, respectively. Counterintuitively, only when Russia set up the Cossack Brigade, which removed nearly all the pretention of Iran's sovereignty could the foundation for its military be laid. At 41 years, it lasted longer than of all the prior military missions, and only ended when Reza Pahlavi overthrew the Qajar dynasty itself in 1925 [16; 209-212, 220-223].

Cold War

What settled the conflict between Russia and the UK and thus the India question was the rise of Germany, which forced them into a contentious alliance along with the US. Nevertheless, what remained unchanged was the geographic location of Iran the Middle East, such that the structure of the conflict reemerged even during WWII. Only the actors on the geopolitical stage changed, with the Soviet Union taking the role of Russia and the US beginning to take that of the UK, which was an uncomfortable and unfamiliar position in which to find itself. Iran had no such discomfort, and in fact, was desperate for US intervention on its behalf to resist domination by the Soviets and the UK to the point its press declared support for the US against Japan even prior to Pearl Harbor [18; 180, 333-334, 336]. The Iranians were basically attempting their more than century-long strategy of *movazaneh* (negative balance) with the US buffering against Russia and the UK. It failed at first with when the US forced Reza Shah to abdicate his throne in 1942, with the US appearing to divide Iran with its allies as the spoils of war. However, his son, Mohammed Reza Shah convinced the US to back his faction, and pushed the Soviets out. Negative balance had proven itself once again [18; 180, 339, 341-343, 346-351].

This was the beginning of the mutually beneficial US-Iran relationship. The US gained a strategically located ally to establish a bastion in the Middle East against the Soviets while Iran received Western weapons and even nuclear technology, which its elites saw as the means to rise to the ranks of the most advanced states. However, the Iranian people became unconvinced that this relationship was not simply another in a long line that subordinated Iran to a Western power, a strongly hold view that led to the overthrow of the Pahlavi dynasty in the 1979 Iranian Revolution. The Soviets even believed that the Islamic Republic that succeeded it would switch their allegiance to them [19; 6]. While this was not completely implausible, the new regime having been brought to power on a platform of resisting foreign domination chose to join the Non-aligned Movement [20].

Moreover, Iran has had bitter experience with Russia going back to the Russo-Persian wars, in which it lost significant territory, meddled in its succession process, aligned itself with secessionist movements after both World Wars, occupied it during the second one, backed the communist Tudeh party, invaded Afghanistan which borders it, and aided Iraq when it invaded and throughout the entire war in the 1980s. At least at first glance, one could be forgiven for concluding that the Islamic Republic might actually favor the West somewhat over the Soviets. To this day, the press publishes these grievances to remind people they have reason to distrust Russia. Since Iranians decided it could not trust either, that left only non-alignment, which Ayatollah Khomeini pithily summed up as, "Neither East nor West" [20].

Discussion

Russian and Iranian Interests

Despite these grievances, those with the West have been more recent and culturally more intrusive, producing greater friction than with Russia. Tehran has felt that Moscow has been the partner its forebearers sought nearly two centuries ago, on the contrary. In turn, Russia, in dire straits in the wake of the Soviet collapse was desperate for markets to gain the cash flow necessary to rejuvenate itself. This coincidence of wants while fine for bartering in a transactional relationship does not make a strategic partnership make, though it has withstood internal disagreements as well as pressure from the US and even the international community. Instead, their relationship generally follows the waxing and waning of Russia's relations with the US [21; 113]. Nonetheless, Iran forms the key part in fulfilling its ambitions to lead a Eurasian coalition against the Western-designed international order [13; 27-39].

Arms transfers are the most tangible expression of that geopolitical strategy, which, when taken together, can understandably be mistaken for a strategic alliance. Arms transfers are the material expression of that strategy. That looks like a strategic partnership, but the problem with that relationship for Iran is that its current posture keeps it dependent not just on Russia but its interests which are at odds with that of the West and its own. That the arms transfers grant Iran the sense of autonomy and freedom from foreign domination it has sought since the conclusion of the Russo-Persian wars does not change the reality that that relationship simply transfers its autonomy to the weaker European power. That both genuinely share a grievance against being humiliated and denied their rightful place in the world by the West intensifies the mirage. How long it chooses, or will be able, to live in that distorted frame depends on the outcome of the Ukraine War and whether the regime survives the US and Israeli attacks.

Conclusions

The Russian-Iran relationship hinges on the survival of the Islamic Republic. For no matter the outcome of the Ukraine War, the prospect of reconciliation between the Islamic Republic and the West has gone up in the flames of the US and Israeli decapitation strike. Whatever government may come after its demise would likely prefer to keep Russia at a distance, given it has been the Islamic Republic's most important supporter. In contrast, a succeeding government would restore relations with the West, as most of the population is hostile to the current regime, especially after it killed upwards of 30,000 people in its brutal crackdown of the latest round of protests. Up until the strikes, its apparent control gave credence to its staying power as it has been able to put down the protest movements against it. Yet, even without the crackdowns and external intervention, the regime's support base was becoming ever more precarious as the older generations who had living memories of the Revolution continued to pass away and the rural population migrated to the cities.³ Even if the regime survives the destruction its most of its military assets, it will be greatly weakened and without much help coming from Russia given its own financial problems due to its war in Ukraine. Alternatively, if it falls a return to the West might actually enable Iran to achieve the strategic autonomy it has long sought as it would no longer be dependent on powers whose interests are contrary to its own.

Acknowledgments

This research was supported by the Information and Policy Analysis Center (IPAC) as part of its academic cooperation initiatives with Karaganda Buketov University.

References

- 1 Bobbitt, P. (2002). *The Shield of Achilles: War, Peace and the Course of History*. New York: Anchor.
- 2 Fromkin, D. (1980). The great game in Asia. *Foreign Affairs*, 58(4), 936–951. <https://doi.org/10.2307/20040498>
- 3 Herbert, F. (1965). *Dune*. New York: Ace Books.
- 4 Ramazani, R.K. (1966). *The Foreign Policy of Iran, 1500–1941*. Charlottesville, VA: Virginia University Press.
- 5 Ramazani, R.K. (1975). *Iran's Foreign Policy, 1941–1973: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*. Charlottesville, VA: University of Virginia Press.

³Based on Sadri's conversations via What'sUp App encrypted call service on 30th August 2023 with local Iranian scholars from the fields of Geography, Political Science, and Sociology, who insisted to remain anonymous.

- 6 Tarcok, A. (1997). Iran and Russia in "Strategic alliance." *Third World Quarterly*, 18(2), 207–223.
- 7 Dunaeva, E. (2013). Russo-Iranian political relations in the first decade of the twenty-first century. *Iranian Studies*, 46(3), 443–469.
- 8 Avdalani, E. (2018). *Russia and Iran: Foes and friends*. BESA Center Perspectives Paper.
- 9 Koolaee, E., Mousavi, H., & Abedi, A. (2020). Fluctuations in Iran-Russia relations during the past four decades. *Iran & the Caucasus*, 24(2), 216–232.
- 10 Feldman, B. C., & Rakov, D. (2021). Iran-Russia relations: Continued partnership alongside conflicting interests. *Institute for National Security Studies*, 1504.
- 11 Scharnweber, G. (n.d.). What and where is the Middle East. *Middle East Policy Center, Teaching the Middle East: A Resource Guide for American Educators*. Retrieved from https://csme.indiana.edu/documents/cirricula/MEPolicyCouncil_WhatWhereMiddleEast.pdf
- 12 Marshall, T. (2015). *Prisoners of geography: Ten maps that tell you everything you need to know about global politics*. London: Elliott and Thompson Limited.
- 13 Grajewski, N. (2020). Russia and Iran in greater Eurasia. *Insights: Iran's Bilateral Relations in the New Eurasian Context*, 1–7. Retrieved from <https://mei.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2020/07/Insight-239-Nicole-Grajewski.pdf>
- 14 Farrokh, K. (2011). *Iran at war: 1500–1988*. Oxford, UK: Osprey Publishing.
- 15 Amanat, A. (1993). Russian intrusion into the guarded domain: Reflections of a Qajar statesman on European expansion. *Journal of the American Oriental Society*, 113(1), 35–56.
- 16 Cronin, S. (2008). Importing modernity: European military missions to Qajar Iran. *Comparative Studies in Society and History*, 50(1), 197–226.
- 17 Foran, J. (1989). The concept of dependent development as a key to the political economy of Qajar Iran (1800–1925). *Iranian Studies*, 22(2/3), 9–10, 22.
- 18 McFarland, S. L. (1980). A peripheral view of the origins of the Cold War: The crises in Iran, 1941–47. *Diplomatic History*, 4(4), 333–352.
- 19 Katz, M. N. (2016). Russian-Iranian relations: Recent trends and developments. *Russian Analytical Digest*, 192, 2–10.
- 20 Sadri, H. (1999). An Islamic perspective of non-alignment. *Journal of Third World Studies*, 16(2), 29–34.
- 21 Mahmadovn, H., & Naseem, M. Y. (2018). Russia-Iran defense cooperation: Past and present. *The Journal of Iranian Studies*, 2(1), 91–119.

Х. Садри, Г. МакДауэлл

Қажарлардан Ислам Республикасына дейін: Иранның автономия үшін күресі

Мақалада Иран-Ресей қатынастарының ұзақ мерзімді динамикасы қазіргі өзара іс-қимылды Қажарлар дәуірінен Ислам Республикасы кезеңіне дейінгі кең тарихи контексте талдау арқылы қарастырылған. Қолданыстағы әдебиеттің басым бөлігі екіжақты қатынастарды негізінен Пехлеви кезеңі немесе 1979 жылдан кейінгі кезең аясына талдау жасайды. Зерттеуде Тегеран мен Мәскеу арасындағы ынтымақтастық пен шиеленіс моделі Иранның ұлы державалық бәсекелестік жағдайында автономияны сақтау үшін жүргізген тарихи күресіне негізделген қайталанатын геосаяси стратегияны көрсетеді деп тұжырымдалған. Тарихи талдауға сүйене отырып, мақала Иранның үстем сыртқы күштердің ықпалын тежеу үшін олардың арасындағы бәсекелестікті пайдалануға негізделген «теріс тепе-теңдік» стратегиясын тұрақты түрде ұстанғанын көрсетеді. XIX ғасырдағы орыс-парсы соғыстарынан бастап, Иранның аумақтық шығындары мен стратегиялық осалдығы оның билеушілерін құрылымдық әлсіздік жағдайында егемендікті сақтауға бағытталған прагматикалық дипломатиялық стратегияларды қабылдауға мәжбүр етті. Қажарлар кезеңінде Иран Ресей ықпалын Ұлыбританиямен байланыстарды дамыту арқылы теңгеруге ұмтылды, ал кейінгі режимдер Кеңес ықпалын АҚШ-пен жақындасу арқылы өтеуге тырысты. 1979 жылғы төңкерістен кейін Ислам Республикасы бұл ұстанымды «Шығыс та емес, Батыс та емес» доктринасы арқылы білдіріп, бір ғана серіктеске тәуелді болудан гөрі бәсекелес державалармен сақтықпен өзара әрекеттесу моделін нығайтты. Соңғы өзгерістер — қару-жарақ жеткізілімдері, геосаяси үйлестіру және Батыс ықпалына ортақ қарсы тұру — кейбір зерттеушілерге Иран мен Ресейді стратегиялық серіктестер ретінде сипаттауға негіз бергенімен, бұл мақала олардың қарым-қатынасы негізінен мәмілелік сипатта қалып отырғанын дәлелдейді. Тарихи қайшылықтар, стратегиялық мүдделердің айырмашылығы, экономикалық интеграцияның шектеулілігі және өзара сенімсіздік тұрақты одақтың қалыптасуын тежейді. Қазіргі байланыстарды тарихи даму траекториясы аясында қарастыра отырып, бұл зерттеу Иранның Ресеймен өзара әрекеттесуін стратегиялық серіктестік ретінде емес, бәсекеге қабілетті халықаралық жүйеде стратегиялық автономияны сақтауға бағытталған кең стратегияның бөлігі ретінде жақсы түсінетіндігін көрсетеді.

Кілт сөздер: тарихи талдау, Ресей, Иран, қатынастар, ынтымақтастық, қақтығыс, тарихи траектория, Батыс державалары, тарихи реніштер, ұлттық мүдделер.

Х. Садри, Г. МакДауэлл

От Каджаров до Исламской Республики: борьба Ирана за автономию

В данной статье рассматривается долгосрочная динамика ирано-российских отношений путем изучения современного взаимодействия в широких исторических рамках — от эпохи Каджаров до Исламской Республики. Большая часть существующей литературы анализирует двусторонние отношения преимущественно в контексте периода Пехлеви или режима после 1979 года. В отличие от них, в данном исследовании утверждается, что модель сотрудничества и напряженности между Тегераном и Москвой отражает повторяющуюся геополитическую стратегию, уходящую корнями в историческую борьбу Ирана за сохранение автономии в условиях соперничества великих держав. Опираясь на исторический анализ, статья демонстрирует, что Иран последовательно придерживался стратегии «негативного баланса», стремясь противостоять влиянию доминирующих внешних сил путем использования соперничества между ними. Начиная с русско-персидских войн девятнадцатого века, территориальные потери и стратегическая уязвимость Ирана вынуждали его правителей принимать прагматичные дипломатические стратегии, направленные на сохранение суверенитета вопреки структурной слабости. В период Каджаров Иран пытался сбалансировать российское влияние путем развития связей с Великобританией, в то время как более поздние режимы стремились компенсировать советскую мощь за счет более тесных отношений с США. После революции 1979 года Исламская Республика сформулировала этот подход через доктрину «Ни Восток, ни Запад», закрепив модель осторожного взаимодействия с конкурирующими державами вместо присоединения к какому-либо одному покровителю. Хотя последние события — включая поставки оружия, геополитическую координацию и общее противодействие западному влиянию — побудили некоторых наблюдателей охарактеризовать Иран и Россию как стратегических партнеров, в данной статье утверждается, что их отношения остаются во многом транзакционными. Исторические обиды, расходящиеся стратегические интересы, ограниченная экономическая интеграция и взаимные подозрения сдерживают возникновение прочного союза. Рассматривая современные связи через призму исторической траектории, данное исследование показывает, что взаимодействие Ирана с Россией лучше понимать не как стратегическое партнерство, а как часть более широкой стратегии, направленной на сохранение стратегической автономии в конкурентной международной системе.

Ключевые слова: исторический анализ, Россия, Иран, отношения, сотрудничество, конфликт, историческая траектория, западные державы, исторические обиды, национальные интересы.

Information about the authors

Houman Sadri — Doctor of Political Science, University of Central Florida, Orlando, Florida, USA, <https://orcid.org/0009-0006-1342-2917>

Greg McDowall — Master of International Studies, Information and Policy Analysis Center, Titusville, Florida, USA, <https://orcid.org/0000-0002-3384-2170>

A.T. Alshykenova¹, G.T. Mussabalina¹, S. Smagulov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Karaganda University of Kazpotreboyz, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru; g.mussabalina@yandex.kz; sakensmagulov1964@gmail.com)

History of Medical Personnel Training in the 1970s–1990s of the 20th Century (A Case Study of Southern Kazakhstan)

This article examines the training of medical personnel and its significance for the development of the health care system in the South Kazakhstan region between 1970 and 1990. During this period, the health care system of the Kazakh SSR operated under conditions of a persistent shortage of qualified medical specialists, which had a substantial impact on the quality and accessibility of medical services, particularly in rural and peripheral areas. In this context, personnel policy and the system of professional training for medical workers became one of the key instruments of state strategy in the field of public health. The article analyzes the expansion of the network of medical educational institutions, the development of specialization and postgraduate training, and the institutional strengthening of medical institutes as the primary mechanisms for overcoming staffing shortages. The study demonstrates that the chronic lack of medical personnel stimulated the active development of educational infrastructure in major regional centers, which contributed to a steady increase in the number of physicians and mid-level medical staff, the diversification of medical specialties, and improved access to medical care. Particular attention is given to the role of specialized areas of medical practice, including pharmaceutical education and neurosurgical services, which reflected the transition of the health care system from an extensive model of development to a more differentiated and professionally oriented structure. The article concludes that the system of medical personnel training formed during the Soviet period created a stable institutional and human-capital foundation for the further development of regional health care. Despite the transformational processes and challenges of the post-Soviet period, the professional traditions, educational models, and workforce potential established during the 1970s–1990s continue to exert a significant influence on the contemporary health care system of the Republic of Kazakhstan. The findings expand the historiography of the issue and underscore the importance of historical experience in the formulation of effective personnel policies in the health care sector.

Keywords: South Kazakhstan region, medical science, healthcare, personnel issues, medical school, reform, history of medical educational institutions.

Introduction

In 20-century Kazakhstan, average life expectancy declined significantly, while the widespread prevalence of infectious diseases led to a substantial reduction in the population. In particular, the rapid spread of infectious diseases created an urgent need for competent and well-trained medical personnel, including physicians and nurses. With the establishment of Soviet power, all forms of health care were directed toward improving public health. In this context, the state allocated financial resources and established the first public health institution—the People’s Commissariat of Health. Mikhail Sergeevich Shamov was appointed as the first head of the health authority and held this position until 1928. To ensure the systematic organization of its work, the institution comprised eight divisions, as well as organizational and instructional, clerical, budgetary and financial, as well as maternal and child health departments. Thus, the Halkomat Health Authority oversaw sanitation, maternal and child health, medical treatment, pharmaceutical services, and other public health matters [1; 5].

At the beginning of the twentieth century, significant changes occurred worldwide as a result of integration processes in education, health care, and the social and scientific-technical spheres. The health care system played a crucial role as a direction of state policy at various historical stages of development. This is largely because the future of any country is often determined by qualitative progress in education, health, and the economy.

The development of the medical system as a priority area of state policy depends on the training of qualified personnel, the organization of systematic work, and the professionalism of medical practitioners. This, in turn, is associated with the ability of health care specialists to provide high-quality medical services,

---

* Corresponding author’s e-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

maintain professional competence, and assume responsibility for patients' lives. Consequently, the training of qualified personnel has traditionally been regarded as a key indicator of health care system development. In this regard, many countries have accumulated diverse experiences.

The health care system of each country is aimed at protecting the health and well-being of the population, as well as ensuring appropriate working conditions for health care professionals. Within the period under consideration (1970–1991), materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the National Archive of the Republic of Kazakhstan were examined and analyzed. Based on archival sources, issues such as the state of health care in the South Kazakhstan region and personnel-related challenges were studied. Archival documents provide information not only about regional conditions but also about the overall state of medicine in the republic during that period, measures taken to address staffing shortages, and reforms implemented in the health care sector. In addition to examining health care issues in the South Kazakhstan region, the study also addresses the training of medical personnel and the development of higher medical education institutions throughout the Republic.

During the 1970s and 1980s, the health care sector in the region developed primarily in two areas: personnel training and the material and technical provision of medical institutions. Gradual progress was made in addressing staffing shortages in primary health care facilities and medical centers. During this period, the number of medical workers increased to 558, including 49 physicians and 19 dentists, while the number of mid-level medical personnel reached 490.

By 1970, three medical educational institutions were training medical personnel in the region. Although these institutions were unable to fully meet the region's demand for specialists, they trained approximately 2,500 students in nine specialties, including dentistry, pharmacy, paramedicine, midwifery, laboratory diagnostics, and nursing.

Health care represents an important sphere of social life. The health of the nation, which has undergone multiple stages of reform and continues to be a focus of future development, remains one of the central priorities of national policy. In recent years, substantial financial resources have been allocated to improve the health care sector, new financing and management mechanisms have been introduced, including private-sector participation, and a new personnel policy has been developed to train medical professionals and enhance their motivation, all within the framework of current legislation.

Following independence, Kazakhstan inherited an extensive health care system from the former Soviet Union. While many clinics and hospitals possessed valuable material and human resources, much of the medical equipment was outdated and remains in use today. Between 1991 and 1996, the health care sector was managed by the Ministry of Health, which sought to provide medical services to the population despite severe financial constraints, increased mortality rates among children and adults, and shortages of qualified specialists, many of whom emigrated during this period [2; 50]. The experience of managing public health challenges during the Soviet era, particularly in the field of sanitary and epidemiological control, later proved valuable during the COVID-19 pandemic, which placed considerable strain on both the global economy and health care systems worldwide.

The relevance of this study lies in the fact that the health care sector plays a fundamental role in safeguarding the health and well-being of citizens. The health care system of the Republic of Kazakhstan is based on principles such as state responsibility for improving public health and ensuring access to medicines and essential medical supplies.

In addition to training medical personnel, significant attention was devoted to continuing professional development. International experience demonstrates that regular training using modern methods contributes to the formation of highly qualified specialists. Accordingly, advanced training of medical workers was prioritized during the period under review. In 1970 alone, 188 physicians and 1,247 junior and mid-level medical workers completed advanced training courses [3; 294]. The South Kazakhstan region hosted not only medical institutes but also nine research institutions involved in training health care specialists, six state medical institutes (renamed academies in 1997), one medical faculty at a major university, and one private medical institute. In total, twenty-seven secondary medical schools operated as educational institutions [4; 45]. Medical institutes established during the Soviet period in Shymkent, and Almaty made a significant contribution to the development of the national health care system and the training of medical professionals. Assessing the effectiveness of these institutions in preparing medical personnel enhances the relevance of this study, as it contributes to a deeper understanding of the historical development of the health care system and personnel policy in Kazakhstan.

The aim of this study is to identify the main directions of medical personnel training in the health care sector of the South Kazakhstan region during the 1970s–1990s. To achieve this goal, the following objectives are addressed: analysis of archival documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, and the Regional State Archive of South Kazakhstan, and their introduction into scholarly circulation; examination of changes in medical personnel training during the Soviet period and the emergence of new training approaches; assessment of the human resource potential based on the study of medical personnel training in the South Kazakhstan region; evaluation of professional qualifications and identification of shortcomings in personnel policy; analysis of the medical education system responsible for training health care personnel.

Materials and Methods

The empirical basis of this study consists of archival documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Fonds 23 and 30) and the Regional State Archive of South Kazakhstan (Fonds 82 and 134). These materials include official reports, statistical records, administrative correspondence, resolutions, and analytical documents related to the organization of the health care system and the training of medical personnel in the South Kazakhstan region. Secondary sources include scholarly works by domestic researchers addressing the development of health care systems, medical education, and personnel policy within the framework of Soviet and post-Soviet modernization processes. These studies provide a theoretical and historiographical foundation for analyzing regional specificities in the training of health care personnel. The combination of archival documents, normative sources, statistical data, and scholarly literature ensures the reliability and representativeness of the research materials and allows for a comprehensive analysis of the formation and development of the health care personnel training system in the South Kazakhstan region.

To achieve the research objectives and ensure the relevance of the study, both historical and general scientific research methods were employed. The scientific analysis of the issues addressed in the article is based on comparative-historical methods, historiographical systematization, and data retrieval, as well as on modernization theory and the principles of historicity and objectivity. The application of the comparative-historical method makes it possible to present complex theoretical and empirical aspects related to the development of the health care sector addressed in the study. In accordance with the chronological framework of the research, the development of the health care system in the South Kazakhstan region is compared with that of other regions, and its dynamics are analyzed. The data retrieval method was used to examine scholarly works related to the research topic, as well as to identify, analyze, and introduce archival documents into scientific circulation. The study is also grounded in the theory of modernization, which provides an analytical framework for examining changes in the training of health care personnel in the South Kazakhstan region during the period from 1970 to 1991 and in the Republic as a whole. Adherence to the principles of historicity and objectivity makes it possible to analyze transformations in the health care sector of the South Kazakhstan region and the history of personnel formation by linking past developments with present and future processes, while taking into account historical conditions and internal contradictions of the period under study.

Results

The adoption in 1969 of the “Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republics on Public Health” marked an important stage in the institutional consolidation of the Soviet health care system and significantly influenced the development of medical services in South Kazakhstan. This legislative act codified the core principles of the Semashko model, including the universal and free provision of medical care, its preventive orientation, centralized state administration, and the systematic expansion of specialized medical services.

Within this legal and organizational framework, a range of measures was implemented that contributed to strengthening the health infrastructure and improving access to medical care in the Zhambyl, Kyzylorda, and South Kazakhstan regions.

In 1970, for example, the Zhambyl region operated 10 district hospitals and 53 rural outpatient clinics, alongside 15 tuberculosis dispensaries and related facilities. In addition, 303 feldsher and feldsher-midwife stations (primary rural medical units) were functioning, reflecting the continued emphasis on primary health care and rural outreach. According to official data as of March 1, 1970, the regional health care system employed 912 physicians and 4,273 nursing and allied health personnel, indicating a substantial human resource base for the provision of medical services.

In 1969, the South Kazakhstan region reported a total of 558 medical personnel, including 49 physicians, 19 dentists, and 490 nursing and allied health workers [5]. Although these figures demonstrate the structured development of the health sector under late Soviet administrative reforms, they also reveal the differentiated scale of medical staffing across regions, reflecting broader demographic and infrastructural disparities within southern Kazakhstan.

The article presents the results of an analysis aimed at identifying both effective and problematic approaches to addressing personnel shortages in the health care sector of the South Kazakhstan region during the period from 1970 to 1991. During this time, the issue of training medical personnel became particularly acute due to a persistent shortage of qualified specialists within the health care system of the Kazakh SSR. During this period, staffing shortages were especially pronounced in rural and peripheral areas, which increased the social significance of personnel policy in health care. It is widely recognized that qualified medical professionals play a decisive role in protecting public health, providing medical care, and implementing preventive measures. Accordingly, the study addresses the following research questions: How were medical personnel trained, and how was the staffing problem addressed? How did systems of personnel training and accounting develop during the Soviet period? The analysis of these issues is of particular importance because the effectiveness of health care depended not only on the number of specialists, but also on their professional training, distribution, and long-term retention within the system. The analysis of these issues is of considerable importance, as medical professionals in any country are required to demonstrate a high level of competence and responsibility.

As noted by Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan T.Sh. Sharmanov, “medicine should be regarded as a complex system of scientific knowledge and practical activity aimed at improving health, treating diseases, and preventing illness” [6; 16]. This understanding emphasizes the systemic nature of medicine and increases the responsibility placed on medical personnel, explaining why staffing issues occupied a central position in state health policy throughout the Soviet period.

In the 1970s–1990s, the health care system of the Kazakh SSR underwent significant organizational and structural transformations. These changes began in the early 1970s and were largely driven by legislative initiatives of the USSR and the union republics in the field of health care. As part of these reforms, medical institutions were established in rural areas, and comprehensive measures were implemented to improve the health of rural populations. These measures were intended to reduce regional inequality in access to medical care, and one of the key priorities during this period was the training of qualified medical personnel, a responsibility assigned to the republic’s medical institutes. The persistent shortage of specialists necessitated the expansion of medical education, particularly in major urban centers.

Medical institutes functioned as higher educational institutions responsible for training physicians and other health care professionals. At the same time, the education, training, and continuing professional development of medical workers were regarded as essential components of a centrally organized health care system. Within this framework, personnel training was closely linked to state planning and administrative control. The acute shortage of medical personnel prompted the expansion of medical education. By decrees of the Council of People’s Commissars of the USSR, medical faculties at universities were reorganized into independent medical institutes. Within their structure, pediatric, sanitary-hygienic, and dental faculties were established, each with a defined period of study.

The primary educational and scientific unit of a medical institute was the department, the number of which was determined by the curriculum. Administrative management of faculties and departments was carried out by the institute’s administration, headed by the rector. Each institute established an academic council under the rector’s leadership. Beginning in 1974, in accordance with the resolution of the Central Committee of the Communist Party of the USSR and the Council of Ministers of the USSR “On Measures to Further Improve the Certification of Scientific and Scientific-Pedagogical Personnel,” specialized dissertation councils were created to oversee the defense of candidate and doctoral dissertations. This contributed to the strengthening of scientific and pedagogical human resource potential within medical education.

By the mid-1970s, more than 300,000 students were enrolled in medical institutes and medical faculties of higher educational institutions across the USSR. The duration of study varied by faculty: six years at general medical, pediatric, and sanitary-hygienic faculties; five and a half years at the medical-biological faculty; and five years at pharmaceutical and dental faculties. Graduates were awarded qualifications as physicians, sanitary doctors, dentists, pediatricians, or specialists in related biomedical fields. This quantitative expansion became one of the main mechanisms for reducing personnel shortages.

Among the earliest medical educational institutions in Kazakhstan was the Almaty Medical Institute. By the 1950s, it became evident that a single medical institute could not meet the needs of the Kazakh SSR, population of which at that time numbered approximately six million. The Almaty Medical Institute began operations in the 1930–1931 academic year with an initial enrollment of 100 students, and its first director was Sanjar Asfendiyarov [7; 334]. Over subsequent decades, the institute expanded its academic structure. The sanitary-hygienic faculty operated from 1943 to 1962 before being transferred to the Karaganda Medical Institute. The Faculty of Pharmacy was established in 1951, and the Faculty of Dentistry in 1959. In 1981, the institute was awarded the Order of the Red Banner of Labor.

By 1982, the Almaty Medical Institute comprised 65 departments, a postgraduate program in 12 specialties, a Central Research Laboratory, and a library containing over 400,000 volumes. Its clinical and practical base included hospitals, clinics, pharmacies, maternity hospitals, and outpatient facilities. During the 1982–1983 academic year, the institute enrolled 6,587 students and employed 727 faculty members, including 49 professors and doctors of science and 421 associate professors and candidates of science [8]. Graduates of the institute worked throughout the republic, making a substantial contribution to the protection of public health. At the same time, the concentration of training in major cities reinforced the dominance of urban centers in personnel preparation.

In 1979, a branch of the Almaty State Medical Institute was established in Shymkent to train pharmaceutical specialists. Over more than forty years of operation, this institution produced 18,965 graduates. Its establishment was closely associated with the growing demand for pharmaceutical personnel. A major role in its development was played by K. Ushbaev, a prominent organizer of pharmaceutical education and the Republic's first Doctor of Pharmaceutical Sciences, who founded a scientific school and contributed to the establishment of dissertation councils in the specialty of pharmacy. This represented a positive example of regionalization of medical education.

The South Kazakhstan region also became an important center for neurosurgery. In 1972, the Republican Center for Neurosurgery was established, and neurosurgical departments were opened in several regions, including the Shymkent Regional Hospital. These developments were accompanied by the expansion of neurotraumatological and neurosurgical services, the introduction of advanced diagnostic and surgical techniques, and the training of specialized personnel. Such specialization strengthened the professional structure of regional health care [9].

During the 1970s, personnel shortages in both rural and urban medical institutions gradually began to decrease. Approximately 3,000–3,500 students studied in nine specialties across three medical institutions [10; 40]. At the same time, measures aimed at improving the qualifications of medical personnel intensified. According to research conducted under the leadership of T.Sh. Sharmanov, Minister of Health of the Kazakh SSR during the Ninth Five-Year Plan, the number of physicians in the Republic reached 34,896 by 1975, representing an increase of 9,328 specialists (24.3 percent), while the number of mid-level medical workers exceeded 110,000 [11]. Nevertheless, numerical growth did not fully eliminate problems of uneven distribution and retention of specialists. Particular attention was directed toward strengthening rural health care institutions. Annually, approximately 1,700 physicians and 7,000 mid-level medical personnel were assigned to rural areas, reflecting a deliberate state policy aimed at reducing disparities in access to medical services between urban and rural populations. As a result, rural polyclinics and outpatient facilities were substantially reinforced with qualified medical staff. By July 1, 1982, 32 percent of outpatient clinics were staffed with two physicians, while 33 percent employed three physicians [12], indicating a gradual improvement in staffing levels at the primary care level. At the same time, the provision of safe, effective, high-quality, and accessible medicines constituted a critical component of the health care system. Consequently, pharmaceutical supply became a significant aspect of health sector development in South Kazakhstan during the period under review.

In accordance with Resolution No. 139 of the Council of Ministers of the USSR dated March 2, 1973, and the subsequent Resolution of January 14, 1976, the Main Administration for the Production of Synthetic Medicinal Substances was reorganized, leading to the establishment of the All-Union Industrial Association for the Production of Synthetic Medicinal Substances. Within this framework, the F.E. Dzerzhinsky Shymkent Chemical-Pharmaceutical Plant was transferred under the authority of the USSR Ministry of the Medical Industry as part of the newly created all-Union industrial structure [13; 56].

During this period, the Shymkent plant carried out a range of strategically important activities, including the processing of opium for morphine production, the manufacture of ephedrine hydrochloride, the extraction of solasodine from nightshade species, and the production of fourteen medicinal preparations. The

plant's output was supplied to chemical-pharmaceutical factories of the All-Union Industrial Association "Soyuzleksredstva," to institutions of the Ministry of the Medical Industry, to the pharmacy administration network, to military units, and to central veterinary supply agencies, among others [14; 36]. This distribution network demonstrates the plant's integration into the centralized Soviet pharmaceutical system and its role within the broader medical-industrial complex.

However, by Order No. 691 of the USSR Ministry of the Medical and Microbiological Industry dated August 22, 1986, and in accordance with Resolution No. 29 of January 8, 1986, "On the General Scheme for the Management of the Medical and Microbiological Industry," a process of specialization and concentration of production was initiated. As part of this restructuring and with the approval of the Council of Ministers of the Kazakh SSR, the Shymkent Production Biopharmaceutical Association "Shymkentbiopharm" was established in Kazakhstan. The newly formed association incorporated the Order of the Red Banner of Labour Shymkent Chemical-Pharmaceutical Plant named after F.E. Dzerzhinsky (as the leading enterprise), the Shymkent Hydrolysis Plant, and the Turkestan Antibiotics Plant, the latter two retaining their legal status as independent enterprises within the association.

Taken together, these developments demonstrate that the modernization of health care in South Kazakhstan during the late Soviet period was not limited to the expansion of rural medical staffing but was closely linked to the industrial reorganization of pharmaceutical production. The simultaneous strengthening of primary health care infrastructure and the consolidation of pharmaceutical manufacturing under centralized administrative control reflects a broader strategy of systemic integration within the Soviet health model. In this sense, regional improvements in medical service provision were embedded in all-Union industrial and policy frameworks, illustrating the interdependence between public health administration and the centrally planned medical-industrial sector. Following Kazakhstan's independence in 1991, large-scale reforms were initiated in education, science, health care, and the national economy. Although postgraduate medical education faced difficulties related to financing and workload, this period revealed the structural limitations of the Soviet personnel training model and demonstrated that sustainable health care reform required not only financial investment but also systematic improvements in personnel training and workforce policy.

Discussion

The findings of this study not only confirm but also substantially extend existing scholarship on the development of the health care system and the training of medical personnel in Kazakhstan during the twentieth century. As demonstrated in the Results section, the persistent shortage of qualified medical personnel in the South Kazakhstan region between 1970 and 1991 functioned not merely as a structural problem, but as a decisive driver of state health policy, directly shaping institutional priorities in medical education and professional training. In this respect, the present study supports and empirically reinforces the conclusions of T.Sh. Sharmanov, who identified institutional development and personnel policy as central determinants of public health outcomes during the Soviet period [6].

Building on this perspective, the analysis demonstrates that the establishment and expansion of medical institutes constituted a systemic response to regional human resource imbalance rather than an isolated administrative measure. The documented growth of educational infrastructure in Almaty, Shymkent reflects a deliberate strategy aimed at stabilizing the medical workforce through territorial decentralization of medical education. These findings corroborate the arguments of S.K. Shildebai and A.A. Zhunisbaev [15], as well as M.A. Kamaliev [16], while simultaneously clarifying the mechanisms through which regional medical institutions contributed to workforce redistribution across the republic.

The Results further reveal that qualitative improvements in personnel training were inseparable from broader reforms in health care governance and quality assurance. This interdependence underscores the validity of B.R. Abdilmanova's assertion that the effectiveness of medical care is contingent not only on numerical staffing levels, but also on professional competence and organizational capacity [17]. The expansion of postgraduate education, specialization tracks, and research activity within medical institutes identified in this study indicates that Soviet health policy increasingly prioritized qualitative dimensions of workforce development alongside quantitative growth.

Moreover, the observed increase in the number of medical professionals and the diversification of medical specialties in the South Kazakhstan region provides empirical support for the conclusions of R.A. Abzalov [18] and A.A. Akanov [19], who linked improvements in primary health care delivery to the availability of qualified personnel. Importantly, the Results section demonstrates that the development of

specialized medical services—including pharmaceutical education and neurosurgical care—represented a critical stage in the transition from extensive to more differentiated and specialized models of medical assistance.

From a broader historiographical perspective, the findings reinforce the widely accepted view that the training of qualified medical personnel constitutes a core indicator of health care system maturity. The institutionalization of medical education, initiated in the 1930s and reaching a particularly intensive phase during the 1970s–1990s, created a durable structural foundation for workforce reproduction and professional continuity. In this regard, the study aligns with the conclusions of P.N. Pospelov and V.A. Breido [9], as well as U.I. Kenesarieva, G.M. Alikeeva, and S.Sh. Slamkulova [6], while providing region-specific empirical evidence that deepens and nuances their arguments.

In sum, by integrating archival sources with established historiography, the present study demonstrates that personnel training policies implemented during the Soviet period were not auxiliary components of health care reform but central instruments in shaping the medical workforce of the South Kazakhstan region. The long-term institutional effects of these policies extend beyond the Soviet era and continue to influence the structural development of Kazakhstan's health care system in the post-Soviet period.

Conclusions

This study demonstrates that the system of medical personnel training constituted a decisive structural component in the development of the health care system of the South Kazakhstan region during the period from 1970 to 1991. The analysis confirms that the persistent shortage of qualified medical specialists acted as a key driving force behind state health policy, directly influencing institutional decisions related to medical education, workforce planning, and professional training within the Kazakh SSR. The findings indicate that the establishment, expansion, and consolidation of medical institutes, together with the diversification of medical specialties, formed the core institutional response to chronic staffing deficits. The systematic development of educational infrastructure in major regional centers ensured a sustained increase in the number of physicians and mid-level medical personnel and contributed to improved spatial accessibility of medical services across both urban and rural areas.

The study further demonstrates that personnel training was integrally connected with broader reforms in health care administration, quality assurance, and specialization. The expansion of postgraduate education, research activity, and specialized medical services strengthened the professional competencies of medical workers and facilitated the gradual transition of the health care system toward more complex and differentiated forms of medical care during the late Soviet period. Comparative analysis of archival materials and existing historiography reveals that the Soviet model of medical personnel training created a relatively stable institutional and human-capital foundation for long-term workforce development. Despite the systemic challenges associated with the post-Soviet transformation, the institutional practices, professional standards, and human resource potential formed during the Soviet era continue to exert a significant influence on contemporary health care reforms in Kazakhstan.

Overall, this research contributes to the historiography of health care development in Kazakhstan by providing a region-specific and empirically grounded analysis of personnel training policies and their long-term institutional effects. The conclusions highlight the enduring relevance of historical experience for understanding contemporary workforce challenges and offer a conceptual framework for further studies on medical education reform, health care governance, and personnel policy in post-Soviet states.

References

- 1 Центральный государственный архив Южного Казахстана (далее — ЦГА ЮК). — Ф. 82. — Т. 1. — Д. 9. — Л. 5–15.
- 2 Ашим А.А. Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесі: қалыптасу кезеңдері мен қазіргі жағдайы / А.А. Ашим // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. — 2013. — № 4 (68). — Б. 49–52.
- 3 Алшыкенова А.Т. Оңтүстік Қазақстан облысында денсаулық сақтау ісінің қалыптасу мен даму тарихы (1932–1991) / А.Т. Алшыкенова, С.С. Асанова // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2022. — № 4 (75). — Б. 291–302
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 23. — Т. 1. — Д. 401. — Л. 45.
- 5 Сайт Санаторий «Ақ ниет» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://visit-kazakhstan.kz/akniet>

- 6 Шарманов Т.Ш. Развитие здравоохранения в Казахстане / Т.Ш. Шарманов. — Алматы: Общество «Знание», 1980. — 40 с.
- 7 Кенесариев У.И. Открытие и работа первого казахского государственного медицинского института (КазНМУ) в 30-е годы / У.И. Кенесариев, Г.М. Аликеева, С.Ш. Сламкулова // Вестник КазНМУ. — 2015. — № 3. — С. 333–335
- 8 ЦГА РК. — Ф. 30. — Т. 2. — Д. 771. — Л. 5.
- 9 Болеген А.Т. История нейрохирургической службы города Шымкент / А.Т. Болеген // Журнал «Нейрохирургия и неврология Казахстана». — 2012. — № 1 (26). — С. 45–49.
- 10 ЦГА ЮК. — Ф. 134. — Т. 2. — Д. 366. — Л. 40.
- 11 Досмагамбетова Р.С. Особенности медицинского образования в Казахстане / Р.С. Досмагамбетова, И.М. Риклефс, В.П. Риклефс // Медицинское образование и профессиональное развитие. — 2014. — № 4 (18). — С. 75–85.
- 12 Таштанов Ж. Состояние и динамика развития здравоохранения в Южном Казахстане как основного показателя социального уровня (1950-1970-е гг.) [Электронный ресурс] / Ж. Таштанов // Вестник КазНУ. Серия История. — 2011. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/7268>
- 13 Измаков А.И. Республиканский центр народной медицины / А.И. Измаков // Здравоохранения Казахстана. — 1992. — № 2. — С. 56.
- 14 Ботабаева Р.Е. Қазақстан Республикасының тұрғындарын отандық өндірістегі дәрілік препараттармен қамтамасыз етуді жетілдіру / Р.Е. Ботабаева. — Алматы, 2016. — 190 б.
- 15 Шілдебай С. Қазақстандағы жұқпалы аулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы (1920–1936) / С. Шілдебай, А. Жүнісбаев. — Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2021. — 167 б.
- 16 Камалиев М.А. История народной медицины и общественного здравоохранения Казахстана / М.А. Камалиев, Р.К. Бигалиева, Т.Х. Хабиева. — Алматы: Эверо, 2004. — 174 с.
- 17 Абдильманова Б.Р. Менеджмент в системе здравоохранения в целях повышения качества медицинской помощи больным инсультом: Перспективные направления развития системы здравоохранения Республики Казахстан / Б.Р. Абдильманова // Материалы Международной научно-практической конференции. — Астана: Менеджер, 2012. — Т. 2, № 4(5). — С. 32–34.
- 18 Абзалова Р.А. Казахстанская модель первого здравоохранения: достижения, проблемы, перспективы / Р.А. Абзалова // Менеджер здравоохранения Республики Казахстан. — 2013. — № 4. — С. 97–102.
- 19 Аканов А.А. Общественное здравоохранение в Казахстане: Концепция, проблемы и перспективы / А.А. Аканов, В.Н. Девятко, М.К. Кульжанов. — Алматы: Эверо, 2001. — 102 с.

А.Т. Алшыкенова, Г.Т. Мусабалина, С.Г. Смагулов

XX ғ. 70-90 жылдарындағы медициналық кадрларды даярлаудың тарихы (Оңтүстік Қазақстан мысалында)

Мақала 1970-1990 жылдары Оңтүстік Қазақстан өңірінің денсаулық сақтау жүйесін дамыту үшін медициналық кадрларды даярлауды және оның маңыздылығын талдауға арналған. Аталған кезеңде Қазақ КСР Денсаулық сақтау саласы білікті медицина мамандарының тұрақты тапшылығы жағдайында жұмыс істеді, бұл халыққа, әсіресе ауылдық және алыс аудандарда медициналық қызмет көрсетудің тиімділігіне айтарлықтай әсер етті. Осыған байланысты кадр саясаты мен медицина қызметкерлерін кәсіби даярлау жүйесі денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік стратегияның негізгі факторларының бірі болды. Мақалада медициналық оқу орындары желісін кеңейту, мамандандыру мен жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруді дамыту, сондай-ақ кадр тапшылығын еңсерудің негізгі тетігі ретінде медициналық институттарды институционалдық нығайту процестері қарастырылады. Медициналық кадрлардың үнемі жетіспеушілігі ірі аймақтық орталықтарда білім беру инфрақұрылымының белсенді дамуына түрткі болды, бұл дәрігерлер мен орта медициналық персоналдың санын көбейтуге, медициналық мамандықтарды әртараптандыруға және медициналық көмектің қолжетімділігін арттыруға ықпал етті. Денсаулық сақтау жүйесінің экстенсивті даму моделінен неғұрлым сараланған және кәсіби бағдарланған құрылымға көшуін көрсететін фармацевтикалық білім мен нейрохирургиялық қызметті қоса алғанда, медициналық көмектің мамандандырылған бағыттарының рөліне ерекше назар аударылады. Мақалада кеңестік кезеңде қалыптасқан медициналық кадрларды даярлау жүйесі өңірдің денсаулық сақтау саласын одан әрі дамыту үшін орнықты институционалдық және кадрлық негіз құрды деген қорытындыға келді. Посткеңестік кезеңдегі трансформациялық процестер мен қиындықтарға қарамастан, 1970-1990 жылдары қалыптасқан кәсіби дәстүрлер, білім беру модельдері мен кадрлық әлеует Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы денсаулық сақтау жүйесіне айтарлықтай әсер етуді жалғастыруда. Нәтижелер мәселенің тарихнамасын кеңейтеді және денсаулық сақтау саласындағы тиімді кадрлық саясатты әзірлеу кезіндегі тарихи тәжірибенің маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан облысы, медицина ғылымы, денсаулық сақтау, кадр мәселесі, медициналық училище, реформа, медициналық оқу орындарының тарихы.

А.Т. Алшыкенова, Г.Т. Мусабалина, С.Г. Смагулов

История подготовки медицинских кадров в 70-90-е годы XX в. (на примере Южного Казахстана)

Статья посвящена анализу подготовки медицинских кадров и её значения для развития системы здравоохранения Южно-Казахстанского региона в 1970–1990 гг. В указанный период здравоохранение Казахской ССР функционировало в условиях устойчивого дефицита квалифицированных медицинских специалистов, что оказывало существенное влияние на эффективность медицинского обслуживания населения, особенно в сельских и периферийных районах. В этой связи кадровая политика и система профессиональной подготовки медицинских работников выступали одним из ключевых факторов государственной стратегии в сфере охраны здоровья. В статье рассматриваются процессы расширения сети медицинских учебных заведений, развития специализации и последипломного образования, а также институционального укрепления медицинских институтов как основного механизма преодоления кадрового дефицита. Показано, что хроническая нехватка медицинских кадров стимулировала активное развитие образовательной инфраструктуры в крупных региональных центрах, что способствовало увеличению численности врачей и среднего медицинского персонала, диверсификации медицинских специальностей и повышению доступности медицинской помощи. Особое внимание уделено роли специализированных направлений медицинской помощи, включая фармацевтическое образование и нейрохирургическую службу, которые отражали переход системы здравоохранения от экстенсивной модели развития к более дифференцированной и профессионально ориентированной структуре. В статье сделан вывод о том, что система подготовки медицинских кадров, сформированная в советский период, создала устойчивую институциональную и кадровую основу для дальнейшего развития здравоохранения региона. Несмотря на трансформационные процессы и трудности постсоветского периода, профессиональные традиции, образовательные модели и кадровый потенциал, заложенные в 1970–1990-е гг., продолжают оказывать значительное влияние на современную систему здравоохранения Республики Казахстан. Полученные результаты расширяют историографию проблемы и подчеркивают значимость исторического опыта при разработке эффективной кадровой политики в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: Южно-Казахстанская область, медицинская наука, здравоохранение, кадровые вопросы, медицинское училище, реформа, история медицинских учебных учреждений.

References

- 1 TsGA YuK [Central State Archive of Southern Kazakhstan]. — F. 82. — T. 1. — D. 9. — L. 5–15 [in Russian].
- 2 Ashim, A.A. (2013). Qazaqstannyn densaulıyq saqtau zhuiesi. Qalyptasu kezenderi men qazirgi zhagdaiy [Health system of Kazakhstan: Stages of formation and current state]. *Qazaq Ulttyq universitetinin khabarshysy. Zan seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Law series*, 4 (68), 49–52 [in Kazakh].
- 3 Alshykenova, A.T., & Asanova, S.S. (2022). Ontustik Qazaqstan oblysynda densaulıyq saqtau isinin qalyptasu men damu tarikhy (1932–1991) [The history of the formation and development of healthcare in the South Kazakhstan region (1932–1991)]. *Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. History series*, 4 (75), 291–302 [in Kazakh].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 23. — T. 1. — D. 401. — L. 45 [in Russian].
- 5 Sait Sanatorii «Aq niet» [Website Sanatorium “Aq niet”]. *visit-kazakhstan.kz*. Retrieved from <https://visit-kazakhstan.kz/akniet>
- 6 Sharmanov, T.Sh. (1980). *Razvitie zdravookhroneniia v Kazakhstane* [Development of healthcare in Kazakhstan]. Almaty: Obshchestvo «Znanie» [in Russian].
- 7 Kenesariyev, U.I., Alikeeva, G.M., & Slamkulova, S.Sh. (2015). Otkrytie i rabota pervogo Kazakhskogo gosudarstvennogo meditsinskogo instituta (KazNMU) v 30-e gody [Opening and work of the first Kazakh State Medical Institute (KazNMU) in the 30s]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Meditsinskogo universiteta — Bulletin of the Kazakh National Medical University*, 3, 333–335 [in Russian].
- 8 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — T. 2. — D. 771. — L. 5 [in Russian].
- 9 Bolegen, A.T. (2012). Istoriia neirokhirurgicheskoi sluzhby goroda Shymkent [History of neurosurgical service of the city of Shymkent]. *Zhurnal «Neirokhirurgiia i nevrologiia Kazakhstana» — Journal “Neurosurgery and Neurology of Kazakhstan”*, 1 (26), 45–49 [in Russian].
- 10 TsGA YuK [Central State Archive of Southern Kazakhstan]. — F. 134. — T. 2. — D. 366. — L. 40 [in Russian].
- 11 Dosmagambetova, R.S., Riklifs, I.M., & Riklifs, V.P. (2014). Osobennosti meditsinskogo obrazovaniia v Kazakhstane [Features of medical education in Kazakhstan]. *Meditsinskoe obrazovanie i professionalnoe razvitie — Medical education and professional development*, 4 (18), 75–85 [in Russian].

- 12 Tashtanov, Zh. (2011). Sostoianie i dinamika razvitiia zdavookhraneniia v Yuzhnom Kazakhstane kak osnovnogo pokazatel'ia sotsialnogo urovnia (1950–1970-e gg.) [The state and dynamics of health care development in South Kazakhstan as the main indicator of the social level (1950–1970s)]. *Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Universiteta. Seriya Istoriia — Bulletin of the Kazakh National University. Series History*. Received from <https://articlekz.com/article/7268> [in Russian].
- 13 Izmaikov A.I. (1992). Respublikanskii tsentr narodnoi meditsiny [Republican center of folk medicine]. *Zdavookhraneniia Kazakhstana — Healthcare of Kazakhstan*, 2, 56 [in Russian].
- 14 Botabaeva, R.E. (2016). *Qazaqstan Respublikasynyn turgyndaryn otandyq ondiristegi darilik preparattarmen qamtamasyz etudi zhetildiru* [Improving the supply of domestically produced medicinal products to the residents of the Republic of Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].
- 15 Shildebai, S.K., & Zhunisbaev, A.A. (2021). *Qazaqstanstandagy zhyqpaly aurular men indetterge qarsy kures tarikhly (1920–1936)* [The history of the fight against infectious diseases in Kazakhstan (1920–1936)]. Almaty: Poligrafiia-servis i K [in Kazakh].
- 16 Kamaliev, M.A., Bigalieva, R.K., & Khabieva, T.Kh. (2004). *Istoriia narodnoi meditsiny i obshchestvennogo zdavookhraneniia Kazakhstana* [History of folk medicine and public health care of Kazakhstan]. Almaty: Evero [in Russian].
- 17 Abdilmanova, B.R. (2012). Menedzhment v sisteme zdavookhraneniia v tseliakh povysheniia kachestva meditsinskoi pomoshchi bolnym insultom: Perspektivnye napravleniia razvitiia sistemy zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan [Management in the health care system in order to improve the quality of medical care for stroke patients: Prospective directions for the development of the health care system of the Republic of Kazakhstan]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Materials of the International Scientific and Practical Conference*, 2, 4(5), 32–34. Astana: Menedzher [in Russian].
- 18 Abzalova, R.A. (2013). Kazakhstanskaia model pervogo zdavookhraneniia: dostizheniia, problemy, perspektivy [Kazakhstan model of the first health care: achievements, problems, perspectives]. *Menedzher zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan — Manager of health care Respublika Kazakhsta*, 4, 97–102 [in Russian].
- 19 Akanov, A.A., Deviatko, V.N., & Kulzhanov, M.K. (2001). *Obshchestvennoe zdavookhranenie v Kazakhstane: Kontseptsii, problemy i perspektivy* [Public health in Kazakhstan: Concept, problems and prospects]. Almaty: Evero [in Russian].

Information about the authors

Alshykenova Aigul — PhD student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-8516-5207>

Mussabalina Gulnara — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

Smagulov Saken — Senior Lecturer, Department of Assembly of the People of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Karaganda University of Kazpotreboz, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-5376-8150>

А. Бауржан^{*1} , С.К. Қабылтаева² , К.Б. Болатова¹

¹ *Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;*

² *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*
(Email: turdinaaigerim077@mail.ru; kabyltayeva_sk@enu.kz; kalamkas_17_81@mail.ru.)

Тарихи білім берудегі азаматтық құндылықтар: батыстық тұжырымдамалардың теориялық-әдіснамалық талдауы

Мақала тарихи білім беру жүйесіндегі азаматтық құндылықтарды түсіндіруге арналған шетелдік теориялық-әдіснамалық тәсілдерді талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі жаһандану, мәдени плюрализм және қазіргі қоғамдағы азаматтық модельдердің трансформациясы жағдайында білім беру тәжірибелеріндегі құндылықтық құрамдастың маңыздылығының артуымен айқындалады. Осы тұрғыда тарихи білім беру тек өткен туралы білімді жеткізетін пән ретінде ғана емес, азаматтық бірегейлікті қалыптастыруға, әлеуметтік тәжірибеге сыни көзқарас дамытуға және қоғамдық өмірге саналы түрде қатысуға қабілетті тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған кеңістік ретінде қарастырылады. Мақалада азаматтық құндылықтар тарихи білім берудің маңызды категориясы ретінде қарастырылатын шетелдік ғылыми дәстүрдегі негізгі теориялық бағыттар талданған. Атап айтқанда, тарихи білім, азаматтық тәрбие және білім беру практикасының арақатынасын әртүрлі қырынан түсіндіретін либералдық-демократиялық, республикалық, сыни-теориялық, мультимәдени және құзыреттілікке негізделген модельдер қамтылады. Азаматтық құндылықтарды қалыптастырудағы нормативтік және сыни тәсілдердің айырмашылықтарына, сондай-ақ оларды тарихты оқыту мазмұны мен әдістеріне енгізудің тұжырымдамалық жолдарына ерекше назар аударылған. Зерттеу нәтижелері қазіргі шетелдік теорияларда алдын ала қатаң бекітілген құндылықтық ұстанымдардан бас тартып, тарихи ойлау, рефлексия, өткенді интерпретациялау қабілеті және қоғамдық пікірталасқа қатысу дағдыларын дамытуға бағытталған үрдістің күшейіп келе жатқанын көрсетеді. Бұл тұрғыда азаматтық құндылықтар дайын нормалар жиынтығы ретінде емес, білім алушылардың тарихи нарративтермен, дереккөздермен және әлеуметтік контекстермен саналы әрі сыни өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасатын құбылыс ретінде түсіндіріледі. Мақалада азаматтық құндылықтардың тарихи білім беруде мазмұндық мақсаттан гөрі, оқу курстарының құрылымын, мазмұнын іріктеу және педагогикалық стратегияларды айқындайтын әдіснамалық бағдар ретіндегі рөлі негізделеді. Сонымен қатар шетелдік тәжірибені сыни тұрғыдан пайымдаудың және оны ұлттық білім беру жағдайларына бейімдеудің маңыздылығы тарихи білімнің идеологиялану қаупін ескере отырып айқындалады.

Кілт сөздер: тарихи білім беру, азаматтық құндылықтар, азаматтық сана, тарихи ойлау, азаматтық тәрбие, тарихи сана, демократиялық білім беру, сыни тәсілдер, шетелдік тәсілдер.

Kipicne

Қазіргі қоғамға тән терең әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістер жағдайында білім берудің құндылықтық өлшеміне, әсіресе тарихи білімнің азаматтық сананы қалыптастырудағы рөліне деген ғылыми қызығушылық артып отыр. Жаһандану үдерістері, мәдени және дүниетанымдық көптүрліліктің кеңеюі, көші-қон ағындарының күшеюі және цифрлық қоғамдық кеңістіктің дамуы тарихи жадының қалыптасу тәсілдері мен азаматтық бірегейлікті ұғыну формаларын елеулі түрде өзгертуде. Осы жағдайда тарих тек өткен туралы білім беруге бағытталған академиялық пән ретінде ғана емес, азаматтық, жауапкершілік және саяси қауымдастыққа қатыстылық туралы түсініктер қалыптасатын қоғамдық диалог алаңы ретінде қарастырылады. Тарихи білім беру контексіндегі азаматтық құндылықтар мәселесінің өзектілігі азаматтықтың өзін түсінудегі тұжырымдамалық өзгерістермен байланысты. Шетелдік ғылыми ойда азаматтық тәрбиенің дәстүрлі үлгісінен — яғни бекітілген нормалар жиынтығын меңгертуге және мемлекетке адалдыққа негізделген көзқарастан — біртіндеп бас тарту үрдісі байқалады. Оның орнына сыни ойлауды дамытуға, тарихи тәжірибені интерпретациялау қабілетіне және демократиялық дискурсқа қатысуға бағытталған тұжырымдамалар алдыңғы қатарға шығуда. Осы тұрғыда тарихи білім беру күрделі әрі қайшылықты өткенді ұғынуға, оны қазіргі әлеуметтік шындықпен байланыстыруға және қоғамдық өмірге саналы түрде қатысуға қабілетті белсенді азаматты қалыптастырудың маңызды тетігі ретінде айқындалады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: turdinaaigerim077@mail.ru

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, тарихи білім беруде азаматтық құндылықтарды ұғындыруға арналған шетелдік теориялық тәсілдерді зерттеудің қажеттілігін бірнеше факторлармен айқындауға болады:

- біріншіден, бұл мәселе халықаралық тарихи, педагогикалық және философиялық білім беру ғылымында жүйелі түрде және терең теориялық деңгейде зерделенген,
- екіншіден, шетелдік модельдер азаматтық құндылықтарды тарихи білім мазмұнына енгізудің әртүрлі тұжырымдамалық жолдарын — нормативтік бағытталған тәсілдерден бастап сыни және постұлттық көзқарастарға дейін ұсынады;
- үшіншіден, халықаралық тәжірибені талдау ұлттық білім беру жүйелерін салыстырмалы тұрғыда қайта ойластыруға және тарихи білім беру саласындағы әдіснамалық оқшаулануды еңсеруге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты — тарихи білім беру жүйесінде азаматтық құндылықтарды түсіндірудің шетелдік теориялық тәсілдерін талдау, олардың теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау. Осылайша, шетелдік теориялық тәсілдерге жүгіну азаматтық құндылықтарды өзгермейтін нормалар жиынтығы ретінде емес, білім алушылардың тарихи нарративтермен, дереккөздермен және әлеуметтік контекстермен өзара әрекеттесуі барысында қалыптасатын динамикалық категория ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Бұл тарихи білім мен азаматтық құндылықтар мәселесіне тек қолданбалы емес, сонымен қатар педагогика, тарихи таным теориясы және білім философиясы салаларындағы қазіргі ғылыми зерттеулер үшін дербес теориялық мән береді.

Материалдар және әдістері

Мақаланың материалдар корпусын тарихи білім беру теориясының қалыптасуы мен эволюциясын, сондай-ақ азаматтық құндылықтарды ұғынудың классикалық және қазіргі тәсілдерін қамтиды. Атап айтқанда, материалдардың бірінші тобын азаматтық құндылықтар мен білім берудің қоғамдық функциясын негіздейтін классикалық еңбектер құрайды. Бұл топқа XX ғ. басы мен ортасында жарық көрген, білім беруді демократиялық қоғамның іргелі институты ретінде түсіндіретін және тарихи білімнің азаматтық әлеуетін алғаш теориялық тұрғыда негіздеген еңбектер кіреді. Аталған дереккөздер тарихи білім берудің бастапқыда азаматтық тәрбиенің нормативтік құралы ретінде қарастырылғанын көрсету үшін пайдаланылды.

Материалдардың екінші тобын интерпретативтік, мәдени және сыни теориялық бағыттағы еңбектер құрайды. Бұл топтағы дереккөздер XX ғ. екінші жартысында тарихи білім берудің мазмұны мен функцияларын қайта пайымдауға ықпал еткен зерттеулерді қамтиды. Аталған еңбектерде тарихты оқыту оқушының ойлау қабілетін дамыту, тарихи сананы қалыптастыру және қоғамдық дискурста қатысу дағдыларын жетілдіру құралы ретінде қарастырылады.

Материалдардың үшінші тобын мультимәдени және постұлттық бағыттағы заманауи зерттеулер құрайды. Бұл дереккөздер тарихи білім берудің азаматтық өлшемін мәдени әртүрлілік, плюралистік қоғам және жаһандану жағдайында қарастырады. Бұл материалдар азаматтық құндылықтардың ұлттық бірегейлікпен ғана шектелмейтінін, керісінше әртүрлі әлеуметтік және мәдени тәжірибелерді қамтитын көпмәнді құрылым екенін көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеу материалдарына халықаралық ұйымдардың тұжырымдамалық және нормативтік құжаттары енгізілді. Бұл құжаттар азаматтық құндылықтардың қазіргі білім беру саясатында қалай түсіндірілетінін, тарихи білім берумен қандай қағидаттар арқылы байланыстырылатынын және азаматтықтың жаһандық өлшемінің қалай негізделетінін көрсету үшін қолданылды.

Зерттеу жұмысы тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтар арасындағы байланысты теориялық тұрғыда пайымдауға бағытталғандықтан, мақаланың әдіснамалық негізі сапалық және теориялық талдау тәсілдеріне сүйенеді. Зерттеудің негізгі әдістерінің бірі — тарихнамалық талдау әдісі. Бұл әдіс тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтар мәселесінің ғылыми әдебиеттегі қалыптасу және даму кезеңдерін айқындау мақсатында қолданылды. Аталған әдіс арқылы азаматтық құндылықтардың тарихи білім беру контекстінде әртүрлі кезеңдерде қалай түсіндірілгені, қандай теориялық өзгерістерге ұшырағаны және қандай парадигмалық ауысулар орын алғаны анықталды. Әртүрлі теориялық бағыттарда ұсынылған азаматтық құндылықтар мен тарихи білім беру модельдерін салыстыру арқылы олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау барысында теориялық-салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды.

Мақалада «азаматтық құндылықтар», «тарихи білім беру», «тарихи ойлау», «тарихи сана» сияқты негізгі ұғымдардың мазмұнын нақтылау және олардың өзара байланысын анықтау мақсатында пайдаланылды және ұғымдық-аналитикалық әдісі қолданылды. Білім беру теорияларында ұсынылған мәтіндер мен тұжырымдамаларды олардың әлеуметтік, мәдени және тарихи контекстінде қарастыру барысында интерпретативтік әдіс қолданылды.

Халықаралық ұйымдардың білім беру саласындағы тұжырымдамалық құжаттарын зерттеу үшін құжаттық және нормативтік талдау әдістері пайдаланылды. Бұл әдістер азаматтық құндылықтардың қазіргі білім беру саясатында қалай институционалданатынын, тарихи білім берумен қандай қағидаттар арқылы байланыстырылатынын және теориялық идеялардың практикалық деңгейде қалай іске асырылатынын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Зерттеудің нәтижесінде «азаматтық құндылықтар», «тарихи білім беру», «тарихи ойлау» және «тарихи сана» ұғымдары қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда өзара тығыз байланысқанымен, мазмұны мен функциялары жағынан дербес категориялар екені анықталды және бұл ұғымдардың өзара байланысы тарихи білім берудің азаматтық әлеуетін түсіндірудің теориялық негізін құрайтындығы дәлелденді.

Атап айтқанда, азаматтық құндылықтар демократиялық қоғам жағдайында жеке тұлғаның қоғаммен және саяси қауымдастықпен өзара әрекеттесуін айқындайтын құндылықтық бағдарлар жүйесін білдіреді. Қазіргі ғылыми еңбектерде азаматтық құндылықтар заңға бағыну немесе мемлекетке адалдық сияқты тар мағынамен шектелмей, қоғамдық жауапкершілік, әлеуметтік әділеттілік, адам құқықтарын құрметтеу, плюрализмді мойындау және қоғамдық диалогқа қатысу қабілеттерімен ұштасатын күрделі әлеуметтік құбылыс ретінде түсіндіріледі [1]. Маңыздысы, азаматтық құндылықтар өзгермейтін моральдық нормалар жиынтығы ретінде емес, тарихи және әлеуметтік тәжірибе барысында қалыптасатын динамикалық құрылым ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда олар тұлғаның өткенді, қазіргі әлеуметтік шындықты және болашақтағы қоғамдық таңдауларды пайымдау қабілетімен тікелей байланысты.

Тарихи білім беру — өткен туралы фактілер мен оқиғаларды түсіндірумен ғана шектелмейтін, тарихи танымның әдістерін, интерпретация логикасын және тарихи уақытты түсіну қабілетін қалыптастыруға бағытталған білім беру саласы. Қазіргі педагогикалық теорияларда тарихи білім беру азаматтық құндылықтарды тікелей трансляциялайтын идеологиялық құрал ретінде емес, оларды қалыптастыруға жағдай жасайтын интеллектуалдық және рефлексивтік кеңістік ретінде қарастырылады [2]. Яғни, біздің ойымызша, тарихи білім беру үдерісі арқылы білім алушылар тарихи тәжірибенің күрделілігін, әлеуметтік қақтығыстардың себептерін және билік пен қоғам арасындағы қатынастардың тарихи өзгермелілігін түсінуге мүмкіндік алады.

Тарихи ойлау — бұл тарихи білім берудің әдіснамалық өзегін құрайды. Ол тарихи дереккөздерді сыни талдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, тарихи интерпретациялардың көптүрлілігін түсіну және тарихи құбылыстарды уақыт пен контекст тұрғысынан бағалау сияқты танымдық дағдылар жиынтығын қамтиды [3]. Атап айтқанда, тарихи ойлау өткенді «дайын ақиқат» ретінде қабылдаудан бас тартып, тарихи білімнің шартты және интерпретативтік сипатын түсінуге бағыттайды. Бұл қабілеттер азаматтың қоғамдық және саяси мәселелерге қатысты саналы көзқарас қалыптастыруының когнитивтік негізін құрайды.

Тарихи сана — тұлғаның өткен, қазіргі және болашақ арасындағы байланыстарды ұғыну формасы, тарихи тәжірибені жеке және ұжымдық деңгейде түсіндіру қабілеті. Ол тарихи білім мен тарихи ойлаудың нәтижесінде қалыптасқанымен, олармен толықтай теңестірілмейді. Тарихи сана адамның тарихи нарративтерге қатынасын, өз орнын тарихи үдерістермен байланыстыра пайымдауын және әлеуметтік жауапкершілігін қамтиды [4]. Осы тұрғыда тарихи сана азаматтық құндылықтардың тұрақты қалыптасуы үшін маңызды, себебі ол тұлғаның қоғамдық тәжірибені тек жеке емес, ұжымдық және тарихи өлшемде түсінуіне мүмкіндік береді.

Аталған ұғымдардың өзара байланысын жүйелі түрде қарастырғанда, тарихи білім беру бастапқы институционалдық орта ретінде әрекет етеді, ол тарихи ойлауды қалыптастыру арқылы тарихи сананың дамуына жағдай жасайды. Ал тарихи сана, өз кезегінде, азаматтық құндылықтардың терең әрі тұрақты деңгейде орнығуына негіз болады. Бұл үдеріс біржақты сипатқа ие емес, себебі азаматтық құндылықтар тарихи білім берудің мазмұны мен бағыттарын қайта пайымдауға да ықпал

етеді. Осылайша, азаматтық құндылықтар, тарихи білім беру, тарихи ойлау және тарихи сана иерархиялық емес, жүйелік байланыстағы категориялар.

Жүргізілген теориялық және салыстырмалы талдау нәтижелері тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтардың өзара байланысы шетелдік ғылыми дискурста бірімәнді түсіндірілмейтінін, керісінше әртүрлі теориялық модельдер аясында көпқырлы және кейде қарама-қайшы түрде пайымдалатынын көрсетті. Нәтижелер азаматтық құндылықтардың тарихи білім беруде мазмұндық элемент ретінде емес, көбінесе әдіснамалық бағдар және білім беру үдерісін ұйымдастыру қағидаты ретінде қарастырылатынын айқындайды.

Зерттеу барысында анықталған маңызды нәтижелердің бірі — заманауи шетелдік теорияларда азаматтық құндылықтарды тарихи білім беру мазмұнына тікелей, нормативтік түрде енгізуден бас тарту үрдісінің күшеюімен байланысты. Көптеген авторлар азаматтық құндылықтарды оқушыларға дайын моральдық немесе идеологиялық нормалар ретінде ұсыну тарихи білім берудің ғылыми дербестігіне қауіп төндіретінін атап көрсетеді. Осыған байланысты азаматтық құндылықтар тарихи білім беру үдерісінде тарихи ойлау, сыни пайымдау және интерпретативтік дағдыларды дамыту арқылы жанама түрде қалыптасуы тиіс деген ұстаным кеңінен таралған.

Тағы бір маңызды нәтиже — азаматтық құндылықтардың тарихи білім беруде мақсаттан гөрі нәтиже ретінде қарастырылуымен байланысты. Шетелдік теориялық модельдерде тарихи білім беру алдымен оқушылардың өткенді түсіну, тарихи дереккөздермен жұмыс істеу, әртүрлі интерпретацияларды салыстыру қабілеттерін дамытуға бағытталады. Азаматтық құндылықтар осы танымдық және рефлексивтік үдерістердің нәтижесінде қалыптасады. Бұл тәсіл азаматтықты тұрақты және әмбебап құндылықтар жүйесі ретінде емес, тарихи және әлеуметтік контекстке тәуелді динамикалық құрылым ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Мақала шеңберінде мультимәдени және постұлттық теорияларды талдау азаматтық құндылықтардың біртекті ұлттық мазмұнмен шектелмейтінін көрсетті. Атап өту қажет, қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда азаматтық құндылықтарды қалыптастыру мәселесі барған сайын мультимәдени және постұлттық теориялар аясында қарастырылуда. Бұл теориялар ұлттық мемлекетке негізделген дәстүрлі азаматтық модельдердің шектеулілігін көрсетіп, тарихи білім берудің мазмұны мен әдістерін қайта пайымдауға негіз болады. Мультимәдени теория қоғамды мәдени, этникалық, діни және әлеуметтік тұрғыдан біртекті емес, көпқұрамды құрылым ретінде түсіндіреді. Бұл теория аясында азаматтық құндылықтар бір ғана «ортақ ұлттық нарративке» негізделмей, әртүрлі әлеуметтік топтардың тарихи тәжірибесін мойындау және тану арқылы қалыптасады. Мультимәдени көзқарас тарихи білім беруде азаматтық құндылықтарды қалыптастыруды дайын нормаларды трансляциялау арқылы емес, әртүрлі тарихи нарративтерді салыстыру, олардың қайшылықтары мен өзара байланысын талдау арқылы жүзеге асырады. Бұл тәсіл білім алушылардың өзге мәдени тәжірибелерге құрметпен қарау, тарихи әділетсіздіктерді тану және қоғамдық диалогқа дайын болу қабілеттерін дамытады.

Ал постұлттық теория азаматтықты тек ұлттық мемлекет шеңберінде түсіндіру жеткіліксіз деген ұстанымға негізделеді. Бұл теория жаһандану, көші-қон, трансұлттық байланыстар және әмбебап адам құқықтарының күшеюі жағдайында азаматтық сәйкестіліктің жаңа формалары қалыптасып жатқанын көрсетеді. Постұлттық тұрғыда азаматтық құндылықтар ұлттық тарихпен ғана емес, жаһандық тарихи үдерістермен, трансұлттық тәжірибелермен және ортақ адамзаттық мәселелермен байланыста қарастырылады.

Қазіргі уақытта цифрлық медиакөңістіктің кеңеюіне байланысты алынған нәтижелер тарихи білім берудің жаңа проблемалық аймақтарын көрсетті. Қазіргі білім алушылар тарихи білімді тек формалды білім беру жүйесінде ғана емес, әлеуметтік желілер мен онлайн-платформалар арқылы да меңгереді. Бұл жағдай тарихи нарративтердің сапасы мен сенімділігіне қатысты тәуекелдерді арттырады. Зерттеу нәтижелері тарихи ойлау дағдыларын дамыту азаматтық құндылықтарды цифрлық ортада қорғаудың маңызды құралына айналып отырғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері тарихи білім беру үдерісінде азаматтық құндылықтарды қалыптастыруға қатысты нормативтік және сыни тәсілдердің мазмұны мен функциялары арасында принципті айырмашылықтар бар екенін көрсетті. Бұл айырмашылықтар азаматтық құндылықтардың қалай түсіндірілетініне ғана емес, оларды тарихи білім беру мазмұны мен әдістеріне енгізу тәсілдеріне де тікелей әсер етеді. Біріншіден, нормативтік тәсіл жағдайында азаматтық құндылықтар алдын ала анықталған және тұрақты нормалар жүйесі ретінде қарастырылатыны анықталды. Бұл тәсілде тарихи білім беру көбінесе өткенді біржақты интерпретациялау арқылы белгілі бір азаматтық мінез-құлық

үлгілерін бекітуге бағытталады. Нәтижесінде тарихты оқыту үдерісі білім алушылардың сыни рефлексиясын дамытуға емес, дайын бағалаулар мен тұжырымдарды қабылдауға бағдарланады. Мұндай жағдайда азаматтық құндылықтар сыртқы талап ретінде қабылданып, тұлғаның ішкі дүниетанымымен әрдайым үйлесе бермейді. Екіншіден, сыни зерттеу тәсілінің азаматтық құндылықтарды қалыптастыруда анағұрлым өнімді екенін көрсетті. Сыни тәсіл тарихи білімді интерпретациялық және көпмәнді таным саласы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда азаматтық құндылықтар дайын күйінде берілмей, тарихи ойлау дағдыларын дамыту барысында біртіндеп қалыптасады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері азаматтық құндылықтарды қалыптастырудың ең тиімді жолы оларды тарихи білім беру мазмұнына тікелей енгізу емес, тарихи ойлау мен тарихи сананы дамытуға бағытталған оқыту стратегияларын қолдану екенін көрсетті. Өйткені, мұндай тәсіл азаматтық құндылықтардың терең, саналы және тұрақты қалыптасуына жағдай жасайды.

Талқылау

Атап өту қажет, тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтар мәселесінің тарихнамасы бірнеше теориялық кезеңдерден өтеді және бұл эволюция азаматтықты ұғынудың өзгеруімен, тарих ғылымының әдіснамалық дамуы және білім берудің қоғамдық функциялары туралы түсініктердің тереңдеуімен тікелей байланысты. Ерте кезеңдегі еңбектерде азаматтық құндылықтар тарихи білім беру арқылы берілетін тұрақты моральдық және саяси нормалар ретінде қарастырылса, қазіргі зерттеулерде олар тарихи ойлау мен әлеуметтік тәжірибе арқылы қалыптасатын динамикалық категория ретінде түсіндіріледі [5; 21], [6; 33]. Атап айтқанда, XX ғ. білім философиясының іргелі әрі классикалық туындыларының бірі болып табылатын «Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education» аталатын зерттеудің авторы демократияны тек саяси институттар жүйесі ретінде емес, әлеуметтік тәжірибені бірлесе ұйымдастыру формасы ретінде түсіндіреді. Автордың пікірінше, азаматтық құндылықтарды тұрақты моральдық нормалар ретінде емес, тәжірибе барысында қалыптасатын және өзгертін бағдарлар ретінде қарастыру керек.

XX ғ. бірінші жартысындағы классикалық еңбектерде тарихи білім беру азаматтық тәрбиенің нормативтік құралы ретінде қарастырылды. Бұл кезеңде тарихты оқытудың негізгі мақсаты ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, мемлекетке адалдық пен азаматтық борыш сезімін нығайту болды. Мысалы, John Dewey еңбектерінде білім беру демократиялық қоғамның тірегі ретінде қарастырылып, тарих әлеуметтік тәжірибені ұғынудың құралы ретінде сипатталды [5; 87]. Дегенмен, бұл кезеңде азаматтық құндылықтар көбіне қоғамға бейімделу және әлеуметтік тәртіпті сақтау тұрғысынан түсіндірілді. Ал XX ғ. ортасында азаматтық құндылықтарды тарихи білім беру арқылы қалыптастыру мәселесі әлеуметтік ғылымдардағы интерпретативтік және мәдени бағыттардың ықпалымен күрделене түсті. Бұл кезеңде тарихты оқыту біржақты ұлттық нарративтен біртіндеп алыстап, тарихи сананың қалыптасуына назар аудара бастады. Джер Брунер білім берудің құрылымдық теориясында тарихты оқыту оқушының ойлау қабілетін дамыту құралы ретінде қарастырылды, ал азаматтық құндылықтар осы ойлау үдерісінің жанама нәтижесі ретінде түсіндірілді [6; 52], [7; 41–46]. Бұл тарихнамада азаматтықты тікелей тәрбиелеуден гөрі, тарихи танымға басымдық берудің бастамасы болды.

XX ғ. екінші жартысында сыни теория мен әлеуметтік философияның ықпалымен тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтар арасындағы байланыс жаңа қырынан қарастырыла бастады. Юрген Хабермас еңбектері азаматтықты қоғамдық дискурсқа қатысу қабілеті арқылы түсіндіруге негіз қалады [8; 287]. Бұл идея тарихнамалық тұрғыда тарихи білім беруді пікірталас, интерпретация және мағыналық келісім алаңы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Осы кезеңде азаматтық құндылықтар тарихи ақиқаттарды қабылдаудан емес, оларды талқылау және сыни пайымдау арқылы қалыптасады деген көзқарас орнықты. Ал XX ғ. соңғы онжылдықтарында тарихнаманың маңызды бағыты ретінде мультикультурализм мен тарихи нарративтердің плюрализациясы қалыптасты. Бұл кезеңде тарихи білім беру ұлттық бірегейлікті бекітудің құралы ретінде ғана емес, әртүрлі әлеуметтік және мәдени топтардың тарихи тәжірибесін танытудың алаңы ретінде түсіндірілді [9; 112]. Яғни, азаматтық құндылықтар теңдік, инклюзия және мәдени әртүрлілікті мойындау қағидаттарымен байланыстырылды.

Қазіргі кезеңде тарихи ойлау тұжырымдамасы орталық орынға ие болды. Бұл бағытта тарихи білім беру азаматтық құндылықтарды тікелей үйрету емес, тарихи ойлау дағдыларын — дереккөздерді талдау, себеп–салдарлық байланыстарды түсіну, тарихи интерпретациялардың

шарттылығын мойындау — дамыту арқылы азаматтық пайымдауды қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады [10; 60–64]. Бұл тәсіл тарихи білімнің ғылыми автономиясын сақтауға және оны саяси немесе идеологиялық құралға айналдыру қаупін төмендетуге бағытталды.

Соңғы жылдардағы тарихнамалық еңбектерде тарихи білім беру цифрлық қоғам жағдайында қайта пайымдалуда. Тарихи нарративтердің әлеуметтік желілер мен медиакеңістікте кең таралуы азаматтық құндылықтарды қалыптастыруда жаңа сын-қатерлер туындатты. Осыған байланысты тарихнамада тарихи ойлау мен дереккөздік сауаттылық азаматтық төзімділіктің негізгі компоненттері ретінде қарастырылады [11; 138]. Осылайша, тақырыптың тарихнамасы азаматтық құндылықтардың тарихи білім беру арқылы қалыптасуын қарапайым тәрбиелік модельден күрделі, көпдеңгейлі және рефлексивтік үдеріс ретінде түсіндіруге дейінгі ұзақ теориялық эволюцияны көрсетеді.

Жалпы алғанда, азаматтық құндылықтар мәселесін қарастыратын халықаралық құжаттар да бар. Солардың қатарында Еуропа кеңесінің 2018 ж. «Reference Framework of Competences for Democratic Culture» (RFCDC) [12] деп аталатын құжат азаматтық құндылықтарды құзыреттер жүйесі ретінде модельдейді. Азаматтық мұнда моральдық ұстанымдар жиынтығы емес, білім (knowledge), дағды (skills), көзқарас (attitudes) және құндылықтар (values) өзара байланысқан кешен ретінде қарастырылады. Құжаттың басты артықшылығы — азаматтықты демократиялық мәдениетке қатысу қабілеті ретінде түсіндіруімен байланысты. Құжатқа сәйкес тарих пәні азаматтық құзыреттерді қалыптастырудың бір ресурсы ретінде ғана қарастырылады. Ал ЮНЕСКО-ның 2015 ж. қабылданған «Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives» [13] аталатын тұжырымдамасында азаматтықты ұлттық шеңберден шығарып, жаһандық жауапкершілікпен байланыстырады. Құжатта азаматтық құндылықтар адам құқықтары, тұрақты даму, бейбітшілік, мәдени әртүрлілік және әлеуметтік әділеттілік сияқты әмбебап ұстанымдармен тікелей ұштастырылады. Бұл модельдің күшті жағы — азаматтықты постұлттық және трансұлттық деңгейде пайымдаумен байланысты. Экономикалық ынтмақтастық және даму ұйымының 2018 ж. қабылданған «Global Competence Framework» [14] атты құжаты азаматтық құндылықтарды өлшенетін және бағаланатын дағдылар жүйесі ретінде қарастыруымен ерекшеленеді. Бұл құжатта азаматтық жаһандық мәселелерді түсіну, мәдени айырмашылықтармен өзара әрекеттесу және жауапты шешім қабылдау қабілеттерімен байланыстырылған.

Қазіргі кезеңдегі жаңа бағыттарға келер болсақ, зерттеуші Герт Биеста өз азаматтық құндылықтарды қалыптастыру мәселесін қарастыра келе, азаматтықты алдын ала анықталған мінез-құлық стандарттары немесе құзыреттер жиынтығы ретінде емес, тұлғаның қоғамдық кеңістікте жауапкершілікпен әрекет ету қабілеті ретінде түсіндіреді. Осы тұрғыда азаматтық құндылықтарды тікелей «қалыптастыру» немесе «үйрету» әрекеттері, автордың пайымдауынша, демократиялық тәрбиенің мәніне қайшы келеді, себебі олар білім алушыны белсенді субъект емес, педагогикалық ықпал нысанына айналдырады [15]. Келесі авторлар, Р.Бруно-Жофре мен Г. Жовер өз зерттеуінде демократия мен білім беру арасындағы байланысты нормативтік идеал ретінде емес, тарихи және саяси тұрғыдан қалыптасқан проблемалық қатынас ретінде талдайды. Авторлар білім беру теориясында кең тараған «демократия автоматты түрде демократиялық азаматты қалыптастырады» деген ұстанымды сыни тұрғыдан қайта қарастырады. Аталған авторлар демократиялық білім берудің баламалы моделін ұсынады. Бұл модельде азаматтық құндылықтар алдын ала анықталған мақсат емес, білім беру үдерісінің өзінде пайда болатын тәжірибелік нәтиже ретінде қарастырылады және демократияны институттар жиынтығы емес, үздіксіз жүріп отыратын қоғамдық тәжірибе деп түсіндіреді. Осы тұрғыдан алғанда, білім беру демократиялық болуы үшін ол пікірталасқа, келіспеушілікке және көпмәнді интерпретацияларға ашық болуы тиіс. Жалпы алғанда, Р. Бруно-Жофре мен Г. Жовер азаматтық құндылықтарды білім беру арқылы қалыптастыру мәселесіне қатысты нормативтік тәсілдің шектеулерін айқын көрсетіп, тарихи білім беруде сыни ойлау, интерпретациялық ашықтық және ғылыми автономия сақталуы тиіс екенін теориялық тұрғыда негіздейді [16; 240].

Француз ғалымы Н. Тутио-Гийон өз мақаласында Франциядағы тарихты оқыту тәжірибесін талдай отырып, тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтар арасындағы байланыстың қайшылықты және көпқабатты сипатын ашады. Автор тарих пәні дәстүрлі түрде республикалық азаматты қалыптастырудың негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылғанымен, қазіргі жағдайда бұл функцияның барған сайын проблемалық сипат алып отырғанын көрсетеді. Оның пікірінше, тарихи білім беру азаматтық құндылықтарды бекіту емес, тарихи пайымдау мәдениетін дамытуы тиіс және бұл тарихи дереккөздермен жұмыс, интерпретациялардың көптүрлілігін талдау және тарихи

қақтығыстарды ашық талқылау арқылы жүзеге асады. Автордың көзқарасы бойынша, осындай тәсіл ғана тарих пәнін идеологиялық қысымнан қорғап, оның ғылыми сипатын сақтауға мүмкіндік береді [17; 161]. Т. Эпштейн мен А. Сегалл тарих пен қоғамтану пәндерінде даулы тақырыптардан «қашу» немесе оларды «бейтарап» түрде жұмсарту кең таралғанын атап көрсетеді, алайда мұндай тәжірибе азаматтық тұрғыдан қауіпті деп бағаланатынын көрсетеді. Атап айтқанда, авторлар даулы мәселелерді оқытудан бас тарту азаматтық бейтараптықты емес, жасырын нормативтілікті күшейтетіндігін және тарихты оқытуда «қақтығыстарды айналып өту» оқушыларды қоғамдық келіспеушіліктерді түсінуге емес, олардан қашуға үйрететінін ескереді [18]. Келесі бір зерттеушілер — М. Отто және М. Шульце жаһандық азаматтық ұғымын тарихи сана теориясы тұрғысынан қарастырады. Авторлар жаһандану үдерістерінің күшеюі, трансұлттық әлеуметтік байланыстар мен көші-қон ауқымының кеңеюі жағдайында азаматтықты тек ұлттық мемлекет шеңберінде түсіндірудің жеткіліксіз екенін негіздейді. Осыған байланысты олар тарихи білім берудің азаматтық функциясын постұлттық контексте қайта пайымдауды ұсынады, сонымен бірге олар тарихи сананы дамытуға негізделген тәсілді ұсынады. Бұл тәсіл тарихи дереккөздерді талдау, салыстырмалы тарихи зерттеу және әртүрлі тарихи нарративтерді интерпретациялау арқылы жүзеге асады және авторлардың пікірінше, дәл осы әдіс тарихи білім берудің ғылыми автономиясын сақтауға мүмкіндік беріп, азаматтық құндылықтардың рефлексивтік және саналы түрде қалыптасуына жағдай жасайды [19; 24].

Келесі бір зерттеушілер тобы — Ф. Альвеннің [20], Л.Р. Халверсонның [21] және С. Барштың [22] көзқарастары бойынша азаматтық құндылықтарды тарихи білім беру арқылы қалыптастырудың тиімді жолы — оларды тікелей бекіту емес, тарихи ойлау, даулы мәселелерді талдау және интерпретациялық мәдениетті дамыту екенін көрсетеді. Бұл авторлардың еңбектері тарихи білім беруді азаматтық әлеуеті бар, бірақ идеологиялық қысымнан тәуелсіз ғылыми сала ретінде қарастыру қажеттігін теориялық тұрғыда негіздейді.

Жалпы алғанда, шетелдік авторлардың көзқарастарын салыстырмалы талдау азаматтық құндылықтарды тарихи білім беру арқылы қалыптастырудың тиімділігі оларды тікелей бекітуде емес, тарихи ойлау, тарихи сана және интерпретациялық мәдениетті дамытуда екенін көрсетеді. Осылайша, шетелдік тәжірибеде азаматтық құндылықтарды тарих пәні арқылы қалыптастыру туралы бірқатар теориялық көзқарастар қалыптасқанын көруімізге болады. Дегенмен, шетелдік ғалымдардың тарихи және азаматтық білім беру саласындағы тұжырымдарын әмбебап үлгі ретінде қабылдауға болмайды. Өйткені, бұл пікірлер ұлттық тарихи тәжірибе мен білім беру дәстүрлерінен тыс қалыптасқандықтан, оларды сыни тұрғыдан талдап, нақты әлеуметтік-мәдени контекстке бейімдеу қажет. Мұндай сыни ұстаным болмаған жағдайда, тарихи білім беру мазмұнының сыртқы теориялық модельдерге тәуелділігі күшейіп, тарихи білімнің ғылыми дербестігіне қауіп төнуі мүмкін.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу тарихи білім беру мен азаматтық құндылықтар арасындағы байланыстың бірімәнді және әмбебап модель арқылы түсіндірілмейтінін көрсетті. Шетелдік ғылыми дискурста бұл байланыс әртүрлі теориялық парадигмалар аясында пайымдалып, азаматтықтың мазмұны тарихи, әлеуметтік және мәдени контекстке тәуелді динамикалық құбылыс ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи білім берудің азаматтық әлеуеті оның мазмұндық-идеологиялық бағыттылығымен емес, қолданылатын әдіснамалық ұстанымдарымен айқындалады. Зерттеу нәтижелері азаматтық құндылықтарды тарихи білім беру мазмұнына тікелей, нормативтік түрде енгізу тәсілдерінің шектеулі екенін көрсетеді. Мұндай тәсілдер тарихи білімнің интерпретациялық табиғатын әлсіретіп, оны дайын бағалауларды трансляциялау құралына айналдыру қаупін тудырады. Керісінше, тарихи ойлау мен тарихи сананы дамытуға негізделген тәсілдер азаматтық құндылықтардың тұлғаның ішкі дүниетанымында саналы әрі тұрақты түрде қалыптасуына жағдай жасайды.

Шетелдік авторлардың еңбектерін салыстырмалы талдау азаматтық құндылықтардың тарихи білім беруде мақсат емес, оқыту үдерісінің нәтижесі ретінде қарастырылуы тиімді екенін айқындайды. Бұл жағдайда тарих пәні азаматтық ұстанымдарды бекітудің құралы емес, өткенді сыни тұрғыдан ұғынуға, әртүрлі тарихи нарративтерді салыстыруға және қоғамдық пікірталасқа қатысуға мүмкіндік беретін танымдық кеңістік ретінде көрінеді. Осындай тәсіл тарихи білімнің ғылыми автономиясын сақтаумен қатар, азаматтықтың рефлексивтік сипатын қамтамасыз етеді.

Мультимәдени және постұлттық теориялар азаматтық құндылықтарды тек ұлттық бірегейлікпен шектеу қазіргі қоғам жағдайында жеткіліксіз екенін көрсетеді. Бұл бағыттар тарихи білім беруді

мәдени әртүрлілікті, жаһандық өзара байланыстарды және тарихи жауапкершілікті түсіндірудің маңызды алаңы ретінде қайта пайымдауға негіз болады. Алайда мұндай теорияларды ұлттық білім беру жүйесіне енгізу оларды механикалық көшіруді емес, сыни бейімдеуді талап етеді.

Жалпы алғанда, зерттеу тарихи білім берудің азаматтық әлеуеті оның идеологиялық мазмұнымен емес, тарихи ойлау, дереккөздік талдау және интерпретациялық мәдениетті дамытуға бағытталған әдіснамалық стратегияларымен анықталатынын дәлелдейді. Бұл тұжырым ұлттық білім беру контекстінде шетелдік теориялық үлгілерді сыни тұрғыдан пайдалану қажеттігін негіздеп, тарихи білім беруді азаматтық құндылықтарды қалыптастырудың ғылыми және рефлексивтік алаңы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Banks, J.A. (2008). *Diversity and Citizenship Education: Global Perspectives*. San Francisco: Jossey-Bass.
2. Seixas, P., & Morton, T. (2013). *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Toronto: Nelson Education.
3. Lévesque, S. (2008). *Thinking Historically: Educating Students for the Twenty-First Century*. Toronto: University of Toronto Press.
4. Assmann, A. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* [Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination]. München: C.H. Beck [in German].
5. Dewey, J. (1916). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: Macmillan.
6. Bruner, J. (1960). *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Bruner, J. (1996). *The Culture of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
9. Barton, K.C., & Levstik L. S. (2019). *Teaching History for the Common Good*. (2nd ed.). New York: Routledge.
10. Seixas, P. (2017). *Historical Consciousness and Historical Thinking*. *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*. London: Palgrave Macmillan, 59–72.
11. Carretero, M., van Alphen, F. (2014). History, Collective Memory, and National Identities. *Memory Studies*, 7, 2, 136–150.
12. (2018). Council of Europe. *Reference Framework of Competences for Democratic Culture*. Vol. 1: Context, Concepts and Model. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
13. (2015). UNESCO. *Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives*. Paris: UNESCO.
14. (2018). OECD. *Global Competence Framework* Paris: OECD Publishing.
15. Biesta, G. (2017). *The Rediscovery of Teaching*. London: Routledge.
16. Bruno-Jofré, R., & Jover, G. (2019). Democracy and Education: A Critical Analysis. *Educational Philosophy and Theory*, 51, 3, 239–250.
17. Tutiaux-Guillon, N. (2018). Teaching History in France: Issues and Debates. *Journal of Curriculum Studies*, 50, 2, 161–176.
18. Epstein, T., & Segall, A. (2018). Teaching about Controversial Issues in a Polarized Society. *Theory & Research in Social Education*, 46, 2, 161–198.
19. Otto, M., & Schulze, M. (2020). Global Citizenship and Historical Consciousness. *History Education Research Journal*, 17, 1, 23–37.
20. Alvé, F. (2024). Controversial issues in history teaching. *Journal of Curriculum Studies*, 56, 2, 234–250.
21. Halverson L.R. (2024). Teaching civics: An overview of instructional strategies and approaches. *The Journal of Social Studies Research*, 48, 3, 245–259.
22. Barsch, S. (2025). Historical thinking, historical knowledge and ideas about the future. *Journal of Curriculum Studies*, 57, 1, 1–17.

А. Бауржан, С.К. Қабылтаева, К.Б. Болатова

Гражданские ценности в историческом образовании: теоретико-методологический анализ западных концепций

Статья посвящена теоретико-методологическому анализу зарубежных подходов к осмыслению гражданских ценностей в системе исторического образования. Актуальность исследования определяется возрастанием роли ценностного компонента в образовательных практиках в условиях глобализации, культурного плюрализма и трансформации моделей гражданственности в современном обществе. В этих условиях историческое образование всё чаще рассматривается не только как область трансляции знаний о прошлом, но и как пространство формирования гражданской идентичности, критического

отношения к социальному опыту и готовности к участию в общественной жизни. В статье рассматриваются основные теоретические направления, в рамках которых гражданские ценности интерпретируются как значимая категория исторического образования в зарубежной научной традиции. Анализ охватывает либерально-демократические, республиканские, критико-теоретические, мультикультурные и компетентностные модели, отражающие различные представления о соотношении исторического знания, гражданского воспитания и образовательной практики. Особое внимание уделяется различиям между нормативными и критическими подходами к формированию гражданских ценностей, а также способам их концептуального включения в содержание и методы преподавания истории. Показано, что в современных зарубежных теориях наблюдается тенденция к отказу от жёстко заданных ценностных установок в пользу развития исторического мышления, рефлексии, способности к интерпретации прошлого и участия в публичном дискурсе. Гражданские ценности всё чаще понимаются как результат осмысленного взаимодействия обучающихся с историческими нарративами, источниками и социальными контекстами, а не как совокупность заранее заданных норм. Авторы данной статьи обосновывают положение о том, что гражданские ценности в историческом образовании выступают в качестве методологического ориентира, влияющего на отбор содержания, структуру учебных курсов и педагогические стратегии. Авторы подчёркивают значимость критического осмысления зарубежного опыта и необходимость его адаптации к национальным образовательным условиям с учётом рисков идеологизации исторического знания.

Ключевые слова: историческое образование, гражданские ценности, гражданское сознание, историческое мышление, гражданское воспитание, историческое сознание, демократическое образование, критические подходы, зарубежные подходы.

A. Baurzhan, S.K. Kabyltayeva, K.B. Bolatova

Civic Values in History Education: A Theoretical and Methodological Analysis of Western Concepts

The article is devoted to a theoretical and methodological analysis of foreign approaches to understanding civic values within the system of historical education. The relevance of the study is determined by the increasing role of the value-based dimension in educational practices under the conditions of globalization, cultural pluralism, and the transformation of models of citizenship in contemporary society. In this context, historical education is increasingly viewed not only as a field for transmitting knowledge about the past, but also as a space for the formation of civic identity, the development of a critical attitude toward social experience, and readiness for participation in public life. The article examines the main theoretical directions within the foreign scholarly tradition in which civic values are interpreted as a significant category of historical education. The analysis encompasses liberal-democratic, republican, critical-theoretical, multicultural, and competence-based models that reflect different understandings of the relationship between historical knowledge, civic education, and educational practice. Particular attention is paid to the differences between normative and critical approaches to the formation of civic values, as well as to the ways in which these values are conceptually integrated into the content and methods of history teaching. It is demonstrated that contemporary foreign theories show a tendency to move away from rigidly prescribed value frameworks in favor of developing historical thinking, reflexivity, the ability to interpret the past, and participation in public discourse. Civic values are increasingly understood not as a set of predetermined norms, but as the outcome of learners' meaningful engagement with historical narratives, sources, and social contexts. The article substantiates the position that civic values in historical education function primarily as a methodological guideline influencing the selection of content, the structure of curricula, and pedagogical strategies. The authors emphasize the importance of critically reflecting on foreign experience and adapting it to national educational contexts, considering the risks of ideological instrumentalization of historical knowledge.

Keywords: historical education, civic values, civic consciousness, historical thinking, citizenship education, historical consciousness, democratic education, critical approaches, foreign approaches.

Авторлар туралы мәліметтер

Бауржан Айгерим — PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-0768-5966>

Қабылтаева Самал — PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Болатова Каламкас — т.ғ.к., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9224-9596>

Information about the authors

Baurzhan Aigerim — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;
<https://orcid.org/0009-0009-0768-5966>

Kabylyayeva Samal — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
<https://orcid.org/0009-0008-8409-2171>

Bolatova Kalamkas — Candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-9224-9596>

И.Б. Бектаева^{1*}, Г.К. Жапекова¹, Р. Дрозд², Б.Н. Абдрахманов³

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Помор университеті, Слупск, Польша;

³Ә. Марғұлан университеті, Павлодар, Қазақстан

(E-mail: z_indi@mail.ru; gulfairusk@mail.ru; roman.drozd@upsl.edu.pl; abdrahmanov_bayr@mail.ru.)

XX ғасырдың басындағы қазақ дәстүрлі қоғамының трансформациясы: әлеуметтік-мәдени аспектілері

Мақала қарқынды модернизациялық үдерістермен және қоғамдық сананың жаңа формаларының қалыптасуымен сипатталатын XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясын талдауға арналған. Қазақ даласының Ресей империясының әкімшілік, экономикалық және мәдени кеңістігіне енгізілуі жағдайында дәстүрлі әлеуметтік қатынастар мен құндылықтар жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады. Сондықтан мақалада мәдениет, білім беру, бірегейлік және қоғамдық ой саласындағы өзгерістерге ерекше назар аударылады. Бұл үдерістер дәстүрлі қоғамдық үлгіден модернизацияланған әлеуметтік құрылымға өтуді бейнелейді. Авторлар ру-тайпалық бірегейліктің трансформациясын, әлеуметтену тетіктерінің эволюциясын және жазба мәдениеттің таралуы мен білім деңгейінің өсуі жағдайында дәстүрлі институттардың рөлінің өзгеруін қарастырады. Орыс-қазақ білім беру жүйесінің, мұсылмандық оқу орындарының қызметінің және қазақ зиялыларының реформаторлық идеяларының жаңа мәдени кеңістіктің қалыптасуына ықпалы талданған. Білім беру мен ағартушылық әлеуметтік модернизацияның және мәдени өзгерістерді пайымдаудың негізгі құралдары ретінде көрсетіледі. Зерттеуде XX ғ. басындағы публицистика мен мерзімді баспасөзді талдауға айрықша орын беріледі. Бұл басылымдарда қазақ қоғамының даму жолдары, ұлттық тілдің рөлі, дәстүрлі құндылықтар мен модернизациялық ұстанымдардың арақатынасы туралы пікірталастар көрініс тапқан. Аталған дереккөздер ұлттық өзіндік сананың қалыптасу үдерістерін және ру-тайпалық тиесілілікке емес, мәдени-ұлттық белгілерге негізделген жаңа әлеуметтік бірегейліктің орнығуын айқындауға мүмкіндік береді. Мақаланың қорытынды бөлімінде XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясы дәстүр мен модернизация элементтерін ұштастырған күрделі әрі қайшылықты сипатта болғаны тұжырымдалады. Бұл кезең кейінгі онжылдықтардағы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің негізін қалап, қазақ ұлттық бірегейлігінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Кілт сөздер: қазақ қоғамы, XX ғ. басы, әлеуметтік-мәдени трансформация, ұлттық өзіндік сана, модернизация, зиялы қауым, білім беру, мерзімді баспасөз, «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті.

Kipicne

XX ғ. басы Қазақстан тарихында дәстүрлі қоғамдық құрылымның дағдарысқа ұшырап, қоғамдық сананың жаңа формалары қалыптасқан терең әлеуметтік-мәдени трансформация кезеңі ретінде ерекше орын алады. Дәл осы кезеңде құндылықтар жүйесінде, мәдени бағдарларда және әлеуметтік бірегейліктерде сапалық өзгерістер орын алып, олар қазақ халқының кейінгі тарихи дамуына ұзақ мерзімді ықпал етті. Модернизациялық үдерістердің күшеюі, отарлық ықпалдың артуы және мәдени байланыстардың кеңеюі жағдайында дәстүрлі қазақ қоғамы жаңа әлеуметтік шындықтарға бейімделу қажеттілігіне тап болды. Сондықтан тқазіргі уақытта XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясын зерттеудің өзектілігін бірнеше факторлармен айқындауға болады: біріншіден, бұл кезең ауызша дәстүрге негізделген мәдениеттен жазба қоғамдық ойдың қалыптасуына өтумен сипатталады және бұл үдеріс мерзімді баспасөздің, публицистиканың және ұлттық зиялы қауымның қалыптасуы арқылы көрініс тапты. Бұл өзгерістер дәстүрлі құндылықтардың жойылмай, қайта пайымдалып, жаңа тарихи жағдайларға бейімделуі негізінде мәдени дамудың сапалық жаңа кезеңінің қалыптасқанын көрсетеді; екіншіден, XX ғ. басында қазақтың ұлттық өзіндік санасының қалыптасу үдерісі жеделдей түсті, бұл аталған кезеңді ұлттық консолидация тетіктерін түсіну тұрғысынан маңызды етеді. Әлеуметтік-мәдени өзгерістер бірегейліктің трансформациясынан, білім беру жүйесінің, тіл мен мәдениеттің қоғамдық өмірдегі рөлінің өзгеруінен айқын көрініс тапты. Бұл үдерістерді зерттеу қазіргі ұлттық мәдениет, әлеуметтік жауапкершілік және қоғамдық даму туралы түсініктердің тарихи бастауларын анықтауға мүмкіндік береді; үшіншіден, қазіргі уақытта

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: z_indi@mail.ru

постотарлық және трансформациялық қоғам контекстінде дәстүр мен модернизацияның өзара арақатынасы мәселесіне деген қызығушылық артып отыр. Сондықтан XX ғ. басындағы қазақ қоғамының тәжірибесіне жүгіну дәстүрлі мәдениеттің модернизация жағдайына тарихи тұрғыдан бейімделу формаларын қарастыруға мүмкіндік береді. Аталған кезеңді талдау мәдени дамудың сабақтастығын және әлеуметтік өзгерістер жағдайындағы дәстүрлі құндылықтардың орнықтылығын тереңірек ұғынуға жол ашады.

XX ғ. басындағы саяси тарих пен әлеуметтік-экономикалық үдерістерге арналған зерттеулердің едәуір көлемде болуына қарамастан, қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясы мәселесі әлі күнге дейін жеткілікті деңгейде жүйеленбеген. Көптеген еңбектерде бұл мәселе фрагментарлы түрде қарастырылып немесе саяси оқиғаларды талдауға бағынышты болып келеді, бұл мәдени және әлеуметтік өзгерістердің өзіндік ерекшеліктерін толық ашуға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты публицистикалық дереккөздерге, мерзімді баспасөз материалдарына және қазақ қоғамының ішкі рефлексиясын бейнелейтін мәтіндерге негізделген әлеуметтік-мәдени үдерістерді кешенді зерттеу қажеттілігі туындайды.

Осылайша XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясын зерттеу ғылыми тұрғыдан өзекті әрі әдіснамалық жағынан негізделген болып табылады. Аталған мәселені зерделеу зерттеліп отырған кезеңдегі тарихи өзгерістердің сипатын тереңірек ашуға ғана емес, сонымен қатар мәдени модернизация, ұлттық бірегейлік және әлеуметтік динамика үдерістерін тарихи перспективада пайымдауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты — XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени модернизация үдерістерін дәстүрлі құндылықтар мен модернизациялық ұстанымдардың арақатынасы тұрғысынан талдау.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің деректік материалдарын XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-мәдени үдерістерді бейнелейтін архивтік, жарияланған және электрондық дереккөздер құрайды. Дереккөздердің негізгі тобын орталық және аймақтық архивтердің материалдары құрайды, олар әкімшілік саясаттың ерекшеліктерін, білім беру жүйесінің жай-күйін, жергілікті басқару органдары қызметінің нәтижелерін, сондай-ақ қазақ халқының қоғамдық көңіл-күйіндегі өзгерістерді қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары, соның ішінде облыстық басқармалар мен жергілікті әкімшілік органдардың қор материалдары пайдаланылды. Атап айтқанда, зерттеу үшін 369-ыншы (Ақмола облыстық басқармасы) қорының есептері, қызметтік хат алмасулары мен халықтың әлеуметтік-мәдени жағдайына арналған шолулары маңызды болды. Сонымен қатар 25-інші (Торғай облыстық басқармасы) қорының құжаттары пайдаланылды, бұл қорда білім беру ісінің дамуы, мектептердің қызметі және қазақ қоғамының білімді өкілдерінің қоғамдық өмірге қатысуы туралы мәліметтер қамтылған және жекелеген істерде әкімшілік органдардың қазақ зиялыларының қызметіне және мерзімді баспасөзге деген көзқарасы көрініс тапқан.

Дереккөздердің маңызды тобын жарияланған ресми статистикалық материалдары — 1902, 1905, 1910 және 1913 жылдарға арналған Ақмола, Торғай және Жетісу облыстарының «Шолулары» құрайды. Ақмола, Торғай және Жетісу облыстарының эмпирикалық негіз ретінде таңдап алынуы әдіснамалық және тарихи-географиялық факторлармен байланысты. Аталған облыстар Дала және Түркістан аймақтарының негізгі әкімшілік-территориялық бірлігі және қазақтардың айтарлықтай бөлігі қоныстанған облыстары болып саналады. Ақмола және Торғай облыстары Дала генерал-губернаторлығының құрамына, ал Жетісу облысы Түркістан өлкесіне қарағаны белгілі, ал мұндай таңдау екі әкімшілік жүйедегі модернизациялық үдерістердің ерекшеліктерін қарастыруға мүмкіндік берді. «Шолуларда» оқу орындарының желісі, оқушылар саны, сондай-ақ халықтың әлеуметтік-мәдени жағдайына қатысты сандық деректер қамтылған. Аталған материалдар аймақтар арасындағы салыстырмалы талдау жүргізуге және білім беру мен мәдени үдерістердің біркелкі дамымағанын анықтауға мүмкіндік берді.

Мақалада XX ғ. басындағы қазақ мерзімді баспасөзінің материалдары да маңызды орын алады. Атап айтқанда, 1911–1915 жылдары жарық көрген «Айқап» журналы мен 1913–1918 жылдар аралығында шыққан «Қазақ» газеті қоғамдық ойдың дамуы мен ұлттық бірегейліктің трансформациясын зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде пайдаланылды. Бұл басылымдарды талдау Қазақстанның ұлттық электрондық кітапханасының (KazNEB) қорларында сақталған факсимильді

электрондық көшірмелер негізінде жүргізілді, бұл мәтіндердің түпнұсқалығын, жариялану мерзімін және тақырыптық құрылымын нақты айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясын модернизациялық және отарлық үдерістер аясында жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін пәнаралық әдістер кешені қолданылды. Жұмыстың әдіснамалық негізін зерттеліп отырған құбылыстарды олардың даму динамикасында, өзара байланысында және нақты тарихи контексте қарастыруды көздейтін тарихилық және жүйелілік қағидаттары құрайды. Бұл қағидаттар өтпелі кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік институттарының, құндылықтық бағдарларының және мәдени бірегейлік формаларының эволюциясын айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің негізгі әдісі ретінде тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылып, оның көмегімен жаңа саяси, экономикалық және білім беру факторларының ықпалымен дәстүрлі әлеуметтік-мәдени тәжірибелердегі өзгерістер анықталды. Тарихи-типологиялық әдіс әлеуметтік трансформация формаларын (билік құрылымындағы, білім беру жүйесіндегі, отбасылық және гендерлік қатынастардағы, мәдени нормалардағы өзгерістер) жіктеу үшін, сондай-ақ дәстүрлі қоғамдағы тұрақты және өзгеріске ұшыраған элементтерді анықтау мақсатында пайдаланылды.

Сонымен қоса XX ғ. басында жарық көрген «Қазақ» және «Айқап» басылымдарының материалдарын талдау барысында контент-талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс «Қазақ» және «Айқап» басылымдары арқылы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-мәдени трансформация үдерістерін бейнелейтін негізгі тақырыптарды анықтауға мүмкіндік берді және осының нәтижесінде тақырыптық басымдықтардың динамикасы диаграмма түрінде берілді.

Нәтижелері

XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясы Ресей империясының отарлық саясаты жағдайында қалыптасқан тарихи және әлеуметтік факторлардың, сондай-ақ модернизациялық үдерістердің тереңдеуінің нәтижесінде жүзеге асты. Қазақ даласының империялық әкімшілік-құқықтық кеңістікке енгізілуі дәстүрлі өзін-өзі басқару институттарының біртіндеп әлсіреуіне және ру-тайпалық құрылымның әлеуметтік реттеудің негізгі тетігі ретіндегі рөлінің төмендеуіне алып келді. Бұл туралы М.Қ. Қозыбаев далалық өңірлердің империялық басқару жүйесіне кіріктірілуі қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік ұйымдасуына елеулі өзгерістер енгізіп, оның құндылықтық бағдарларына да әсер етті [1; 45] деп атап көрсетеді. Атап өту қажет, мұндай құрылымдық өзгерістердің маңызды алғышарттарының бірі XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында жүргізілген әкімшілік реформалармен байланысты болды. Өзімізге белгілі, уездік-болыстық басқару жүйесінің енгізілуі империялық бюрократиялық бақылауды күшейтті, хандық биліктің жойылуы және дәстүрлі элитаның (сұлтандар мен билердің) өкілеттіктерінің шектелуі қоғамдық иерархияның сипатын өзгертті. Бұл туралы К.Н. Нұрпейісов XX ғ. басына қарай әдет-ғұрып құқығының (адаттың) қоғамдық өмірдегі ықпалы бірқатар салаларда әлсіреп, оның орнын империялық заңнама нормалары баса бастады [2; 112] деп атап көрсетеді. Аталған үдерістер нәтижесінде әлеуметтік коммуникация формалары өзгеріп, дәстүрлі мінез-құлық нормалары қайта қаралды. Бұрын қоғамдық реттеу негізінен ру институттары мен әдет нормалары арқылы жүзеге асса, жаңа жағдайда ресми басқару құрылымдарының, жазбаша құжат айналымының және сот рәсімдерінің рөлі артты. Бұл ауызша дәстүрге негізделген құқықтық мәдениеттен жазбаша әкімшілік модельге көшуге алғышарт жасады. Өз кезегінде мұндай өзгерістер білім беру мен мәдени жанашылдықтарды қабылдауға бейім жаңа әлеуметтік ортаның қалыптасуына ықпал етті.

XX ғ. басында қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясы дәстүрлі жүйенің қоғамдық ұйымдасу формаларын, әлеуметтену тетіктерін және мәдени мұраның берілу тәсілдерін айқындайтын негізгі элементтерін қамтыды. Өзгерістер кешенді сипатта болып, ең алдымен ру-тайпалық байланыстардың әлсіреуінен, құндылықтар жүйесінің өзгеруінен және мәдени коммуникация формаларының қайта құрылуынан көрінді. Ең айқын үдерістердің бірі — ру-тайпалық құрылымның әлеуметтік өмірді реттеудің негізгі механизмі ретіндегі рөлінің біртіндеп әлсіреуі болды. Дәстүрлі қоғамда руға тиесілі адамның әлеуметтік мәртебесін, мінез-құлық нормаларын және қоғамдық жауапкершілігін айқындайтын басты фактор саналды. Алайда XX ғ. басында бұл жүйе білімді зиялы қауым тарапынан сынға ұшырай бастады. Мәселен, «Айқап» журналында руға бөліну мен ішкі тұйықтықтың қоғамдық дамуға кедергі келтіретіні туралы «*Біздің көп бәлеміздің түбі — руға бөлініп, әркім өз руының ғана қамын жеуінде*» [3] деп атап көрсетіледі. Әкімшілік деңгейдегі құжаттар да осындай өзгерістердің орын алғанын дәлелдейді. Мысалы, Ақмола облыстық

басқармасының есептерінде шаруашылық және сот мәселелерін шешу барысында «рулық қатынастардың тұрақты басқарудың негізі бола алмай отырғаны» көрсетіледі [4]. Бұл ру жүйесінің әмбебап реттеуші функциясының біртіндеп әлсірегенін аңғартады. Сонымен қатар құндылықтар жүйесі мен әлеуметтену тетіктерінде де елеулі өзгерістер байқалды. Әдет нормалары мен жасы үлкендердің беделі маңызын толық жоймағанымен, жаңа әлеуметтік жағдайларға сәйкес келмейтін құбылыс ретінде жиі бағалана бастады. Мысалы, «Қазақ» газетінде қоғамдық жаңарудың қажетті шарты ретінде моральдық ұстанымдардың өзгеруі туралы *«Заман өзгерді, заманмен бірге тәртіп те, мінез де өзгеруге тиіс»* [5] деп көрсетілген. Торғай облыстық басқармасының іс жүргізу материалдарында дәстүрлі нормалардың жаңа әлеуметтік ұйымдасу формаларымен сәйкессіздігінен туындаған қақтығыстардың өскені тіркеліп, бұл жағдай «қоғамдық қатынастардың өтпелі күйі» ретінде сипатталған [6; 6].

Трансформацияның маңызды құрамдас бөлігі мәдени мұраны жеткізу формаларының эволюциясы болды. Ауызша дәстүр — эпос, айтыс, жыраулық институт — ХХ ғ. басында да қоғам өмірінде елеулі рөлін сақтады. Дегенмен осы кезеңде жазбаша мәдениеттің маңызы айтарлықтай арта түсті. Публицистикалық еңбектерде ру шеңберінен тыс бүкіл қоғамды біріктіре алатын күш ретінде жазбаша сөздің рөлі ерекше атап көрсетілді. Мәселен, «Айқап» журналында: *«Жазу арқылы халықтың ойы оянып, бірлікке келеді»* [7] деп көрсетілуі жазба мәдениеттің қоғамдық санаға ықпалын айқындайды. Ауызша коммуникациядан жазбаша формаға көшу мәдени кеңістікті кеңейтіп, тіл, білім беру, ағарту және мәдени даму мәселелері жүйелі түрде талқыланатын қоғамдық дискурстың қалыптасуына жағдай жасады. Жазбаша сөз әлеуметтік байланыстарды нығайтып, аймақаралық ақпарат алмасуды жеделдетіп, ұлттық деңгейдегі ой-пікірдің орнығуына ықпал етті. Бұл өзгерістер дәстүрлі мәдени бедел институттарына да әсер етті. Би, жырау және діни қайраткерлер әлеуметтік нормаларды түсіндіру мен бағыт-бағдар беруде бұрынғыдай абсолютті үстемдікке ие бола алмады. Олардың орнына жаңа мәдени білім иелері — қазақ зиялылары, оқыған азаматтар шықты. Бұл туралы «Қазақ» газетінде: *«елге жөн сілтейтіндер — оқығандар болуы тиіс»* [8] деп жазылуы мәдени көшбасшылық туралы түсініктің өзгергенін көрсетеді.

Атап өту қажет, ХХ ғ. басындағы мерзімді баспасөз қазақ қоғамында әлеуметтік-мәдени идеялардың қалыптасуы мен таралуының маңызды кеңістігіне айналды. Дәл осы баспасөз арқылы білім, тіл, мәдениет, дін және қоғамдық даму мәселелері жүйелі түрде көтеріліп, талқыланды. Осы құбылыс дәстүрлі ауызша коммуникациядан жазбаша қоғамдық дискурсқа өтудің айқын белгісі болды. Газет-журналдар тек ақпарат жеткізуші құрал ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мобилизация мен мәдени рефлексияның тетігі қызметін атқарды. Бұл үдерісте «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті маңызды рөл атқарып, әлеуметтік-мәдени мәселелерді талқылаудың негізгі алаңына айналды. Екі басылым да ағартушылық пен мәдени жаңаруды мақсат тұтқанымен, мазмұндық басымдықтары мен тәсілдерінде белгілі бір айырмашылықтар байқалды.

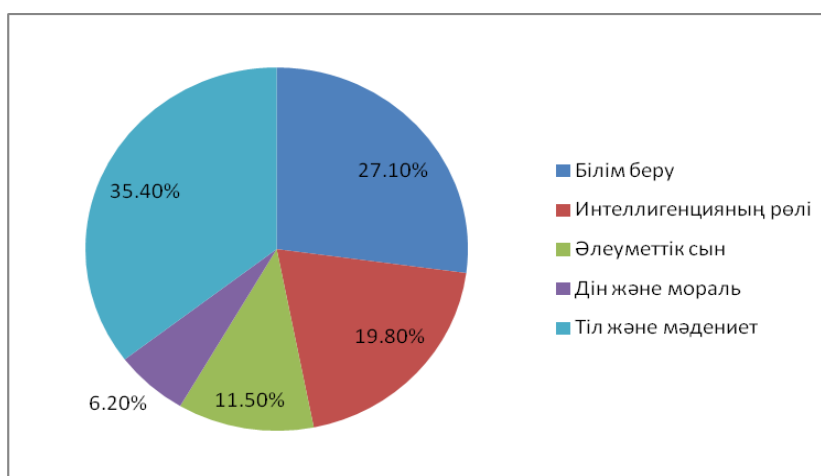
«Айқап» журналы білім беру мен әлеуметтік модернизация мәселелеріне ерекше көңіл бөлді. Журнал беттерінде сауаттылық пен мектеп ісін дамыту дәстүрлі қоғамның артта қалушылығын еңсерудің басты шарты ретінде қарастырылды. Мәселен, *«Оқу — елді түзейтін ең басты құрал»* [9] деген тұжырым білімнің қоғамдық жаңарудағы жетекші рөлін айқындайды. Журнал авторлары руға бөлінушілік, әлеуметтік енжарлық пен консерватизмді мәдени дамуға кедергі келтіретін факторлар ретінде сынға алды. Сонымен бірге «Айқап» модернизациялық идеяларды адамгершілік және діни құндылықтарды сақтай отырып жүзеге асыруды ұсынды және бұл ұсынылған реформалардың бейімделмелі, эволюциялық сипатта болғанын көрсетеді.

Ал «Қазақ» газеті қоғамдық-саяси және ұлттық мәселелерге айқынырақ бағытталды. Оның жарияланымдарында әлеуметтік-мәдени мәселелер ұлттық өзіндік сананың қалыптасуы және білімді қауымның жауапкершілігі контекстінде қарастырылды [10]. Мысалы, газеттің 1914 ж. 14-ші санында *«Ел болам десең, бесігіңді түзе — ол бесік мектеп»* [11] деп көрсетілуі ой мектеп пен тәрбиенің ұлттық болашақпен тікелей байланысын білдіреді. Газет беттерінде тіл мен мәдениет мәселелеріне ерекше назар аударылып, тіл тек қатынас құралы ғана емес, ұлттық бірліктің негізі, мәдени бірегейліктің басты тірегі ретінде түсіндірілді. Модернизация жағдайында тілді сақтау және дамыту ұлттық тұтастықты қамтамасыз етудің маңызды шарты ретінде бағаланды [2].

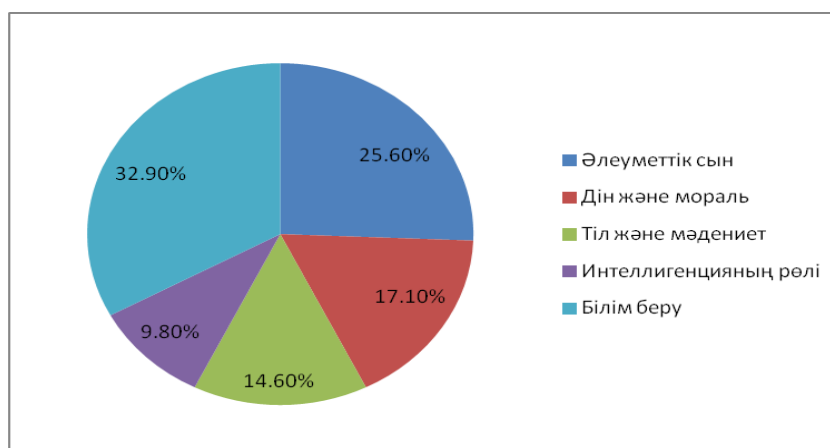
Екі басылым да қоғамдық өмірдегі зиялы қауымның рөлін белсенді түрде талқылады. «Қазақ» газетінде қоғамды жаңару жолына бағыттап отырып, мәдени және адамгершілік көшбасшылық қызметін дәл осы «оқығандар» өз мойнына алуы тиіс екені атап көрсетілді. Ал «Айқап» журналында

негізгі назар қоғамның ұжымдық жауапкершілігіне және реформаларды біртіндеп жүзеге асыру қажеттілігіне аударылды.

Зерттеудің нәтижесінде, «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының тақырыптық құрылымындағы айырмашылықтар айқындалды (1, 2-суреттер).

1-сурет. 1913-1915 жылдары басылып шыққан «Қазақ» газетінің тақырыптық құрылымы

2-сурет. 1912-1913 жылдары басылып шыққан «Айқап» журналының тақырыптық құрылымы

Есептеу нәтижелері екі басылымның тақырыптық басымдықтарында айырмашылық бар екенін көрсетеді. «Айқап» журналында білім беру мен ағартуға арналған материалдар іріктеме бойынша жарияланымдардың жалпы көлемі шамамен 30–35 %-ды; дәстүрлі қоғамдық құрылымды әлеуметтік сынға алған мақалалар (рулық қақтығыстар, әлеуметтік енжарлық) — шамамен 25 %-ды; дін мен мораль мәселелері — 15–20 %-ды; тіл және мәдениет тақырыптары — шамамен 15 %-ды құрайды. Осылайша, «Айқап» негізінен әлеуметтік-реформаторлық және ағартушылық мәселелерге шоғырланған, бұл оның біртіндеп мәдени модернизация алаңы ретіндегі рөлін дәлелдейді.

Ал «Қазақ» газетінде өзге көрініс байқалады: тіл, мәдениет және ұлттық өзіндік сана мәселелеріне арналған жарияланымдар шамамен 35–40 %-ды; білім беру тақырыбы — 25–30 %-ды; зиялы қауымның рөлі мен қоғамдық жауапкершілік туралы мақалалар — шамамен 20 %-ды құраған; дәстүрлі құрылымды әлеуметтік сынға алу — 15 %-дан аз болған. Бұл «Қазақ» газетінің ұлттық-мәдени және мобилизациялық бағыттылығының айқынырақ болғанын көрсетеді, онда әлеуметтік-мәдени мәселелер ұлттық бірегейлікті қалыптастырумен тығыз байланыста қарастырылды.

Осылайша, «Айқап» пен «Қазақ» бірін-бірі қайталамаған, керісінше, қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформациясында әртүрлі функция атқарған. Біріншісі біртіндеп әлеуметтік және мәдени жаңаруға бағытталса, екіншісі ұлттық сананы шоғырландыру мен зиялы қауымның қоғамдық рөлін белсендіруге бағдарланған.

XX ғ. басындағы қазақ қоғамында жаңа әлеуметтік-мәдени кеңістіктің қалыптасуында білім беру мен ағартушылық шешуші факторлардың бірі болды. Оның маңызы тек білім берумен шектелмей, әлеуметтік рөлдердің өзгеруімен, құндылықтық бағдарлардың қайта қаралуымен, коммуникациялық модельдердің трансформациясымен және өзін-өзі тану тетіктерінің қалыптасуымен байланысты болды. Орыс-қазақ мектептерінің, реформаланған мұсылман оқу орындарының және ұлттық публицистиканың дамуы модернизациялық дискурстың институционалдануына және жаңа қоғамдық органдың қалыптасуына ықпал етті. Мысалы, 1900 ж. Ақмола және Торғай облыстық басқармаларының есептеріне сәйкес өңірде шамамен 90 орыс-қазақ мектебі жұмыс істеген, онда 3,5–4 мыңға жуық оқушы білім алған. Оқушылардың жалпы санының 70 пайыздан астамын қазақ балалары құраған [12; 12]. Бұл мәліметтер жаңа мектеп желісінің негізінен жергілікті халыққа бағытталғанын көрсетеді.

Келесі онжылдықта архивтік статистика мектеп желісінің тұрақты өскенін тіркейді. 1910 ж. Торғай облыстық басқармасының материалдарында орыс-қазақ мектептерінің саны 150–160-қа дейін артқаны, ал оқушылар саны 7–8 мың адамға жеткені көрсетіледі [13; 3]. Алайда бұл құжаттарда мектептермен көшпелі халықтың тек аз ғана бөлігі қамтылғаны атап өтіледі. Бұл білім беру модернизациясының құрылымдық тұрғыдан шектеулі болғанын білдіреді: халықтың аумақтық шашыраңқылығы, шаруашылықтың көшпелі сипаты және материалдық базаның жеткіліксіздігі балаларды толық көлемде мектеппен қамтуға мүмкіндік бермеді.

1902 ж. «Ақмола облысының шолуы» деректеріне сәйкес, ауылдық мектептер желісі өте шектеулі болды: 6 ауылдық мектеп тіркеліп, онда 122 бала оқыған, оның ішінде 111-і ұл, 11-і қыз [14]. Бұл біріншіден, Дала аймақтарында бастауыш білім берудің институционалдық тығыздығының төмендігін; екіншіден — мектепке қолжетімділіктегі тұрақты гендерлік асимметрияны көрсетеді, яғни қыз балалардың қатысуы ерекше жағдай сипатында болған. Ал 1905 ж. «Ақмола облысының шолуында» мектеп желісінің кеңеюі көрсетіледі: 14 ауылдық мектеп және 2 болыстық мектеп, ал оқушылардың жалпы саны 304 адамға жеткен (жарияланымда 296 ұл және 5 қыз деп бөлінісі берілген, бұл арифметикалық тұрғыдан жалпы санмен сәйкес келмейді және деректің берілуіндегі ақауды көрсетуі мүмкін) [15; 58]. 1902 жылмен салыстырғанда өсім болғанымен, сапалық мәселе сақталды: білім беру әлі де тар ауқымды болып қалды, ал қыз балалар құрылымдық тұрғыдан жеткіліксіз қамтылды. Бұл отбасы мен қауымның «жаңа» мектеп моделіне әлсіз тартылғанын және дәстүрлі әлеуметтену тәжірибесінің сақталғанын көрсетеді.

1913 ж. «Торғай облысының шолуы» бойынша жинақталған материалдар орта оқу орындары болғанымен, жергілікті халықтың қатысуы өте төмен деңгейде қалғанын көрсетеді. Мәселен, 1913 жылы Торғай облысында 235 оқушы қыздың ішінде «инородец» қатарынан тек 2 қыз тіркелген (гимназиялық/орта білім контекстінде), бұл жергілікті халықтың, әсіресе қыз балалардың, орта білім арналарына қатысуы символикалық деңгейде болғанын көрсетеді [16; 84].

Бастауыш мектеп пен орыс-қырғыз оқу орындары деңгейінде мәселе өзгеше көрінді: Торғай облысының болыстық орыс-қырғыз мектептері бойынша статистика қазақ оқушылары санының 378-ден (1891) 2114-ке (1907) дейін өскенін көрсетеді, бұл сұраныстың және/немесе әкімшілік ұсыныстың кеңейгенін білдіреді. Алайда сол материалдарда дамудың интернаттар мен қаржылық қолдауды талап еткені атап өтіледі, себебі көшпелі ауылдардың шашыраңқылығы мен қашықтығы қиындық тудырған; қоғамдық қаржыландыру нысандары да тіркелген. Демек, негізгі шектеуші факторлар тек «мәдени» кедергілер ғана емес, сонымен бірге инфрақұрылымдық қолжетімсіздік (қашықтық, тұру, шығындар) болды, бұл білім алуды қауым мен жекелеген меценаттардың ресурстарына тәуелді етті.

Жетісу облысы үшін гимназиялық әйелдер білімінің динамикасы маңызды көрсеткіш, оны «Шолулар» негізінде анықтауға болады: 1885–1909 жылдар аралығында гимназияда оқыған қыздардың саны 107-ден 471-ге дейін өскен (4 еседен астам өсім). Сонымен қатар «Жетісу облысының 1909 ж. шолуының» 1919 жылы басылып шығуы статистиканың жиналуы мен жариялануы арасындағы алшақтықты көрсетеді; дегенмен осындай кідіріс болғанына қарамастан, дереккөз модернизацияның ең алдымен қалалық және жартылай қалалық арналар арқылы жүргенін, ал ауылдық/көшпелі ортадағы жаппай мектептің әлсіз болғанын көрсетеді. Жетісу облысының «Шолулары» деректері бойынша элиталық оқу орындарында қазақ оқушыларының өте шектеулі түрде ұсынылғаны байқалады: Верный ерлер гимназиясында 1909–1913 жылдары қазақ оқушыларының саны 13–14 адам деңгейінде болған, ал 1913 жылы 13 адамды құраған. Бұл білім беру институттары болғанымен және жекелеген көрсеткіштер өскенімен, орта білімнің әлеуметтік базасы жергілікті халық арасында сол күйінде қалғанын айқындайды [17–18].

Осылайша, архивтік статистикалық деректер негізінде жүргізілген зерттеу нәтижелері XX ғ. басында қазақ қоғамындағы білім беру жүйесі сандық өсім мен сапалық шектеулердің қайшылықты үйлесімі жағдайында дамығанын көрсетеді. Мектептер мен оқушылар санының артуы сауаттылықтың өте төмен деңгейінің, айқын гендерлік теңсіздіктің және өңірлік қамтудың біркелкі еместігінің сақталуымен қатар жүрді. Бұл деректер мектепті әлеуметтік-мәдени трансформацияның маңызды, бірақ әлі жаппай сипат алмаған құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және XX ғасыр басындағы қоғамдық дискурста білім мәселесінің өткір көтерілуін түсіндіреді.

Дәстүрлі қазақ қоғамының трансформациясында усул-и жадид (жәдидизм) идеяларының таралуымен байланысты ішкі модернизациялық серпіннің маңызды рөл атқарғанын атап өткен жөн. Дәл осы жәдидизм дәстүрлі қоғамдық ұйымдасу моделінен модернизацияланушы ұлттық құрылымға өтуді қамтамасыз еткен интеллектуалдық және институционалдық тетік ретінде көрінді. Жәдидизмнің алғашқы әрі айқын көрінісі мұсылман мектебін реформалаумен байланысты болды. Оқытудың «жаңа әдісі» (сауатты дыбыстық принцип бойынша меңгерту, баспа оқулықтарды пайдалану, зайырлы пәндерді енгізу) дәстүрлі қадимистік медресенің сипатын бұзды.

Мысалы, Қазақстанның оңтүстік өңірлері үшін маңызды білім беру орталығы болған Түркістан өлкесінде 1911 ж. қарай 63 жаңа әдісті мектеп жұмыс істеп, онда 4106 оқушы білім алған, ал 1910 жылы Ташкенттің өзінде 24 мектепте 1740 оқушы оқыған [19]. Бұл көрсеткіштер қозғалыстың институционалдық ауқымын және оның білім беру желісі ретіндегі тұрақтылығын көрсетеді. Қазақ жастары осы білім беру кеңістігіне белсенді түрде тартылды. Орынбордағы «Хусаиния» медресесінде жекелеген жылдары 500-ге дейін студент оқыған [20]. Зерттеулерде қазақ облыстарынан келген шәкірттердің болғаны атап көрсетіледі, бұл далалық өңірдің бүкілресейлік мұсылмандық модернизациялық инфрақұрылымға кіріктірілгенін білдіреді [21; 85]. Осылайша, жәдидизм жаңа типтегі мұғалім мен ағартушыны жүйелі түрде даярлауды қамтамасыз етті.

Жазу реформасы мен оқулықтардың жасалуы ерекше маңызға ие болды. Ахмет Байтұрсынұлы дыбыстық принципке негізделген оқыту жүйесін әзірлеп, «Оқу құралы» еңбегін (1912 және кейінгі басылымдар) жарыққа шығарды. 1912–1928 жылдар аралығындағы басылымдарға жүргізілген библиографиялық талдау оқулықтың бірнеше рет қайта басылғанын көрсетеді [22], бұл оның білім беру тәжірибесінде кеңінен қолданылғанын айғақтайды. Бұл дерек жәдидизмнің мектептің институционалдық құрылымына ғана емес, оқыту технологиясына және қазақ жазба мәдениетін стандарттауға да ықпал еткенін көрсетеді.

Келтірілген мәліметтер негізінде жәдидизм ықпалының нақты келесідей нәтижелерін бөліп көрсетуге болады: мыңдаған оқушыны қамтыған модернизацияланған мектептер желісінің құрылуы; жаңа типтегі медреселер арқылы білім беру мобильділігінің қалыптасуы; мыңдаған жазылушысы бар және жүздеген саны жарық көрген мерзімді басылымдар арқылы тұрақты қоғамдық кеңістіктің қалыптасуы; жаңа үлгідегі оқулықтар арқылы жазу жәдидизмнің шеткері интеллектуалдық құбылыс емес, әлеуметтік-мәдени трансформацияның жүйе құраушы факторы болғанын көруімізге болады. Оның ықпалы институционалдық, мәдени-нормативтік және әлеуметтік-құрылымдық сипатқа ие болды, бұл усул-и жадид қозғалысын модернизациялық өзгерістердің ішкі механизмі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар XX ғ. басында қазақ зиялыларының қалыптасуы дәстүрлі қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформациясының маңызды нәтижелерінің бірі болды. Оның ру-тайпалық элитадан айырмашылығы, жаңа әлеуметтік топтың мәртебесі шығу тегіне емес, білім деңгейіне, жазба мәдениетін меңгеруіне және қоғамдық өмірге белсенді қатысуына негізделді. Зиялы қауым модернизациялық идеялардың тасымалдаушысы әрі дәстүрлі мәдениет пен жаңа әлеуметтік модельдер арасындағы делдал ретінде әрекет етті.

Қазақ зиялыларының қалыптасуының әлеуметтік базасын орыс-қазақ мектептерін, мұғалімдер семинарияларын, қалалық училищелерді және жаңартылған медреселерді тәмамдаған түлектер құрады. Торғай облыстық басқармасының архив материалдарында білімді тұлғалардың әкімшілік және ағартушылық қызметке жиі тартылғаны және олардың «қырғыз (қазақ) халқының қоғамдық көңіл-күйіне елеулі ықпал еткені» көрсетіледі [23; 8–9]. Сан жағынан бұл топ шағын болғанымен, оның мәдени және әлеуметтік ықпалы салыстырмалы түрде жоғары болды. Қалыптасып келе жатқан зиялы қауымның көрнекті өкілдері қатарында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов болды. Олардың қызметі білім беру, публицистика, тіл саясаты және қоғамдық ағарту салаларын қамтыды. Ә.Байтұрсынұлы әліпби мен мектеп реформасын халықтың мәдени дамуының қажетті шарты ретінде қарастырып, жүйелі білім беру жүйесіз қоғамдық сананың қалыптасуы мүмкін

емес екенін атап көрсетті [10; 45]. М. Дулатов публицистикасында мәдени артта қалушылықты ағартудың және білімді топтардың әлеуметтік жауапкершілігінің жеткіліксіздігімен тікелей байланыстырды [24; 62].

Зиялы қауымның әлеуметтік-мәдени қызметі әсіресе баспасөз және қоғамдық рефлексия саласында айқын көрінді. «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы зиялылар мәдени жаңару бағдарламаларын тұжырымдап, тіл, білім, дін және әлеуметтік ынтымақтастық мәселелерін талқылаған негізгі алаңдарға айналды. Қазақ зиялылары қызметінің маңызды ерекшелігі — дәстүрден толықтай үзілуге (бас тартуға) емес, оны қайта пайымдауға ұмтылыс жасауымен белгілі болды. Олар ру-тайпалық қатынастар мен ішкі қақтығыстарды сынға алғанымен, тілдің, мәдени нормалардың және діни құндылықтардың сақталуын қолдап, оларды модернизация жағдайына бейімдеуді көздеді. Қазіргі зерттеушілер XX ғ. басындағы зиялылар «мәдени делдалдық» логикасында әрекет еткенін, дәстүрлі және жаңғыртылған дүниетаным элементтерін ұштастырғанын атап өтеді [25; 120–123]. Атап өту қажет, архив құжаттары отарлық әкімшіліктің қазақ қоғамының білімді бөлігіне сақтықпен қарағанын да көрсетеді. Ішкі істер министрлігінің материалдарында «туземдік интеллигенцияның» баспасөз және білім беру бастамалары арқылы ықпалының күшейгені атап көрсетіліп, бұл қоғамдық пікірдің қалыптасу факторы ретінде бағаланған [26; 9–13]. Бұл зиялы қауымның билік тарапынан маңызды әлеуметтік-мәдени субъект ретінде қабылданғанын аңғартады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының қалыптасуы қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформациясының маңызды құрамдас бөлігі болғанын көрсетеді. Зиялы қауым ағартушы, дәстүрлі құрылымды сынға алушы және жаңа мәдени бағдарлардың тасымалдаушысы қызметін атқарып, ұлттық сананың қалыптасуы мен қоғамдық модернизация үдерістеріне негіз қалады.

Талқылау

XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясының тарихнамасы айтарлықтай эволюциядан өтті. Егер кеңестік кезеңде өзгерістер көбіне «жалпы ресейлік кеңістікке кірігу» аясындағы әлеуметтік-экономикалық модернизацияның заңды нәтижесі ретінде түсіндірілсе, посткеңестік және әсіресе қазіргі зерттеулерде көпфакторлы талдау басымдық ала бастады. Бұл бағытта отарлық саясаттың ықпалы, ішкі реформаторлық серпін, білім беру саласындағы өзгерістер және қоғамдық пікір кеңістігінің қалыптасуы өзара байланыста қарастырылады.

М.К. Қозыбаев XX ғ. басындағы әлеуметтік өзгерістерді дәстүрлі құрылымның дағдарысы және қоғамдық сананың жаңа формаларының қалыптасуы тұрғысынан талдаған. Ол модернизация үдерісі құндылықтық бағдарлардың өзгеруімен, ру-тайпалық реттеу механизмдерінің әлсіреуімен және білімнің рөлінің артуымен қатар жүргенін атап көрсетеді [1]. К.Н. Нұрпейісов «Алаш» қозғалысын зерттеу барысында әлеуметтік-мәдени трансформация жаңа саяси белсенді зиялы қауымның қалыптасуымен тығыз байланысты болғанын дәлелдейді [2]. Оның тұжырымында мәдени жаңғыру мен саяси ұйымдасу өзара ажырамас үдерістер ретінде қарастырылады: мәдени модернизация ұлттық консолидацияның негізін қалады. М.Қ. Қойгелдиев бұл бағытты жалғастырып, трансформацияны дәстүрлі құндылықтар мен модернизациялық идеяларды синтездей алған ағартушы элитаның қызметімен байланыстырады. Оның еңбегінде XX ғ. басындағы зиялылардың өткенмен үзілу емес, оны қайта пайымдау логикасында әрекет еткені атап көрсетіледі [27]. Осылайша, қазақстандық тарихнамада әлеуметтік-мәдени трансформацияны тек сыртқы ықпалдың нәтижесі емес, ішкі жаңғыру мен бейімделудің күрделі үдерісі ретінде түсіндіру үрдісі қалыптасты.

Қазіргі кезеңде жәдидизмді зерттеу ерекше орын алады. Бұрын ол негізінен діни-ағартушылық қозғалыс ретінде сипатталса, қазіргі зерттеулерде жәдидизм кешенді мәдени жоба ретінде қарастырылады. Қазіргі қазақстандық зерттеушілер бұл тұжырымды Дала өңірінің ерекшеліктерін ескере отырып нақтылайды. Г. Батырбекқызы, С. Шылмамбетов және А. Идрисова жәдидизм Қазақстанда әлеуметтік-саяси белсенділіктің және жаңа қоғамдық ортаның қалыптасу факторы ретінде қарастырған [28]. Авторлар жаңа мектептердің тек білім беру мекемесі ғана емес, сонымен қатар қоғамдық коммуникация орталығы болғанын дәлелдейді.

Ал Р.Д. Кубеев, К.М. Мурзаходжаев, Б.Б. Бурхановтың дәстүрлі қадымдық мектеп, орыс-туземдік модель және жаңа мектеп арасындағы бәсекелестікті талдайды. Олардың қорытындысы бойынша, Даладағы білім беру модернизациясы гибридтік сипатта болды: ол империялық әкімшілік бастамалар мен ішкі реформаторлық жобалардың тоғысуы нәтижесінде жүзеге асты [29]. Бұл мақаланың авторлары XX ғ. басындағы қазақ көшбасшылары мен зиялыларының қалыптасуын ең

алдымен білім беру мобильділігі мен мәдени трансформация тұрғысынан қарастырады. Бұрынғы зерттеулерде негізгі назар саяси белсенділікке немесе ұлттық қозғалысқа дербес құбылыс ретінде аударылса, бұл зерттеуде жаңа элитаның қалыптасуында білім беру инфрақұрылымының басымды рөлі дәлелденеді. Авторлар жаңа қоғамдық топтың қалыптасуындағы шешуші фактор ретінде орыс-қазақ мектептері, мұғалімдер семинариялары және қалалық оқу орындары желісінің кеңеюін атап көрсетеді. Олардың пікірінше, дәл осы білім беру жүйесі арқылы қазақ қоғамы өкілдерінің дәстүрлі ру-тайпалық құрылым шеңберінен шығуы жүзеге асты. Білім тек кәсіби даярлықты ғана қамтамасыз етіп қоймай, жазба мәдениетті меңгеруге, көпшілік алдында пікір білдіруге және әкімшілік тілде сөйлеуге мүмкіндік берді. Авторлар мерзімді баспасөз бен қоғамдық коммуникацияның рөліне ерекше назар аударады. Яғни білім беру жүйесі қоғамдық пікірталасқа қатысу қабілетін қалыптастырып, жаңа типтегі көшбасшылардың — редакторлар, публицистер, қоғамдық қайраткерлердің пайда болуына негіз қалады.

Жоғарыда аталған авторлардың көзқарастарын салыстырсақ, Б. Батырбекқызы, С. Шылмамбетов және А. Идрисова еңбегінде әлеуметтік-саяси белсенділікке назар аударылғанын, ал Р.Д. Кубеев, К.М. Мурзаходжаев, Б.Б. Бурхановтың зерттеуінде институционалдық бәсекелестікке мән берілгенін аңғаруға болады. Бұл еңбектер жиынтығы жәдидизмді әлеуметтік-мәдени трансформацияның жүйекұраушы элементі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазіргі зерттеулердің тағы бір маңызды бағыты — мерзімді баспасөзді қоғамдық дискурстың қалыптасу кеңістігі ретінде қарастырумен байланысты. Мысалы, Н. Дүйсембаева «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетін ұлттық сананың қалыптасуы мен ағартушылық идеялардың таралуының маңызды тетігі ретінде сипаттайды [30]. Автор «Айқаптың» біртіндеп әлеуметтік реформаны қолдағанын, ал «Қазақтың» ұлттық консолидацияға бағытталғанын атап көрсетеді.

Шетелдік тарихнамада XX ғ. басындағы қазақ даласындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер «империялық бетбұрыс» аясында қарастырылады және бұл бағытта негізгі назар билік пен құқықтың институционалдық қайта құрылуына аударылады. Мысалы, В. Мартин өзінің монографиясында империялық заңнаманың әдет-ғұрып пен жер қатынастары саласына араласуы әлеуметтік реттеу механизмдерінің өзгеруіне және дәстүрлі институттардың автономиясының әлсіреуіне әкелгенін көрсетеді [31; 12]. Автордың қорытындысы бойынша, құқықтық режимдердің трансформациясы Дала қоғамының әлеуметтік құрылымын терең өзгерткен фактор болды [31; 186–194]. Жалпы алғанда, В. Мартин еңбегі қазақ даласындағы әлеуметтік трансформацияны құқықтық-институционалдық өзгерістер арқылы түсіндіруге бағытталған және оның басты тезисі — отарлық ықпал тек саяси бақылаумен шектелмей, құқықтық нормаларды қайта құрылымдау арқылы әлеуметтік қатынастардың ішкі логикасын өзгерткендігімен байланысты. Автор әдет-ғұрыптың кодификациялануы мен империялық сот тәжірибесінің енгізілуін «бейтарап әкімшілік шара» ретінде емес, биліктің жаңа архитектурасын қалыптастыру құралы ретінде қарастырады. Бұл үдеріс дәстүрлі билер институтының мәртебесіне, ұжымдық жауапкершілік формаларына және жер пайдалану қатынастарына тікелей әсер етті. В. Мартин көрсеткендей, құқықтық режимдердің трансформациясы әлеуметтік иерархияның қайта құрылуына алып келді: билік енді тек ру-тайпалық беделге емес, империялық әкімшілікпен байланысқа тәуелді бола бастады. Әдіснамалық тұрғыдан ол микротарих және құқықтық талдау тәсілдерін ұштастырады, ол нақты сот істері мен әкімшілік құжаттарға сүйене отырып, «төменгі деңгейдегі» әлеуметтік өзгерістерді реконструкциялайды. Осы арқылы автор мәдени трансформацияны идеялар эволюциясынан емес, институционалдық қысым мен құқықтық тәжірибелердің өзгеруінен туындайтын құбылыс ретінде түсіндіреді.

А. Морисон деген шетелдік зерттеуші Орталық Азияны жаулап алу және империялық кеңістікке интеграциялау үдерістерін кең ауқымда талдап, әскери-әкімшілік экспансияны тек геосаяси акт емес, басқару инфрақұрылымын құру үдерісі ретінде қарастырады. Автордың пайымдауынша, империялық модернизация мәдени өзгерістерден бұрын әкімшілік және логистикалық құрылымдардың қалыптасуымен анықталды. Яғни әлеуметтік және мәдени трансформациялар империя құрған коммуникациялық және әкімшілік желілер аясында жүзеге асты. Атап айтқанда, әскери бекіністер, көлік жолдары, губерниялық басқару жүйесі және шекаралық режимдер жаңа әлеуметтік мүмкіндіктер мен шектеулерді қалыптастырды және осы инфрақұрылым арқылы ресурстарды бөлу, білім беру бастамалары және құқықтық реттеу жүзеге асырылды [32].

Осылайша, екі автор да қазақ қоғамының трансформациясын империялық контекстпен байланыстырады, бірақ талдау деңгейі мен акценттері әртүрлі: В. Мартин — құқықтық тәжірибе мен әлеуметтік реттеу механизмдерінің өзгеруіне назар аударады, ал А. Морисон — әскери-әкімшілік

инфрақұрылымның құрылуы мен империялық кеңістіктің қалыптасуын негізгі фактор ретінде қарастырады.

Жәдидизмді интерпретациялау мәселесі тарихнамада маңызды теориялық түйіндердің бірі. Әсіресе XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясын түсіндіруде бұл ұғымның қолданылу шекарасы мен мазмұны айрықша мәнге ие. Осы тұрғыда шетелдік зерттеушілер, А. Халид пен А.Ж. Франк еңбектері бір-бірін толықтыра отырып, сонымен қатар методологиялық тұрғыдан әртүрлі позиция ұсынады. Атап айтқанда, А. Халид жәдидизмді кеш империялық кезеңдегі мұсылман қоғамдарының мәдени реформасының кешенді жобасы ретінде қарастырады. Оның тұжырымдамасында жәдидизм тек педагогикалық жаңалық емес, әлеуметтік субъектіні қайта құрастыру үдерісі болып табылады. Автордың пайымдауынша, «жаңа әдіс» мектебі (усул-и жадид) арқылы оқу үдерісінің мазмұны өзгерді, зайырлы пәндер енгізілді, жазба мәдениет пен баспасөз кеңістігі кеңейді, қоғамдық мораль мен ұжымдық бірегейлік жаңа негізде қайта пайымдалды. А. Халид жәдидизмді модернизациялық дискурстың ішкі формасы ретінде сипаттайды, яғни өзгерістер сыртқы әкімшілік қысымның салдары ғана емес, мұсылман интеллигенциясының саналы мәдени реформасының нәтижесінде жүзеге асырылды. Оның зерттеуінде жәдидизм ұлттық өзіндік сананың қалыптасуына ықпал еткен құрылымдық фактор ретінде бағаланады [33].

Ал А.Ж. Франк жәдидизм ұғымын қазақ контекстінде қолданудың ғылыми негізділігін сын тұрғысынан бағалайды. Оның пікірінше, «қазақ жәдидтері» деген категория көбіне ретроспективті жалпылаудың нәтижесі және нақты институционалдық критерийлерге сүйенбей қалыптасқан. Автор жәдидизмді анықтауда келесі өлшемдердің болуын талап етеді: жаңа тәсілдік мектептердің тұрақты және кең желісі; реформаторлық бағдарламаның институционалдық бекітілуі; жәдидтік баспасөз инфрақұрылымы; өзіндік идентификацияның айқын көрінісі. Осы критерийлер тұрғысынан қарастырғанда, қазақ даласында реформаторлық бастамалар болғанымен, оларды толыққанды ұйымдасқан жәдидтік қозғалыс деп атау әіснамалық тұрғыдан күмәнді деп есептейді, ол аймақтық ерекшеліктерді ескермей, жәдидизмді әмбебап үлгі ретінде қолдану тарихи шындықты қарапайымдандыруға әкеледі деген қорытындыға келеді [34]. Дегенмен, екі автор да білім беру реформасының шешуші рөлін мойындайды, жәдидизмді тек діни емес, мәдени құбылыс ретінде түсіндіреді, жаңа интеллигенцияның қалыптасуын маңызды нәтиже ретінде бағалайды.

Осылайша, алынған нәтижелерді қазіргі тарихнамалық дискурспен салыстыру XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясын түсіндіруде бірнеше әіснамалық бағыттың тоғысатынын көрсетеді. Қазақстандық зерттеулерде бұл үдеріс көбіне ішкі реформаторлық серпін мен ағартушы элитаның қызметімен байланыстырылса, шетелдік тарихнамада империялық институттардың құрылымдық ықпалына басымдық беріледі. Осы екі бағыттың арақатынасы зерттеліп отырған құбылыстың күрделілігін айқындайды. Атап айтқанда, отандық авторлар модернизацияны дәстүрлі қоғамның ішкі эволюциясы, білім беру жүйесінің кеңеюі және қоғамдық сананың өзгеруі арқылы түсіндіреді. Ал шетелдік ғалымдар әлеуметтік трансформация құқықтық реформалар мен әскери-әкімшілік инфрақұрылымның қалыптасуымен байланыстырылады. Бұл екі бағытты ұштастыру трансформацияны әрі институционалдық, әрі мәдени үдеріс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

XX ғ. басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени трансформациясы күрделі, көпқабатты және өзара ықпалдасқан факторлардың ықпалымен жүзеге асқанын көруімізге болады. Бұл үдеріс бір жағынан империялық әкімшілік-құқықтық кеңістіктің кеңеюімен, екінші жағынан қоғамның ішкі жаңғыру әлеуетімен айқындалды. Дәстүрлі әлеуметтік реттеу механизмдерінің әлсіреуі, басқарудың жазбаша формаларының орнығуы және қоғамдық коммуникация арналарының өзгеруі әлеуметтік құрылымның жаңа конфигурациясын қалыптастырды.

Зерттеу нәтижелері мәдени трансформацияның негізгі бағыттары ретінде білім беру институттарының кеңеюін, жазбаша мәдениеттің нығаюын және мерзімді баспасөздің қалыптасуын айқындайды. Бұл құбылыстар әлеуметтік мәртебенің дәстүрлі негіздерінен білім мен интеллектуалдық капиталға негізделген жаңа өлшемдерге көшуге жағдай жасады. Сонымен қатар, мектеп желісінің өсуіне қарамастан, білім берудің аумақтық және гендерлік шектеулері оның жаппай сипат алуына кедергі келтіргені байқалады.

Жәдидизм идеялары ішкі модернизациялық серпіннің маңызды құрамдас бөлігі ретінде көрініс тапты. Мұсылман мектебін реформалау, оқыту әдістемесінің жаңаруы және оқу әдебиеттерінің пайда

болуы мәдени кеңістіктің құрылымын өзгертті. Бұл өзгерістер жаңа әлеуметтік топ — білімді зиялылардың қалыптасуына ықпал етті. Зиялы қауым қоғамдық пікірді қалыптастырушы және дәстүр мен жаңашылдық арасындағы делдал рөлін атқарды.

Сондықтан XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-мәдени трансформацияны институционалдық қайта құрулар мен ішкі мәдени жаңғырудың өзара байланысы нәтижесінде қалыптасқан тарихи құбылыс ретінде қарастыру орынды. Бұл үдеріс үзіліс сипатында емес, бейімделу мен қайта пайымдау логикасында жүзеге асып, ұлттық сананың және қоғамдық модернизацияның алғышарттарын қалыптастырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қозыбаев М.Қ. Тарих және қазіргі заман / М.Қ. Қозыбаев. — Алматы: Ғылым, 1991. — 320 б.
- 2 Нұрпейісов К.Н. Алаш және Алаш-Орда / Нұрпейісов К. Н. — Алматы: Ататек, 1995. — 368 б.
- 3 «Айқап» журналы. — 1912. — № 3. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz>
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 369. — Т. 1. — Д. 201. — Л. 4–6.
- 5 «Қазақ» газеті. — 1914. — № 10. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz>
- 6 ЦГА РК. — Ф. 25. — Т. 1. — Д. 104. — Л. 9–12.
- 7 «Айқап» журналы. — 1913. — № 7. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz>
- 8 «Қазақ. — 1915. — № 32. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz>
- 9 «Айқап» журналы. — 1912. — № 5. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz>
- 10 Байтұрсынов А. Избранные труды / А. Байтұрсынов. — Алматы: Ғылым, 1989. — 280 с.
- 11 «Қазақ» газеті. — 1914. — № 14. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://kazneb.kz>
- 12 ЦГА РК. — Ф. 369. — Т. 1. — Д. 145. — Л. 12–18.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 25. — Т. 1. — Д. 278. — Л. 3–9.
- 14 Обзор Акмолинской области за 1902 год. — Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1903. — 168 с.
- 15 Обзор Акмолинской области за 1905 год. — Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1906. — 214 с.
- 16 Обзор Тургайской области за 1913 год. — Оренбург: Типография Тургайского областного правления, 1914. — 238 с.
- 17 Обзор Семиреченской области за 1905 год. — Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1906. — 201 с.
- 18 Обзор Семиреченской области за 1913 год. — Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1915. — 267 с.
- 19 Khasanov A.K. Jadid's school in Turkestan [Electronic resource] / A.K. Khasanov // European Science Methodical Journal. — 2024. — Vol. 2. — Iss. 6. — Access mode: <https://europeanscience.org/index.php/3/article/download/780/753/1522>
- 20 Марданшин М. Система мусульманского образования [Электронный ресурс] / М. Марданшин. — Режим доступа: <https://www.minbar.su/jour/article/download/43/43>
- 21 Шарипов А.А. Роль медресе «Хусаиния» в системе российского исламского образования / А.А. Шарипов // Интеллект. Инновации. Инвестиции. — 2014. — № 2. — С. 84–87.
- 22 Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912–1928) басылымдары. Библиографиялық, типографиялық ерекшелік / Е. Маралбек // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2025. — № 1. — Б. 78–88.
- 23 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 134. — Л. 8–11.
- 24 Дулатов М. Оян, қазақ! / М. Дулатов. — Оренбург, 1909. — 96 с.
- 25 Абашин С.Н. Национализм в Средней Азии: в поисках идентичности / С.Н. Абашин. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — 304 с.
- 26 Российский государственный исторический архив (РГИА). — Ф. 821. — Оп. 150. — Д. 367. — Л. 9–13.
- 27 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: Мектеп, 2017. — 656 б.
- 28 Батырбекқызы Г. Қазақстанда XX ғасыр басындағы жәдитшілік бағыттың қалыптасуы және әлеуметтік-саяси белсенділігі / Г. Батырбекқызы, С. Шылмамбетов, А. Идрисова // Asian Journal «Steppe Panorama». — 2024. — Т. 11, № 4. — Б. 840–853.
- 29 Кубеев Р.Д. Русско-туземные и новометодные школы Российской империи как ответ на кризис традиционного образования в Казахской степи (конец XIX – начало XX вв.) / Р. Д. Кубеев, К. М. Мурзаходжаев, Б. Б. Бурханов // Былые годы. — 2023. — № 18 (3). — С. 1253–1262.

- 30 Дуйсембаева Н. Журнал «Айқап» и газета «Қазақ» как фактор формирования национального самосознания / Н. Дуйсембаева // Вестник КазНПУ им. Абая. — 2020. — № 2. — С. 295–301.
- 31 Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century / V. Martin. — Richmond: Curzon Press, 2001. — 256 p.
- 32 Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914 / A. Morrison. — Cambridge: Cambridge University Press, 2021. — 612 p.
- 33 Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia / A. Khalid. — Berkeley: University of California Press, 1998. — 400 p.
- 34 Frank A.J. Who Were the Kazakh Jadids? / A.J. Frank // Journal of Central Asian History. — 2024. — Vol. 5, No. 2. — P. 143–180.

И.Б. Бектаева, Г.К. Жапекова, Р. Дрозд, Б.Н. Абдрахманов

Трансформация традиционного казахского общества в начале XX века: социально-культурные аспекты

Статья посвящена анализу социально-культурного аспекта трансформации казахского общества в начале XX века — периода, характеризующегося интенсивными модернизационными процессами и формированием новых форм общественного сознания. В условиях включения казахских степей в административное, экономическое и культурное пространство Российской империи традиционная система социальных отношений и ценностей подверглась существенным изменениям. В статье особое внимание уделяется изменениям в сфере культуры, образования, идентичности и общественной мысли, отражающим переход от традиционной модели общества к модернизированной форме социального устройства. Авторы рассматривают процессы трансформации родоплеменной идентичности, эволюции механизмов социализации и изменения роли традиционных институтов в условиях распространения письменной культуры и роста уровня образования. Анализируется влияние русско-казахской системы обучения, деятельности мусульманских учебных заведений и реформаторских идей казахской интеллигенции на формирование нового культурного пространства. Показано, что образование и просвещение выступали ключевыми инструментами социальной модернизации и осмысления культурных изменений. Особое место в исследовании занимает анализ публицистики и периодической печати начала XX века, в которых нашли отражение дискуссии о путях развития казахского общества, роли национального языка, соотношении традиционных ценностей и модернизационных установок. Эти источники позволяют выявить процессы становления национального самосознания и формирования новой социальной идентичности, основанной не на родовой принадлежности, а на культурно-национальных признаках. В заключение статьи делается вывод о том, что социально-культурная трансформация казахского общества в начале XX в. носила сложный и противоречивый характер, сочетая элементы традиционности и модернизации. Данный период заложил основы для дальнейших социально-культурных изменений и сыграл важную роль в формировании казахской национальной идентичности в последующие десятилетия.

Ключевые слова: казахское общество, начало XX века, социально-культурная трансформация, национальное самосознание, модернизация, интеллигенция, образование, периодическая печать, журнал «Айқап», газета «Қазақ».

I.B. Bektaeva, G.K. Zhapekova, R. Drozd, B.N. Abdrakhmanov

The Transformation of Traditional Kazakh Society in the Early Twentieth Century: Socio-Cultural Aspects

The article is devoted to an analysis of the socio-cultural dimension of the transformation of Kazakh society in the early twentieth century — a period characterized by intensive modernization processes and the emergence of new forms of public consciousness. As the Kazakh steppe was incorporated into the administrative, economic, and cultural space of the Russian Empire, the traditional system of social relations and values underwent significant changes. The study pays particular attention to transformations in the spheres of culture, education, identity, and public thought, which reflect the transition from a traditional social model to a modernized form of social organization. The authors examine the transformation of clan and tribal identity, the evolution of mechanisms of socialization, and the changing role of traditional institutions in the context of the spread of written culture and the growth of educational attainment. The article analyzes the influence of the Russian-Kazakh educational system, the activities of Muslim educational institutions, and the reformist ideas of the Kazakh intelligentsia on the formation of a new cultural space. It is demonstrated that education and enlightenment functioned as key instruments of social modernization and of interpreting cultural change.

Special attention is given to the analysis of publicist writings and periodical press of the early twentieth century, where debates on the paths of Kazakh societal development, the role of the national language, and the relationship between traditional values and modernizing orientations were articulated. These sources make it possible to identify the processes of the formation of national self-consciousness and the emergence of a new social identity based not on clan affiliation but on cultural and national characteristics. The article concludes that the socio-cultural transformation of Kazakh society in the early twentieth century was complex and contradictory in nature, combining elements of tradition and modernization. This period laid the foundations for subsequent socio-cultural changes and played a significant role in shaping Kazakh national identity in the decades that followed.

Keywords: Kazakh society, early twentieth century, socio-cultural transformation, national self-consciousness, modernization, intelligentsia, education, periodical press, Aiqap journal, Qazaq newspaper.

References

- 1 Kozybaev, M.K. (1991). *Tarikh zhane qazirgi zaman* [History and modern times]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 2 Nurpeiisov, K.N. (1995). *Alash zhane Alash-Orda* [Alash and Alash-Orda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 3 (1912). «*Aiqap*» zhurnaly — *Journal “Aiqap”*, 3. Retrieved from <https://kazneb.kz> [in Kazakh].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — T. 1. — D. 201. — L. 4–6 [in Russian].
- 5 (1914). «*Qazaq*» gazetі — *Newspaper “Qazaq”*, 10. Retrieved from <https://kazneb.kz> [in Kazakh].
- 6 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — T. 1. — D. 104. — L. 9–12 [in Russian].
- 7 (1913). «*Aiqap*» zhurnaly — *Journal “Aiqap”*, 7. Retrieved from <https://kazneb.kz> [in Kazakh].
- 8 (1915). «*Qazaq*» gazetі — *Newspaper “Qazaq”*, 32. Retrieved from <https://kazneb.kz> [in Kazakh].
- 9 (1912). «*Aiqap*» zhurnaly — *Journal “Aiqap”*, 5. Retrieved from <https://kazneb.kz> [in Kazakh].
- 10 Baitursynov, A. (1989). *Izbrannye Trudy* [Selected works]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 11 (1914). «*Qazaq*» gazetі — *Newspaper “Qazaq”*, 14. Retrieved from <https://kazneb.kz> [in Kazakh].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — T. 1. — D. 145. — L. 12–18 [in Russian].
- 13 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — T. 1. — D. 278. — L. 3–9 [in Russian].
- 14 (1903). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1902 god* [Overview of the Akmola region for 1902]. Omsk: Tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 15 (1906). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1905 god* [Overview of the Akmola region for 1905]. Omsk: Tipografiia Akmolinskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 16 (1914). *Obzor Turgaiskoi oblasti za 1913 god* [Overview of Turgai region for 1913]. Orenburg: Tipografiia Turgaiskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 17 (1906). *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1905 god* [Overview of Semirechenskoy region for 1905]. Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 18 (1915). *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1913 god* [Overview of Semirechenskoy region for 1913]. Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 19 Khasanov, A.K. (2024). Jadid’s school in Turkestan. *European Science Methodical Journal*, 2, Issue 6. Retrieved from <https://europeanscience.org/index.php/3/article/download/780/753/1522>
- 20 Mardanshin, M. Sistema musulmanskogo obrazovaniia [The system of Muslim education]. *minbar.su*. Retrieved from <https://www.minbar.su/jour/article/download/43/43> [in Russian].
- 21 Sharipov, A.A. (2014). Rol medrese «Khusainiia» v sisteme rossiiskogo islamskogo obrazovaniia [The role of the mad-rasa “Husainiya” in the system of Russian Islamic education]. *Intellekt. Innovatsii. Investitsii — Intelligence. Innovation. Investment*, 2, 84–87 [in Russian].
- 22 Maralbek, E. (2025). Akhmet Baitursynulynyn «Oqu quraly» (1912–1928) basylımdary. Bibliografiialyq, tipografiialyq erekshelek [Publications of Akhmet Baitursynuly “Textbook” (1912–1928). Bibliographical, typographical features]. *Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology series*, 1, 78–88 [in Kazakh].
- 23 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — Op. 1. — D. 134. — L. 8–11 [in Russian].
- 24 Dulatov, M. (1909). *Oian, qazaq!* [Wake up, Kazakh!]. Orenburg [in Kazakh].
- 25 Abashin, S.N. (2007). *Natsionalizm v Srednei Azii: v poiskakh identichnosti* [Nationalism in Central Asia: in search of identity]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 26 Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (RGIA) [Russian State Historical Archives]. — F. 821. — Op. 150. — D. 367. — L. 9–13 [in Russian].
- 27 Koigeldiev, M. (2017). *Alash qozgalysy* [Alash movement]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

- 28 Batyrbekqyzy, G., Shylmambetov, S., & Idrisova A. (2024). Qazaqstanda XX gasyr basyndagy zhaditshilik bagyttyn qalyptasuy zhane aleumettik-saiasi belsendiligi [The formation and socio-political activity of the ethnographic direction in Kazakhstan at the beginning of the 20th century]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, 11, 4, 840–853 [in Kazakh].
- 29 Kubeyev, R. D., Murzakhodzhaev, K. M., & Burkhanov, B. B. (2023). Russko-tuzemnye i novometodnye shkoly Rossiiskoi imperii kak otvet na krizis traditsionnogo obrazovaniia v Kazakhskoi stepi (konets XIX – nachalo XX vv.) [Russian-native and new-method schools of the Russian Empire as a response to the crisis of traditional education in the Kazakh steppe (late 19th – early 20th centuries)]. *Bylye gody — Russian Historical Journal*, 18(3), 1253–1262 [in Russian].
- 30 Duisembaeva, N. (2020). Zhurnal «Aiqa» i gazeta «Qazaq» kak faktor formirovaniia natsionalnogo samosoznaniia [Magazine “Ayqa” and newspaper “Qazaq” as a factor in the formation of national identity]. *Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Pedagogicheskogo Universiteta imeni Abai — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay*, 2, 295–301 [in Russian].
- 31 Martin, V. (2001). *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century*. Richmond: Curzon Press.
- 32 Morrison, A. (2021). *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 33 Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- 34 Frank, A. J. (2024). Who Were the Kazakh Jadids? *Journal of Central Asian History*, 5, 2, 143–180.

Авторлар туралы мәліметтер

Бектаева Индира — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0006-1304-3175>

Жапекова Гүлфайрус — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>

Дрозд Роман — т.ғ.д., профессор, Помор университеті, Слупск, Польша, <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

Абдрахманов Бауржан — т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ә. Марғұлан университеті, Павлодар, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7147-4391>

Information about the authors

Bektayeva Indira — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0006-1304-3175>

Zhapekova Gulfairus — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>

Drozd Roman — Doctor of Historical Sciences, Professor, Pomor University, Slupsk, Poland; <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

Abdrakhmanov Baurzhan — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7147-4391>

Sh.T. Bektasov^{ID*}, M.Z. Utegenov^{ID}, A.T. Bekseitova^{ID}

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan
(E-mail: shagbanbektasov@gmail.com; utegenov@inbox.ru; ABekseitova@shokan.edu.kz.)

The Role of Local Authorities in Implementing the Confiscation of Bai Households in the Petropavl District in 1928

This article examines the role of local authorities in the implementation of the 1928 campaign to confiscate the property of wealthy Kazakh households (bais) in the Petropavl District. The campaign, initiated by the Soviet leadership, was formally aimed at dismantling the “remnants of feudalism” and promoting the Sovietization of the Kazakh aul (traditional rural community). However, as this study demonstrates, it served broader political purposes, acting as a foundational element in the expansion of state control and repression in rural Kazakhstan. Drawing on previously underutilized archival materials from national and regional archives, as well as documentation from the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions, the authors reconstruct the mechanics of this policy at the regional level. The research reveals that local authorities did not merely carry out central orders but adapted and expanded them. This included the artificial merging of extended family households, falsification of social statuses, and arbitrary reclassification of communities to meet confiscation quotas. The analysis also shows that the promised redistribution of confiscated livestock and property to poor peasants had limited effect. A significant share of the assets was absorbed by collective farms or used to settle state arrears. The findings challenge the notion that the campaign was a genuine tool of social justice. Instead, it is argued that the confiscation campaign was a politically motivated operation designed to eliminate traditional elites, consolidate ideological control, and prepare the groundwork for forced collectivization. The article contributes to the broader historiography of Soviet repression by offering a regionally grounded and source-rich case study of early Stalinist transformations in Kazakhstan.

Keywords: Petropavl District, North Kazakhstan, bai households; confiscation, collectivization, repression, Soviet policy, local authorities, agrarian campaign, deportation

Introduction

The large-scale socio-economic transformation of Kazakh society in the late 1920s began with the confiscation of bai (wealthy) households, carried out in accordance with the resolution of the Kazakh Central Executive Committee (KazTsIK) and the Council of People’s Commissars (SNK) dated August 27, 1928. This political campaign, initiated by the Communist Party and Soviet authorities in Kazakhstan, was described by F.I. Goloshchekin as an “exceptionally significant socio-economic measure in the aul” [1; 238]. The confiscation of bai households set the course for state policy in the ensuing years and became one of the cornerstones of the so-called policy of “Sovietization of the Kazakh aul” or the “Little October.” As the first major socio-political campaign of the Soviets in Kazakhstan targeting the traditional social structure, the elimination of bai households served as a precursor to the broader socio-economic and political repressions unleashed during mass collectivization.

In this context, scholarly interest arises in analyzing the role of authorities responsible for implementing this socio-political campaign, especially in terms of its regional characteristics. Studying the mechanisms of confiscation at the level of specific regions in Kazakhstan, and introducing regional archival and other sources into academic discourse, helps to better understand the logic of Soviet and party leadership, the specifics of repressive policies, and their consequences for the local population. Therefore, the purpose of this article is to review the historical events related to the confiscation of bai households in the Petropavl district and to analyze the activities of local authorities in implementing this campaign. The research sets out the following objectives: to provide an overview and analysis of the main measures taken during the campaign, considering their political and ideological justification; to examine the roles and functions of local authorities in enforcing the confiscation policy; to identify the mechanisms and peculiarities of their actions at the regional level; and to assess the impact of the campaign on the socio-economic conditions of the local population.

* Corresponding author’s e-mail: shagbanbektasov@gmail.com

The confiscation of bai households in the late 1920s has a broad historiography, as at the time it was a significant socio-political event and played an important role in the Soviet agrarian policy toward the traditional Kazakh society. In Soviet historiography, these events were interpreted tendentiously and assessed solely as a progressive development. During the implementation of the campaign and in subsequent years, participants themselves addressed the topic, including F.I. Goloshchekin [1], M. Kaipnazaruly [2], S. Safarbekuly [3], among others.

Later, Soviet historians such as A.P. Kuchkin [4], A.B. Tursunbaev [5], G.F. Dakhshleiger [6], and others examined the 1928 confiscation campaign primarily in generalized terms. Their studies typically focused on statistical data, such as the number of confiscated households and the volume of property and livestock redistributed to poor households and collective farms. However, a detailed analysis of the activities of regional and especially local authorities largely remained outside the scope of scientific inquiry. One notable strength of Soviet research was the extensive use of sources, although this was often subject to ideological bias.

Since Kazakhstan gained independence, domestic historians have actively studied key events of the past, such as collectivization, mass famine (asharshylyk), political repressions, and deportations. Significant contributions to the study of these topics have been made by scholars such as M. Kozybaev, Zh. Abylkhozhin, K. Aldazhumanov [7], M. Koigeldiev [8], T. Omarbekov [9], and others. Their works, based on a thorough analysis of archival materials and reliable sources, are distinguished by their scholarly depth and objectivity.

These studies do not only help to reconstruct the historical picture of complex events but also foster a critical understanding of the past. They play an important role in preserving historical memory, developing national consciousness, and cultivating civic responsibility. In this way, the academic work of Kazakhstani historians strengthens national historiography and contributes to the development of historical scholarship in the country.

The modern historiography of the 1928's bai household confiscation campaign constitutes a multifaceted scholarly discourse encompassing the socio-economic, political, and demographic consequences of the campaign. One notable contribution is the monograph by S.A. Zhakisheva, *The Elimination of Bai Households in Kazakhstan at the Turn of the 1920s–30s: New Approaches, Methods, and Technologies* (2021) [10]. In her study, the author employs interdisciplinary methods, including content analysis, mathematical-statistical approaches, and digital technologies for processing historical data.

Of particular interest are academic articles focused on the confiscation of bai households, often featuring regional material. For example, R.E. Orazov's article "Zhetysu: The Process and Consequences of Confiscating Kazakh Bais" analyzes the course of the campaign in Zhetysu and its effects on the local population [11]. Contemporary historiography of the 1928 bai confiscation campaign in Kazakhstan is characterized by an analysis of the socio-economic and political aspects of the process. One such study is the article by G.K. Kenzhebaeva, Z.E. Kabuldinov, and T.A. Ryskulova, "Preparatory Work of the Kazakh Regional Committee for the Confiscation of Large Bai Households in Kazakhstan from February to August 1928" [12]. In this work, the authors examine in detail the steps taken by the Kazkraikom of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) to prepare the campaign, beginning with the creation of a special commission in February 1928 and culminating with the approval of the confiscation decree in August of the same year.

Studies by foreign scholars should also be noted. Among them is the research of Isabelle Ogaion, *Sedentarization of the Kazakh USSR under Stalin: Collectivization and Social Changes (1928–1945)*, in which a chapter is dedicated to the confiscation of bai households [13]. Robert Kindler, in his work *Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan*, analyzes Soviet modernization and its impact on Kazakh society, including the bai confiscation [14]. Sarah Cameron, in her publications, examines collectivization and repression in Kazakhstan, emphasizing their catastrophic consequences [15].

New data have also been introduced into the historiography through the materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions, particularly Volume 32 dedicated to the North Kazakhstan Region [16]. These materials contain valuable archival documents that shed light on the regional aspects of the confiscation campaign.

Thus, contemporary studies on the topic of bai household confiscation are based on an expanded source base, including archival documents, mathematical-statistical analysis, and interdisciplinary methods. This allows for a deeper understanding of the historical process and its long-term consequences for Kazakhstan.

Materials and Methods

The primary sources for this study include archival documents such as letters, reports, and explanatory notes stored in File No. 2068, Collection No. 141 of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) housed in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter — APRK). Personal files of individuals subjected to confiscation are located in Collection No. 135 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter — CSARK). Unfortunately, the file related to the district commission for the confiscation of bai households in the Petropavl District, once stored in CSARK, is listed as lost according to the archive's inventory. The research also utilized minutes from the presidiums of district executive committees of the Petropavl District, preserved in the North Kazakhstan State Archive (NKSA). An additional source is a small publication authored by one of the direct leaders of the confiscation campaign in the studied sub-districts, Mustafa Kaipnazaruly, titled “Kanpeske nauqanynyn qorytyndysy” [2].

Methodologically, this study is based on retrospective and historical-genetic analysis, which allows the reconstruction of the sequence of events — from decision-making to their practical implementation. The application of a microhistorical approach enabled the examination of specific cases (such as the merging of related households, falsification of surnames, and arbitrary reclassification of household categories), revealing the mechanisms of expanded repression and administrative arbitrariness. Content analysis of propaganda materials, including resolutions from poor peasants' meetings, was used to trace the political rhetoric and legitimization strategies employed by the authorities.

Additionally, a historical-comparative method was applied to compare official decrees with their actual implementation. A synthesis of quantitative and qualitative analysis was used to assess the scale and consequences of the confiscation campaign. The regional approach in this research enabled the identification of specific features of how state policy was implemented within the context of a particular district, highlighting differences in administrative practices and the level of initiative demonstrated by local authorities.

The comprehensive application of these methods provided an in-depth exploration of the subject, revealing hidden mechanisms of repression and political mobilization, as well as evaluating the socio-economic impact of the confiscation campaign on the Kazakh aul.

Results

The first practical steps toward implementing the confiscation of bai households were taken at the 6th Conference of the Kazakh Regional Committee, held in November 1927. The conference resolutions stated that “in order to decisively eliminate the oppressive and semi-feudal dependence of the poor on the bais, to increase their socio-political weight and economic position, and to ensure better utilization of land redistributed to them, it is necessary to expropriate from large bais livestock and equipment. This will promote the emergence of middle peasants in the aul and the development of its productive forces, further strengthening the alliance of the proletariat with the working masses of the aul” [17; 31].

By the end of February 1928, a commission composed of Nurmakov, Isaev, and Safarbekov was tasked with “developing a draft decree on expropriation, to be subsequently approved by the bureau” [18; 344]. The framework for the decree was defined by the resolution of the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee (VTsIK) “On the deprivation of land use rights and residence in permanent settlements for large bais and livestock breeders, along with their families, and the confiscation of their property,” which was attached to the minutes of the 23rd meeting of the Kazkraikom bureau of the VKP(b) on March 14, 1928 [18; 344–347]. A memorandum from the Kazkraikom of the VKP(b) to the Central Committee of the VKP(b) dated May 15, 1928, entitled “On the confiscation of the means and instruments of production from large bai households and persons of formerly privileged estates and tribal groups,” justified the significance of confiscating the property of large bais [18; 347–358].

The culmination of all preparatory work by the regional authorities was the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR “On the Confiscation of Bai Households,” dated August 27, 1928. This decree subjected wealthy household owners across the republic to confiscation, with the exception of the Aday District, the cotton-growing sub-districts of the former Zhetysu and Syr-Darya provinces, and the Karakalpak Autonomous Region [18; 389–394]. According to the decree, the confiscation targeted large Kazakh bais accused of maintaining semi-feudal, patriarchal, and tribal structures and of hindering the Sovietization of the aul. This included individuals with more than 400 head

of livestock in nomadic sub-districts or more than 300 in semi-nomadic sub-districts, as well as former representatives of privileged groups (sultans, khans, volost governors, etc.), regardless of their current wealth.

Central and district-level commissions were created to oversee the confiscation and resettlement efforts. On August 28, by resolution of the Bureau of the Petropavl District Committee of the VKP(b), a district commission was established, chaired by the Deputy Chairman of the District Executive Committee, O. Buraev [19; 21]. Commission members included Yu.Yu. Valiniek, head of the district OGPU department; Bekenov, representative of the district land department; Zheltaev, representative of the local branch of the “Koshchi” Union; Kadybaev, representative of the Union of Agricultural and Forestry Workers (Rabzemles); and district prosecutor Sattygulov, who had advisory status.

To monitor and coordinate confiscation and resettlement efforts, the Kazakh ASSR’s Central Executive Committee and Council of People’s Commissars sent plenipotentiaries to each district. In the Petropavl District, Hamza Yusupbekov, executive secretary of the Party Collegium of the Kazakh Regional Control Commission of the VKP(b), was appointed as the representative [18; 393].

Preparations for the campaign had begun even before the official publication of the decree. On August 14, 1928, the Bureau of the Petropavl District Committee of the VKP(b) adopted a resolution on preparatory measures for the confiscation and resettlement of large baits from the aul. This resolution included mobilizing party activists, poor and landless peasants, and Komsomol organizations, as well as developing propaganda and methodological materials. Particular attention was paid to OGPU activities, including verifying data on baits and identifying “socially harmful elements” [16; 40–42]. The OGPU maintained secret records of households potentially subject to confiscation. According to documents from OGPU district offices, a list of 96 bait households across seven sub-districts (Beynetkor, Kzylaasker, Kzyltu, Kokshetau, Oktyabr, Tonkerey, and Enbekshilder) was compiled for confiscation, of which 40 of the wealthiest were selected [16; 44].

On September 3, following the publication of the confiscation decree, the Bureau of the Petropavl District Committee of the VKP(b) adopted series of decisions instructing the plenipotentiary of the CEC and SNK of the Kazakh ASSR, Yusupbekov, along with district workers Iskakov and Telelyaev, to develop a detailed plan of action for carrying out the confiscation in the district [16; 46].

The plan they developed envisioned a four-stage process [19; 54–55]:

Organizational stage — involved preparatory measures: dispatching plenipotentiaries to sub-districts and auls, forming sub-district commissions, approving lists of households for confiscation and resettlement, etc.

Agitation and explanatory campaign — included meetings with the poor and landless, sub-district-level conferences of the poor, discussions of confiscation at sub-district party meetings and village/countryside party cells.

Confiscation stage — the direct implementation of confiscation measures.

Final stage — consolidating the results through publicizing outcomes via sub-district party committees, sub-district executive committees, and the Koshchi Union at appropriate public meetings.

Sub-district party committees were also expected to develop practical measures for utilizing the confiscated livestock and agricultural tools redistributed to the poor, and for involving them in collectivization, cooperatives, and invigorating the work of village councils.

From Petropavlovsk, the district executive committee sent plenipotentiaries to seven Kazakh-populated sub-districts to oversee the campaign. Archival documents indicate that the following assignments were made: Iskakov to Kokshetau, Kaipnazaruly to Beynetkor, Kaspakbaev to Kzyltu, Bekenov to Enbekshilder, Jusupov to Oktyabr”, Kozhmukhametov to Tonkerey, and Danyarov to Kzylaasker sub-district [16; 48]. Soon after, the district plenipotentiary for Kokshetau, Iskakov, was replaced by S. Chekparbaev [19; 143].

These plenipotentiaries were tasked with organizing sub-district commissions and were appointed as their chairmen. In addition to the district plenipotentiary, each sub-district commission was to include two representatives from the sub-district executive committee, the head of the sub-district land administration, a representative of the Koshchi union, and a representative of the Rabzemles trade union. The sub-district commissions under the RIK (Sub-district Executive Committee) were responsible for the practical implementation of the campaign, with support from the OGPU and the militia.

According to a report by M. Kaipnazaruly, to clarify the objectives of the confiscation of bait households in the Petropavl District, 399 meetings were held, with 58,440 participants, including 10,037 women, 3,595 laborers (batraks), 31,916 poor peasants (kedeys), and 11,889 middle peasants (ortashas) [2; 4]. The numerical indicators of such mass events always raise doubts, but the reports citing these figures were prepared to emphasize the significance of the work carried out by those who compiled them.

On September 21, the Petropavl District Executive Committee issued a Resolution “On the Confiscation of Large Bai Households and the Expulsion of Their Owners,” according to which 34 households were subject to “expulsion from the territory of the Petropavl District along with the confiscation of all agricultural property” [16; 49–50]. The resolution regulated the relocation of the named individuals and their families to the Aktobe district of the Kazakh ASSR. According to the document, the deportees were given a two-week deadline, no later than October 15, for voluntary relocation, after which forced expulsion was to be carried out with the assistance of the OGPU and the workers’ and peasants’ militia.

The resolution also stated that no confiscations or expulsions of households other than those listed above shall be carried out under the resolution of the KazCEC and the Council of People’s Commissars dated 27-VIII-28.” This meant that only the households listed in the given resolution were to be subject to confiscation and expulsion.

While analyzing archival documents, discrepancies were discovered between the list in the above-mentioned resolution and the list of those deported and who arrived in the Aktobe district, which indicates further additions and changes to the resolution’s list. For example, the Presidium of the Petropavl District Executive Committee, at a meeting on October 2, 1928, decided to remove Sadvokas Abdukarimov from the deportation list, replacing him with Mukhamedrakhim Shaimerdenov from the Kyzyl-Tuu sub-district [20; 46 ob.]. At the same meeting, the Presidium canceled the expulsion of Zainulla and Sadvokas Balguzhin and requested the Regional Commission to cancel the expulsion of their third brother, Abai Balguzhin, as well.

At a meeting on October 10, 1928, the Presidium requested “KazCEC to approve the confiscation of the property of Sadvokas Tokzhanov (Kyzyltu sub-district)” [20; 52]. Apparently, this individual was the father of Gabass Tokzhanov. Sabit Mukanov, in the third volume of his novel *School of Life*, writes: “It was rumored that he (author’s note: Gabass Sadvokasovich Togzhanov held the position of Press Department Head of the Kazakh Regional Committee of the VKP(b). At the same time, he was editor of the newspaper *Enbekshi Kazakh*) was the son of the well-known bai Sadvokas Tokzhanov. These rumors were confirmed during the 1928 confiscation: Sadvokas’s name was included in the list of the five hundred major bais” [21; 209].

In the same book, S. Mukanov has his character Shayakhmet Aitpayev state that “Tokzhanov’s father Sadvokas and his brother Nurke were indeed major bais who had gained a bad reputation in the auls. Gabass not only did not break ties with his father and brother but also warned them in time that the Soviet government would confiscate livestock from large bais, which is why they were in a hurry to sell off what they could” [21; 390].

From the minutes of the meeting of the Presidium of the Petropavl District Executive Committee dated October 23, 1928, it is known that Nurtaza Kemelev was added to the list in place of the removed Zhabai Satybayev [20; 64]. The removal from the list may have been influenced by the active efforts of Z. Satybayev himself, who sent “a telegraphic petition to the KazCEC, the Council of People’s Commissars, and the Kazkraikom of the VKP(b) requesting a review of the commission’s decision” [22; 269]. In this petition, Satybayev argued for his exclusion from the confiscation list by stating that “his father, bai Satybai Bagoshev, had been imprisoned during the Kolchak period for Bolshevik activity and was brutally murdered by bandits in 1921 for supporting Soviet power.”

The direct confiscation process began in late September 1928. For example, on September 26, inventory protocols were compiled for the property of Sadouakas and Seitakhmet Altiyev. In them, senior OGPU plenipotentiary Ivashchenko provided a detailed description of all material assets belonging to Seitakhmet Kokeneev [16; 52–55].

In the Petropavl District, of the livestock confiscated from bai households, a total of 4,686 head of cattle (converted to large cattle units) was distributed among 1,148 poor, landless peasant households and 108 collective farms [19; 80]. M. Kaipnazaruly’s report presents the same figures: “A total of 4,686 head of livestock (cattle) were confiscated from the wealthy. Of this amount, approximately 70 % was distributed among the poor and laborers, while the remaining 30 % was allocated to cooperatives and collective farms. Livestock was received by 1,142 poor peasants and laborers. The number of cooperatives and collective farms amounted to 103. On average, each poor household received 3–4 heads of cattle, and each cooperative or collective farm received about 12 heads” [2; 14]. It is likely that Kaipnazaruly cites the number of confiscated livestock net of obligations from the targeted households.

In addition to livestock, a significant amount of property and agricultural equipment was confiscated from 34 bai households. Specifically, 29 wooden houses, 17 winter dwellings (kystaus), and 27 yurts were

seized, indicating a mixed sedentary and nomadic lifestyle. Also confiscated were 27 hay mowers, 27 horse-drawn rakes, 5 reapers, 14 plows, 3 horse-powered threshers, and one automatic binder — all pointing to a relatively high level of agricultural mechanization. Furthermore, 71 buggies, 39 light carts and sledges, 8 winnowers, and 22 harrows were seized [19; 99]. Among the confiscated property were also household and luxury items, including 59 carpets.

Following the publication of the decree “On the Confiscation of Large Bai Households and the Expulsion of Their Owners” by the district executive committee, the sub-district-level executive committees were required to issue official documentation to those being expelled. One such document was a certificate signed by the chairman of the Petropavl District executive committee [16; 51]. These certificates recorded the legal basis for expulsion, the number of family members subject to expulsion, their names and degrees of kinship, and the deadline for departure. The certificate indicated that it had to be presented to the Aktobe District Executive Committee.

The deportation of the repressed bais began in mid-October and was scheduled for completion by November 5, 1928. The local authorities, represented by the district executive committee, insisted on the departure of all family members listed in the certificate. One striking example involves the case of Rahima Zhumabaeva, the 70-year-old mother of Akhmet Nurmukhamedov [23; 38]. When A. Nurmukhamedov was being deported to the Aktobe district, his mother was undergoing treatment in a hospital. Despite this, as he later wrote in his complaint to the Kazakh Central Executive Committee (KazTsIK), Deputy Chairman of the District Executive Committee Orazghali Buraev demanded “that she be sent to the place of exile no matter what, saying she could die on the way”.

The families of deported bais began arriving in the Aktobe District in the second half of October and November. This is evidenced by a list preserved in the holdings of the Aktobe State Archive. According to this document, 35 families arrived in the Aktobe District (Table 1).

Table 1

List of Individuals Deported from the Petropavl District to the Aktobe District under the Confiscation Campaign in Accordance with the Decree of the CEC and SNK of the Kazakh ASSR “On the Confiscation of Bai Households” of August 27, 1928

No.	Name of Deported Individual	Sub-district	Total Family Members	Remaining in Former Place	Arrival Date in Aktobe District
1	Tashenov Muklay	Kokshetau	11	—	October 21
2	Baytikov Abbas	Kokshetau	9	2	October 22
3	Aznabayev Abzhan	Kokshetau	13	—	October 24
4	Kenzhegarin Shokum	Kokshetau	14	—	October 24
5	Khasenov Zholdaskozha	Kokshetau	7	1	October 24
6	Zakrinov Kuramankhozha	Kokshetau	3	9	October 25
7	Zhumabayev Akhmetzhan	Beynetkor	2	5	October 22
8	Kaimullin E.	Beynetkor	6	4	October 27
9	Tokmambetov Isamberdy	Beynetkor	13	2	October 27
10	Idrisov Malik	Beynetkor	11	—	October 27
11	Abdrakhmanov Sultan	Kzyltu	1	5	October 24
12	Zhantalin Muklay	Kzyltu	5	—	October 30
13	Shektybayev Rakhimzhan	Kzyltu	3	10	October 31
14	Zhantalin Salim	Kzyltu	7	—	October 31
15	Zhantalin Kasym	Kzyltu	7	—	October 31
16	Isin Suleiman	Kzyltu	9	—	October 31
17	Tokzhanov Sadvokas	Kzyltu	9	—	November 1
18	Shaimerdenov Rakhim	Kzyltu	7	—	November 4
19	Tashenov Shamil	Kzyltu	5	—	November 13
20	Maikutov Baumakh	Petropavlovsk	5	—	October 25
21	Maikutov Khasantai	Petropavlovsk	3	—	October 25
22	Sabarlin Zhylykibay	Kzylasker	12	—	October 25
23	Nurpisov Mukhamad	Kzylasker	3	7	October 31
24	Zhumanov Alzhan	Enbekshilder	5	1	October 27
25	Umarkulov Sharip	Enbekshilder	1	9	October 27
26	Khasenov Bekkhozha	Enbekshilder	4	—	October 28

27	Ramazanov Ablay	Tonkerey	4	–	October 31
28	Altiyev Sadvokas	Tonkerey	2	10	October 31
29	Kushkenov Zhakiy	Tonkerey	8	–	November 10
30	Arbabayev Abdir	Tonkerey	13	2	November 10
31	Makenov Mukhamedzhan	Oktyabr	5	–	October 31
32	Muzhikov Nuraly	Oktyabr	13	7	November 11
33	Kemelov Nurtaza	Oktyabr	21	4	November 19
34	Kuyukov Tasan	Kzylasker	5	4	December 23

Source: State Archive of the Aktobe Region. Fund 9, Inventory 1, File 2, pp. 21–22.

According to archival materials, some of the deported families, with the permission of local authorities, were allowed to spend the winter in the city of Aktobe. This is evidenced by their petitions addressed to the Aktobe District Commission, in which they requested temporary residence in the district center during the winter period. These documents bear corresponding resolutions confirming official approval. It is also known that by the spring of 1929, the deported families began relocating to rural areas. For example, the Altiyev family moved after the winter to the village of Abyz near the Karatogay station [24; 78]. They later continued farming in the Zhaisan area.

Discussion

The confiscation campaign organized by the regional leadership involved the Kazakh population in a process of class cleansing, effectively depriving them of the ability to distance themselves from repressive actions carried out on behalf of the state. Particular importance was placed on propaganda and agitation among the population, reflecting the authorities' intention to ideologically justify and legitimize their actions. Under the pretext of fighting "bailhood" the government sought to provoke internal social division, imposing upon Kazakh auls the role of an instrument of repression. In reality, the confiscation campaign served as a cover for a deeper goal — the Sovietization of Kazakh society, the destruction of its traditional social structure, and the imposition of state ideology.

The activities of local authorities in the district, aimed at implementing the decisions of the regional center, were expressed through the organization of propaganda events in Kazakh auls. These included meetings of the poor, conferences of laborers, and the active involvement of political organizations such as the "Koshchi" Union, Communist and Komsomol cells, and trade unions. According to archival documents, conferences of the poor took place on September 23 in the Kokshetau and Enbekshilder sub-districts.

The resolution of the Kokchetav Sub-district Conference of the Poor is a vivid example of the legitimization of repressive measures through collective declarations "from the people" [19; 59]. The document employs language typical of the political rhetoric of the time, including phrases such as "we send our fiery greetings," "historical oppression," "Soviet power," and "Sovietization of the aul." These slogans functioned as tools of emotional mobilization, portraying the poor as unified and determined to act in the name of revolutionary transformation.

The establishment of "assistance commissions" in auls during the bai property confiscation period became a crucial mechanism for mobilizing the poor and tightening control over the expropriation process. These commissions, typically consisting of 15 to 25 members, were formed at meetings of the poor and carried out various duties — from guarding and inventorying confiscated property to participating in its redistribution and suppressing local resistance. In the Petropavl District, according to M. Kaipnazaruly, 35 such commissions were established, involving around 700 people [2; 4].

Initially, the republican authorities planned the confiscation and expulsion of 19 households classified in the first category and 5 in the second category in the Petropavl District [19; 70]. On September 7, 1928, the Bureau of the District Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted a resolution petitioning for the expansion of the list of households subject to confiscation by adding nine additional names, which were specified in the text of the resolution.

According to the Instructions for the Implementation of the Decree of the CEC and SNK of the Kazakh ASSR dated August 27, 1928, on the confiscation and deportation of bai households, the determination of who qualified for confiscation was based on the number of livestock present in a household as of January 1, 1928 [18; 397]. One of the challenges faced by local authorities in the Petropavl District was the lack of accurate data on property holdings as of that date. The plenipotentiary of the KazCEC and SNK for confiscation in the Petropavl District, Kh. Yusupbekov, wrote in a letter to the Regional Committee, KazCEC, and

SNK that “neither the local authorities nor the District Executive Committee could obtain information as of January 1, 1928. This was partly due to the fact that the aul councils and district executive committees did not keep detailed property records, except for tax purposes.” He added, “when the data was actually verified, it turned out that among the 19 households categorized in the first group, the required livestock numbers were insufficient” [19; 131].

The district commission petitioned the Council of People’s Commissars (SNK) for the confiscation and deportation of these 19 bai households based on Note 2 of Paragraph 1 of the Decree on the Confiscation of Bai Households [25; 9]. On October 22, 1928, the Regional Commission for the Confiscation and Deportation of Bai Households under the KazCEC held a meeting in which it resolved to submit for approval to the SNK the decision to confiscate and deport these 19 households [26; 54].

To implement repressive measures under the Decree against households included in preliminary lists, authorities relied on Paragraph 1 of the Resolution of the Central Executive Committee (CEC) and the Council of People’s Commissars (SNK) of the Kazakh ASSR dated August 27, 1928, “On the Confiscation of Bai Households.” In practice, it was common for multiple households belonging to relatives to be merged under the name of a single owner listed by the authorities. This allowed for the confiscation of property and the deportation of several families at once, thereby broadening the scope of repression. In their appeals to cancel the confiscation measures against them, repressed families from the Petropavl District, including Nurgali and Temirgali Zhilkybayev (sons of Zhilkybay Saberdin), the Maikutovs, Aitzhanov (a nephew of Rakhimzhan Shektybayev), and relatives of Nuraly Muzhikov, Suleiman Isin, and Shokum Kenzhegarin, all pointed to such violations as the primary cause for the repressions they experienced.

A telling example of this practice is the case involving the confiscation and deportation of Nuraly Sholtykov [26; 33]. According to case materials, in a complaint submitted to the All-Russian Central Executive Committee (VTsIK), Sholtykov stated that local authorities — the aul council, district executive committee (raispolkom), and district-level executive committee (okrispolkom) — arbitrarily changed his surname from “Sholtykov” to “Muzhikov.” Similar changes were made to the surnames of other descendants of their common ancestor named Muzhik, including Sholtykov’s third cousin Zhanaydar Amrin and his fourth cousin Zhangazy Koshanov, who originally had different surnames. This allowed the authorities to formally merge several related households into one and appoint Nuraly Sholtykov as its head, thereby including him on the list of those subject to repression.

Moreover, changing the surname to “Muzhikov” enabled the authorities to argue a familial connection between Nuraly Sholtykov and Trzhan Muzhikov, who had served as a volost governor before the revolution. This created an artificial sense of continuity and grounds for repression based on alleged ties to a formerly wealthy or powerful social class.

A similar case occurred with Ahmet Aytazhanov, a nephew of Rakhimzhan Shektybayev [27; 313]. By formally merging their households, local authorities raised the number of livestock in Shektybayev’s household to the threshold required for repression, although it still fell short of the amount mandated by the “Decree on Confiscation.” The district commission then petitioned for confiscation and deportation under Note 2 of Paragraph 1 of the Resolution.

One method used to apply repressive measures under the Decree involved forcibly reclassifying households from semi-nomadic to sedentary agricultural. This reclassification meant that the acceptable livestock threshold dropped from 300 to 150 head of cattle — or even to 100, as determined by local authorities. This punitive measure was applied by the district commission to the households of Baimagambet and Khasanbay Maikutov, Sadvokas Tokzhanov, Mukhamedzhan Makenov, and Tasan Kuyukov [25; 10]. On October 27, 1928, the Central Confiscation Commission approved the Petropavl District commission’s petition and included these households in the list for confiscation under Note 1 to Paragraph 1 of the Decree, forwarding the decision to the VTsIK for final approval.

Those subjected to confiscation and deportation, being among the socially and economically active members of society, attempted to defend themselves through every available legal channel, including appeals to higher government bodies. According to the “summary of complaints reviewed by the Party Confiscation Commission,” as of late November 1928, the Central Confiscation Commission under KazCEC had received 243 letters and telegrams complaining about the improper application of the KazCEC’s confiscation decree and the artificial merging of households. Of these, 22 complaints came from the Petropavl District [27; 269]. Archival records show that only two of these complaints were upheld: Husina Abdrahimova, the wife of Sultan Abdrahimov, was permitted to reside in Omsk for four months during medical treatment, and the aforementioned case involving the release of Zhabai Satybaev from confiscation was granted [27; 283].

Deported individuals to the Aktobe district continued to submit complaints to the All-Russian Central Executive Committee (VTsIK) even after their expulsion. Archival records contain appeals from A. Nurmukhamedov, Zainulla (son of Nurtaza Kemelov), Idrisov Malik, Tokzhanov Sadvokas, and Negmetzhan's son, Bekmagambetov, among others. All of these appeals were forwarded from the VTsIK to the Kazakh Central Executive Committee (KazTsIK), where resolutions were issued with the standard stamp "Denied" and filed into personal case folders.

The distribution of confiscated livestock among laborers, the poor, and collective farms began in the second decade of October 1928. According to a letter from Kh. Yusupbekov to the Regional Committee of the VKP(b), "as of October 10, distribution began in two sub-districts — Kokshetau and Enbekshilder. For October 14, distribution is planned in the Kzyltu sub-district, and for the remaining sub-districts it will begin no later than October 16" [19; 131]. During the redistribution process, Yusupbekov noted that "the number of poorest households (owning fewer than eight heads of livestock) in each sub-district was extremely high — from 400 to over 1,000," which meant the available stock was insufficient to meet the needs of all recipients.

Additionally, it was established that members of newly created collective farms — who, according to the Decree of the CEC and SNK of the Kazakh ASSR dated August 27, 1928, were entitled to 30 % of the confiscated property — were often destitute individuals, primarily landless laborers. Therefore, it was decided to prioritize livestock allocation to poor households for whom it was truly necessary and sufficient to maintain agricultural activity. Concerning distribution within collective farms, the district commission resolved:

"Collective farms with impoverished members shall be provided for from the 30 % collective fund to a greater extent than others, with the understanding that the collective farm statutes would regulate the redistribution of this property in order to improve the material conditions of the most disadvantaged members."

In the resolution of the First Petropavl District Party Conference, held from October 26 to November 3, 1928, it was stated that "Confiscation facilitated the release of the productive forces of the aul, contributing to the economic uplift of the laborer and poor strata, transforming them from consumer-based into productive households" [28; 32]. However, in practice, these claims appear questionable. In the seven Kazakh sub-districts of the Petropavlovsk region, the total number of households numbered in the tens of thousands. Against this backdrop, the 1,048 poor households that received confiscated livestock represented only a small fraction. Furthermore, the 9,000 heads of livestock redistributed among the needy accounted for merely 1.29 % of the total livestock population in these sub-districts, which, according to data from the district planning department of the executive committee, stood at 736.7 thousand heads in 1928 [29; 11].

Thus, despite ideological claims of significant economic transformation, the actual impact of the confiscation campaign on the socio-economic structure of rural agriculture in the region was limited. Nevertheless, this did not stop local officials and plenipotentiaries from reporting exaggerated claims about the confiscation's supposed success and positive influence on the socio-economic life of the aul.

Conclusions

– The study of the 1928 confiscation of bai households in the Petropavl District has revealed key aspects of this large-scale socio-economic campaign initiated by the Soviet authorities. The confiscation served as a crucial instrument in the policy of "Sovietizing the Kazakh aul," aimed at dismantling the traditional social structure and imposing state ideology on the population.

– The main conclusions of the study are as follows:

– The organization and implementation of the campaign were carried out through a highly centralized system, involving the mobilization of local authorities, the formation of district and sub-district commissions, intensive propaganda, and the mobilization of impoverished rural residents. This structure enabled the authorities to legitimize repressive measures by presenting them as the "will of the people."

– The repressive nature of the campaign was evident in the use of inflated confiscation criteria, forced amalgamation of related households, manipulation of surnames, and other tactics designed to expand the pool of targeted individuals. Complaints submitted by deported individuals to higher authorities were routinely dismissed, underscoring the political partiality of the process.

– The socio-economic outcomes were ambivalent. Despite official claims of supporting the poor and fostering collective farms, the actual economic impact was marginal: livestock redistribution reached only a limited portion of the population, and the quantities involved were insufficient to meaningfully improve the aul's overall well-being.

– The confiscation of bai households anticipated more extensive repressive campaigns, such as collectivization and the mass famine (asharshylyq), which profoundly reshaped the trajectory of Kazakh society. Analyzing the regional dynamics of this campaign, as demonstrated in the case of the Petropavl District, provides deeper insight into the mechanisms of Soviet modernization and its devastating consequences for traditional life.

References

- 1 Голощекин Ф.И. Партийное строительство в Казахстане: сборник речей и статей (1925–1930 гг.) / Ф.И. Голощекин; под общ. ред. П.М. Рыскова. — Москва; Алма-Ата: Гос. изд-во РСФСР, 1930. — 344 с.
- 2 Қайыпназарұлы М. Кәмпеске науқанының қорытындысы / М. Қайыпназарұлы. — Қызылжар, 1928. — 19 б.
- 3 Сапарбекұлы С. Кәмпеске қорытындысы / С. Сапарбекұлы. — Қызылорда: Қазақстан баспасы, 1929. — 36 б.
- 4 Кучкин А.П. Советизация казахского аула 1926–1929 / А.П. Кучкин; АН СССР, Институт истории. — Москва: Академия наук СССР, 1962. — 430 с.
- 5 Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане / А.Б. Турсунбаев. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. — 325 с.
- 6 Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.) / Г.Ф. Дахшлейгер. — Алма-Ата: Наука, 1965. — 280 с.
- 7 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата: Казахстан, 1992. — 256 с.
- 8 Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов / М.К. Койгелдиев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 448 с.
- 9 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 160 б.
- 10 Жакишева С.А. Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии / С.А. Жакишева. — Алматы: Қазақ университеті, 2021. — 222 с.
- 11 Оразов Р.Е. Жетісу: казак байларын тәркілеудің барысы мен салдары / Р.Е. Оразов // Отан тарихы. — 2015. — № 1. — Б. 100–117.
- 12 Кенжебаева Г.К. Подготовительная работа Казкрайкома по проведению конфискации крупных байских хозяйств Казахстана в период февраля–августа 1928 г. / Г.К. Кенжебаева, З.Е. Кабылдинов, Т.А. Рыскулова // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». — 2024. — Т. 4, № 83. — С. 7–18.
- 13 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине: коллективизация и социальные изменения (1928–1945) / И. Огайон; пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков. — Алматы: Санат, 2009. — 416 с.
- 14 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер. — Москва: РОССПЭН, 2017. — 381 с. — (Исследования по истории насилия в XX веке).
- 15 Кэмерон С. Голодная степь: голод, насилие и формирование Советского Казахстана / С. Кэмерон; пер. с англ. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 320 с.
- 16 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 32. Политические репрессии в Северо-Казахстанской области (1920–1950-е гг.): сборник документов и материалов / Сост. тома: С.З. Маликова, А.Г. Ибраева, Л.А. Гривенная, Н.А. Абуов, З.К. Картова, А.Н. Садаев; под общ. ред. Е.Т. Карина. — Астана: ТОО «Литера-М», 2022. — 384 с.
- 17 Резолюции VI Всеказахской краевой партконференции. — Кызыл-Орда: [б. и.], 1928. — 42 с.
- 18 Трагедия казахского аула. 1928–1934: Сборник документов / сост.: А.С. Зулкашева (отв. ред.), Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева; редкол.: Х.М. Абжанов и др. — Алматы: Раритет, 2013. — Т. 1: 1928 — апрель 1929. — 743 с.
- 19 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2068.
- 20 Государственный архив Северо-Казахстанской области (далее — СКГА). — Ф. 195. — Оп. 1. — Д. 14.
- 21 Муканов С. Школа жизни: роман / С. Муканов; пер. с каз. А. Брагина. — Астана: Аударма, 2011. — Кн. 3. — 471 с.
- 22 Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–30 годы XX века) / под общ. ред. Е.Т. Карина. — Нур-Султан: Дәуір, 2022. — Т. 2. — 548 с.
- 23 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 135. — Оп. 1. — Д. 648.
- 24 Мұқанов Қ. Бір әулеттің тарихы / Қ. Мұқанов, С. Жұмабаев. — Петропавл: Солтүстік Қазақстан облыстық өлкетану мұражайы, «Асыл мұра» орталығы, 2003. — 262 б.
- 25 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2326.
- 26 ЦГА РК. — Ф. 135. — Оп. 1. — Д. 904.
- 27 Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т. 8: 1928–1929 / отв. редактор Е. Сыдыков. — Алматы: Керемет медиа, 2023. — 600 с.

28 Резолюции Первой Петропавловской окружной партийной конференции (26 октября — 3 ноября 1928 г.). — Петропавловск: 1-я гостип., 1929. — 58 с.

29 Конъюнктурный обзор народного хозяйства Петропавловского округа Казахстана за 1928-29 год. — Петропавловск: Изд. Окрплана, 1930. — 48 с.

Ш.Т. Бектасов, М.З. Утегенов, А.Т. Бексеитова

1928 жылы Петропавл округіндегі бай шаруашылықтарын тәркілеуді жүзеге асырудағы жергілікті биліктің рөлі

Мақалада 1928 жылы Петропавл округінде қазақ байларының мүлкін тәркілеу науқанын жүзеге асыруда жергілікті биліктің рөлі қарастырылған. Кеңес билігі бастаған бұл науқан ресми түрде «феодализмнің қалдықтарын жою» мен қазақ ауылын кеңестендіруді көздеді. Алайда, бұл зерттеуде дәлелденгендей, науқан бұдан әлдеқайда ауқымды саяси мақсаттарға қызмет етті. Ол Қазақстанның ауылдық жерлерінде мемлекеттік бақылау мен қуғын-сүргінді кеңейту үшін негіз бола отырып, неғұрлым кең саяси функцияларды атқарды. Авторлар ұлттық және аймақтық жинақтардан аз зерттелген мұрағаттық материалдарды, сондай-ақ Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның құжаттарын пайдалана отырып, бұл саясаттың аймақтық деңгейдегі механизмін қайта қарастырған. Зерттеу барысында жергілікті билік тек орталық бұйрықтарын орындап қана қоймай, олардың репрессия ауқымын кеңейткені анықталды. Бұл туыстық негізде шаруашылықтарды жасанды түрде біріктіру, әлеуметтік мәртебелерді бұрмалау және белгіленген квоталарды орындау мақсатында ауылдарды еріксіз қайта жіктеу арқылы жүзеге асырылды. Сонымен қатар тәркіленген мал мен мүлікті кедейлерге қайта бөлу тиімсіз болды: ресурстардың едәуір бөлігі колхоздарға немесе мемлекеттік қарыздарды өтеуге жіберілді. Осылайша, зерттеу нәтижелері тәркілеу идеясы әлеуметтік әділеттілік құралы ретінде дегенге күмән келтіреді. Мақала қорытындысында тәркілеу науқаны әлеуметтік әділеттіліктің құралы емес, дәстүрлі элитаны жоюға, идеологиялық бақылауды күшейтуге және мәжбүрлі ұжымдастыруға дайындыққа бағытталған саяси операция ретінде тұжырымдалған. Бұл зерттеу сталиндік дәуірдегі Қазақстандағы өзгерістерді аймақтық және дереккөздерге сүйенген нақты мысалмен сипаттау арқылы кеңестік репрессиялар тарихына маңызды үлес қосады.

Кілт сөздер: Петропавл округі, Солтүстік Қазақстан, бай шаруашылықтары, тәркілеу, ұжымдастыру, қуғын-сүргін, кеңестік саясат, жергілікті билік органдары, аграрлық науқан, жер аудару.

Ш. Т. Бектасов, М. З. Утегенов, А.Т. Бексеитова

Роль местных властей в конфискации байских хозяйств в Петропавловском округе в 1928 г.

В статье рассматривается роль местных властей в реализации кампании 1928 года по конфискации имущества зажиточных казахских хозяйств (баев) в Петропавловском округе. Кампания, инициированная советским руководством, формально была направлена на «ликвидацию остатков феодализма» и содействие советизации казахского аула. Однако, как показывает данное исследование, она выполняла более широкие политические функции, став основой для расширения государственного контроля и репрессий в сельских районах Казахстана. Используя малоизученные архивные материалы из национальных и региональных фондов, а также документы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, авторы реконструируют механику данной политики на региональном уровне. Анализ показывает, что местные власти не просто исполняли приказы центра, но и адаптировали их, расширяя масштабы репрессий. Это выразилось в искусственном объединении хозяйств родственных семей, фальсификации социальных статусов и произвольной переклассификации аулов для выполнения установленных квот. Кроме того, перераспределение конфискованного скота и имущества бедноте оказалось малоэффективным: значительная часть ресурсов направлялась в колхозы или на погашение государственных задолженностей. Таким образом, выводы исследования ставят под сомнение представление о конфискации как инструменте социальной справедливости. Кампания рассматривается как политически мотивированная операция, направленная на устранение традиционной элиты, идеологическое подчинение населения и подготовку к коллективизации. Статья вносит вклад в историографию советских репрессий, предлагая регионально ориентированный и источниковедчески насыщенный анализ сталинских преобразований в Казахстане.

Ключевые слова: Петропавловский округ, Северный Казахстан, байские хозяйства, конфискация, коллективизация, репрессии, советская политика, местные органы власти, аграрная кампания, выселение.

References

- 1 Goloshchekin, F.I. (1930). *Partiinoe stroitelstvo v Kazakhstane: Sbornik rechei i statei (1925–1930 gg.)* [Party Building in Kazakhstan: Collection of Speeches and Articles (1925–1930)]. Moscow: Alma-Ata: Gosudarstvennoe izdatelstvo RSFSR [in Russian].
- 2 Kaipnazaruly, M. (1928). *Kanpeske nauqanyryn qorytyndysy* [Results of the Confiscation Campaign]. Kyzylzhar [in Kazakh].
- 3 Saparbekuly, S. (1929). *Kanpeske qorytyndysy* [The Result of the Confiscation]. Kyzylorda: Qazaqstan baspasy [in Kazakh].
- 4 Kuchkin, A.P. (1962). *Sovetizatsiia kazakhskogo ayla 1926–1929* [Sovietization of the Kazakh Aul 1926–1929]. Moscow: Akademiiia nauk SSSR [in Russian].
- 5 Tursunbaev, A.B. (1957). *Pobeda kolkhoznogo stroia v Kazakhstane* [The Victory of the Collective Farm System in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 6 Dakhshleiger, G.F. (1965). *Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniia v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 gg.)* [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 7 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: Tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 8 Koigeldiev, M.K. (2009). *Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov* [Stalinism and Repression in Kazakhstan 1920s–1940s]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 9 Omarbekov, T. (1997). *20–30 zhylyardagy Qazaqstan qasireti: komekshi oku quraly* [The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s–1930s: A Teaching Aid]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 10 Zhakisheva, S.A. (2021). *Eliminatsiia baiskikh khoziaistv v Kazakhstane na rubezhe 20–30-kh gg. XX v.: Noveye podkhody, metody i tekhnologii* [Elimination of Bai Households in Kazakhstan at the Turn of the 1920s–1930s: New Approaches, Methods, and Technologies]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 11 Orazov, R.E. (2015). Zhetysu: Qazaq bailaryn tarkileudin barysy men saldary [Zhetysu: The Process and Consequences of the Confiscation of Kazakh Bais]. *Otan tarikhy — History of the Fatherland*, 1, 100–117 [in Kazakh].
- 12 Kenzhebaeva, G.K., Kabyldinov, Z.E., & Ryskulova, T.A. (2024). Podgotovitelnaia rabota Kazkraikoma po provedeniui konfiskatsii krupnykh baiskikh khoziaistv Kazakhstana v fevrale–avguste 1928 g. [Preparatory work of Kazkraikom for the confiscation of large bai households in Kazakhstan, February–August 1928]. *Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Pedagogicheskogo Universiteta imeni Abai. Serii «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki» — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Series “Historical and socio-political sciences”*, 4(83), 7–18 [in Russian].
- 13 Ogaion, I. (2009). *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline: Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945)* [Sedentarization of the Kazakh USSR under Stalin: Collectivization and Social Changes (1928–1945)]. (Trans). Almaty: Sanat [in Russian].
- 14 Kindler, R. (2017). *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane* [Stalin’s Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 15 Cameron, S. (2020). *Golodnaia step: golod, nasilie i formirovanie Sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan]. (Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 16 Malikova, S.Z., Ibraeva, A.G., Grivenaia, L.A., Abuov, N.A., Kartova, Z.K., & Sadaev, A.N. (Comp.) (2022). Saiaisi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memlekettik komissiiianyn materialdary (XX ghasyrdyn 20-50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka). T. 32. Politicheskii repressii v Severo-Kazakhstanskoi oblasti (1920–1950-e gg.): sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s). Collection of documents and materials. Vol. 32: Political Repressions in the North Kazakhstan Region]. Astana: TOO «LITERA-M». [in Kazakh, in Russian].
- 17 (1928). *Rezoliutsii VI Vsekazakskoi kraevoi partkonferentsii* [Resolutions of the VI All-Kazakh Regional Party Conference]. Kyzyl-Orda [in Russian].
- 18 Zulkasheva, A.S., Isakhan, G.T., & Karataeva, G.M. (Eds.) (2013). *Tragediia kazakhskogo ayla. 1928–1934: Sbornik dokumentov. T. 1: 1928–aprel 1929* [The Tragedy of the Kazakh Aul. 1928–1934: Document Collection. Vol. 1]. Almaty: Raritet [in Russian].
- 19 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op.1. — D. 2068 [in Russian].
- 20 SK GA [State Archive of North Kazakhstan Region]. — F. 195. — Op.1. — D. 14 [in Russian].
- 21 Mukanov, S. (2011). *Shkola zhizni: roman* [School of Life: A Novel]. (A. Bragin, Trans.). Book 3. Astana: Audarma [in Russian].
- 22 (2022). *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–30 gody XX veka)*. [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s)]. Vol. 2. Nur-Sultan: Daur [in Russian].
- 23 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter — TsGA RK)]. — F. 135. — Op. 1. — D. 648 [in Russian].
- 24 Mukanov, K., & Zhumabaev, S. (2003). *Bir aulettin tarihy* [The History of One Family]. Petropavl: Soltustik Qazaqstan oblystyq muzei, Asyl mura ortalagy [in Kazakh].

- 25 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2326 [in Russian].
- 26 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 135. — Op. 1. — D. 904 [in Russian].
- 27 (2023). *Asharshylyq. Golod. 1928–1934. Dokumental'naiia khronika. Sb. dok. T. 8: 1928-1929* [Famine. Hunger. 1928–1934. Documentary Chronicle. Collection of Documents. Vol. 8.: 1928-1929] (E. Sydykov, Ed.). Almaty: Keremet Media [in Russian].
- 28 (1929). *Rezoliutsii Pervoi Petropavlovskoi okruzhnoi partiinoi konferentsii (26 oktiabria — 3 noiabria 1928 g.)* [Resolutions of the First Petropavl District Party Conference (October 26 — November 3, 1928)]. Petropavlovsk: 1-ia gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 29 (1930). *Konyunktturnyi obzor narodnogo khoziaistva Petropavlovskogo okruga Kazakhstana za 1928-29 god* [Conjunctural Review of the National Economy of the Petropavl District of Kazakhstan for 1928-29]. Petropavlovsk: Izdanie Okrplana [in Russian].

Information about the authors

Bektasov Shagban — PhD Student, Researcher, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794>

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Bekseitova Akbota — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-0987-7234>

В.А. Воропанов

ФГБОУ ВО «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», Челябинский филиал, Челябинск, Россия
(E-mail: vvoropanov@yandex.ru)

Организация российской судебной системы на территории Среднего казахского жуза в 1820–1860-х гг.

Научная новизна исследования заключается в комплексном анализе становления и развития российской судебной системы в период её адаптации к культурно-правовому и экономическому своеобразие населения Казахской степи. Императорская власть рассматривала юстицию как важный фактор в процессах интеграции территорий в состав Российского государства. Имперский законодатель стремился обеспечить надлежащие условия для доступа к правосудию всех групп подданных, учитывая этническое, культурное и сословное разнообразие населения каждого региона. Автор проанализировал обстоятельства становления, реформирования и развития российской системы органов правосудия на территории казахских родов Среднего жуза в 1820–1860-х гг. В статье обоснована мысль о том, что внедрение судебно-правовых институтов являлось ключевым направлением государственных преобразований в Среднем казахском жузе, признанном административной частью макрорегиона — Западной Сибири. По мнению автора, организация судебной системы была направлена на укрепление авторитета имперского государства и установление нового правопорядка с целью прекращения межродовых конфликтов и поддержания социально-политической стабильности. Автор рассмотрел эволюцию подсудности местных органов правосудия, процесс преобразования судов обычного права в новую сеть и превращения их в неотъемлемую часть имперской судебной системы. Автор пришёл к выводу, что сочетание деятельности в Среднем казахском жузе судов различных видов способствовало складыванию условий для успешной интеграции его населения в систему российских общественных связей и отношений.

Ключевые слова: история Казахстана, Средний жуз, Российская империя, судебная система, правосудие, юстиция, реформы, обычное право, окружные приказы, суд биев.

Введение

Вопросы становления и развития системы местных органов управления и суда в казахских жузах получили фрагментарный анализ в трудах российских дореволюционных и советских исследователей. Среди современных авторов различный вклад в изучение проблемы внесли прежде всего казахстанские и российские авторы [1–5]. Преимущественное внимание до сих пор уделялось традиционному казахскому суду [6–10]. Цель данного исследования — сформировать представление о характере организации и направленности развития российской судебной системы в области Среднего казахского жуза во второй четверти XIX в. Его географические рамки обусловлены регионом проживания казахских родов, подведомственных органам власти и управления Западной Сибири, хронологические — периодом формирования первых институтов российской судебной системы. Актуальность исследования обусловлена необходимостью анализа и использования опыта развития внутригосударственных политических, правовых, социально-экономических и культурных связей. На основании актуальных исторических знаний следует формировать систему взаимовыгодных международных отношений в современной геополитической реальности, их необходимо использовать для поддержания стабильности российского и казахстанского социумов. Между тем одно из главных направлений деятельности Российского государства в отношении областей и населения Казахской степи, каким являлась судебно-правовая политика, требует дальнейшего изучения.

Материалы и методы

В качестве источников в работе использованы нормативные правовые акты, опубликованные в Полном собрании законов Российской империи, и материалы делопроизводства, извлеченные из хранилищ ряда государственных архивов Российской Федерации и её субъектов, а также Центрального государственного архива Республики Казахстан (г. Алматы).

* Автор-корреспондент. E-mail: vvoropanov@yandex.ru

Методологическую основу составили принципы историзма, системности и обусловленности, предполагающие проведение разностороннего анализа объекта исследования. Автор опирался на системный, компаративный и ситуационный подходы, позволяющие изучать объект исследования как сложную совокупность взаимосвязанных элементов, сравнивать и сопоставлять данные элементы, а также учитывать комплекс обстоятельств, влиявших на изменения объекта исследования. Автор использовал актуальные методы познания. В частности, структурно-функциональный метод нацелен на изучение структуры объекта исследования, функциональные характеристики его отдельных элементов, историко-генетический — на выяснение условий и обстоятельств возникновения, определение этапов развития объекта, историко-типологический — на упорядочение его элементов, сравнительно-исторический — на их изучение через сравнение, выявление сходства и различий и т.д.

Результаты

В начале XIX в. контроль в сфере правосудия по делам с участием казахов на Сибирских пограничных линиях оставался в руках органов военной администрации. Передачу в 1802 г. в подсудность военных судов уголовных дел о преступлениях казахов, совершённых на территории России, признали эффективной мерой противодействия разбоям и грабёжам. Для разрешения гражданских дел с участием казахов Сенат и Коллегия иностранных дел предписывали использовать местные суды. Результаты деятельности Пограничной комиссии, учреждённой в 1816 г. в Омске с целью наладить сотрудничество с кочевой аристократией, остались незначительными [2; 58–62, 65–67, 100–104, 123–127].

Новый этап реформирования системы управления в Среднем жузе был связан с деятельностью сибирского генерал-губернатора М.М. Сперанского и Сибирского комитета. Согласно Уставу о сибирских киргизах, земли Среднего жуза подлежали разделению на внешние округа в составе Омской области и включению в административно-территориальную систему империи с постепенным перемещением Сибирских линий вплоть до их совпадения с государственной границей [11; § 316–319].

В части Казахской степи ввели судебную систему, замыкавшуюся на Сенат. Статусом суда второго звена был наделён Омский областной суд [11; § 214], первого — окружные приказы. Если состав должностных лиц в коллегии областного суда являлся типовым, то в окружном приказе председателем являлся «старший султан» (аға сұлтан), членами — два заседателя из числа родовой знати и два гражданских служащих. В подсудности окружных приказов закрепили уголовные дела, к которым отнесли государственную измену, убийство, грабёж и невыполнение законных требований должностных лиц; баранту признали грабежом [11; § 20, 36, 205, 287]; самосуд требовалось пресекать. В 1837 г. на казахов распространили уголовную ответственность за преступления, совершённые вне кочевий [12]. Остальные дела следовало разбирать в судах обычного права с правом обжалования их решений в окружных приказах посредством начальника области. Статус судей присвоили волостным и аульным биям. Волостному начальнику возбранялось вмешиваться в осуществление правосудия. Для казахов, кочевавших за пределами внешних округов, за совершение убийств, баранты и нападения на торговые караваны установили подсудность военным судам [11; § 17, 97, 116, 207, 215–219, 311, 312].

В целях информирования населения документы о мероприятиях надлежало переводить на казахский язык [11; § 289]. После проведения переговоров и консультаций создание первых окружных приказов последовало в апреле 1824 г. у подножия Каркаралинских и Кокшетауских гор. Начальник области полковник С.Б. Броневский предписал приказам разбирать дела о преступлениях казахов, совершённых не ранее чем за год до их открытия, и не назначать уголовных наказаний до начала третьего года их работы. Реформа встретила сопротивление ряда влиятельных султанов: Газы Букеев уклонился от участия в выборах председателя Каркаралинского приказа [13; 113, 116], Касым Абылайханов опротестовал открытие Кокчетавского, Сартай Чингисов поднял открытый мятеж [14; 209–211, 215–216]. Губайдулла Валиханов, избранный на должность старшего султана, вступил в переписку с Пекином о поддержке претензий на ханский титул. Фактическое руководство Кокчетавским приказом перешло к А. Т. Путинцову, опытному чиновнику, члену коллегии Пограничной комиссии [15; 1–62]; [16; 1–4]. В 1824 г. султан Саржан Касымов захватил сына султана Турсуна Чингисова, старшего султана Каркаралинского окружного приказа. Для его освобождения Броневский направил на помощь казачий отряд. Посредником выступил султан Худайменды Ишимханов, созвавший суд биев. Ишимханов стремился заручиться поддержкой представителей российской власти, замирился с соперниками и вернуться в старые кочевья [17; 14 об., 15, 19–20 об.].

Западносибирская администрация умиротворяла амбициозных султанов, обращавшихся за помощью в Коканд, Пекин и Хиву, смягчала противоречия, обострившиеся внутри казахского общества, искала поддержки аристократии, ограничиваясь демонстрацией потенциальных репрессий в отношении лиц, противодействовавших реформе. В 1832 г. генерал-губернатор, получив заверения Г. Валиханова в лояльности, вновь утвердил его председателем Кокчетавского окружного приказа [18; 98]. В 1830–1834 гг. были созданы Акмолинский, Аман-Карагайский (с 1835 г. — Кушмурунский), Аягузский, Баян-Аульский и Уч-Булакский округа [19–21]. Расходы на содержание окружных приказов и учреждений при них, их деятельность, включая организацию праздников, составили 214 тыс. рублей в год [22; 3–5]. В 1831 г. Броневский, ссылаясь на нехватку квалифицированных кадров, предложил разрешить устное разбирательство дел в окружных приказах (за исключением уголовных) на основе обычаев. Он заявил, что соблюдение правил делопроизводства отталкивало казахов от обращения в приказы [14; 254–255]. В Омске была создана группа экспертов для анализа сведений о правовых обычаях — Комитет по киргизским законам [23; 62–134 об.]. 14 апреля 1825 г. управляющий областью передал проект их свода в совет Главного управления Западной Сибири. Однако совет вернулся к данному вопросу только в марте 1837 г., поручив начальнику Омской области организовать дополнительный опрос знатоков обычного права посредством окружных приказов [24; 161–162].

В 1834 г. политическая оппозиция перешла к военному сопротивлению, продолжавшемуся более 10 лет. Волнения отчасти дезорганизовали деятельность окружных приказов. За соучастие в мятеже был осужден ряд бывших должностных лиц. Так, Г. Валиханова и его сына майора Булата сослали в Березовский округ (1839–1847 гг.) [25; 1–92], заседателю Баян-Аульского приказа Тайджану Азнабаеву вынесли смертный приговор [26; 312]. Реакцией на вооружённый протест стало решение от 3 ноября 1837 г. о передаче дел по обвинению казахов, кочевавших вне Омской области (*«пределов империи»*), в совершении уголовных преступлений (*«измене, убийстве, грабеже, баранте и явном неповиновении установленным властям»*) в подсудность военных судов [27].

Генерал-губернатор П.Д. Горчаков назвал в качестве причины проведения новой реформы в крае особенности внешних округов, требовавшие регулярного внимания главного руководства. Их население насчитывало около 300 тыс. человек. Формирование границ, учитывавших родовую структуру, оставалось незавершённым. Приказы возглавлялись старшими султанами, что позволяло заседателям из числа чиновников ссылаться на их некомпетентность. Горчаков полагал, что подсудность жителей внешних округов по уголовным делам гражданским судам была сомнительным преимуществом, учитывая, что военные суды, которым оставались подсудны казахи, не вошедшие в состав округов, отличались скоростью производства. В областной суд казахи не обращались [22; 21–29 об.].

Проект закона предполагал учредить новые органы: областной — Пограничное управление, разместив его в Акмоле, и окружные — судебный и административно-полицейский («судный и исполнительный диваны»). Коллегию Пограничного управления составили бы начальник, 4 советника, в том числе из казахов, и 1 ассессор, судного дивана — старший султан, два русских и один казахский заседатели. В Пограничном управлении одному из трёх отделений поручалось судебное делопроизводство, вести которое надлежало на основании норм законодательства или обычного права в зависимости от участников дел. Пограничному управлению предоставлялось право выносить окончательные решения в делах между казахами на сумму до 5000 рублей, судным диванам — до 2000. Уголовные дела о преступлениях авторы законопроекта полагали целесообразным включить в подсудность военных судов. Обновлённые расходы на содержание системы органов управления областью сибирских казахов и обеспечение их деятельности составили бы 283 480 рублей [22; 33–34 об., 36 об. — 40 об., 42–43 об.].

По именному указу от 6 апреля 1838 г. территорию Среднего жуза выделили в административно-территориальную единицу [28, именной указ]. В Омск перевели Главное управление Западной Сибири, штаб Отдельного Сибирского корпуса и ряд иных органов. Пограничного начальника наделили правами гражданского губернатора и командира дивизии, Пограничное управление — функциями и полномочиями губернского правления, казённой палаты и губернского суда. Главное управление обязали контролировать подготовку свода правовых обычаев. Создание Уч-Булакского округа признали ошибкой. Для принятия решения о признании подданства или отъезде за пределы округов установили годичный срок [28; Положение, ст. 1, 3, 17, 20–22, 25, 26, 29, 30, 33, 37]. В 1844 г. очередной округ был сформирован с центром в урочище Кокбекты напротив Усть-Каменогорской крепости [29].

4 января 1844 г. император и Комитет министров удовлетворили ходатайство главного сибирского начальства об увеличении числа чиновников в составах коллегий окружных приказов до трёх из-за слабой подготовки казахов к исполнению должностей [30–31]. В том же году перечень преступ-

лений, за которые следовало назначать наказания на основании законодательства, дополнили дачей ложных показаний при разбирательстве дел с участием казахов и уголовных дел по обвинению казахов [32]. Мнением, утверждённым 25 февраля 1852 г., Государственный совет позволил приказам передавать с разрешения совета Главного управления дела на рассмотрение других коллегий в случаях сокращения числа их членов, обязав совет Главного управления информировать Сенат о каждом случае, а генерал-губернатора — включать сведения о данных делах в ежегодный отчёт [33].

Геополитическая ситуация на юге казахских земель менялась. Итоги проверки состояния системы местного управления побудили западносибирскую администрацию выступить с инициативой новых преобразований, частью которых были судебно-правовые. Согласно проектам положений, представленных в декабре 1852 г. в Министерство внутренних дел, в восточной части степи сибирских казахов предлагалось учредить Алатавскую область во главе с военным губернатором и с временным центром в Семипалатинске. В её состав вошли бы Аягузский и Кокбектинский округа, Усть-Каменогорск, Бухтарминское укрепление и Копальское военное поселение, а также казахи Старшего жуза. Казахи, кочевавшие на правом берегу Иртыша, вместо перевода их во внешние округа переподчинялись Семипалатинскому окружному приказу. Особенный состав коллегии приказа включал военного начальника и старшего султана в качестве председателя и его помощника, трёх русских и казахского заседателей. Наряду с казаками в ведение приказа переходило население, не имевшее специальной подсудности. Судебные и полицейские обязанности Семипалатинского окружного приказа регулировали специальные наказы. В окружном приказе, уполномоченном выносить окончательные решения по искам на сумму до 600 рублей серебром, позволялось обжаловать решения судов обычного права. В кочевых волостях юрисдикцией наделялись коллегия биев в качестве апелляционной инстанции и отдельные бии, разбиравшие дела в присутствии представителей сторон или самостоятельно по желанию участников дел. При этом в подсудности биев Семипалатинского внутреннего округа оставили только мелкие уголовные дела, включая хищения имущества с суммой ущерба до 30 рублей серебром, совершённые на территории кочевий не более двух раз, или до 20 рублей серебром [34; 2–13 об., 14–14 об., 33–34 об., 47, 48 об., 65–67, 70]. Поддерживать общественный порядок в волостях следовало управителям, в аулах — старшинам [34; 55 об. — 57]. Казачьим начальникам запретили вмешиваться в споры казахов [35; 1].

На границе Среднего и Старшего жузов создали Копальский военный округ. Аягузу, Кокбектам и Копалу присвоили статус городов; полицейские управления в лице городничих подчинили окружным приказам и копальскому военному начальнику [34; 30 об. — 31 об., 37].

В ходе обсуждения плана новой реформы главное руководство Западной Сибири и пограничное начальство предложило ввести уголовную ответственность казахов за преступления должностных лиц на том основании, что биям, как правило, жалоб на них не поступало вовсе, за подделку и сбыт фальшивых денежных знаков — в связи с заинтересованностью самих казахов в пресечении подобных преступлений, биев — за разбирательство дел об уголовных преступлениях и казахов — за сокрытие сведений о них. Наконец, предлагалось обязать биев подвергать виновных телесным наказаниям и аресту, поскольку отсутствие наказаний данных видов поощряло подсудимых совершать новые имущественные, а также иные преступления. При этом совет Главного управления обратил внимание Сибирского комитета на снижение количества преступлений, за которые уже назначали уголовные наказания. Юрисдикцией в отношении правонарушений, на которые не поступали бы жалобы, совет рекомендовал наделить пограничного начальника, окружные приказы и советы биев [36; 38 об. — 55].

19 мая 1854 г. Николай I утвердил проекты решений об очередной реформе. В состав Семипалатинской области вошли кочевья на правом берегу Иртыша, Аягузский, Кокбектинский внешние округа, Семиреченский край. Пограничное управление преобразовали в областное правление, состоявшее из председателя, советников, включая представителя казахов, и асессора. Нормативные правовые акты надлежало обнародовать на казахском языке, военные губернаторы и окружные приказы обязались убеждать население в полезности решений правительства. На содержание управлений военных губернаторов полагалось выплачивать 8811 и 8039 рублей, правлений — 16 080 и 14 178 рублей [37; Положение. § 1–3, 10, 11, 21, 49]. С учётом реализации мер по развитию края Сибирский комитет включил в перечень преступлений, за которые казахи подлежали наказанию по уголовным законам, подстрекательство к мятежу, поджог, подделку и сбыт фальшивых денежных знаков [38; п. 1]; положением от 3 июня 1858 г. ввёл для казахов уголовную ответственность за совершение таможенных преступлений [39], решением от 4 декабря 1864 г. — за клевету и дачу ложных показаний [40].

Согласно законодательному акту от 19 мая 1854 г., Сенат принимал к рассмотрению апелляционные жалобы по искам на сумму более 1500 рублей серебром, областное правление — от 600. Окружные приказы осуществляли правосудие в качестве судов первого звена [37; § 24, 26, 90]. 15-16 марта 1856 г. Совет общего областного управления рассмотрел и отклонил рекомендации А. Я. фон Гюббенета, командированного для ревизии Главным управлением, об устранении казахских представителей от участия в осуществлении правосудия в окружных приказах, оценив их как авторитетных посредников в процессах правовой аккультурации [41; 55, 132 об. — 133 об.].

Семипалатинский внутренний и Копальский окружные приказы получили специальные статусы. Их возглавили военные начальники, заместителями являлись старшие султаны. К подсудности последнего отнесли часть казахов Аягузского округа и жителей поселений [37; § 79, 80, 88, 89].

В 1859 г. расформировали Кушмурунский округ. Центром нового округа назначили станицу Атбасарскую, куда по подсудности из Кокчетавского окружного приказа передали 109 дел [42; 108–122 об.]. В 1861 г. руководство в Кокбектинском и Сергиопольском (бывшем Аягузском) округах поручили военно-окружным начальникам на том основании, что они имели пограничное положение, были открыты для нападений, а старшие султаны оставались малограмотными и не могли быть допущены к секретным документам, касавшимся пограничных дел [43; 1–9 об.].

Подсудность приказов актуализировали: в 1846 г. к ней отнесли гражданские дела казаков и уголовные дела женщин казачьего сословия, постоянно или временно проживавших в степи; в 1855 г. — дела о бегстве ссыльных из Сибири [44; отд. IV, п. 27]; в 1854 г. Семипалатинскому уезду подведомственными сделали гражданских лиц, живших в Семипалатинске, Усть-Каменогорске, Бухтарминском укреплении и казачьих станицах, не подсудных городскому и казачьим судам [45; § 280], в 1859 г. — крестьян, поскольку в округе отсутствовали волостные расправы [46; 1–6].

В областных правлениях собирали и анализировали сведения об обычном праве. Решением от 1-2 мая 1856 г. совет общего областного управления сибирских киргизов предложил учредить с этой целью временный комитет, однако ответ генерал-губернатора последовал только в ноябре 1859 г. На его основании при приказах создавали низшие комитеты [47; 74 об. — 75].

Все дела, не входившие в подсудность окружных приказов, подлежали разбирательству биев. Законодательный акт от 19 мая 1854 г. закрепил порядок обжалования их решений в окружной приказ непосредственно, а также наделил неказахов правом уклоняться от их суда [38; п. 2–4]. Приказ передавал жалобу на решение бия коллегии не менее чем из трёх авторитетных народных судей или принимал дело в собственное производство [37; § 49]. Суды биев пользовались популярностью, удовлетворяя иски не только казахов, но и представителей других групп, проживавших в степи. В 1860–1862 гг. в Акмолинский приказ, округ которого имел смешанное население, поступили 9 апелляционных жалоб, в Атбасарский — 1, с которой обратился казак. В Баян-Аульском, Каркаралинском и Кокчетавском окружных приказах не зарегистрировали ни одной жалобы. Между тем только в Каркаралинском округе в 1860–1862 гг. бии рассмотрели и разрешили 171 дело [48; 90].

А.К. Гейнс подтвердил активность судов обычного права в Области сибирских киргизов, где их деятельность обеспечивали старшие султаны, принимавшие обращения жителей любых округов. В то же время он засвидетельствовал увеличение числа неурегулированных конфликтов и споров в Семипалатинской области вследствие ослабления роли суда биев. Для удовлетворения претензий военные губернаторы были вынуждены организовать народные съезды в лице наиболее авторитетных казахов [49; 111, 121–123]. Оценив практику судопроизводства по делам с участием казахов, Гейнс полагал возможным повысить эффективность правосудия, разделив юрисдикцию между военными и традиционными судами, действовавшими на волостном уровне [49; с. 114–115, 145].

Прекращение межродовых конфликтов казахов оставалось важным направлением деятельности органов местной администрации. В 1846–1847 г. император разрешил провести съезды биев и старшин Младшего и Среднего жузов [50; 1–64]. Положением от 29 ноября 1863 г. Комитет министров узаконил порядок разбирательства подобных дел [51]. В 1846 г. состоялся съезд биев с участием старшего султана майора К. Таукина и начальников волостей Каркаралинского округа, прекративший взаимные претензии казахов Среднего и Старшего жузов [14; с. 315–317].

Во внешних округах формировалась новая инфраструктура. Согласно отчётам военных губернаторов, казахи оставались скотоводами [52; 4 об.]. Общая численность населения Области сибирских киргизов к 1855 и 1864 гг. составляла 262 848 и 276 744 человек [53–54]. В число жителей степи принимали иммигрантов из Средней Азии [55; 1–220]. Если в 1825 г. Сибирский комитет приостановил миграцию в Каркаралинский и Кокчетавский внешние округа иных лиц, не допуская роста хозяйст-

венных конфликтов [56; 1–42], то в 1855–1856 гг. уже регулировал расходы на неё [57; 1–6; 58; 1–3], в 1857 г. обязав генерал-губернатора контролировать состав ссыльнопоселенцев, допускавшихся к поселению в Заилийском и Семиреченском округах [59]. В 1859 г. Сибирский комитет предписал отправлять в степь крестьян, самостоятельно ехавших за Урал, и разрешил выселять тех, кто не успел обжиться в Западной Сибири и кто оказывался ненадёжным налогоплательщиком [60]; в 1863 г. уравнивал в правах крестьян, водворившихся в степных станицах Сибирского казачьего войска по желанию, с теми, кого поселили по распоряжению [61]. Во внешних округах продолжали селиться иностранцы, которых с 1858 г. проверяли на отсутствие судимости [62].

В 1854 г. статус городов присвоили станицам Аягузской, Кокбектинской и Копальской [37; § 4, 5], в 1862 г. — Акмолинскому селению, его купцы и мещане остались приписанными к прежним сообществам [63; 1–13 об.]. Штат полиции в Семипалатинске включал должности полицмейстера, пристава уголовных и гражданских дел и двух частных приставов, в Акмоле, Аягузе, Кокбектах, Копале и Усть-Каменогорске находились городничие [37; § 73–75, 128]. В 1856 г. в Аягузе и Кокбектах, в 1858 г. в Копале на окружные приказы возложили обязанности городских старост и словесных судов по ведению сословных списков; Аягузскому, Кокбектинскому и Копальскому поручили выдавать купцам и мещанам торговые документы [64–65]. В 1860 г. новым показателем социально-экономического развития стало распространение на приказы обязанностей маклеров и нотариусов [66]. В 1864 г. статус заштатного города присвоили станице Коряковской, переименованной в Павлодар [67]. Городовой суд в Семипалатинске упразднили по решению Государственного совета от 30 октября 1867 г., функции правосудия сосредоточили в компетенции окружного приказа [68].

В 1862 г. в состав Семипалатинской области включили земли Старшего жуза в виде Алатавского округа с центром в укреплении Верное. Дела об убийствах, баранте и грабежах, совершённых казаками Старшего жуза на территории Среднего жуза надлежало передавать в военные суды, о преступлениях казахов Среднего жуза, совершённых в Алатавском округе, — в Копальский окружной приказ [69; § 40–43]. Копальский приказ являлся судом первого звена. Начальника Алатавского округа наделили административно-полицейской юрисдикцией в отношении дел о мелких правонарушениях некоего населения, включая хищения имущества на сумму не более 30 рублей серебром, совершённые не более двух раз, и правом удовлетворять материальные иски на сумму до 30 рублей серебром. В случае крупных исков он должен был убеждать стороны прийти к мировому соглашению. Судам обычного права запретили назначать высшую меру наказания [69; § 30, 32, 33, 37, 44].

Важным проводником государственной политики являлось мусульманское духовенство, поддерживавшее коммуникацию между российской администрацией и казахским населением. С 1820-х гг. Оренбургское магометанское духовное собрание принимало участие в формировании системы духовных должностных лиц в Среднем жузе, формально распространив на него свою подсудность. В округах и отдельные мечети назначали ахунов, имамов или мулл. Самостоятельное наделение духовными должностными лицами казахов духовными званиями запрещалось [70; 1–575].

По свидетельству Броневского на духовных должностях в степи часто оказывались лица с сомнительной репутацией, не прошедшие аттестации в Духовном собрании [71; 94–95]. Ч.Ч. Валиханов, отрицательно оценил последствия распространения ислама и предложил вывести население степи из ведения муфтия, учредить должности областных ахунов и окружных мулл, замещать их казаками, а также лишить духовных лиц права осуществлять правосудие [72; 71–75].

Обсуждение

Проблемы организации местных систем управления в процессе присоединения областей Казахской степи к России исследуются современными российскими и казахстанскими учёными. Среди наиболее значимых в России следует отметить труды Е.В. Безвиконной, пришедшей к выводу о том, что «посредством унификационной административной политики, усложнения административно-территориального деления и правовой системы, колониационных процессов изменился не только юридический, но и фактический статус региона» [2; 224]. В диссертации Д.В. Васильева в отношении организации административного управления в Казахской степи обоснован вывод о том, что кажущиеся «фрагментированность и дискретность» мероприятий следует рассматривать как проявления «поиска наиболее приемлемых способов реализации этой задачи и определения самой эффективной административной модели» [3; 44]. В масштабном научном исследовании Г.Б. Избасаровой описаны первые этапы (до середины XIX в.) превращения Казахской степи посредством административно-правовых преобразований во внутреннюю область Российской империи [4]. Крупнейшим исследова-

телем организации управления областями Казахской степи в XIX в. является Г.С. Султангалиева. В частности, учёный оценила административную политику, направленную на интеграцию разных регионов Казахской степи (Младшего, Среднего и Старшего жузов) в состав Российской империи как успешную [5; 132-133].

Среди вопросов организации правосудия преимущественное внимание до сих пор уделялось традиционному казахскому суду, прежде всего, казахстанскими авторами [6–10]. Современные исследования подтвердили высокую степень востребованности суда биев среди казахов, однако сюжеты взаимодействия судов обычного права, превращённых в элемент имперской системы органов правосудия, с государственными судами остаются не раскрытыми.

Итак, в начале XIX в. средством противодействия разбоям, совершавшимся жителями восточной части Казахской степи, стала передача в 1802 г. дел о них в военные суды. Деятельность Омской пограничной комиссии в 1816–1822 гг. послужила вкладом в формирование опыта организации сотрудничества с казахами и имела противоречивые результаты. В ходе реформы местного управления область Среднего казахского жуза признали административной частью Западной Сибири, где началось формирование округов, названных в законе внешними. Изменения в административном устройстве края сказывались на организации судебной системы. В 1822–1838 гг. местную систему органов правосудия составляли Омский областной суд, окружные приказы и суды обычного права. В 1839 г. обязанности суда второй инстанции перешли к специальному органу — Пограничному управлению сибирскими киргизами, подсудность которого существенно расширили. В 1854 г. его преемниками стали два областных правления. В состав суда второй инстанции входил советник, представлявший казахов. В составе коллегий окружных приказов учитывалось сословное деление казахов на султанов и народ. В компетенции окружных приказов временно сосредотачивались обязанности, разделённые в Сибири между окружными и земскими судами. Последние являлись органами окружной администрации и полиции. Уголовно-наказуемыми объявили четыре вида деяний. Нормы уголовного законодательства применяли на третий год после открытия приказов. В целях повышения эффективности их деятельности число гражданских служащих в них увеличили с двух до трёх в 1844 г. В 1854 г. в соответствии с особенностями положения были выделены «внутренний» (Семипалатинский) и «военные» (Копальский, Кокбектинский, Сергиопольский) округа, отличавшиеся преобладанием гражданских служащих в составе их коллегий. Об укреплении роли приказов как органов юстиции свидетельствовало расширение их подсудности по кругу лиц. В 1846 г. к ней отнесли гражданские дела казачьего населения и уголовные дела женщин казачьего сословия, в 1855 г. — дела беглых ссыльных. Подсудность Семипалатинского приказа в 1854 г. распространили на лиц, неподведомственных ратуше и казачьим судам, в 1859 г. — на государственных крестьян, в 1867 г. — на купцов и мещан. В первые городские поселения на территории Среднего жуза — Акмолу, Аягуз, Кокбекты, Копал — назначили городничих. В 1854 г. законодатель допустил обжалование решений судов обычного права в окружные приказы без посредства начальников областей. Коллективные имущественные претензии казахов разных жузов удовлетворялись посредством проведения съездов народных судей. В 1862 г. в состав Семипалатинской области включили область Старшего жуза — Алатавский округ; за совершение преступлений в Алатавском округе казахи Среднего жуза предавались суду в Копальском окружном приказе. Ограниченной подсудностью временно пользовался начальник Алатавского округа.

Заключение

Таким образом, внедрение судебно-правовых институтов являлось ключевым направлением государственных преобразований на территории Среднего казахского жуза. Их становление происходило по мере формирования «внешних» округов Западной Сибири и фактического продвижения государственной границы Российской империи. Организация судебной системы была прежде всего направлена на укрепление авторитета имперского государства, демонстрацию возможностей преследования за уголовно-наказуемые деяния, перечень которых оставался строго ограниченным, и удовлетворения крупных имущественных исков. Неотъемлемой частью местной судебной системы являлись суды обычного права, составившие обновлённую сеть, гарантом осуществления правосудия в которых выступило имперское государство. Налаживание взаимодействия судов обычного права и государственных судов не форсировалось: обжалование решений биев в окружных приказах напрямую узаконили только в 1854 г. Законодатель совершенствовал правовое регулирование подсудности местных судов по мере развития инфраструктуры края и изменений в составе его населения. С 1850-х гг. низшее звено в местной системе юстиции стали дополнительно представлять органы городской

полицей. Накануне очередных преобразований системы местного управления в Казахской степи Семипалатинский окружной приказ унаследовал обязанности упразднённого типового сибирского суда сословной подсудности — городского. Сочетание деятельности судов различных видов способствовало закреплению области Среднего казахского жуза в составе Российской империи, прекращению межродовых конфликтов и установлению нового правопорядка, формированию условий для последующей интеграции населения Казахской степи в систему российских общественных связей и отношений.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Российского научного фонда, проект № 25-28-02200 «Государственная кадровая политика в восточных регионах Российской империи в конце XVIII — начале XX вв.», реализуемый на базе федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», руководитель В.А. Воропанов.

Список литературы

- 1 Артыкбаев Ж.О. Қазақ мемлекетінің тарихындағы төре институты және төре сөзінің мағынасы туралы / Ж.О. Артыкбаев // Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы. — Астана, 2015. — 301 б.
- 2 Безвиконная Е.В. Административно-правовая политика Российской империи в степных областях Западной Сибири в 20–60-х гг. XIX в. / Е.В. Безвиконная. — Омск: Изд-во ОГИ, 2005. — 240 с.
- 3 Васильев Д.В. Организация административного управления в Казахской степи: государственная политика и региональные практики (XVIII — первая половина XIX в.): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / Д.В. Васильев. — Москва, 2017. — 655 с.
- 4 Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства как объект реформ: опыт Российской империи по управлению окраиной (1731 — середина XIX века): дисс. д-ра ист. наук / Г.Б. Избасарова. — Москва, 2018. — 813 с.
- 5 Султангалиева Г.С. Административная политика Российской империи в Казахской степи в первой половине XIX в.: поиск новых форм управления / Г.С. Султангалиева // Res Historica. — 2015. — № 40. — С. 125–134.
- 6 Алимжан К.А. Суд биев как обычно-правовое учреждение и институт обычного права / К.А. Алимжан // Право и государство. — Алматы. — 1998. — № 3. — С. 59–62.
- 7 Алимбекова М.А. К вопросу о биях как хранителях правовой культуры казахского народа / М.А. Алимбекова // Вестник КазНУ. Серия юридическая. — 2012. — № 4 (64). — С. 26–29.
- 8 Зиманов С.З. Казахский суд биев — уникальная судебная система / С.З. Зиманов. — Алматы: Атамұра. — 116 с.
- 9 Исибаева Е.И. Қазақ өлкесіндегі билер сотының қалыптасуы және дамуы / Е.И. Исибаева // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. — 2012. — № 2 (62). — С. 17–20.
- 10 Оразбаева А.И. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты / А.И. Оразбаева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 206 б.
- 11 Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗ РИ). — Собр. I. — Т. XXXVIII. — № 29127.
- 12 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XII. — № 10796.
- 13 Материалы по истории политического строя Казахстана / сост. М.Г. Масевич; отв. ред. С.З. Зиманов. — Т. I. — Алма-Ата: Наука, 1960. — 296 с.
- 14 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 гг.): сборник документов и материалов / под ред. М.О. Джангалина, Ф.Н. Киреева, В.Ф. Шахматова. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 575 с.
- 15 Российский государственный исторический архив (далее — РГИА). — Ф. 1264. — Оп. 1. — Д. 332.
- 16 РГИА. — Ф. 1264. — Оп. 1. — Д. 338.
- 17 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. И-338. — Оп. 1. — Д. 353.
- 18 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков / сост., предисл., комм. и указ. Б.Т. Жанаева. — Алматы: Дайк-пресс, 2006. — Т. VIII. — Ч. 1. — 714 с.
- 19 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. VI. — № 4870.
- 20 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. VIII. — № 6034.
- 21 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. IX. — № 7140.
- 22 РГИА. — Ф. 1291. — Оп. 81. — Д. 167.
- 23 Исторический архив Омской области (далее — ИАОО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 317.
- 24 ИАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 1674.
- 25 ЦГА РК. — Ф. И-345. — Оп. 1. — Д. 352.
- 26 Валиханов Ч. Ч. О Баян-Аульском округе / Ч.Ч. Валиханов; отв. ред. А.Х. Маргулан // Собрание сочинений. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Т. 2. — С. 307–312.

- 27 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XII. — № 10659.
- 28 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XIII. — № 11122.
- 29 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XIX. — № 17807.
- 30 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XIX. — № 17487.
- 31 РГИА. — Ф. 1286. — Оп. 11. — Д. 374.
- 32 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XIX. — № 18509.
- 33 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXVII. — № 26021.
- 34 ИАОО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Д. 3571.
- 35 ЦГА РК. — Ф. И-374. — Оп. 1. — Д. 1249.
- 36 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 2. — Д. 107.
- 37 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXIX. — № 28255.
- 38 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXIX. — № 28264.
- 39 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXIII. — № 33243.
- 40 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — № 41541.
- 41 ИАОО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Д. 3760.
- 42 ЦГА РК. — Ф. И-345. — Оп. 1. — Д. 1585.
- 43 ИАОО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Д. 4443.
- 44 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XV. — № 13657.
- 45 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXI. — № 20671.
- 46 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 8. — Д. 231.
- 47 ИАОО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Д. 3969.
- 48 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе / Ч.Ч. Валиханов; отв. ред. А.Х. Маргулан // Собрание сочинений. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Т. 4. — С. 77–104.
- 49 Гейнс А.К. Киргиз-кайсаки (в Зауральской степи) / А.К. Гейнс // Собрание литературных трудов. — СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1897. — Т. I. — С. 21–178.
- 50 РГИА. — Ф. 1291. — Оп. 81. — Д. 192.
- 51 ПСЗ РИ. — В типографии Второго отд. Собственной Его Императорского Величества канцелярии. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — № 40333.
- 52 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 3. — Д. 83.
- 53 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 4. — Д. 91.
- 54 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 6. — Д. 92.
- 55 ЦГА РК. — Ф. И-374. — Оп. 1. — Д. 613.
- 56 РГИА. — Ф. 1264. — Оп. 1. — Д. 333.
- 57 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 4. — Д. 57.
- 58 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 5. — Д. 177.
- 59 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXII. — № 31649.
- 60 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXIII. — № 33029.
- 61 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — № 40328.
- 62 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXIII. — № 33457.
- 63 РГИА. — Ф. 1265. — Оп. 11. — Д. 78.
- 64 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXI. — № 30785.
- 65 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXIII. — № 33025.
- 66 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXV. — № 35432.
- 67 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — № 40763.
- 68 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XLII. — № 45111.
- 69 ПСЗ РИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — № 39088.
- 70 ЦГА РК. — Ф. И-345. — Оп. 1. — Д. 1443.
- 71 Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. — СПб., 1830. — Ч. 42. — С. 75–363.
- 72 Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи / Ч.Ч. Валиханов; отв. ред. А.Х. Маргулан // Собрание сочинений. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Т. 4. — С. 71–76.

В.А. Воропанов

1820-1860 жж. Орта жүз қазақтарының территориясында ресейлік сот жүйесін ұйымдастыру

Зерттеудің ғылыми жаңалығы — Қазақ даласы халқының мәдени-құқықтық және экономикалық ерекшеліктеріне бейімделу кезеңіндегі Ресей империясының сот жүйесінің қалыптасуы мен дамуын кешенді түрде талдау. Императорлық билік әділеттілікті аумақтарды Ресей мемлекетінің құрамына кіріктіру үдерісіндегі маңызды фактор ретінде қарастырды. Империялық заң шығарушы әр аймақ халқының этникалық, мәдени, таптық әртүрлілігін ескере отырып, барлық субъектілер тобының әділеттілігіне қол жеткізу үшін тиісті жағдайларды қамтамасыз етуге тырысты. Зерттеу барысында 1820–1860-жылдары Орта жүз қазақ руларының аумағында ресейлік сот органдары жүйесінің қалыптасуы, реформалануы және дамуының нақты тарихи жағдайлары талданды. Мақалада сот-құқықтық институттарды енгізу Батыс Сібір макроөңірінің әкімшілік бөлігі ретінде танылған Орта жүз аумағындағы мемлекеттік қайта құрулардың негізгі бағыттарының бірі болғаны негізделді. Автордың пайымдауынша, сот жүйесін ұйымдастыру империялық мемлекеттің беделін нығайтуға, руаралық қақтығыстарды тоқтатуға және әлеуметтік-саяси тұрақтылықты сақтау мақсатында жаңа құқықтық тәртіп орнатуға бағытталды. Сонымен қатар зерттеуде жергілікті сот органдарының соттылық аясының эволюциясы, әдет-ғұрып құқығына негізделген соттардың жаңа сот құрылымдарына айналу үдерісі және олардың империялық сот жүйесінің ажырамас бөлігіне айналуы қарастырылды. Қорытындыда Орта жүз аумағында әртүрлі үлгідегі соттардың қатар қызмет етуі оның халқын ресейлік қоғамдық байланыстар мен қатынастар жүйесіне табысты интеграциялау үшін қажетті алғышарттардың қалыптасуына ықпал етті деген тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Орта жүз, Ресей империясы, сот жүйесі, сот төрелігі, реформалар, әдет-ғұрып құқығы, аймақтық бұйрықтар, билер соты.

V. Voropanov

The Organization of the Russian Judicial System in the Middle Kazakh Zhuz in the 1820s–1860s

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of the formation and development of the Russian judicial system during its adaptation to the cultural, legal, and economic peculiarities of the population of the Kazakh steppe. The imperial authorities viewed justice as an important factor in the process of integrating territories into the Russian state. Imperial legislators sought to ensure adequate conditions for access to justice for all groups of subjects, taking into account the ethnic, cultural, and class diversity of the population in each region. The author analyzed the circumstances of the formation, reform, and development of the Russian system of justice in the territory of the Kazakh tribes of the Middle Zhuz in the 1820s–1860s. The article substantiates the idea that the introduction of judicial and legal institutions was a key direction of state reforms in the Middle Kazakh Zhuz, recognized as an administrative part of the macro-region of Western Siberia. According to the author, the organization of the judicial system was aimed at strengthening the authority of the imperial state and establishing a new legal order in order to end inter-tribal conflicts and maintain socio-political stability. The author examined the evolution of the jurisdiction of local judicial bodies, the process of transforming common law courts into a new network and making them an integral part of the imperial judicial system. The author examined the evolution of the jurisdiction of local judicial authorities, the process of transforming common law courts into a new network and making them an integral part of the imperial judicial system. The author concludes that the combination of different types of courts operating in the Middle Kazakh Zhuz contributed to the creation of conditions for the successful integration of its population into the system of Russian social relations and interactions.

Keywords: History of Kazakhstan, Middle Zhuz, Russian Empire, judicial system, justice, reforms, common law, district orders, court of beys.

References

- 1 Artykbayev, Zh.O. (2015). Qazaq memleketinin tarikhındagy tore instituty zhane tore sozinin magynasy turaly [About the institution of justice and the meaning of the word justice in the history of the Kazakh state]. *Qazaq khandygynyn memlekettik basqaru instituttary. Gylimi maqalalar zhinagy — State management institutes of the Kazakh Khanate. Collection of scientific articles.* Astana [in Kazakh].

- 2 Bezvikkonnaya, E.V. (2005). Administrativno-pravovaia politika Rossiiskoi imperii v stepnykh oblastiakh Zapadnoi Sibiri v 20–60-kh gg. XIX v. [Administrative and legal policy of the Russian Empire in the steppe regions of Western Siberia in the 20–60s. XIX century]. Omsk: Izdatelstvo Omskogo Gumanitarnogo Instituta [in Russian].
- 3 Vasilev, D.V. (2017). Organizatsiia administrativnogo upravleniia v Kazakhskoi stepi: gosudarstvennaia politika i regionalnye praktiki (XVIII — pervaiia polovina XIX v.) [Organization of administrative management in the Kazakh steppe: state policy and regional practices (XVIII — first half of the XIX century)]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 4 Izbasarova, G.B. (2018). Kazakhskaiia step Orenburgskogo vedomstva kak obiekt reform: opyt Rossiiskoi imperii po upravleniiu okrainoi (1731 — seredina XIX veka) [The Kazakh steppe of the Orenburg department as an object of reform: the experience of the Russian Empire in managing the outskirts (1731 — mid 19th century)]. Doctor's thesis. Moscow [in Russian].
- 5 Sultangalieva, G.S. (2015). Administrativnaia politika Rossiiskoi imperii v Kazakhskoi stepi v pervoi polovine XIX v.: poisk novykh form upravleniia a [Administrative policy of the Russian Empire in the Kazakh steppe in the first half of the 19th century: search for new forms of management]. Res Historica — Historical Matters, 40, 125–134 [in Russian].
- 6 Alimzhan, K.A. (1998). Sud biev kak obychno-pravovoe uchrezhdenie i institut obychnogo prava [The court of biys as a customary legal institution and an institution of customary law]. Pravo i gosudarstvo — Law and the State, 3, 59–62 [in Russian].
- 7 Alimbekova, M.A. (2012). K voprosu o biiakh kak khraniteliakh pravovoi kultury kazakhskogo naroda [On the issue of biys as guardians of the legal culture of the Kazakh people]. Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Universiteta. Seriiia yuridicheskaiia — Bulletin of the Kazakh National University Bulletin. Legal Series, 4 (64), 26–29 [in Russian].
- 8 Zimanov, S.Z. (2008). Kazakhskii sud biev — unikalnaia sudebnaia sistema [Kazakh court of biys is a unique judicial system]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 9 Isibaeva E.I. (2012). Qazaq olkesindegi biler sotynyn qalyptasuy zhane damuy [Formation and development of court of judges in the Kazakh region]. Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Universiteta. Seriiia yuridicheskaiia — Bulletin of the Kazakh National University Bulletin. Legal Series, 2 (62), 17–20 [in Kazakh].
- 10 Orazbayeva, A.I. (2004). Dasturli qazaq qogamyna tan biler instituty [Institute of Biys characteristic of traditional Kazakh society]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 11 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. I. — Vol. XXXVIII. — No 29127 [in Russian].
- 12 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XII. — No 10796 [in Russian].
- 13 Masevich, M.G. (Comp.). (1960). Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Vol. 1. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 14 Dzhangalina, M.O., Kireeva, F.N., & Shakhmatova, V.F. (1964). Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVIII–XIX vekakh (1771–1867 gg.): sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the 18th–19th centuries (1771–1867). Collection of documents and materials]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 15 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1264. — Op. 1. — D. 332 [in Russian].
- 16 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1264. — Op. 1. — D. 338 [in Russian].
- 17 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-338. — Op. 1. — D. 353 [in Russian].
- 18 Zhanaeva, B.T. (Comp). (2006). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th–20th Centuries]. Vol. VIII, Part 1. Almaty: Dayk-press [in Russian].
- 19 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. VI. — No 4870 [in Russian].
- 20 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. VIII. — No 6034 [in Russian].
- 21 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. IX. — No 7140 [in Russian].
- 22 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1291. — Op. 81. — D. 167 [in Russian].
- 23 IAOO [Historical Archives of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 1. — D. 317 [in Russian].
- 24 IAOO [Historical Archives of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 1. — D. 1674 [in Russian].
- 25 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-345. — Op. 1. — D. 352 [in Russian].
- 26 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). O Baian-Aulskom okruge [About the Bayan-Aul district]. Sobraniye sochineni — Collected works. Vol. 2. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 27 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XII. — No 10659 [in Russian].
- 28 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XIII. — No 11122 [in Russian].
- 29 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XIX. — No 17807 [in Russian].
- 30 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XIX. — No 17487 [in Russian].
- 31 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1286. — Op. 11. — D. 374 [in Russian].
- 32 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XIX. — No 18509 [in Russian].
- 33 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXVII. — No 26021 [in Russian].
- 34 IAOO [Historical Archives of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 3. — D. 3571 [in Russian].
- 35 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-374. — Op. 1. — D. 1249 [in Russian].
- 36 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 2. — D. 107 [in Russian].
- 37 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXIX. — No 28255 [in Russian].
- 38 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXIX. — No 28264 [in Russian].

- 39 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXIII. — No 33243 [in Russian].
- 40 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXIX. — No 41541 [in Russian].
- 41 IAOO [Historical Archives of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 3. — D. 3760 [in Russian].
- 42 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-345. — Op. 1. — D. 1585 [in Russian].
- 43 IAOO [Historical Archives of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 3. — D. 4443 [in Russian].
- 44 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XV. — No 13657 [in Russian].
- 45 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXI. — No 20671 [in Russian].
- 46 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 8. — D. 231 [in Russian].
- 47 IAOO [Historical Archives of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 3. — D. 3969 [in Russian].
- 48 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). Zapiska o sudebnoi reforme [Note on judicial reform]. *Sobranie sochinenii* — Collected works, 4, 77–104. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 49 Geyns, A.K. (1897). Kirgiz-kaisaki (v Zauralskoi stepi) [Kirghiz-Kaisaks (in the Trans-Ural Steppe)]. *Sobranie literaturnykh trudov* — Collection of Literary Works, 1, 21–178. Saint Petersburg. Tipografiia M.M. Stasiulevicha [in Russian].
- 50 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1291. — Op. 81. — D. 192 [in Russian].
- 51 PSZ RI. (n.d.). V tipografii Vtorogo otd. Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva kantseliarii. — *Sobr. II.* — T. XXXVIII. — № 40333 [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. In the printing house of the Second Dept. of His Imperial Majesty's Own Chancellery. — Coll. II. — Vol. XXXVIII. — No. 40333]. [in Russian].
- 52 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 3. — D. 83 [in Russian].
- 53 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 4. — D. 91 [in Russian].
- 54 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 6. — D. 92 [in Russian].
- 55 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-374. — Op. 1. — D. 613 [in Russian].
- 56 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1264. — Op. 1. — D. 333 [in Russian].
- 57 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 4. — D. 57 [in Russian].
- 58 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 5. — D. 177 [in Russian].
- 59 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXII. — No 31649 [in Russian].
- 60 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXIII. — No 33029 [in Russian].
- 61 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXVIII. — No 40328 [in Russian].
- 62 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXIII. — No 33457 [in Russian].
- 63 RGIA [Russian State Historical Archives]. — F. 1265. — Op. 11. — D. 78 [in Russian].
- 64 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXI. — No 30785 [in Russian].
- 65 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXIII. — No 33025 [in Russian].
- 66 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXV. — No 35432 [in Russian].
- 67 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXIX. — No 40763 [in Russian].
- 68 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XLII. — No 45111 [in Russian].
- 69 PSZ RI [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. — Coll. II. — Vol. XXXVII. — No 39088 [in Russian].
- 70 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-345. — Op. 1. — D. 1443 [in Russian].
- 71 (1830). Zapiski general-maiora Bronevskogo o kirgiz-kaisakakh Srednei Ordy [Notes of Major General Bronevsky on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. *Otechestvennye zapiski* — Notes of the Fatherland, 42, 75–363 [in Russian].
- 72 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). O musulmanstve v stepi [About Islam in the Steppe]. *Sobranie sochinenii* — Collected works, 4, 71–76. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, [in Russian].

Сведения об авторе

Воропанов Виталий — д.и.н., заведующий кафедрой государственного управления, правового обеспечения государственной и муниципальной службы, ФГБОУ ВО «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», Челябинский филиал, Челябинск, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-4842-3526>

Information about the author

Voropanov Vitaliy — Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of State Administration, Legal Support to State and Municipal Service, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Chelyabinsk branch, Chelyabinsk, Russia; <https://orcid.org/0000-0002-4842-3526>

N.O. Dulatbekov^{ID}, A.Zh. Myrzakhmetova^{ID}, I.D. Khlebnikov^{*ID}

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: office@buketov.edu.kz; amyrsakhmetova@gmail.com; igorkhlebnikov79@gmail.com)

Korean Independence Activist Kim Kyung — Cheon: a Biographical Narrative

The article reconstructs the biography of Kim Kyung-cheon (김경천, 1888–1942), a Korean military and public figure, with a focus on his role in the anti-Japanese resistance, the history of Korean emigration, and the history of the Korean diaspora in the USSR and the Republic of Kazakhstan. Drawing on a wide range of sources — archival documents, diaries and memoirs of contemporaries, archival materials, as well as scholarly publications by Korean and Kazakhstani researchers — the study analyzes Kim Kyung-cheon's participation in the formation of Korean partisan units in the Russian Far East, his interactions with Soviet authorities, and his tragic death in the GULAG. The novelty of the research lies in its narrative-biographical and transnational approach: Kim Kyung-cheon's personality is examined as a point of intersection of the histories of Korea, Kazakhstan, and Russia, reflecting specific features of Soviet state policies toward certain national minorities. The study employs historiographical analysis, the narrative method, the biographical approach, microhistory, and a transnational perspective, which together make it possible to identify links between the protagonist's personal experience and the broader political context of the era. The findings are significant for historical scholarship, as they contribute to a deeper understanding of interethnic relations and to a rethinking of memory regarding repression and anti-colonial movements across the post-Soviet space.

Keywords: anti-colonial movement, military history, emigration, Korean diaspora, Soviet nationality policy, political repression, deportation, historical memory, transnational history, biographical approach, microhistory, narrative method.

Introduction

Kim Kyung-cheon was an outstanding Korean military and political figure whose life became a legend of the anti-Japanese resistance. He is known as the “general on a white horse,” a commander who inspired fear in his enemies through rapid cavalry attacks. For his brilliant tactical abilities and indomitable will to victory, contemporaries compared him to Napoleon Bonaparte. Already in his youth, Japanese instructors nicknamed Kim Kyung-cheon the “second Napoleon”, having noticed his fascination with the biography of the French emperor and his desire to emulate him. Kim Kyung-cheon followed a path from an officer of the Japanese army to one of the leaders of the Korean liberation movement, fighting in the Russian Far East. Of particular importance is the period of his life connected with the Soviet Union: his participation in the Civil War in Primorye, his service as an instructor in Vladivostok, and the subsequent tragic events — Stalinist repressions, the deportation of Koreans to Central Asia, and political persecution.

Born into a Korean aristocratic family, he graduated at a young age from the Imperial Japanese Military Academy. After the intensification of Japanese pressure on Korea, and especially following the popular uprisings of March 1919, Kim Kyung-cheon moved to Manchuria and later to the Russian Far East, where he formed armed resistance units against the Japanese occupation. The fate of Kim Kyung-cheon subsequently became closely intertwined with Soviet nationality policy. In the late 1930s, active leaders of the Korean community in the Soviet Far East, including Kim Kyung-cheon, came under the scope of Soviet repression.

The figure of Kim Kyung-cheon is relevant for historical research for several reasons. First, his biography belongs simultaneously to the histories of Korea, Kazakhstan, and Russia: he was both a participant in the Korean anti-colonial movement and a citizen of the USSR, whose descendants today live in Kazakhstan, which emphasizes the transboundary nature of the processes under study. Second, the study of his biography sheds light on little-studied pages in the history of the Korean diaspora (Koryo-saram) and Soviet nationality policy. Finally, the memory of such figures influences contemporary interethnic relations and historical memory; the analysis of Kim Kyung-cheon's microhistory helps to understand how an individual fate reflects broader tendencies of the era.

* Corresponding author's e-mail: igorkhlebnikov79@gmail.com

Materials and Methods

The study is based on a wide range of written sources and publications. In particular, archival materials were examined, including personal files preserved in the Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan. These were supplemented by published collections (martyrologies) of victims of political repression, which draw on investigative and archival materials from the State Archive of the Russian Federation, the Central Archive of the Federal Security Service, and the archives of the Ministry of Internal Affairs and the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan.

Memoirs and personal diaries of Kim Kyung-cheon and his contemporaries were also studied, as well as publications by descendants and family members, including recollections of relatives, letters, and photographs. Of particular importance was the book *Choice*. The Diary of Kim Kyung-cheon, which contains a Russian translation of his diary entries. It includes memoirs by family members concerning his military and partisan activities, authorial maps, and a photographic archive. In addition, published memoirs and diary records of Korean participants in the liberation movement in Russia and Kazakhstan were used.

The source base also includes scholarly studies and publications. These comprise works on the history of Koreans in the USSR, contemporary monographs on the partisan movement, and articles on the history of the Russian Far East and Siberia. The research consistently employed the following set of methodological approaches.

The basis of this method is a review and critical assessment of existing literature on the Korean national liberation movement and the fates of deported Koreans in the USSR. This made it possible to correlate the present study with the works of Soviet and post-Soviet scholarship, to identify contradictions (for example, ideologized assessments of the period and the roles of individual figures), and to note gaps in the coverage of Kim Kyung-cheon's biography. Publications representing different research traditions (Russian, Korean, and Kazakhstani) were analyzed, as well as the continuity of interpretations, which is essential for an accurate understanding of the historical context.

The use of personal documents and life narratives makes it possible to link an individual fate with major historical events. The biographical approach emphasizes accounts by contemporaries and descendants of Kim Kyung-cheon, which helps to reconstruct the chronology of his activities and his worldview. This narrative method renders historical events vivid through the prism of a specific participant, revealing motivations, experiences, and personal ties.

The study also applies a "history of small scale" approach: a thorough and in-depth examination of the life of a single individual as a means of identifying general tendencies and representations of the era. Microhistorical analysis makes it possible to see how major processes — such as the Japanese occupation of Korea, the Civil War in the Russian Far East, and Stalinist repression — affected an individual. The focus is placed on concrete details, including diary episodes, the specific features of partisan combat, and the everyday life of special settlers, which enriches the picture of the era. This approach helps to understand the manifestation of macrohistorical forces at the individual level.

The fate of Kim Kyung-cheon developed at the intersection of Korean, Russian, and Kazakhstani history. Transnational analysis considers his life as part of processes that go beyond the boundaries of a single state. Using this approach, intercultural interaction and migration were examined, including his movement from Korea to Manchuria, his subsequent partisan struggle in the Soviet Far East, and his deportation to Kazakhstan. The transnational approach is aimed at studying new forms and practices of intercultural interaction carried out across and beyond national borders. Within this logic, Kim Kyung-cheon is viewed as a historical actor whose activities connect the histories of Korea, Kazakhstan, and Russia.

The comparison of different historical trajectories, primarily those of Kim Kyung-cheon's descendants, makes it possible to identify both typical and unique features. Comparative historical research helps to construct explanations by examining phenomena across different periods and geographical locations.

The combination of these approaches is determined by the complexity of the topic. Biographical and microhistorical methods make it possible to gain deep insight into the personality of Kim Kyung-cheon, to reveal his motivations and concrete life circumstances. Historiographical analysis is necessary in order to integrate the findings into scholarly debate, to avoid repeating errors of earlier interpretations, and to fill gaps in existing knowledge. The transnational approach is justified by the fact that Kim Kyung-cheon's personality is organically linked to the history of several countries; without considering this multidimensionality, there is a risk of excluding the influence of external factors. Comparative analysis serves as a test of the robustness of conclusions and helps to view the situation more broadly, within a macrohistorical context.

Interdisciplinarity enhances the reliability of the results: thus, the social context of resettled ethnic communities or the political logic of repression in the USSR becomes clearer through engagement with works on nationality policy and sociology. Overall, such an ensemble of methods makes it possible to minimize contextual distortion to the greatest extent: each method complements the others, enriches interpretation, and strengthens the validity of conclusions regarding the fate of Kim Kyung-cheon and his historical role.

Results

Kim Kyung-cheon (birth name: Kim Ŭn-ch'ŏn) was born on June 5, 1888, in the village of Somunwe, Bukchŏn County, North Hamgyŏng Province, in northern Korea. His family belonged to the yangban (military-aristocratic) estate; his father, Kim Chŏng-u, was a hereditary military officer. From an early age, Kim Kyung-cheon distinguished himself by determination and a strong inclination toward military affairs. In 1907, he went to Japan as a cadet and enrolled in the Higher Officers' School of the Imperial Japanese Army in Tokyo, from which he successfully graduated in 1910. "I was the only Korean among 650 cadets," Kim Kyung-cheon later noted with a certain sense of pride in his diary. After graduating from the school, he received an officer's rank and served as a lieutenant in the 1st Cavalry Regiment of the Tokyo Garrison Division of the Japanese Army [1].

Kim Kyung-cheon's internal path toward the ideas of national liberation began during his studies in Japan. A decisive turning point for him was his acquaintance with the biography of Napoleon. While still a cadet, Kim Kyung-cheon became engrossed in a book about the life of the great commander, reading it at night by the light of a kerosene lamp and drawing inspiration from his exploits. From that time onward, by his own admission, he became a passionate admirer of Napoleon and sought to emulate him in everything — from his way of life to his military career. Fellow cadets remarked that Kim Kyung-cheon behaved like a "second Napoleon," and even a Japanese instructor gave him this nickname. This fascination was not mere romanticism: the future general developed a firm conviction that Korea needed its own talented military leader capable of liberating the nation [2; 17].

In the spring of 1914, Kim Kyung-cheon was promoted to the rank of senior lieutenant in the Japanese Army. He continued to refine his military skills, completing courses in horseback riding and fencing and studying military engineering. Over 16 years of service (nine of which were spent in officer rank), Kim Kyung-cheon thoroughly mastered strategy and tactics and studied the psychology of the Japanese army — all of which he intended to turn against the Japanese occupiers in the future. While in Tokyo, Kim Kyung-cheon became closely associated with circles of progressive-minded Korean youth, with whom he discussed plans for the liberation of Korea. These clandestine groups prepared for the day when the banner of the struggle for independence could be raised openly.

In 1919, events unfolded in Korea that ultimately determined Kim Kyung-cheon's fate. On March 1, 1919, a nationwide independence movement began — the March First Movement. Shortly after these events, Kim Kyung-cheon left Japanese-controlled territory: together with like-minded associates (among whom were well-known activists Yi Chong-jŏng and Sin Tong-jŏng), he decided to emigrate in order to continue the struggle for Korea's freedom from abroad. In June 1919, Kim Kyung-cheon moved to Manchuria, leaving his homeland for an indefinite period [3; 89].

When making the decision to emigrate, Kim Kyung-cheon was deeply distressed about his family: "I keep telling myself that I have none. But how can that be? They are constantly before my eyes. And that only makes the pain sharper. My unfortunate wife and children. It is I, the head of the family, who am entirely to blame for the fact that they cannot live, like others, a full and happy family life..." [2; 42].

Nevertheless, patriotic considerations prevailed over personal happiness: "Among the entire population of twenty million, one cannot find even by searching in vain someone trained to defend the homeland as I am. Perhaps only my younger brothers from the military academy may become such people in the future. Even in matters of national consciousness, most of these twenty million understand less than I do. And if I, so trained and knowledgeable, were to pity myself and fear risking everything for such a great cause, such an opportunity might never arise again. But if I am brave and resolute, others who previously hesitated will follow me. If, however, I tremble for my own skin, those weaker than I will become even weaker. I am ashamed to live a quiet life. I would feel like a criminal" [2; 40–41].

After arriving in China, Kim Kyung-cheon immediately became involved in the Korean underground movement. In Manchuria, he joined the Korean Youth Independence Association (Taehan Tongnip Ch'ŏngnyŏn-dan, 대한독립청년단) and cooperated with other émigré organizations, establishing contacts with Chinese revolutionaries. However, the main base for further armed struggle lay further north — in the

Russian Far East, where tens of thousands of Koreans resided. By the end of 1919, Kim Kyung-cheon had traveled via Siberia to Vladivostok. There, in Primorye, Korean patriots formed armed partisan units that fought against Japanese troops during the Russian Civil War. Kim Kyung-cheon quickly emerged as one of the leaders of this movement owing to his combat experience and organizational talent.

In the spring of 1920, Kim Kyung-cheon assumed command of a self-defense unit composed of Korean settlers in the Ussuri region. At that time, Chinese bandits known as *hunghuzi* constantly terrorized Korean villages in Primorye, looting and killing civilians. By organizing and training a local militia, Kim Kyung-cheon succeeded in clearing the surrounding area of bandit groups, earning the popular nickname “Commander Kim.” He gained particular fame for personally leading his fighters into battle on horseback, riding a white horse — thus giving rise to the legend of the “general on a white horse,” which spread throughout Primorye. Mastering the saber and revolver no less skillfully than any cavalryman, Kim Kyung-cheon inspired trust among his warriors and fear among his enemies.

By early 1921, a unified armed formation numbering approximately 300 men was already operating under his command. This force actively participated in the Civil War on the side of the Red partisans. The key milestones of Kim Kyung-cheon’s military activity during this period are as follows [1].

1920, Primorye. Kim Kyung-cheon was appointed chief commander of the Korean Volunteer Detachment Ch’ŏnhaedan (창해단) in the forested Such’ŏn area near Vladivostok. His unit carried out a successful operation to defeat large *hunghuzi* bands, restoring security in Korean villages. For this contribution to the protection of the civilian population, Kim Kyung-cheon came to be respectfully known as Kim Changgun (“General Kim”).

1921, Partisan warfare. In March 1921, near the village of Olga, scattered Korean partisan groups were united into a single detachment. Kim Kyung-cheon was elected commander of the unified partisan formation, which conducted fierce battles against White Guard forces (including the units of General V.M. Molchanov and others) in southern Primorye. Under his leadership, the partisans achieved a number of victories over the Whites and repelled their offensive.

January 1922, Iman. Acting jointly with units of the Red Army, Kim Kyung-cheon’s detachment captured the city of Iman (now Dal’nerechensk), eliminating the last stronghold of the White Guards in northern Primorye. This was a major victory demonstrating the effectiveness of the Korean partisan forces.

July 1922. The Primorye Revolutionary Military Committee officially appointed Kim Kyung-cheon commander of all Korean partisan units in the Posyet District (southwestern Primorye). In effect, he became the commander-in-chief of the Korean national units operating on the southern sector of the Far Eastern front.

October 1922. Following the final withdrawal of Japanese interventionist forces from Primorye, the Korean Revolutionary Liberation Army was formed on the basis of the partisan units. Kim Kyung-cheon was appointed commander of the Eastern Sector of this army, which united Korean partisan units operating along the Soviet–Chinese border. Thus, he assumed leadership of the Korean struggle against the remnants of Japanese influence and bandit formations across a vast territory stretching from Posyet to eastern Manchuria.

By the end of 1922, the situation in the Far East had changed. The Civil War was drawing to a close with the victory of the Reds, and Soviet authorities began the disarmament of allied partisan units. On November 10, 1922, the commander of the Red 5th Army, I.P. Uborevich, issued an order for the disarmament and demobilization of all irregular formations, including Korean partisan units [4; 87]. This decision dealt a severe blow to Kim Kyung-cheon and his comrades: having devoted their lives to the struggle, they suddenly found themselves without a cause. Disillusioned by this turn of events, Kim Kyung-cheon began seeking new ways to continue the liberation movement. In February 1923, he traveled to Shanghai, where he participated in the Conference of the National Assembly of the Provisional Government of Korea (the so-called “Shanghai Congress”). There, Kim Kyung-cheon joined the faction advocating a radical reorganization of the liberation movement. However, the Shanghai Conference failed to meet his expectations: disagreements among émigré leaders only intensified.

After returning from China, Kim Kyung-cheon settled in Vladivostok. In April 1923, he founded the Korean Military Club in Vladivostok — a school for training national officer cadres. Using a textbook of the Imperial Japanese Military Academy that Kim Kyung-cheon himself translated into Korean, approximately 1,000 Korean young men received basic military training at this school. At the same time, Kim Kyung-cheon continued his public activities: in 1926, together with like-minded associates (Yun Hae, Kim Kyu-sik, and others), he established in Vladivostok an organizing committee for the formation of the Korean National Party. However, the committee’s work produced no tangible results due to internal conflicts and the interference

of Soviet authorities, who viewed any form of Korean national self-organization with suspicion. Nevertheless, even without official status, Kim Kyung-cheon did not abandon thoughts of Korea's independence and did everything possible to bring that day closer.

When it became dangerous for Kim Kyung-cheon's family to remain in Japanese-controlled Korea because of his liberation activities, he organized their relocation. Along secret paths, at night, hiding with three children in the bottom of a fishing boat, his wife, Yu Den Hwa, finally arrived in the Far East and reached her husband. Kim Kyung-cheon's reunion with his family took place on July 5, 1925. In his diary, this event is marked by the following entry: "...The loneliest person in the world now lives a happy family life." Here, on August 11, 1927, Kim Kyung-cheon's first son, Su Böm (Vladimir), was born. Then, in 1929, the youngest daughter, Chi Hui (Dina), was born, and in 1932 the youngest son, Ki Böm (Gennadii), was born [5; 21].

Kim Kyung-cheon continued to be surrounded by the aura of a legendary partisan commander. Among Koreans in Manchuria and Primorye he was called "백마탄 김장군" ("General Kim riding a white horse"), as well as "擎天金장군" ("General Kim holding up the sky"), in recognition of his outstanding role in protecting the people. His name also resounded in his homeland: the Korean underground press reported on the exploits of the elusive Kim. The Japanese colonial authorities, fearing his influence, disseminated false information about Kim Kyung-cheon's capture or death, yet each time these rumors were disproved by the appearance of the "general on a white horse" in a new sector of the struggle. Through partisan channels of communication, his family in Korea also received news: once, his wife received a newspaper clipping with a photograph of Kim Kyung-cheon among his fighters and a handwritten note: "How are you?" — a conventional sign that he was alive and continued the struggle [6; 19].

After Soviet power was established in the Far East, the position of Korean émigrés changed. Accepting the new political realities, Kim Kyung-cheon remained in the USSR. Although the active phase of armed struggle had ended, he sought to be useful to his people even in peacetime. In the second half of the 1920s, Kim Kyung-cheon settled with his family in Vladivostok (before that, they lived for some time in Khabarovsk). There he engaged in educational work: he taught military affairs and the Japanese language at the newly opened Far Eastern Korean Pedagogical Institute in Vladivostok. His extensive experience and Japanese education proved highly relevant — in the institute, Kim Kyung-cheon trained future teachers and simultaneously oversaw the military training of Korean youth. He again used notes and textbooks that he had translated as early as 1922 to teach a new generation of Koreans discipline and self-defense skills [7; 56].

In addition to teaching, Kim Kyung-cheon continued to follow political life. He kept somewhat apart from factional struggles; however, he maintained contact with former partisan comrades. In the 1930s, a number of his close friends participated in the work of the Korean section under the Far Eastern Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). Retaining the authority of an anti-imperialist hero, Kim Kyung-cheon could serve as a link between different groups within the Korean diaspora. Under the difficult conditions of emigration, he sought to sustain the morale of his compatriots. According to family recollections, in the mid-1930s, when clouds of repression gathered over the Koreans of the USSR, Kim Kyung-cheon was not afraid to come openly to the families of arrested friends, to express condolences, and to instill hope, saying that one must believe in justice. Thus, until the last peaceful day he remained a moral leader of the Korean community.

However, the overall situation grew increasingly alarming. In 1935–1936, the Stalinist leadership, suspicious of national minorities in border regions, launched a campaign of repression against the Korean intelligentsia in the Far East. Many prominent Koreans — party officials, scholars, and teachers — were struck. Misfortune did not bypass Kim Kyung-cheon's family either. In the autumn of 1936, he himself was arrested by People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD of the USSR) officers on charges of counterrevolutionary activity. Historians note that the precise reasons for his arrest have not been fully clarified: it is possible that intra-party intrigues played a role (at that time, leaders of the so-called "Shanghai group" of Korean communists were being eliminated, and Kim Kyung-cheon may have been mistakenly counted among them). It is also possible that an ordinary false denunciation was decisive — Kim Kyung-cheon had enough ill-wishers who envied his partisan fame. In the context of the mass repressions that began in 1936, anyone could slander anyone, and the legendary general became a vulnerable target. Be that as it may, on September 29, 1936, the Far Eastern military field court sentenced Kim Kyung-cheon under Article 58–12 of the Criminal Code of the RSFSR (failure to report) to three years of imprisonment. This was the first crushing blow to the hero's family — according to relatives, the beginning of an "endless chain of tragedies." In 1937, when the deportation of the Korean population began in Primorye, he was still in custody [8; 277].

Meanwhile, in 1936 the family suffered an irreparable loss: Kim Kyung-cheon's 20-year-old daughter, Chi Hye, died suddenly from food poisoning [9]. For his wife, Yu Den Hwa, this blow was especially severe: she remained waiting for her husband, not knowing whether she would ever see him again, and at the same time she lost her daughter. Before the family could recover from grief, a new terrible piece of news arrived, this time striking all Far Eastern Koreans: a decree on the forthcoming expulsion of the Korean population from border areas.

In August–September 1937, the Soviet government forcibly resettled almost the entire Korean population of the Far East (more than 172,000 people) to Central Asia. Kim Kyung-cheon's family was among the tens of thousands sent in freight trains into exile in late autumn 1937. His wife, Yu Den Hwa, and the remaining children left their native places in a state of shock and uncertainty. Before departure, they were allowed to gather only the most essential belongings; much had to be abandoned. According to the testimony of the younger daughter Dina (Korean name: Chi Hŭi), their family lived in Vladivostok until the very last moment; although Kim Kyung-cheon had been arrested, he had taken care in advance that his relatives had documents for relocation. Presumably, thanks to this, Yu Den Hwa and the children safely reached their new place of settlement.

The family's new refuge became the Karaganda Region of the Kazakh SSR [9]. It was precisely there that, in late autumn 1937, the train arrived carrying Kim Kyung-cheon's wife and children along with hundreds of other Korean settlers.

The first months on Kazakhstani soil were extremely difficult for all deported Koreans. People were placed in steppe settlements, often without adequate housing or food supplies. Kim Kyung-cheon's family was assigned to the 3rd state farm "Komintern" of Telman District, Karaganda Region. Yu Den Hwa, who came from a noble family and possessed skills in handicrafts and music-making but did not know the Russian language, was forced to take the simplest work — stoking the stoves in the state-farm bathhouse and working in greenhouses — in order to feed the children. The children — the eldest daughter Vera (Korean name: Chi Ri), son Vladimir (Su Bŏm), and the younger Dina (Chi Hŭi) and Gennadii (Ki Bŏm) — endured hardship together with their mother. Later, Gennadii recalled that the family lived in extreme poverty: there was not enough clothing, and they often went hungry. Despite this, Yu Den Hwa tried to sustain in the children faith in their father and love for the homeland. She told them about Seoul, about Korea's beautiful nature, and traditional holidays — but each time she recalled her native home, she could not hold back tears. For her, the separation from her homeland and her husband was a profound trauma.

The situation of Kim Kyung-cheon himself should be addressed separately. At the time of the family's deportation (late 1937), he remained imprisoned, serving a three-year sentence. It is known with certainty that at the beginning of 1939 Kim Kyung-cheon was free: after serving two and a half years, in February 1939 he was released early from Karlag (Karlag — the Karaganda Corrective Labor Camp of the NKVD, one of the largest camps of the GULAG system). After several years of separation, in March 1939 he finally met his wife and children on Karaganda soil. It was a joyful, yet at the same time bitter meeting: the partisan hero saw the harsh conditions in which his relatives found themselves, deported "to nowhere."

Kim Kyung-cheon did not allow himself to dwell on concerns for long. As a disciplined and responsible person, he immediately became involved in the labor life of the special settlement. Already in March 1939, the former general voluntarily took a job as a worker at the "Komintern" state farm of Telman District, where his family was employed. According to archival data, Kim Kyung-cheon was appointed brigade leader of the state farm's greenhouse operation [2; 148]. Despite his age (50) and health weakened by imprisonment, he worked alongside other special settlers, trying to provide his family with food. The local Korean diaspora, upon learning who had been placed in their barracks, treated him with great respect — after all, among them was the legendary "General Kim," whose exploits many had heard about earlier. According to eyewitness recollections, Kim Kyung-cheon willingly shared his experience with young people, remained military in his composure, and tried to raise the morale of fellow Korean villagers, who were enduring hardships in exile. He encouraged everyone, saying that one must endure and hope for the best. It is possible that precisely this activity — open support for fellow countrymen and an uncompromising attitude toward injustice — attracted the attention of the local NKVD bodies.

Photo1. Kim Kyung-cheon after his arrest, 1939 [2]

While in Kazakhstan, Kim Kyung-cheon remained at liberty for only a very short time. Merely one month after his release, on April 5, 1939, he was arrested again by the Karaganda Regional Directorate of the People's Commissariat of Internal Affairs. This time the charge was even more serious — “espionage activities in favor of Japan”, that is, high treason. In effect, the celebrated fighter against Japanese rule was declared a Japanese spy. Kim Kyung-cheon became a victim of the surge of Stalinist repression against Koreans, who were collectively suspected of disloyalty amid the deterioration of Soviet–Japanese relations. Within the NKVD system, he was automatically classified as an “enemy of the people,” as a former officer of the Japanese army and an activist of the national liberation movement. It is also likely that his open expression of indignation over the brutal deportation of Koreans played a role. According to some accounts, he did not conceal his criticism of the “resettlement policy”, for which he paid with his freedom. In any case, a new criminal case was initiated against him in April 1939.

For several weeks, Kim Kyung-cheon was held under investigation in Karaganda — in the internal prison of the NKVD Directorate, as confirmed by the data of his personal file, including an index card discovered by one of the authors of the book, Professor N.O. Dulatbekov, in the Archive of the Department of the Committee for Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for the Karaganda Region. Archival file no. 01515 contains Kim Kyung-cheon's personal card, which records personal information, including his year of birth (1885), place of birth (the town of Buk-Chen, Korea), and the place of residence of Kim Kyung-cheon and his family in the Karaganda Region — the settlement of No. 13, Telman District. The card also notes his past, indicating that Kim Kyung-cheon had been a former inmate of Karlag and a captain in the Japanese army.

1. Фамилия <u>Ким-Кен-Чен, он-па</u>	Алф. <u>Ким</u>
2. Имя и отчество <u>Ким-Кен-тхен</u>	Контрольные даты
3. Год рожд. <u>1885</u> 4. Место рожд. <u>г.р.</u>	
<u>Бух-Чен (Корея)</u>	
5. Адрес <u>пос. 13, тайманского р-на</u>	Орган <u>Коч МВЗД</u>
6. Проф. и спец. _____	Отд. и отд-ние <u>35</u>
7. Занятие _____	Хар. прест. <u>шпионист</u>
и отрасль хоз. _____	Сл. д. № <u>4032</u>
8. Прошлое <u>б/зани. Карелага, капитан японск. армии</u>	Аг. д. № _____
9. Соц. полож. _____ 10. Парт. <u>8/чл. ВКП(б)</u>	Кличка _____
11. Нац. <u>Корея</u> 12. Гражд. <u>СССР</u>	Д. ф. № _____
13. Катег. нач. состава запаса _____	Арх. <u>47. 2042</u>
14. Арестован <u>7/4/39</u> 1939 г. и кем <u>Коч НКВД</u>	Арх. <u>2199/12</u>
15. Содерж. в <u>внутр. тюрьма УМВД</u>	Арх. <u>47. 2042</u>
16. Изм. меры прес. _____	Ф. № <u>1</u>
Ст. ст. УК <u>58-1, 98</u> организ. групп., одиночка (подчеркнуть)	арх. № <u>01515</u>

Photo 2. Personal record card from the case file of Kim Kyung-cheon. Archival file no. 01515 // Archive of the Department of the Committee for Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan

The card further records the date of arrest — April 7, 1939 — and the article under which repeated charges were brought against him — Article 58-1a (“treason against the Motherland, espionage”). This was an exceptionally grave accusation, carrying the highest measure of criminal punishment — the death penalty by shooting — or, under “mitigating circumstances,” deprivation of liberty for a term of ten years with confiscation of property.

It is also known that during this period of imprisonment Kim Kyung-cheon managed to send several letters to his family. In them, the courageous general reassured his wife, wrote that he was innocent and had fallen victim to a misunderstanding, and expressed confidence that the truth would ultimately prevail. He strove to maintain his composure and morale, thereby supporting his loved ones.

In the summer of 1939, Kim Kyung-cheon's case was transferred to Moscow. On June 25, 1939, he was transported from Karaganda to the Butyrka Prison of the NKVD in Moscow. At that time, Butyrka was one of the grimmest prisons, through which thousands of victims of repression passed. Only at the end of the year, on December 17, 1939, did a closed trial of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR take place. Kim Kyung-cheon was charged under paragraph 6 of Article 58 of the Criminal Code of the RSFSR — espionage. Lacking any real evidence, the court relied entirely on the materials of the investigation. The verdict was predetermined: eight years of imprisonment in a strict-regime corrective labor camp. The term was calculated from the moment of arrest — April 5, 1939 — meaning that his release could not occur earlier than 1947. Needless to say, there was no question of pardon or mitigation; on the contrary, the case file bore the notation “particularly dangerous counterrevolutionary”, “former inmate of Karlag, captain of the Japanese army”.

After the sentence was pronounced, Kim Kyung-cheon was briefly transferred to the prison in the city of Kotlas (Arkhangelsk Region). Already on January 17, 1940, he was sent by convoy to one of the most remote camps of the GULAG system — Sevzheldorlag (the Northern Railway Camp), located in the Komi Autonomous Soviet Socialist Republic. This camp had been established for the construction of the strategically important Kotlas–Vorkuta railway, which ran through sparsely populated taiga and tundra. All prisoners of Sevzheldorlag were engaged in heavy earthworks and construction under the harsh climatic conditions of the Arctic North. Kim Kyung-cheon, who turned 52 in 1940, found himself in appalling conditions — ex-

haunting forced labor in the open air, combined with extremely meager rations. Nevertheless, as surviving deported Koreans later recalled, even in the camp he remained steadfast, did not complain, and tried to support his fellow prisoners.

Unfortunately, even this hardened fighter began to lose strength. After spending more than two years working on railway construction, Kim Kyung-cheon's health was severely undermined. The camp regime proved unbearable for a man of his age: daily forced laying of sleepers and rails over many kilometers under convoy supervision, nights spent in cold barracks at temperatures of -40°C , and chronic malnutrition — all of this rapidly destroyed the body. Under such conditions, many prisoners developed serious illnesses. According to NKVD archival data, Kim Kyung-cheon died in the camp in January 1942 from cardiovascular failure (the record states "acute heart failure"). The exact date of death varies across sources: the Korean side has adopted January 2, 1942, as the official date, whereas camp documents record January 14 and January 26 [3; 212]. This discrepancy has not yet been resolved and requires further research, but it is generally accepted that Kim Kyung-cheon died in the first days of January 1942. He died in solitary confinement in the camp prison, never having lived to see his release. The place of his burial is unknown — most likely, his body was interred in one of the anonymous mass graves in the camp cemetery in the taiga. In 2008, the government of the Republic of Korea attempted to locate the hero's grave on the basis of archival data collected by Kim Kyung-cheon's grandson, Yevgenii Kim, but these efforts did not yield results. Thus, the life of a man who devoted himself entirely to the struggle for freedom came to a tragic end.

Discussion

For a long time, the name of Kim Kyung-cheon was deliberately silenced in the Soviet Union. After Stalin's death, the situation began to change. Within the framework of the campaign to restore justice for victims of political repression, Kim Kyung-cheon's case was reconsidered. As early as 1956, a military tribunal reviewed his first sentence of 1936 (three years of imprisonment) and dismissed all charges due to the absence of corpus delicti. Subsequently, the second case was also reviewed. On February 16, 1959, the Military Tribunal of the Moscow Military District reconsidered the 1939 sentence on charges of espionage. By its ruling, the accusation was declared unfounded and the verdict was annulled. On the following day, February 17, 1959, Kim Kyung-cheon was fully rehabilitated posthumously. Thus, seventeen years after his death, his good name was officially restored. For the family, this decision meant the removal of the stigma of being "relatives of an enemy of the people" — at last, they could openly take pride in their father and grandfather.

In independent Kazakhstan, the memory of Kim Kyung-cheon received further recognition. On April 14, 1993, pursuant to the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Rehabilitation of Victims of Mass Political Repressions", his honor and dignity were rehabilitated at the level of national history. His name was included in the publicly accessible lists of those unjustly repressed. Articles began to appear in the press presenting him as a prominent representative of the Korean diaspora. In 2018, on the occasion of the 130th anniversary of the general's birth, commemorative events were held in Moscow and Kazakhstan with the participation of historians and representatives of the Korean community. In Karaganda, where he spent his last days at liberty, his name was remembered by grateful descendants of deported Koreans.

In his historical homeland, the Republic of Korea, Kim Kyung-cheon's merits were also highly recognized. As early as 1962, he was posthumously awarded the title of "Leader of the National Resistance" in the register of independence fighters. In August 1998, on the occasion of the 50th anniversary of the founding of the Republic of Korea, the Korean government conferred upon Kim Kyung-cheon a state decoration — the Order of Merit for National Foundation, Presidential (Second) Class (Geon-guk Hunjang Daetongnyeong-jang). This order is awarded for outstanding contributions to achieving national independence. On August 15, 1998, at a ceremonial event in Seoul, the President of the Republic of Korea, Kim Dae-jung, personally presented the award to the hero's youngest son, Gennadii Kim, who had arrived as part of a delegation of descendants of independence fighters. Receiving his father's order, Gennadii did not conceal his tears of joy and pride. Representatives of the Korean political and academic elite present at the ceremony rose to their feet in applause, greeting the family of the legendary Kim Kyung-cheon — the "general on a white horse," whose name took an honorable place among Korea's national heroes. Subsequently, the Korean government repeatedly invited Kim Kyung-cheon's descendants to visit their historical homeland; such visits took place in 1998 and 2001 and became deeply emotional events for the family.

Special attention should be given to the unique documentary contribution to preserving the general's memory — the publication of his personal diary. During his arrest in 1939, Kim Kyung-cheon had a leather briefcase confiscated, containing various papers, including diary entries from different years. These manu-

scripts were kept for decades in special KGB archives and became accessible only in recent times. In 2005, the general's grandchildren living in Kazakhstan located their grandfather's diary in the Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan in Karaganda. It was established that the entries were written by Kim Kyung-cheon in Korean in the 1920s and also included a notebook with poems and reflections. His grandson, Yevgenii Petrovich Kim, succeeded in having the diary translated into modern Korean and published in Seoul in 2012. Later, for the 130th anniversary of the hero's birth, the diary was translated into Russian (translation by K.A. Yugai) and published as a separate book, *Choice: The Diary of Kim Kyung-cheon...*, in Moscow in 2018. Supplemented with family memoirs, this volume constitutes an invaluable historical source — the perspective of Kim Kyung-cheon himself on his life and his era. The publication of the diary generated considerable interest among scholars of Koryo-saram and all those interested in the history of the Korean liberation movement. After many decades, the voice of the “Korean Napoleon” was finally heard and duly appreciated.

The fate of Kim Kyung-cheon's family after his death was typical of many deported Koreans, yet marked by a special reverence for their great ancestor. His wife, Yu Den Hwa, spent the rest of her life in Karaganda. She raised the children under the difficult conditions of postwar Kazakhstan, striving to provide them with education and to preserve Korean traditions. Yu Den Hwa always believed in her husband's innocence. She proudly refused a survivor's pension for her deceased husband, saying: “Why would I need a pension? I need the person dear to my heart...”. Yu Den Hwa was buried in Karaganda.

Kim Kyung-cheon's children settled in the Karaganda Region and contributed to the development of the region and the Korean diaspora. The eldest son, Vladimir Ivanovich Kim (Korean name: Su Böm), born in 1926, lived through the war as an adolescent. He worked in Karaganda, acquired a profession, labored for many years, and raised a family. His descendants currently live in Kazakhstan and Russia.

After Stalin's death, in the second half of the 1950s, a gradual process of rehabilitating victims of political repression began. During this period, the Kim family in Karaganda was located by Matvei Timofeevich Kim, a former partisan of Kim Kyung-cheon's detachment who later became a writer. He spent nights talking with the widow Yu Den Hwa, recalling combat episodes and telling the children about their father's exploits. Matvei T. Kim authored the book *Korean Internationalists in the Struggle for Soviet Power in the Far East (1918–1922)*, published in Moscow in 1979, in which he devoted a separate chapter to Kim Kyung-cheon [4]. Unfortunately, M.T. Kim did not manage to realize his plan to publish a separate biography of Kim Kyung-cheon. Nevertheless, thanks to his efforts, the general's name began to resurface — initially among a narrow circle of Soviet Korean studies scholars, and by the end of the century more broadly.

The eldest daughter, Vera Ivanovna Kim (Korean name: Chi Ri), played a significant role in preserving the family during deportation. It was she who helped her mother and younger siblings move from the aul to Karaganda in the spring of 1941 — finding work in the city and bringing the family out of the state farm. Vera, like her mother, worked throughout her life and raised children. Her eldest son, Yevgenii Petrovich Kim, later became the researcher who first systematized information about his legendary grandfather. An engineer and local historian, Yevgenii Kim began collecting documents in his youth, persistently seeking archival information about the repressed general. In 2001, he applied to the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan and obtained access to his grandfather's investigative file. Owing to his efforts, the following books were published: *Kim Kyung-cheon* (Karaganda, 2005), *A Fighter for Korea's Independence* (Karaganda, 2008), and *The Oath* (Karaganda, 2009) — the first studies in Kazakhstan devoted to Kim Kyung-cheon's life. In these works, E.P. Kim published family recollections, archival documents, and photographs. In effect, Yevgenii Petrovich fulfilled his vow — to restore his grandfather's good name to the people. He also became one of the compilers of the Russian edition of the diary (2018), supplementing it with family narratives.

Dina Ivanovna Kim (Korean name: Chi Hüi), born in 1929, was Kim Kyung-cheon's youngest child. She grew up in Karaganda and obtained a medical education. From her youth, Dina participated in the Korean cultural movement and performed on stage. Until retirement, she worked as a physician and simultaneously engaged in active public work, striving to tell younger generations about her father's feat. In 1998, Dina Ivanovna accompanied her brother Gennadii on a trip to Seoul for the ceremony at which their father was awarded the order. This journey to the land of their ancestors was deeply moving for her: standing on Korean soil, she felt a spiritual connection with her heroic father and pride in her people. Later, Dina Kim took an active part in the public life of the Karaganda Korean cultural center. Her recollections formed the basis of many chapters of the family chronicle. She lived to see the publication of her father's diary and held in her hands the book containing his words — an experience that brought her great consolation.

In September 2025, the authors of this article visited the graves of Dina Ivanovna Kim and her mother, Yu Den Hwa, the wife of Kim Kyung-cheon. The scholars met with the legendary general's grandson, Valerii Vital'evich Kim, the son of Dina Ivanovna, and his wife, Sofiia Frantsevna Kliver.

According to information obtained, Sofiia Frantsevna has lived in Karaganda since 1985. In her words, during the last six years of her life Dina Ivanovna lived with them. "After my mother-in-law suffered her first stroke, we decided to take her into our home. I always called Dina Ivanovna "mother," although she would say that there is only one mother — the one who gave birth. I would like to share my memories of what Dina Ivanovna was like. First of all, she spoke three languages — Russian, Korean, and German, and she knew German very well, no worse than I do. She often sang songs in Korean. Mother was a cutter and seamstress — she sewed beautiful and fashionable clothes, and at one point she was asked to teach, because no one could design and sew better than she did. She taught this craft to many students, who are surely grateful to her. My relationship with Dina Ivanovna was always good. When she learned that I would become Valera's wife, she reacted positively, saying that Germans are generally tidy, which meant that her son would always be fed and neatly dressed. Moreover, in the Far East a German family lived next door to them, with whom her parents were friends and whose home they visited, meaning they were familiar with German culture, traditions, and everyday life. And Dina Ivanovna was also strict, fair, and honest."

The Kim family has three children — two daughters and a son — as well as three grandchildren, with a fourth to be born soon. The children were raised in both Korean and German traditions. Sofiia Frantsevna has extensive experience in upbringing — prior to retirement she worked as a kindergarten teacher.

The youngest son, Gennadii Ivanovich Kim (Korean name: Kim Ki Böm), was also born in the Soviet Union — in Khabarovsk in 1932. He was only five years old at the time of deportation and ten when his father died. Gennadii grew up in Karaganda and from childhood absorbed stories of his father's heroic deeds. He sought to resemble him in all respects: he was disciplined, engaged in sports, and was not afraid of difficulties. Like his illustrious father, Gennadii dreamed of becoming a military officer, but in 1950 the military academy refused his application "on the grounds of nationality" (at that time, Koreans were effectively barred from military service). He therefore chose another noble path — medicine. In 1954, Gennadii Kim entered the Faculty of Medicine of the Karaganda Medical Institute. After graduating, he worked as a phthisiatrician (a tuberculosis specialist), and later as a radiologist, earning well-deserved professional authority. At the same time, Gennadii Ivanovich contributed significantly to the development of amateur sports: he organized the running enthusiasts' club "Fedeniks" at the Shakhtyor sports club in Karaganda, personally participated in marathons and ski races, and inspired young people by his own example. For his labor on the virgin lands, he was awarded the medal "For the Development of Virgin Lands." He raised two daughters who also became physicians and inherited a love for sports: the elder, Elena, became a Master of Sport in fencing, while the younger, Galina, achieved the rank of Candidate for Master of Sport. Gennadii Ivanovich preserved his father's belongings — photographs, letters, and the Order of the Red Banner, which Kim Kyung-cheon had received for battles in Primorye (this order was later donated by the family to a museum). For Gennadii, the rehabilitation of his father's name, and especially the award from Korea in 1998, was a source of profound happiness. As he said, "Now I can look proudly at my father's portrait — his feat has been recognized by the whole world." Gennadii Ivanovich passed away in the early 2000s, having made a substantial contribution to preserving his father's memory and becoming one of the prominent figures of the Korean community in Kazakhstan.

Today, the memory of Kim Kyung-cheon is carefully preserved by his descendants. His grandchildren and great-grandchildren live in Karaganda. The family has transferred part of the relics to the Museum of Memory of the Victims of Political Repressions of Karlag (the settlement of Dolinka, Karaganda Region), where a special display dedicated to Kim Kyung-cheon has been established. Every year, representatives of the Korean diaspora lay flowers at memorials to the victims of repression, commemorating the "general on a white horse." His biography has been included in textbooks on the history of Koreans in Kazakhstan. Kazakhstani scholars of Korean studies, such as Professor G.N. Kim and Professor G.V. Kan, have devoted attention in their works to Kim Kyung-cheon's role in the history of the diaspora. In Korea, he is officially recognized as one of the founding figures of the national liberation movement. In Seoul, his name is engraved on the Wall of Remembrance of Independence Fighters (plaque no. 234). Thus, Kim Kyung-cheon's life path — from a Korean aristocrat to a Soviet prisoner — has been permanently inscribed in the chronicle of the twentieth century as an example of selfless struggle for the freedom of his people.

Conclusions

Kim Kyung-cheon lived only 53 years, yet his biography is extraordinarily rich in events of historical significance. He fought for the freedom of his homeland against Japanese colonialism, protected the civilian population from bandit violence, and sought to unite the fragmented forces of the émigré community in the struggle for Korea's independence. He was called the “Korean Napoleon” not only for his military talent, but also for his ability to inspire people with faith in their country. His tragic death in a Stalinist labor camp did not erase his memory: his family preserved the story of the hero, and his descendants succeeded in restoring his good name.

Today, Kim Kyung-cheon is recognized as a national hero of Korea and an important historical figure. His life symbolizes the inseparable connection between Korean and Kazakhstani history and serves as evidence of how the destinies of peoples became intertwined in the harsh trials of the twentieth century. The story of the “general on a white horse” continues to offer a powerful moral lesson for younger generations, embodying courage, patriotism, and unwavering commitment to the ideals of freedom.

Funding Information

The article is part of a scientific project funded under an internal university research grant of the Non-Profit Joint-Stock Company E.A. Buketov Karaganda National research University, project no. 25-VG-25, entitled “Cultural and Historical Heritage of the Korean Diaspora of Kazakhstan through Personal Narratives” (2025).

References

- 1 Park Hwan (Пак Хван). «러시아 연해주 지역의 항일투사 김경천 연구» (Исследование о Ким Ген Чене в Приморье, на кор. яз.) / Hwan Park (Хван Пак). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.suwon.ac.kr/~hwpark/rusia/rusianew/kckim01.htm>
- 2 Ким Ген Чен. Выбор. Дневник Ким Ген Чена, легендарного героя освободительной борьбы корейского народа / Ген Чен Ким; сост. Г.Г. Филянская, Е.Г. Филянский; пер. с кор. К.А. Югай. — Москва: Издательский дом В. Ема, 2018. — 280 с.
- 3 Ким Бен Хак. «경천아일록(擎天兒日錄)과 연해주 항일독립운동가 김경천의 생애» // 인문사회과학연구 (Пусан) / Бек Хак Ким. — 2013. — Том 14, № 1. — С. 191–218.
- 4 Ким М.Т. Корейские интернационалисты в борьбе за власть Советов на Дальнем Востоке (1918–1922) / М.Т. Ким; авт. вступ. статьи В.К. Пак, Ф.И. Шабшина (с. 3–38). — Москва: Наука, 1979. — 144 с.
- 5 Ким Е.П. Ким Ген Чен / Е.П. Ким. — Караганда: ТОО «АРКО», 2005. — 132 с.
- 6 Ким Е.П. Борец за независимость Кореи / Е.П. Ким. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2008. — 100 с.
- 7 Ким Е.П. Клятва / Е.П. Ким. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2009. — 116 с.
- 8 Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг. Сборник документов. — Алматы: LEM, 2014. — Т. 2. — 740 с.
- 9 «김경천에 대한 부인과 자녀들의 회고» (Воспоминания жены и детей о Ким Ген Чене, на кор. яз.) — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www1.suwon.ac.kr/~hwpark/rusia/rusianew/kckim02.htm>

Н.О. Дулатбеков, А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников

Ким Ген Чен Корея тәуелсіздігі үшін күрескер: өмірбаяндық белесі

Мақалада корейлық әскери әрі қоғам қайраткері Ким Ген Ченнің (김경천, 1888–1942) өмірбаяны қарастырылған, оның жапон отаршылдығына қарсы күресі, корейлердің эмиграциясы КСРО мен Қазақстан Республикасындағы корей диаспорасының тарихы тұрғысынан қайта зерделенген. Кең ауқымды дереккөздер негізінде, оның ішінде мұрағат құжаттары мен материалдар, күнделіктер мен замандастарының естеліктері, сондай-ақ корей және қазақстандық зерттеушілердің ғылыми жарияланымдары, Қиыр Шығыста корей партизандық жасақтарын қалыптастыруға Ким Ген Ченнің қатысуы, оның кеңестік билік органдарымен өзара әрекеттестігі және ГУЛАГ-тағы қасіретті қазасы талданған. Зерттеудің жаңалығы — өмірбаяндық және трансұлттық тәсілден тұрады: Ким Ген Ченнің тұлғасы Кеңес мемлекетінің бірқатар ұлттық азшылықтарға қатысты саясатының ерекшеліктерін көрсететін Корея, Қазақстан және Ресей тарихының тоғысу нүктесі ретінде қарастырылған. Тарихнамалық талдау, баяндау, өмірбаяндық, микротарихтық тәсілдер және трансұлттық перспектива қолданылды, бұл кейіпкердің жеке тәжірибесі мен дәуірдің жалпы саяси контексті арасындағы

байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер тарихи ғылым үшін маңызды, өйткені олар этносаралық байланыстарды терең түсінуге және бұрынғы КСРО кеңістігіндегі репрессиялар мен отаршылдыққа қарсы қозғалыстар туралы тарихи жақты қайта пайымдауға жәрдемдеседі.

Кілт сөздер: отаршылдыққа қарсы қозғалыс, әскери тарих, эмиграция, корей диаспорасы, кеңестік ұлттық саясат, саяси репрессиялар, депортация, тарихи жады, трансұлттық тарих, биографиялық тәсіл, микротарих, нарративтік әдіс.

Н.О. Дулатбеков, А.Ж. Мырзахметова, И.Д. Хлебников

Борец за независимость Кореи Ким Ген Чен: биографический сюжет

В статье реконструируется биография Ким Ген Чена (김경천, 1888–1942), корейского военного и общественного деятеля, в контексте его роли в антияпонском сопротивлении, истории эмиграции корейцев и истории корейской диаспоры СССР и Республики Казахстан. На основе широкого круга источников — архивных документов, дневников и воспоминаний современников, архивных материалов, а также научных публикаций корейских и казахстанских исследователей, анализируется участие Ким Ген Чена в формировании корейских партизанских отрядов на Дальнем Востоке, его взаимодействие с органами советской власти и трагическая гибель в ГУЛАГе. Новизна исследования состоит в нарративно-биографическом и транснациональном подходе: личность Ким Ген Чена рассматривается как точка пересечения историй Кореи, Казахстана и России, отражающая особенности политики Советского государства в отношении ряда национальных меньшинств. Применены историографический анализ, нарративный метод, биографический подход, микроисторический подход и транснациональная перспектива, что позволяет выявить связи между личным опытом героя и общим политическим контекстом эпохи. Полученные результаты важны для исторической науки, поскольку способствуют лучшему пониманию межэтнических связей и переосмыслению памяти о репрессиях и антиколониальных движениях на пространстве бывшего СССР.

Ключевые слова: антиколониальное движение, военная история, эмиграция, корейская диаспора, советская национальная политика, политические репрессии, депортация, историческая память, транснациональная история, биографический подход, микроистория, нарративный метод.

References

- 1 Park, Hwan. (n.d.). 러시아 연해주 지역의 항일투사 김경천 연구 [Anti-Japanese activist Kim Kyung-cheon in the Russian Far East]. *suwon.ac.kr*. Retrieved from <http://www.suwon.ac.kr/~hwpark/rusia/rusianew/kckim01.htm> [in Korean].
- 2 Kim, Kyung-cheon. (2018). *Vybor. Dnevnik Kim Gen Chena, legendarnogo geroia osvoboditelnoi borby koreiskogo naroda* [Choice: The diary of Kim Kyung-cheon, a legendary hero of the Korean liberation struggle]. (G.G. Filyanskaya & E.G. Filyansky, Eds.; K.A. Yugai, Trans.). Moscow, Russia: Izdatelskoi dom V. Ema [in Russian].
- 3 Kim, Byöng-hak. (2013). 경천아일록(擎天兒日錄)과 연해주 항일독립운동가 김경천의 생애 [Kyöngch'ön ailnok and the life of anti-Japanese independence activist Kim Kyung-cheon in the Russian Far East]. *인문사회과학연구 — Journal of Humanities and Social Sciences Research (Pusan)*, 14(1), 191–218 [in Korean].
- 4 Kim, M.T. (1979). *Koreiskie internatsionalisty v borbe za vlast Sovetov na Dalnem Vostoke (1918–1922)* [Korean internationalists in the struggle for Soviet power in the Russian Far East (1918–1922)]. (V.K. Pak & F.I. Shabshina, Intro.). Moscow, USSR: Nauka (in Russian).
- 5 Kim, E.P. (2005). *Kim Kyung-cheon* [Kim Gen Chen]. Karaganda, Kazakhstan: ARKO (in Russian).
- 6 Kim, E.P. (2008). *Borets za nezavisimost Korei* [A fighter for Korea's independence]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo Gosudarstvennogo Universiteta [in Russian].
- 7 Kim, E.P. (2009). *Kliatva* [The oath]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo Gosudarstvennogo Universiteta [in Russian].
- 8 (2014). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1935–1939 gg. Sbornik dokumentov* [From the history of deportations: Kazakhstan, 1935–1939. Collected documents]. Vol. 2. Almaty, Kazakhstan: LEM [in Russian].
- 9 김경천에 대한 부인과 자녀들의 회고 [Kim Kyung-cheon: Recollections of his wife and children]. (n.d.). *suwon.ac.kr*. Retrieved from <http://www.suwon.ac.kr/~hwpark/rusia/rusianew/kckim02.htm> [in Korean].

Information about the authors

Dulatbekov Nurlan — Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Law, Professor, Chairman of the Board — Rector of Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7300-1958>

Myrzakhmetova Assel — Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of Department of Archeology, Athnology and National history, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7695-9475>

Khlebnikov Igor — Researcher, Faculty of History, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2695-5580>

Р.М. Жумашев* , А.К. Мейрамбеков

Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; greatvoron8@gmail.com)

Академик Е.А. Букетов и «История глазами поэта». 2025 год 100-летие Е.А. Букетова и 50-летие книги О.О. Сулейменова «Аз и Я»

В 2025 году в Казахстане отмечаются две важные даты интеллектуальной истории республики: 100-летие со дня рождения академика Евнея Арстановича Букетова и 50-летие выхода в свет книги Олжаса Омаровича Сулейменова «Аз и Я». Изучение данной проблематики позволяет не только собрать и систематизировать информацию об этих событиях, но и выявить связь между двумя выдающимися деятелями казахстанской науки и культуры. Основной целью исследования является введение в научный оборот впервые публикуемого письма Е.А. Букетова к О.О. Сулейменову, датированного 16 февраля 1976 года, а также анализ юбилейных мероприятий 2025 года. В статье рассматриваются обстоятельства написания письма, его содержание и историческое значение в контексте дискуссии вокруг книги «Аз и Я». Авторы анализируют многогранность научного и литературного наследия Е.А. Букетова, его вклад в развитие химико-металлургической науки и высшего образования Казахстана. Определяется значение переписки академика с представителями научной и творческой интеллигенции для понимания интеллектуальной атмосферы эпохи.

Ключевые слова: история Казахстана, Евней Букетов, Олжас Сулейменов, «Аз и Я», химико-металлургическая наука, Карагандинский университет, научное наследие, литературная критика.

Введение

В 2025 году — в год столетия Е.А. Букетова — нам посчастливилось стать составителем и ответственным редактором седьмого тома его Собрания сочинений. В процессе работы были перечитаны изданные в 2005–2007 гг. шесть томов Собрания сочинений Евнея Арстановича. Был составлен подробный список трудов академика, изучены обстоятельства их создания. В таких случаях всегда хочется поблагодарить инициаторов и авторов шеститомника, которые спустя 22 года после смерти Е.А. Букетова подготовили и издали его труды.

Читая труды Евнея Арстановича, вошедшие в первое издание его Собрания сочинений, не переставал отмечать для себя многогранность интересов и бесконечность горизонта знаний из самых разных отраслей науки и духовного творчества. Вот где можно на полном основании сказать: «Сатпаевский размах и энциклопедическая широта знаний». Приступая к поиску и сбору документов и материалов для 7-го тома Собрания сочинений, был детально изучен биобиблиографический указатель «Евней Арстанович Букетов», изданный Научной библиотекой университета в 2015 году.

Коллектив Научной библиотеки под руководством Д.Р. Альмагамбетовой в 2016 году издал «Справочный том к Собранию сочинений Е.А. Букетова». В 2015 году — в год 90-летия Евнея Арстановича — университет выпустил книгу «Мир Евнея Арстановича Букетова» на казахском и русском языках. Казалось бы, научное наследие академика издано в 6-ти томах, биобиблиографический указатель творчества и публикации о нём насчитывают более 300 наименований.

Перечитав все указанные книги, не давала покоя мысль о том, что в орбите наших представлений о широте научных и литературных интересов мы не встречаем его выступлений и мыслей о развитии науки, образования и становлении второго университета республики. Именно этот вопрос и обусловил обращение к фондам Государственного архива Карагандинской области. Первое же знакомство с фондом Евнея Арстановича удивило своей полнотой и системностью собранных материалов и документов. В то же время первое же знакомство с более чем 300 делами фонда, как оказалось, за всё время его существования просмотрели всего несколько человек.

* Автор-корреспондент. E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru

Материалы и методы

Материалы исследования составляют фонды архива Президента РК и Государственного архива Карагандинской области. Научные труды, статьи, выступления и обширная переписка Евнея Арстановича Букетова, вошедшие в 7-й том Собрания сочинений, извлечены из фонда 1484 «Букетов Евней Арстанович (1925–1983), академик АН Казахской ССР, писатель» Государственного архива Карагандинской области (ГА КО).

Архив академика Е.А. Букетова представляет собой большой комплекс документов, отражающих его многолетнюю научную, общественную, педагогическую, организаторскую работу и литературное творчество. О раннем периоде его творчества в 1950-е гг. сохранилось очень мало документов. Значительная часть существующих документов и материалов — это подлинники документов об образовании, о присуждении учёных степеней, авторские свидетельства на изобретения, обширная переписка с учёными и писателями, телеграммы, приветственные адреса.

Документы академика были подготовлены и переданы на хранение в Государственный архив Карагандинской области вдовой Зубайрой Дюсеновой Ундасыновой и братом Камзабаем Арстановичем Букетовым. Обширное документальное наследие Евнея Арстановича состоит из документов на казахском и русском языках. Всего фонд Е.А. Букетова в ГАКО составляет 316 дел.

При написании статьи были использованы основные принципы исторической науки — историзм, объективность и системность. Данные принципы легли в основу анализа событий, явлений и фактов, связанных с научной и литературной деятельностью Е.А. Букетова. Применялись методы исторического и общенаучного познания: анализ и синтез для выявления основных причин обращения Букетова к теме книги «Аз и Я», описательный метод для формирования представления о фактах и процессах, документально-иллюстративный метод для работы с архивными источниками.

Результаты

Евней Арстанович Букетов родился 23 марта 1925 года в селе Баганаты нынешнего района Шал акына Северо-Казахстанской области в многодетной крестьянской семье. При рождении мулла нарёк младенца именем Ибн-Габиден, но родители называли его Ебней-Габиден, а в документах закрепилось имя Евней. В семье появилось 14 детей, из них выжили только пятеро. Во время голода 1931-1932 годов семья переехала в Курганскую область, где отец работал чернорабочим [1; 24].

В 1950 году Евней Букетов с отличием окончил Казахский горно-металлургический институт по специальности металлург. В 1954 году защитил кандидатскую диссертацию, в 1956 году стал доцентом, в 1958 году — проректором по учебной части. В 1960 году возглавил Карагандинский химико-металлургический институт Академии наук Казахской ССР [2; 90]. За 12 лет его руководства институт превратился в общепризнанную научную школу мирового уровня по тематике «Химия и технология халькогенов и халькогенидов».

В 1966 году Букетов защитил докторскую диссертацию на тему извлечения селена и теллура из отходов медеплавильного производства. За участие во внедрении технологии комплексной переработки медных концентратов Балхашского металлургического комбината он был удостоен Государственной премии СССР в области науки и техники (1969). В 1975 году избран действительным членом Академии наук Казахской ССР [3].

На протяжении научной карьеры Букетов опубликовал свыше 240 научных статей, издал 9 монографий и 2 учебных пособия. Ему принадлежит около 90 изобретений, защищённых авторскими свидетельствами СССР, а также более 15 патентов в США, Канаде, Швеции, ФРГ и других странах [4; 4]. В марте 1972 года ему доверили создание Карагандинского государственного университета — второго классического университета в Казахстане, и Букетов стал его первым ректором.

Из отложившейся в архиве переписки Евнея Арстановича особое внимание привлекло его письмо, адресованное О.О. Сулейменову, датированное 16 февраля 1976 года. Письмо сохранилось в рукописном варианте с несколькими дополнениями на полях и в машинописи, но с отсутствием одной страницы. Предлагаемый текст письма воспроизводится на основе рукописи автора и публикуется впервые [5].

В письме речь идёт о книге Олжаса Омаровича Сулейменова «Аз и Я», вышедшей в 1975 году. Евней Арстанович в первых строках отметил исключительную значимость труда и характеризовал книгу как «столь редкое, столь блестящее сочетание поэтического взлёта и научной скрупулёзности». Год спустя, в 1976 г., она вызвала бурное неприятие и одностороннюю необъективную критику академической общественности в Москве и Ленинграде.

Письмо, датированное 16 февраля 1976 года, свидетельствует, что Евней Арстанович знал о закрытом заседании в Институте истории СССР Академии наук СССР, состоявшемся 13 февраля 1976 года. Е.А. Букетов признаётся, что в точности не знает итогов и решений закрытого совещания, но выражает надежду на благоприятный исход. Как старший по возрасту и опыту в научных дискуссиях, Евней Арстанович в словах поддержки Олжаса Омаровича пишет о том, что в таких дискуссиях со знанием темы объективно и с научной скрупулёзностью выступают немногие: «У большинства же бывает больше апломба» и «притязания самоуверенных невежд» [5].

Текст письма Е.А. Букетова к О.О. Сулейменову

«Поэту Сулейменову О.О.

Глубокоуважаемый Олжеке!

Я уверен, что дискуссия кончилась благополучно с полным признанием серьезности содеянного Вами, с признанием столь редкого, столь блестящего сочетания поэтического взлета с научной скрупулёзностью. Я (как и многие другие) сильно болел за Вас, пока она, эта болезнь, не проходит, ибо не имею точных известий о результатах. В таких дискуссиях со знанием дела и научной объективностью выступают очень немногие, у большинства же бывает больше апломба, чем знания, но к этим досадным обстоятельствам Вы давно уже, по-видимому, привыкли, поэтому я и полагаю, что Вы, в основном, остались при своем мнении, из вежливости уступив умным оппонентам по некоторым частным вопросам и дипломатично поддержав притязания самоуверенных невежд. Сейчас не то время, чтобы приписать какую-то крамолу, хотя из статьи Кузьмина можно было заключить, что кое у кого поползновения такого характера имеются. Если бы самые влиятельные из анналов от истории и филологии, что Вас пригласили на дискуссию, были к тому же умны и благородны, как например те, с кем общался в своей научной деятельности Шокан Валиханов, то они вынесли бы решение присвоить Вам степень доктора наук, но этого, наверное, не случилось.

Я же пишу, потому что в тот приятный вечер, когда я с Вами познакомился, со мною случилось то, что произошло со стариком из нехитрого анекдота. Поручила старушка ему продать петуха за тридцать пять... Старик нес петуха за спиной в мешке и повторял: 35... 35... Пришел на базар, раскрыл мешок и, как только из горловины мешка показался гребень петуха, старик почему-то прокричал: четырнадцать! Я хорошо помнил, что «білесін» и это «білесін» меня потревожило при чтении и изредка тревожило после (в каких-то жалких промежутках от злобы дней). А когда я встретился с Вами (я этого не ожидал), я почему-то сказал «келсін». В пятьдесят и далее это, оказывается, бывает и чем дальше, тем чаще.

Постоянные занятия в поисках больших и малых крупниц истины (то, что мы называем научной работой) меня приучили стыдиться глупостей, которые иногда (к сожалению, не так редко как хотелось бы) вырываются из моих «ученых» уст, и вот эта очередная глупость с этим «келсін» меня и заставляет написать Вам это письмо.

«Босоврамне... плеснь скана болони...» «бусурмане: знаешь, как вернуть разум?» Из-за неведения в тюркском языкознании я не могу понять, почему «скана болони» есть «вернуть разум». (Или я что-то путаю?). Но мне думается, что с этим «плеснь» — «білесін» большая натяжка. Вряд ли глагол «білу» со своим производным «білесін» перешел в наш нынешний казахский язык в первозданной сохранности, как это можно заключить из Вашего предположения. К тому же «плеснь скана болони...» — это білесін, это не тюркский, а славянский оборот речи. В тюркском (сужу по теперешнему родному языку) это «білесін» должно быть в конце предложения: есінді жинау жайын білесін ғой (білесін бе)... — а «білесін есінді жинау жайын» — это по-славянски, по-русски, но не по-тюрки. Я подумал: не слишком ли отдаляется от истины мой любимый поэт, когда, отрезав голову и хвост фразы, ввиду отнесения их к фантазии П-16, в остатке после изрядных манипуляций с передвижением слогов, обнаруживает «...первое тюркоязычное предложение... в славянском источнике до XIII века?». И я еще подумал: почему «первая тюркоязычная фраза» в славянском источнике должна быть разговорной, нежно-патетической с бытовым началом («знаешь»)? Легче ей (фразе) было быть в виде ходячей, запоминающейся, отшлифованной многогранным повторением макал-мәтел, которые автор слова, предположительно знающий язык степняков, мог автоматически включить в текст.

У вас (с.65) «тул-вдова» (общетюркское). Так ли это? Патриотические соображения автора «Слова...» насчет мужских достоинств своих сородичей, неизменно привлекающих «тощих вдов» — слабый аргумент. Почему это «тощим вдовам» необходимо нежить пленных врагов? Своих воинов мало? У нас, например, месть могла быть благосклонна только к своим! Благосклонность к чужим — срам для всего племени! В 1954 г. я писал в «Казправде» большую статью о «Пробужденном крае» Габита-аксакала. Аксакал при встрече выражал неудовольствие. Я по молодости хвалил разма-

шисто и с наименьшей самоуверенностью указывал на недостатки. Неудовольствие аксакала относилось, естественно, к последнему. Когда я сказал, что в хорошей вещи даже маленький недостаток выпирает, не заметить его и не сказать о нем невозможно, аксакал ответил холодным молчанием. Ваша книга — замечательное явление, о ней еще будут судить. Вы будете эту книгу еще не раз переиздавать, равнодушным к ней остаться невозможно. И очень хотелось бы, чтобы не было в ней ничего слабо аргументированного и неточного. Поэтому прошу простить за благонамеренные суждения, которые, может быть, не так уж и заслуживают внимания... Недаром я пишу «думается..., подумал...», это значит, что я не берусь утверждать... Как научный работник, я имею привычку прислушиваться к мнению всех без разбора, т.к. иногда непричастные, малоквалифицированные в данном вопросе высказывают неожиданно здравую мысль. Имею слабую, но честолюбивую надежду попасть в число последних.

С наилучшими пожеланиями
Ваш Букетов
16.02.76.»

Упоминание статьи Кузьмина показывает, что Евней Арстанович был знаком с критическими статьями, вышедшими в ведущих литературных журналах СССР. Иронично, он замечает отсутствие «ума и благородства» у участников дискуссии. Значительная часть письма посвящена тонкостям литературного и переводческого искусства, этимологии терминов и их смысловой нагрузке. Безусловно, переводческий талант Евнея Арстановича и блестящее знание тонкостей родного казахского языка дали ему основание высказать свои пожелания Олжасу Омаровичу.

Свои пожелания и советы он высказал в очень деликатной и благожелательной манере. Не случайно Евней Арстанович советует Олжасу Омаровичу видеть в каждой критике, несмотря на её, может быть, абсурдность, извлекать рациональное зерно для постижения истины. Приведённый им пример из своей практики литературной критики 1954 года свидетельствует о том, что и он сам, будучи критиком и автором литературных произведений, часто был объектом разного рода критики.

Закрытое заседание в главном академическом институте страны открывал академик Б.А. Рыбаков и назвал книгу «Аз и Я», вышедшую почти 100-тысячным тиражом в Алма-Ате, «яростной антирусской книгой». Многие из выступивших 47 учёных с высокими академическими званиями также осудили книгу как антинаучную. Евней Арстанович в конце своего письма, высоко оценивая книгу Олжаса Сулейменова, пишет, что «невозможно остаться к ней равнодушным» и что она будет переиздаваться ещё много раз. Так оно и вышло.

Обсуждение

Столичные советские академические учёные действительно продемонстрировали своё неравнодушие в дискуссии 13 февраля 1976 года. Для них, людей, взращённых на постулатах сталинской ортодоксии, было невероятным и возмутительным, что в союзной республике, на периферии советской науки, осмелились высказать своё видение древней истории взаимоотношений тюрков и славян. А читатели и научная общественность в тюркоязычных республиках СССР после многих лет господства режимной идеологии восприняли духом и с нескрываемой гордостью говорили о своём возвращённом историческом прошлом и достижениях своих предков [6; 385].

Книга «Аз и Я» стала одним из поворотных пунктов нового взгляда на историю и культуру тюркских народов, представляя собой целостный и объективный взгляд на историю взаимоотношений двух ключевых этносов Евразийского континента — тюрков и славян. Редактор первого издания «Аз и Я» Адольф Арцышевский, вспоминая историю подготовки к печати и издания произведения, сравнил выход книги с презентацией: «мир узнал слово казах» [7; 219].

И всё же, несмотря на то что руководству республики удалось уберечь Олжаса Омаровича от репрессивных мер, редактора издания вынудили уйти с работы. Много лет спустя, как признавался сам А. Арцышевский, оставшийся без работы, Олжас Омарович не оставил его одного с бедой и оказывал всяческую помощь, в том числе и материальную. Официально книга была переиздана спустя 13 лет, в 1988 году, после специального заключения комиссии ЦК Компартии Казахстана [8].

И здесь Евней Арстанович оказался прав и прозорлив — многочисленные переиздания произведений Олжаса Омаровича неоднократно выходили спустя много лет. 23 марта 2025 года — в день столетнего юбилея — в Петропавловске преподаватели, студенты и общественность возложили цветы к бюсту Евнея Букетова, отдав дань памяти знаменитому земляку [9].

26 сентября 2025 года в Карагандинском национальном исследовательском университете имени академика Е.А. Букетова состоялась Международная научная конференция «Е.А. Бөкетовтің ғылыми

кекжиектері», посвящённая 100-летию со дня рождения учёного. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев прислал участникам конференции приветственный адрес, в котором назвал Букетова «выдающимся деятелем, внёсшим неоценимый вклад в расширение сферы национальной науки» [10].

26 марта 2025 года в Университете Джорджа Вашингтона (США) прошёл специальный семинар, посвящённый 100-летию казахстанского академика. Декан Школы бизнеса профессор Ванесса Перри отметила, что Евней Букетов был не просто учёным и педагогом, а первопроходцем, чьи достижения продолжают вдохновлять поколения: «Он был ключевой фигурой в развитии высшего образования Казахстана. Его работа вывела казахстанское научное сообщество на мировую арену» [11].

К 100-летию учёного Национальный банк Казахстана выпустил памятную коллекционную монету «Е.БҰКЕТОВ. 100 ЖҮЛ» номиналом 200 тенге с портретом Евнея Букетова на реверсе из серии «Выдающиеся события и люди» [12]. На конференции была представлена презентация нового собрания сочинений Е.А. Букетова в семи томах, в которое вошли и ранее не издававшиеся труды ученого.

Научная общественность Казахстана в 2025 году не оставила без внимания 50-летие выхода в свет книги О.О. Сулейменова «Аз и Я». 29 мая 2025 года в Алматы на базе Университета Нархоз прошла VII Международная конференция «Тюркиславистический феномен», организованная Международным центром сближения культур под эгидой ЮНЕСКО в партнерстве с Фондом Булата Утемуратова, Университетом Narхоз и РУДН. Конференция была посвящена 50-летию выхода этой во многом революционной книги и собрала ученых и писателей из Франции, Азербайджана, Израиля, Китая и России. В рамках мероприятия прозвучали приветствия от министра культуры РК Аиды Балаевой, а также от бывшего президента Татарстана Минтемира Шаймиева, выступили генеральный секретарь ТЮРКСОЙ Султан Раев и ведущие ученые, обсуждавшие вклад Олжаса Омаровича в науку, литературу и культуру [13].

Заключение

Впервые в Собрание сочинений Е.А. Букетова включена его переписка с представителями научной и творческой интеллигенции республики и СССР, друзьями и коллегами. Значительная часть выступлений Евнея Арстановича сохранилась в рукописных текстах. Это свидетельствует о том, что он готовил и писал их собственноручно, продумывая все нюансы тематики и субъектного состава аудитории. В одном из своих писем, уже после вынужденного оставления должности ректора Карагандинского университета, он признавался, что приходится осваивать навыки работы на печатной машинке.

Переписка Евнея Арстановича аутентично для своего времени показывает творческую лабораторию широко известного учёного и писателя. Думается, что нашим современникам будет интересно ознакомиться также с письмами читателей в редакцию журнала «Простор» и письмами, адресованными лично ему. Все они отражают в высшей степени позитивное восприятие читательской общественностью литературного творчества Евнея Арстановича.

Письмо к О.О. Сулейменову является ценным историческим документом, демонстрирующим позицию казахстанской интеллигенции в период острой дискуссии вокруг книги «Аз и Я». Совпадение двух юбилейных дат в 2025 году — 100-летия Е.А. Букетова и 50-летия книги «Аз и Я» — позволяет по-новому осмыслить интеллектуальную историю Казахстана и роль выдающихся личностей в её формировании. Сохраняется актуальность дальнейшего изучения архивного наследия академика Е.А. Букетова на основе новых документов.

Список литературы

- 1 Сарсеке М. Евней Букетов: трагедия светлой судьбы. Жизнь замечательных людей / М. Сарсеке. — Москва: Молодая гвардия, 2007. — 605 с.
- 2 Абдыманапов С. Академик Е.А. Букетов — ученый и писатель / С. Абдыманапов, М. Жамбеков // Вестник высшей школы Казахстана. — 1995. — № 4. — С. 90–94.
- 3 День рождения Евнея Букетова: факты об учёном // Новое Телевидение. — 2020. — 23 марта. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://novoetv.kz/den-rozhdeniya-evneya-buketova-fakty-ob-uchenom/>
- 4 Кубеев Е. В благодарной памяти храня / Е. Кубеев // Индустриальная Караганда. — 2014. — 20 сент. — № 166/167. — С. 4.
- 5 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 1484. — Оп. 1. — Д. 98.

- 6 Фризмман Л.Г. Возмутитель спокойствия. Книга О. Сулейменова «Аз и Я» под огнем идеологической критики / Л.Г. Фризмман // Новое литературное обозрение. — 2002. — № 55. — С. 385–390.
- 7 Джусупов М. «Аз и Я» Олжаса Сулейменова (ген неповиновения и ген справедливости) / М. Джусупов // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — № 1 (30). — С. 219–236.
- 8 Дильдяев Г. Постигая Олжаса [Электронный ресурс] / Г. Дильдяев // Казахстанская правда. — 2016. — 17 мая. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/postigaya-olzhasa-hg/>
- 9 Жандаулетов В. Тюркославистический феномен [Электронный ресурс] / В. Жандаулетов // Мысль. — 2025. — Режим доступа: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/16415>
- 10 В Карагандинской области отметили 100-летие Евнея Букетова // Караганда Онлайн (информационный портал eKaraganda). — 2025. — 26 сентября. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ekaraganda.kz/?id=160069&mod=news_read
- 11 100-летие академика Евнея Букетова отметили в США // 24KZ. — 2025. — 28 марта. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/in-the-world/701796-100-letie-akademika-evneya-buketova-otmetili-v-ssha>
- 12 Национальный Банк выпускает в обращение коллекционные монеты Е. БӨКЕТОВ. 100 ЖҮЛ // Официальный сайт Национального Банка Республики Казахстан. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/news/press-relizy/17915>
- 13 Омарова А. Гость из будущего. Книге «Аз и Я» исполнилось полвека / А. Омарова // Check Point. — 2025. — 29 мая. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://check-point.kz/publication?id=5783>

Р.М. Жумашев, А.К. Мейрамбеков

**Академик Е.А. Бөкетов және «Тарих ақынның көзімен».
2025 жыл Е.А. Бөкетовтің 100 жылдығы және
О.О. Сүлейменовтің «Аз және Я» кітабына 50 жыл**

Қазақстан 2025 жылы республиканың зияткерлік тарихындағы екі маңызды күнді атап өтті. Ол академик Евней Арыстанұлы Бөкетовтің туғанына 100 жыл және Олжас Омарұлы Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабының жарық көргеніне 50 жыл. Осы мәселені зерттеу тек қана аталған оқиғалар туралы ақпаратты жинау және жүйелеу ғана емес, сонымен қатар қазақстандық ғылым мен мәдениеттегі осы екі көрнекті тұлға арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі мақсаты осы жұмыста алғаш рет жарияланып отырған Е.А. Бөкетовтің 1976 жылғы 16 ақпандағы О.О. Сүлейменовке жазған хатын ғылыми айналымға енгізу, сондай-ақ 2025 жылғы өткізілген мерейтой іс-шараларына талдау жасау. Мақалада хаттың жазылу жағдайлары, оның мазмұны және «Аз и Я» кітабының төңірегіндегі талқылау контекстінде тарихи маңызы қарастырылған. Авторлар Е.А. Бөкетовтің ғылыми және әдеби мұрасының көпқырлылығын, оның Қазақстандағы химия және металлургия ғылымы мен жоғары білім беруді дамытуға қосқан үлесін талдайды. Академиктің ғылыми және шығармашылық қауымның өкілдерімен хат алмасуы және сол дәуірдің зияткерлік атмосферасын түсінудегі маңызы анықталған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Евней Бөкетов, Олжас Сүлейменов, «Аз және Я», химия-металлургия ғылымы, Қарағанды университеті, ғылыми мұра, әдеби сын.

R.M. Zhumashev, A.K. Meirambekov

Academician E.A. Buketov and “History Through the Eyes of a Poet”. 2025: The 100th Anniversary of E.A. Buketov and the 50th Anniversary of O.O. Suleimenov’s Book “Az i Ya”

In 2025, Kazakhstan celebrates two important dates: the 100th anniversary of the birth of Academician Evney Arstanovich Buketov and the 50th anniversary of the publication of Olzhas Suleimenov’s book “Az i Ya”. The study of this topic allows us to identify the connection between two outstanding figures of Kazakhstani science and culture. The main goal of the research is to introduce into scientific circulation the first published letter from E.A. Buketov to O.O. Suleimenov dated February 16, 1976. The article examines the circumstances of writing the letter, its content and historical significance in the context of the discussion around the book “Az i Ya”. The authors analyze the multifaceted nature of E.A. Buketov’s scientific and literary heritage, his contribution to the development of chemical-metallurgical science and higher education in Kazakhstan. The significance of the academician’s correspondence with representatives of scientific and creative intelligentsia is determined.

Keywords: history of Kazakhstan, Evney Buketov, Olzhas Suleimenov, “Az i Ya”, chemical-metallurgical science, Karaganda University, scientific heritage, literary criticism.

References

- 1 Sarseke, M. (2007). *Evnei Buketov: tragediia svetloi sudby. Zhizn zamechatelnykh liudei* [Evney Buketov: The Tragedy of a Bright Destiny. The lives of wonderful people]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 2 Abdymanapov, S., & Zhambekov, M. (1995). Akademik E.A. Buketov — uchenyi i pisatel [Academician E.A. Buketov — scientist and writer]. *Vestnik vysshei shkoly Kazakhstana — Bulletin of Higher School of Kazakhstan*, 4, 90–94 [in Russian].
- 3 (2020). Den rozhdeniia Evneia Buketova: fakty ob uchenom [Evney Buketov's birthday: facts about the scientist]. *Novoe Televidenie — New Television*, March 23. Retrieved from <https://novoetv.kz/den-rozhdeniya-evneya-buketova-fakty-ob-uchenom/> [in Russian].
- 4 Kubeev, E. (2014). V blagodarnoi pamiati khrania [Keeping in grateful memory]. *Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda*, September 20, 166/167, 4 [in Russian].
- 5 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1484. — Op. 1. — D. 98 [in Russian].
- 6 Frizman, L.G. (2002). Vozmutitel spokoistviia. Kniga O. Suleimenova «Az i Ya» pod ognem ideologicheskoi kritiki [Disturber of the peace. O. Suleimenov's book "Az i Ya" under fire of ideological criticism]. *Novoe literaturnoe obozrenie — New Literary Review*, 55, 385–390 [in Russian].
- 7 Dzhusupov, M. (2020). «Az i Ya» Olzhasa Suleimenova (gen nepovinoventsi i gen spravedlivosti) [“Az i Ya” by Olzhas Suleimenov (the gene of disobedience and the gene of justice)]. *Ўzbekistonda khorizhiy tillar — Foreign Languages in Uzbekistan*, 1 (30), 219–236 [in Russian].
- 8 Dildiaev, B. (2016). Postigaia Olzhasa [Understanding Olzhas]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstanskaia pravda*. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/postigaya-olzhasa-hg/> [in Russian].
- 9 Zhandauletov, V. (2025). Tiurkoslavisticheskii fenomen [The Turkoslavic phenomenon]. *Mysl — Thought*. Retrieved from <https://mysl.kazgazeta.kz/news/16415> [in Russian].
- 10 V Karagandinskoi oblasti otmetili 100-letie Evneia Buketova [The 100th anniversary of Evney Buketov was celebrated in the Karaganda region]. Karaganda Online (informatsionnyj portal eKaraganda). (2025, September 26). *ekaraganda.kz*. Retrieved from https://ekaraganda.kz/?id=160069&mod=news_read [in Russian].
- 11 100-letie akademika Evneia Buketova otmetili v SShA [The 100th anniversary of Academician Evney Buketov was celebrated in the USA]. (2025, March 28). *24kz*. Retrieved from <https://24.kz/ru/news/in-the-world/701796-100-letie-akademika-evneya-buketova-otmetili-v-ssha> [in Russian].
- 12 Natsionalnyi Bank vypuskaet v obrashchenie kolleksiionnye monety E. BÓKETOV. 100 JYL [The National Bank issues collectible coins E. BÓKETOV. 100 JYL]. (n.d.). Ofitsialnyi sait Natsionalnogo Banka Respubliki Kazakhstan — Official website of the National Bank of the Republic of Kazakhstan. *nationalbank.kz.ru*. Retrieved from <https://nationalbank.kz/ru/news/press-relizy/17915> [in Russian].
- 13 Omarova, A. Gost iz budushchego. Knige «Az i Ya» ispolnilos polveka [A guest from the future. The book “Az i Ya” turned fifty]. *Check Point*, 2025, May 29. *check-point.kz*. Retrieved from <https://check-point.kz/publication?id=5783> [in Russian].

Сведение об авторах

Жумашев Рымбек — доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории Карагандинского исследовательского университета им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0004-9806-3997>

Мейрамбеков Аслан — PhD, ассистент профессора кафедры археологии этнологии и отечественной истории Карагандинского исследовательского университета им. Академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5240-6446>

Information about the authors

Zhumashev Rymbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archeology, Ethnology and National History, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0004-9806-3997>

Meirambekov Aslan — PhD, Assistant Professor, Department of Archaeology, Ethnology and National History, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-5240-6446>

Е.Е. Ибраев^{ID*}, Д.М. Легкий^{ID}, Ж.А. Шаукенов^{ID}

Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы. Костанай, Казахстан
(E-mail erden-ibraev@mail.ru; legk_d@mail.ru; shaukenov-zhange@mail.ru)

Полицейский надзор за деятельностью казахской интеллигенции и народного меценатства в сфере издательства (1913–1917 гг.)

В данной статье рассматривается полицейский надзор за деятельностью оренбургского издательского товарищества «Азамат», сформированного представителями казахской национальной интеллигенции под руководством А. Байтұрсынова и М. Дулатова. Это объединение создало устойчивую систему добровольных народных пожертвований, которые способствовали воплощению в жизнь идеологических установок движения «Алаш», особенно активно проявившихся в период Первой мировой войны и в преддверии Февральской революции 1917 года в Российской империи. Данное обстоятельство не могло не вызвать обеспокоенность царских надзорных органов, поскольку меценатство в степи спасало казахскую печать от разорения вследствие штрафов и санкций. Впервые в научный оборот вводятся архивные материалы из канцелярии Оренбургского губернатора, содержащие сведения о мерах полицейского надзора за А. Байтұрсыновым, М. Дулатовым и А. Букейхановым, а также демонстрирующие способы противодействия со стороны царской администрации деятельности товарищества «Азамат», основной задачей которого было обеспечение финансовой поддержки газеты «Қазақ». Полицейский надзор над товариществом «Азамат» включал не только контроль за публикациями и содержанием печатных материалов, но и мониторинг источников финансирования, подписчиков, корреспонденции, личных связей редакторов и меценатов. Такая система наблюдения отражала стремление имперской администрации предотвратить превращение печати в инструмент национальной консолидации. Изучение документов надзорных органов позволяет сделать вывод, что политика царской администрации в отношении издательских товариществ имела репрессивно-профилактический характер, направленный на сдерживание роста национального самосознания. Особое внимание уделяется участию состоятельных казахов в поддержке легального периодического издания, что позволило редакции осуществлять выпуск газеты на казахском языке с 1913 года до Февральской революции 1917 года.

Ключевые слова: «Алаш», издательство, Казахстан, меценатство, общественное движение, Оренбург, Первая мировая война, периодическая печать, революция, полиция, Российская империя.

Введение

В начале XX века на территории Российской империи началось новое просветительское движение с ярко выраженной национальной направленностью. Это движение стало основой для формирования идеи казахской автономии «Алаш». Характерной чертой было то, что лидеры реформаторов обращались с предложениями не столько к российской власти, сколько к казахскому народу [1; 272–276, 273]. То есть деятели казахского национального движения (в первую очередь лидеры «Алаш» — А. Байтұрсынов, А. Бокейханов, М. Дулатов и др.) изменили направление политического и просветительского диалога. Если в XIX веке основное внимание казахских просветителей было направлено на поиск поддержки у царской администрации, прошения, реформы через бюрократические каналы, то в начале XX века акцент сместился: лидеры новой формации осознали, что главным источником изменений должен стать сам народ, его сознание, образование и политическая активность. Казахстанские исследователи подтверждают, что «в период двух революций в России определенная часть казахской интеллигенции избрала методом воздействия духовное обновление общества» [2]. Идеологические цели движения перекликались с джадидизмом, идеи которого получили широкое распространение в мусульманских районах империи. Все это происходило в условиях перехода от традиционного общества к современности, имевшего региональные и этносоциальные особенности [3; 63].

По наблюдениям современных историков, мусульманское население Степного генерал-губернаторства систематически проверялось на предмет причастности к идеям панисламизма, пантюркизма, а также симпатий к Турции как к центру халифата [4; 184]. Эти меры были оправданы, поскольку отдельные представители казахской духовной элиты действительно склонялись к построе-

* Автор-корреспондент. E-mail erden-ibraev@mail.ru

нию исламского государства. В частности, ярким примером служит деятель Букеевской Орды Гумар Карашев — кадий, писатель, поэт [5; 114–116]. Подобные явления наблюдались и в других регионах Степного края. Российскими историками формулируется вывод, что в начале XX века в Российской империи реализация политики аккультурации средствами просвещения, в том числе на базе оформления национальной казахской идентичности, повлекла за собой сложный процесс реформатирования государства, в итоге чего империя, сама того не желая, породила своих «могильщиков» [6; 106, 114].

Историография вопроса. Казахстанские историки акцентируют внимание на формах полицейского надзора за распространением ислама в Туркестанском крае, что отражено в служебных документах, инструкциях и циркулях департамента полиции [7; 63–73]. Газета «Қазақ» и её редакция подвергались штрафам и судебным преследованиям. Вся деятельность казахской интеллигенции находилась под контролем: велось слежение, агентурные сведения направлялись в жандармерию, формировались особые дела [8; 27–32].

Существование общественного объединения — издательского товарищества «Азамат», активно участвовавшего в выпуске газеты «Қазақ», зафиксировано как в академических трудах, так и в интернет-источниках [9–10]. Несмотря на значительное количество исследований, посвящённых редакторам газеты и лидерам движения «Алаш», деятельность самого товарищества «Азамат», основанного А. Байтурсиновым и М. Дулатовым, остаётся слабо изученной. Цель данной статьи — осветить, какие именно действия и поступки казахского народного меценатства вызывали тревогу у царской жандармерии и какие меры по недопущению дальнейшего расширения деятельности товарищества «Азамат» предпринимались со стороны колониальной администрации.

В казахстанской академической науке преобладает мнение, что власть на протяжении всего колониального периода относилась к национальной интеллигенции с высокомерием и недоверием, а в случае политического инакомыслия прибегала к репрессивным мерам [11]. Эта политика непосредственно отразилась на издательском товариществе «Азамат» и газете «Қазақ», действовавших в Оренбурге.

Материалы и методы

Исследование основано на анализе архивных источников, отражающих деятельность оренбургского издательского товарищества и его взаимодействие с органами царской администрации в 1913–1917 годах. Основной корпус документов составили материалы из фонда канцелярии Оренбургского губернатора, хранящиеся в региональных архивах, где зафиксированы сведения о полицейском надзоре за представителями казахской интеллигенции — А. Байтурсиновым, М. Дулатовым и А. Букейхановым. Эти источники позволили проследить динамику административного давления, реакцию властей на активизацию национальной печати и степень контроля за деятельностью казахских издательских инициатив.

Архивные документы подтверждают факт полицейского надзора, дают прямые доказательства того, что деятельность оренбургского издательского товарищества и редакции газеты «Қазақ» находилась под систематическим наблюдением. Из текстов видно, что за А. Байтурсиновым, М. Дулатовым и А. Букейхановым велось агентурное слежение, фиксировались их поездки, встречи, переписка и издательская активность. Это документально подтверждает тезис статьи о тотальном контроле со стороны царской администрации. Из содержания документов ясно, что чиновники и полицейские воспринимали лидеров «Алаш» как политически неблагонадёжных лиц, а их издательскую деятельность — как потенциально опасную для государственного порядка. Это помогает понять имперскую идеологию того времени: любое проявление национальной инициативы приравнивалось к политическому радикализму. Также документы показывают, что надзор включал не только слежку за редакторами, но и анализ содержания газетных публикаций, оценку их «настроений» и воздействия на общество. Таким образом, можно проследить, как именно работала цензурная и полицейская система: от сбора информации — до принятия административных мер. Косвенно документы свидетельствуют, что, несмотря на надзор, издательская деятельность не прекращалась. Если власти регулярно докладывали о газете «Қазақ» и её редакторах, значит, издание имело широкое распространение и реальное влияние. Это подтверждает устойчивость и значимость движения «Алаш» в общественной жизни казахов. Применённые архивные источники позволяют восполнить фактические пробелы в истории издательского товарищества «Азамат»: конкретные даты и фамилии чиновников, формы надзора, аргументацию властей, отношение полиции к казахской печати.

Кроме архивных источников, использовались публикации в газете «Қазақ», а также другие печатные издания начала XX века, позволившие реконструировать общественно-политические настроения казахской интеллигенции и отношение общества к вопросам национального просвещения.

Методологическая основа исследования включает принципы историзма, системности, сравнительно-аналитический и проблемно-хронологический методы. Принцип историзма обеспечил рассмотрение деятельности товарищества в контексте социально-политических процессов в Казахстане и Российской империи начала XX века. Системный подход позволил выявить взаимосвязь между экономическими, культурными и политическими факторами, определившими развитие издательской инициативы. Сравнительно-аналитический метод применялся при сопоставлении политики царских властей в отношении казахской и других национальных печатей.

При работе с архивными материалами применялись методы исторической критики источников — внешней (определение подлинности, датировки, авторства и происхождения документов) и внутренней (анализ содержания, терминологии и контекста). Особое внимание уделялось атрибуции документов, верификации фактов и сопоставлению данных из различных фондов.

Использование указанных методов позволило комплексно осветить проблему и показать, что издательское товарищество стало важным звеном в формировании национальной прессы и самоидентичности казахского общества в предреволюционный период.

Результаты

В промежутке между революцией 1905–1907 гг. и Февральской революцией 1917 г. в Туркестанском крае вокруг редакций мусульманских изданий возникли общественно-политические кружки и общества взаимопомощи («Умид», «Баракат», «Гайрат», «Таракки-Парвар»), находившиеся под пристальным наблюдением полиции [12; 55]. Аналогичная ситуация наблюдалась и в Степном крае. Архивное письмо от 9 января 1910 года свидетельствует, что местные власти держали под контролем любые изменения в деятельности мусульманских благотворительных организаций. В нём, в частности, указывалось на необходимость срочного изыятия устаревшего устава и замены его новым [13].

При создании газеты «Қазақ» в 1913 г., а также при основании просветительского и благотворительного товарищества «Азамат», учредители учитывали подобные обстоятельства. Их намерения нашли отражение в официальном документе — «Договор издательского товарищества “Азамат” в Оренбурге» [14; 27]. В договоре, подписанном А. Байтурсиновым и М. Дулатовым, указывались цели организации, структура, условия участия, управление имуществом и порядок получения прибыли.

Договор также включал положения о правах вкладчиков, размере паевых взносов (100 рублей), распределении прибыли и механизме управления. Подчеркивалась демократичность процедур: каждое собрание пайщиков имело один голос на участника, независимо от количества паев. При равенстве голосов решающим считалось мнение председателя собрания.

Создатели товарищества не предполагали, что устав попадёт в поле зрения царской полиции. Дело, заведённое против редакции газеты «Қазақ», раскрывает масштаб и методы слежки, а также репрессивные действия в отношении товарищества «Азамат». Особый интерес у полиции вызвал сам договор, который фигурирует в архивных материалах, как основной документ.

Товарищество «Азамат» стало инструментом, позволившим лидерам движения «Алаш» обеспечить стабильную работу газеты «Қазақ» даже в условиях финансовых трудностей и давления со стороны властей. В 1915 году редакция обратилась к обществу с просьбой о материальной поддержке, подчёркивая важность газеты и отсутствие у редакторов возможности заниматься ею на постоянной основе без соответствующего финансирования [15].

Создатели газеты, осознавая недостаток щедрых меценатов, сделали ставку на сознательных граждан, готовых внести свой вклад. Они подчёркивали, что главной целью товарищества «Азамат» является издание национальной прессы, особенно газеты «Қазақ», а также выпуск учебной литературы для казахских школ.

Газета «Қазақ» занимала позицию национально-просветительского и общественно-политического издания, отражавшего интересы казахского общества в условиях имперской политики. Основные темы публикаций включали: вопросы образования и необходимости национальной школы; реформу землепользования и защиту земельных прав казахов; развитие сельского хозяйства и кооперации; сохранение казахского языка, традиций и духовной культуры; политическое самоопределение, участие в Государственной думе; поддержку идеи автономии и движения «Алаш».

Газета «Қазақ» не являлась строго пантюркистским или панисламистским изданием в узком смысле. Её идеологию правильнее определить как национально-демократическую с элементами культурного тюркизма и умеренного исламского модернизма. Лидеры газеты видели в тюркском и исламском единстве не средство политической борьбы, а культурно-духовную общность, которая могла способствовать просвещению и модернизации казахского общества. Основное внимание уделялось национальной консолидации казахов, а не объединению всех тюрков под единой политической властью.

Каковы же были причины преследования и надзора?

Газета выдвигала идеи самоуправления и национальной автономии, что воспринималось имперской администрацией как политическая угроза. Статьи критиковали политику переселенческого управления и земельные реформы, защищая интересы кочевого населения, публикации по вопросам языка и образования подчеркивали отдельность и самобытность казахской нации, что противоречило политике русификации. В целом газета имела широкий общественный резонанс и фактически стала платформой для национальной мобилизации — именно это сделало её объектом постоянного полицейского надзора и временных приостановок.

Известные случаи закрытия и приостановки: Первая приостановка — 1914 год. После публикаций, касающихся мобилизации мусульман на военную службу и критики политики властей, газета была на короткое время закрыта. Причина — «распространение вредных настроений среди инородческого населения». Выпуск возобновился после внесения крупного денежного залога и официальных разъяснений редакции. Вторая приостановка — 1916 год.

На фоне восстания 1916 года (июльское восстание казахов против реквизиции на тыловые работы) «Қазақ» снова попала под строгий надзор. После публикаций о положении народа и критики насильственной мобилизации царские власти временно приостановили издание. Некоторые номера были конфискованы, а редакция подвергалась обыскам. Третья приостановка — начало 1917 года. Непосредственно перед Февральской революцией выпуск газеты был снова временно прекращён по распоряжению оренбургского губернатора из-за «политически подозрительных материалов». Издание возобновилось только после смены власти — уже в условиях Временного правительства [9]. Газета окончательно прекратила существование в сентябре 1918 года, когда в Оренбурге установилась советская власть, а редакторы (Байтурсинов, Дулатов и др.) были вынуждены покинуть город [11].

Финансовые трудности и цензура стали основными причинами закрытия другого издания — журнала «Айқап» в 1915 году. В этой связи товарищество «Азамат» предложило установить членский взнос в 100 рублей. Издание рассчитывало на поддержку состоятельных казахов. Эта инициатива частично увенчалась успехом. «Айқап» — первый казахский общественно-литературный и просветительский журнал. Его материалы охватывали: вопросы образования и культурного развития казахов; социальные проблемы — положение женщин, брак, семья, общественная мораль; земельные отношения и экономическое развитие; литературные произведения, публицистику и переводы; религиозные и нравственные вопросы.

Идеология журнала носила умеренно реформаторский, исламско-просветительский характер, близкий к джадидизму. «Айқап» выступал за обновление мусульманской школы (мектебе), реформу образования, распространение светских знаний. При этом журнал сохранял уважительное отношение к исламу, рассматривая его как духовную основу казахского общества, но без радикального панисламизма. По сравнению с газетой «Қазақ», «Айқап» был более лояльным к имперской власти, стремясь к эволюционным реформам, а не к политической автономии. Тем не менее, существовали факты временных запретов и закрытия. Хотя «Айқап» не был открыто оппозиционным, он распространял идеи просвещения, самоорганизации и национального пробуждения, что само по себе вызывало настороженность властей. В статьях содержалась косвенная критика переселенческой политики и бюрократического произвола на местах. Распространение журнала среди мусульманских народов степи воспринималось как фактор роста политической активности и усиления исламской солидарности. И, как отмечалось выше, финансовые трудности и давление цензуры в конечном итоге привели к его закрытию в 1915 году.

Содержание газет «Қазақ» и журнала «Айқап» отражало интеллектуальное пробуждение казахского общества и формирование национального самосознания. «Айқап» представлял первую фазу культурно-просветительского джадидизма, направленную на моральное и образовательное возрож-

дение народа. «Казак» стал вторым, политически зрелым этапом — переходом от культурного самосознания к идее национальной автономии (Алаш).

Именно этот переход — от умеренного реформаторства к активному национально-политическому движению — и стал основной причиной роста полицейского надзора и репрессий. Для имперских властей эти издания были не просто органами печати, а центрами формирования национальной идеологии, способной мобилизовать общество вокруг идеи самостоятельности.

В условиях нарастающего полицейского надзора, особенно после революции 1905–1907 гг., органы МВД стали активно следить за деятельностью мусульманских общественных организаций, читальнями, библиотеками, рассматривая их как возможные источники политического радикализма [4; 185]. В 1916 году усилилось внимание к политической благонадежности общественных деятелей. Документы оренбургского губернатора и полиции содержат многочисленные указания следить за просветительскими обществами, подозреваемыми в противоправительственной деятельности [14].

Просветительское товарищество «Азамат», созданное в 1913 г. казахской интеллигенцией, первоначально позиционировало себя как благотворительная организация, финансирующая газету «Казак». Однако по мере роста влияния издания деятельность товарищества начала восприниматься властями как политическая. Архивные документы оренбургского губернатора фиксируют регулярные донесения о «возможной агитации» среди казахского населения и указывают на необходимость полицейского надзора за А. Байтурсиновым и М. Дулатовым. Подобные записи стали основанием для возбуждения дела о надзоре за членами товарищества. Таким образом, культурно-просветительская инициатива постепенно приобрела для властей оттенок национальной самоорганизации, что и стало причиной репрессивных мер.

Царская администрация также следила за публикациями в прессе. В одном из документов под грифом «Секретно» указывалось: газета «Каспий» сообщила о сборе 1600 рублей в поддержку газеты «Казак». Полицейским поручалось проверить достоверность сведений (см. рис. 1) [14; 53].

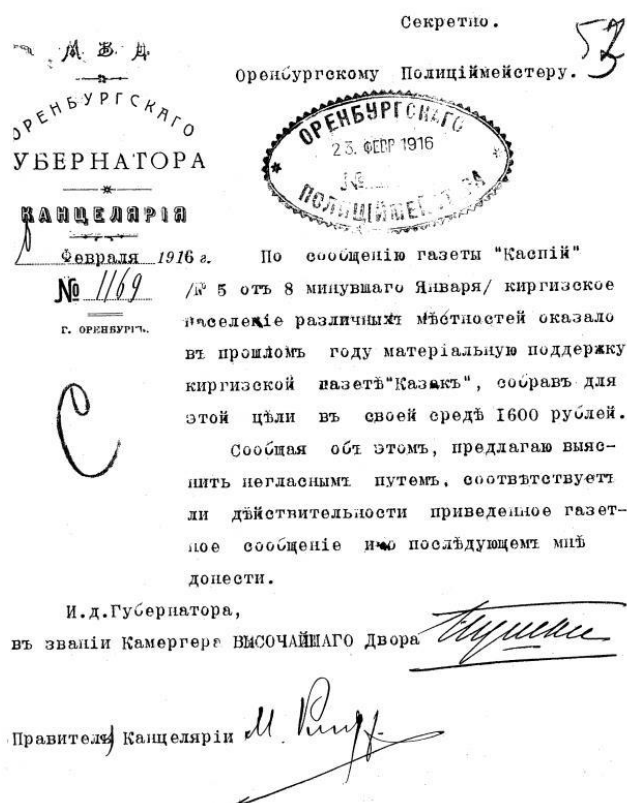

Рисунок 1 — Письмо из канцелярии Оренбургского губернатора за подписью вице-губернатора Л.А. Пушкина Оренбургскому полицеймейстеру (23 февраля 1916 г.). ГАОрО. Ф.10. Оп. 4. Д. 10/17. Л. 53.

Царская охранка постоянно просила финансирование для работы с агентурой. В марте 1916 года помощник пристава предоставил отчёт, в котором говорилось, что редакция «Казак» располагается

по адресу: г. Оренбург, ул. Гришковская, дом Дмитриева, и содержится на средства от издательского товарищества «Азамат». Финансирование осуществлялось через паи и добровольные пожертвования [14; 54].

Так в степи обозначился целый этап меценатской деятельности казахских баев, охватывающий период 1913–1918 годов и ознаменованный активным развитием казахской печати. В этот период представители байства приняли деятельное участие в становлении и расширении казахских периодических изданий, а также в поддержке национальной культуры. Финансовая поддержка с их стороны способствовала изданию казахских газет, в том числе и популяризации среди широкой аудитории газеты «Қазақ», которая за указанный период выпустила 265 номеров.

Казахские баи оказывали значительную материальную помощь не только газете «Қазақ», но и другим изданиям («Айқап», «Абай»), особенно в те моменты, когда издания оказывались под угрозой закрытия вследствие наложенных штрафов. Их поддержка позволяла редакциям преодолевать финансовые трудности и продолжать свою просветительскую деятельность. Об этом свидетельствует публикация, размещённая в одном из номеров газеты «Қазақ» в 1916 г., в которой отмечалась своевременность и важность такой помощи: «Когда “Қазақ” неожиданно понёс чрезвычайные расходы, казахские баи, заметив тяжёлое материальное положение издания, пришли на помощь. Это была особенная и своевременная поддержка. Мы собрали и публикуем имена людей, оказавших эту помощь. От имени Всевышнего мы искренне благодарим тех, кто так поддерживал единственную газету, ставшую глазами и ушами народа. Надеемся, что скоро мирное время вернётся, временные трудности забудутся и наши дела наладятся. Нам было дорого внимание народа — это мы увидели» [16]. В газете сообщались имена благотворителей. Среди них: Есенгул хаджи Маманулы, его супруга Гайнижамал, Танирберген хаджи Турысбекулы, Айтмухамет Турысбекулы, Кожа Ахмет Маманулы, Баймухамет Турысбекулы, Кудайберген Турысбекулы, Егеубек Жиенбайулы и другие. Общая сумма составляла 1274 рубля 40 копеек. Финансовую поддержку оказывали как жители Степного и Туркестанского краёв, так и казахи из Китая и Турции. Газета стала не только национальной, но и межнациональной. Товарищество «Азамат» также финансировало обучение бедной казахской молодёжи в светских и религиозных учебных заведениях.

В начале 1917 года редакция газеты объявила о сборе средств на приобретение собственной типографии. В редакционной статье сообщалось, что в товариществе состоит 106 членов, собравших 10 600 рублей, однако требовалось около 30–40 тысяч. Помощь поступила из разных регионов, включая Китай [9].

Царская администрация опасалась подобных форм активизации мусульман. Меценатство существенно укрепляло казахскую интеллигенцию, ее идеи и формы выражения, формируя, таким образом, финансово независимые общественно-политические структуры. Регулярная денежная поддержка изданий вроде газеты «Қазақ» или журнала «Айқап» означала дальнейшую устойчивую пропаганду идей культурного и политического самоопределения, причем в легальных на те годы формах выражения — публикациях, демонстрациях, митингах. Все это вызывало беспокойство властей правопорядка. К тому же народные пожертвования нарушали монополию царских властей на регулирование общественно-политической жизни и идеологическое влияние. По сути, данные денежные средства, минуя официальные структуры, были альтернативными источниками финансирования инициатив казахской оппозиции.

В январе 1917 года охранка докладывала о деструктивной пропаганде общества «Таракки-Парвар» [17; 28]. В Степном крае были схожие опасения в отношении газеты «Қазақ».

Органы власти действовали согласованно. Например, Омское жандармское управление запрашивало у губернатора Акмолинской области сведения о всех действующих мусульманских организациях [4; 186]. МВД собирало информацию о составе правлений, уставах и направлениях деятельности подобных обществ.

Идентичные подозрения у администрации края вызывала и просветительская и благотворительная деятельность товарищества «Азамат», направленная на сбор народных пожертвований для издания газеты «Қазақ». Финансовая самостоятельность и идеологическая консолидация вокруг издания воспринимались администрацией как проявление скрытого политического движения. Именно это обстоятельство стало поводом для установления систематического полицейского надзора за А. Байтурсиновым, М. Дулатовым и А. Букейхановым.

Протокол помощника пристава Оренбурга для Оренбургского полицеймейстера, датированный 8 марта 1916 г., докладывает о пребывании А. Байтурсинова и других представителей казахской

интеллигенции в Оренбурге, об их общественной активности и связи с редакцией газеты «Қазақ». Упоминаются также их контакты с местными чиновниками, распространение изданий среди населения и влияние на общественное мнение.

Основная цель документа — информировать вышестоящие органы о настроениях и действиях казахских общественных деятелей, которые рассматривались как политически неблагонадёжные. Текст демонстрирует системный характер жандармского надзора за деятелями национального движения. Сведения о передвижениях, контактах и общественной деятельности указывают, что за лидерами «Алаш» велось постоянное наблюдение. Тон документа — настороженно-бюрократический. Байтурсинов и его единомышленники рассматриваются как лица, способные влиять на общественные настроения в степи и формировать «нежелательные» взгляды среди населения. Это подтверждает, что казахская пресса воспринималась администрацией не просто как культурное явление, а как потенциально политический инструмент.

В преддверии Февральской революции 1917 года действия полиции в Оренбургской губернии отличались жёсткостью. Политический сыск и местная полиция активно сотрудничали. Среди руководителей назывались М.Г. Волженцев (полицмейстер), П.С. Архипов (помощник), Н.Л. Феер-Потаки (начальник сыскного отделения), а также генерал-лейтенант Г.П. Бабищ (жандармерия) [18].

Сохранился рапорт от 20 августа 1916 года, в котором сообщалось о расследовании деятельности редакторов газеты «Қазақ» и товарищества «Азамат». Полицейские не нашли прямых доказательств антиправительственной деятельности, но фиксировали публикации, трактуемые как потенциально враждебные.

Что касается М. Дулатова, то наблюдение за его квартирой не дало результатов, как и обыск, в ходе которого были изъяты письма с разъяснениями правительственных положений о призыве [19]. В то же время в отношении А. Букейханова отмечалось его участие в кадетской партии и контакты с эсерами в Самаре.

Особое внимание охранка уделяла деятельности лидеров «Алаш» в период восстания 1916 года. В августе того же года директор департамента полиции направил запрос губернатору М.С. Тюлину с просьбой установить наблюдение за Байтурсиновым, Дулатовым и Букейхановым (см. рис. 2) [19].

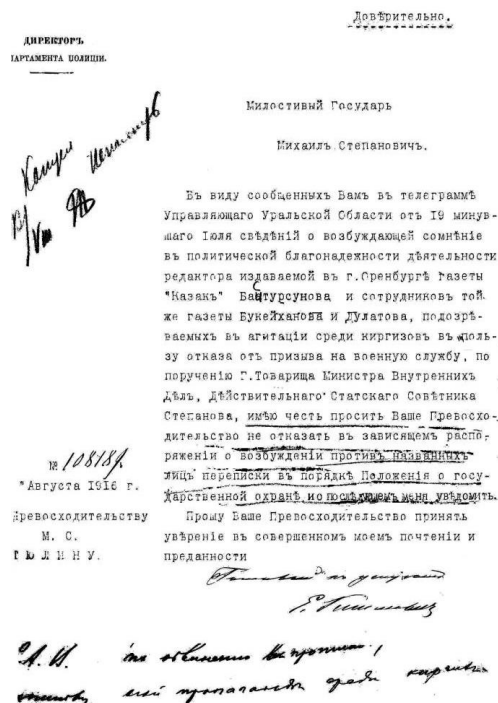

Рисунок 2. — Письмо Оренбургского директора департамента полиции к Оренбургскому губернатору М.С. Тюлину (август 1916 г.). ГАОРО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л.1.

Газета «Қазақ» находилась в числе изданий на татарском и киргизском языках, за которыми велось наблюдение. Начальник Омского жандармского управления генерал-майор А.П. Орлов требовал

отслеживать подписчиков и корреспондентов мусульманских газет, включая тех, кто сотрудничал с редакцией в Оренбурге [4; 185].

Докладная записка, адресованная высокопоставленному чиновнику — оренбургскому губернатору Михаилу Степановичу Тюлину, датируется августом 1916 года и исходит от директора департамента гражданской полиции Оренбурга. Ее содержание: отражает обеспокоенность центральных властей активностью казахской интеллигенции и лично А. Байтурсынова, редактора газеты «Казак». В тексте отмечается, что деятельность Байтурсынова и его соратников воспринимается как политически неблагонадежная, поскольку она оказывает влияние на «национальные элементы» и формирует в обществе «нежелательные настроения». В письме говорится о необходимости усилить наблюдение за редакцией издания и сообщается, что в Уральской области фиксируются факты «возбуждения сомнений в политической благонадежности». Подозрения касались и их возможной агитации против воинского призыва среди киргизского населения.

Данный документ служит доказательной базой для утверждения о наличии целенаправленного полицейского надзора над деятельностью товарищества, подтверждает тесную взаимосвязь между цензурными ограничениями и национальной журналистикой в казахском обществе. Также письмо позволяет проследить механизмы имперского контроля и бюрократическую реакцию на активность казахской интеллигенции. Документ является важным дополнительным источником к предыдущему протоколу помощника пристава Оренбурга. В совокупности они демонстрируют вертикаль контроля — от регионального уровня до центрального ведомства. Если первый документ показывает механизм реализации надзора на местах, то этот отражает реакцию центра.

Оба представленных документа — протокол помощника пристава и письмо оренбургскому губернатору — являются яркими свидетельствами политики тотального административного контроля и полицейского надзора, проводимой царскими властями в отношении представителей казахской национальной интеллигенции.

В совокупности они отражают двухуровневую систему наблюдения:

- центральный аппарат (Министерство внутренних дел) формулировал общую линию на контроль за «неблагонадежными элементами» в лице редакторов и меценатов казахской печати;
- региональные структуры (жандармские управления) реализовывали эту политику на местах, фиксируя передвижения, связи и общественную активность А. Байтурсынова, М. Дулатова и их соратников.

Документы демонстрируют, что деятельность оренбургского издательского товарищества и редакции газеты «Казак» рассматривалась правительством не как культурно-просветительская, а как потенциально политическая и оппозиционная, способная влиять на национальное самосознание и формировать общественное мнение в степи. Важным выводом является то, что даже при постоянном наблюдении, угрозах санкций и цензурных ограничениях, казахская интеллигенция проявляла высокую степень самоорганизации и стойкости, обеспечивая функционирование национальной печати и сохранение идей движения «Алаш».

Таким образом, представленные документы не только подтверждают факт существования полицейского надзора, но и иллюстрируют противоречие между имперской политикой подавления и процессами национального пробуждения, которые в этот период достигли особой интенсивности. Их анализ позволяет сделать вывод, что издательская и просветительская деятельность в Оренбурге стала одним из ключевых факторов консолидации казахской интеллигенции и формирования предпосылок для политической модернизации казахского общества.

Обсуждение

Рассмотрение деятельности оренбургского издательского товарищества позволяет по-новому оценить роль казахской национальной интеллигенции в формировании общественно-политической мысли и национальной печати в начале XX века. Особое значение имеет то, что товарищество функционировало в сложных политических условиях — в период усилившегося полицейского контроля, цензурных ограничений и этнополитического неравенства в Российской империи. Несмотря на давление властей, деятельность товарищества демонстрировала высокий уровень самоорганизации и солидарности казахской интеллигенции.

Созданная участниками система добровольных пожертвований выступала не только средством материальной поддержки газеты «Казак», но и своеобразным проявлением гражданской активности и национального самосознания. Меценатство в казахской степи в этот период приобрело общественно-

политическое значение, став формой пассивного сопротивления административным запретам. Таким образом, финансовая независимость национальной печати способствовала сохранению идейного направления, определённого лидерами движения «Алаш».

Анализ архивных материалов подтверждает, что царская администрация рассматривала деятельность товарищества как потенциальную угрозу стабильности в регионе. Полицейские донесения и отчёты чиновников фиксируют настороженное отношение к усилиям казахской интеллигенции в сфере печати, что отражало общую тенденцию имперской политики по ограничению национальных инициатив. В то же время материалы показывают, что, несмотря на постоянный надзор и административное давление, издательская работа не прекращалась, а наоборот, укреплялась за счёт широкой общественной поддержки.

Выводы нашей статьи о деятельности оренбургского издательского товарищества и полицейском надзоре, установленном над лидерами движения «Алаш», находят отражение и в ряде источников, представленных современными исследователями и публикациями. Анализ источников позволяет прояснить, каким образом сопутствующие процессы — просветительская деятельность, благотворительность и формирование меценатской среды — коррелируют с контекстом давления со стороны властей.

Так, публикация Аккулы, посвящённая степным баям-меценатам и их роли в поддержке образования и культуры [9-10], подчёркивает значимость финансовой и моральной поддержки культуры, школ и национального самосознания накануне Первой мировой войны. Согласно этому материалу, баи не только финансировали школы и стипендии, но и поддерживали литературные инициативы, распространяли знания среди казахской молодёжи, а также оказывали помощь деятелям национального движения в сложные периоды, включая случаи арестов и штрафов лидеров «Алаш». Эти данные подтверждают наш вывод о том, что система добровольных пожертвований и меценатства формировала не только культурно-просветительскую базу, но и социальный резерв для устойчивости издательской деятельности, что привлекало внимание надзорных органов.

Статья А. Абишевой [16] также предлагает детальный образ степной элиты, демонстрируя, что купцы и состоявшиеся представители казахского общества воспринимались не только как экономические субъекты, но и как социальные инвесторы в образование и печать. Этот взгляд усиливает аргументацию нашей работы о том, что меценатская поддержка стала важным фактором общественного строительства, который, наряду с идеями автономии, вызывал беспокойство имперских властей.

Материал, посвящённый практике политического сыска и оценке информации о мусульманах Степного края [4], показывает, что имперские чиновники активно собирали сведения о религиозных и этнокультурных аспектах жизни коренных народов, включая казахское сообщество, в том числе через мониторинг прессы и общественной активности. Это позволяет соотнести наш вывод о том, что надзор был направлен не только на непосредственно политическую деятельность, но и на более широкие культурно-религиозные процессы. Таким образом, деятельность печати рассматривалась как часть более широкой «мусульманской проблемы», которую централизации власти стремилась контролировать.

Выводы настоящей статьи коррелируются с положениями, представленными в исследовании [7], где полицейский надзор рассматривается как системный механизм контроля над умонастроениями коренного населения и сохранением памяти о собственной независимости. Если в указанной работе объектами наблюдения выступают религиозные институты, система мусульманского образования и идеологические установки местного общества, то в нашем исследовании аналогичную функцию выполняли издательские организации и национальная печать, прежде всего газета «Қазақ». В обоих случаях надзор был направлен не столько на пресечение конкретных правонарушений, сколько на ограничение каналов формирования национального самосознания и альтернативного общественного дискурса. Тем самым деятельность издательских товариществ вписывается в общую стратегию имперской власти, ориентированную на предупреждение роста национальных идей и нейтрализацию интеллектуальных центров, способных консолидировать казахское общество в начале XX века. В совокупности эти источники позволяют не только подтвердить базовые положения нашего исследования о роли просветительской и меценатской деятельности, но и укрепляют интерпретацию причин, по которым казахские издательские инициативы оказались под полицейским контролем. Просветительские проекты, спонсируемые степными меценатами, действительно усиливали национальное самосознание и были воспринимаемы как потенциальная основа для политической мобилизации, что, в свою очередь, способствовало реактивным мерам власти.

Российские исследователи отмечают, что политика царизма, основанная на триаде «самодержавие, православие, народность», уже к началу XX века показала свою неэффективность, особенно на национальных окраинах, включая Туркестан [20]. Тем не менее, документы не дают оснований расценивать деятельность мусульманских обществ как антигосударственную [4]. Лидеры «Алаш» с помощью созданной системы народного меценатства стремились действовать легально и конструктивно.

В том числе благодаря устойчивой финансовой поддержке через товарищество «Азамат» газета «Қазақ» стала рупором движения «Алаш». Уже в 1913 году в её названии появилось слово «казах», символизирующее осознание национальной идентичности. Если первоначально дискурс носил общероссийский и даже международный характер, то позже он приобрёл локальную, этноцентричную направленность [3; 63]. В целом учреждение газеты стало возможным благодаря инициативе А. Байтурсынова и М. Дулатова, основавших товарищество «Азамат» в Оренбурге. В современной исторической науке справедливо указывается, что к началу 1917 года в стране наблюдался кризис власти и оппозиции. Правительство оказалось парализованным, а оппозиция радикализировалась [21; 56].

Лидеры товарищества «Азамат» и редакторы газеты «Қазақ» придерживались легальных методов, стараясь избегать радикализма. Однако даже такая осторожная позиция не спасала их от репрессий, включая аресты, высылки и штрафы. Несмотря на это, стратегия легальной борьбы, избранная лидерами «Алаш», в конечном счете, оказалась оправданной.

Выводы

Анализ архивных материалов подтверждает, что в 1913–1917 годах деятельность оренбургского издательского товарищества и связанных с ним печатных органов, прежде всего газеты «Қазақ», находилась под постоянным и многоуровневым полицейским надзором. Надзор осуществлялся как центральными ведомствами (Министерством внутренних дел и Департаментом полиции), так и региональными структурами — Оренбургским жандармским управлением и канцелярией губернатора.

Царские власти рассматривали издательские инициативы казахской интеллигенции не как проявление культурного и просветительского движения, а как потенциальную угрозу политической стабильности в регионе. Поэтому деятельность А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Букейханова и их единомышленников систематически фиксировалась в жандармских донесениях, докладных и агентурных сообщениях.

Полицейский надзор над товариществом «Азамат» включал не только контроль за публикациями и содержанием печатных материалов, но и мониторинг источников финансирования, подписчиков, корреспонденции, личных связей редакторов и меценатов. Такая система наблюдения отражала стремление имперской администрации предотвратить превращение печати в инструмент национальной консолидации.

Несмотря на административные ограничения, штрафы и постоянное давление со стороны надзорных органов, издательское товарищество сумело сохранить устойчивую структуру, наладить систему добровольных пожертвований и обеспечить выпуск газеты «Қазақ». Это свидетельствует о высоком уровне организационной зрелости казахской интеллигенции и её способности действовать в рамках законных форм, не отказываясь от национально-просветительских задач.

Полицейский надзор, по сути, сыграл парадоксальную роль: он не смог подавить издательскую инициативу, но, напротив, способствовал осознанию общих интересов и укреплению идейного единства сторонников движения «Алаш». Под постоянным давлением властей формировались новые формы самоорганизации и взаимопомощи, что стало важным этапом в развитии общественно-политической культуры казахского общества.

В целом, изучение документов надзорных органов позволяет сделать вывод, что политика царской администрации в отношении издательских товариществ имела репрессивно-профилактический характер, направленный на сдерживание роста национального самосознания. Тем не менее, деятельность товарищества «Азамат» и газеты «Қазақ» стала одним из наиболее значимых примеров сопротивления административному контролю и символом становления казахской общественной мысли начала XX века.

Список литературы

- 1 Абашин С.Н. Центральноазиатская интеллигенция и национальное самосознание / С.Н. Абашин // Центральная Азия в составе Российской империи. — М., 2008. — С. 272–276.
- 2 Кашкимбаев А. Казахская интеллигенция в условиях революций 1917 г. [Электронный ресурс] / А. Кашкимбаев. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/4109/>
- 3 Аманжолова Д.А. Казахский автономизм в 1918 году: конкуренция проектов и динамика альянсов / Д.А. Аманжолова // Российская история. — 2021. — № 1. — С. 63–78.
- 4 Христофоров В.С. Политический сыск и «мусульманский вопрос» начала XX в.: сбор и оценка информации о мусульманах Степного края / В.С. Христофоров // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». — 2018. — № 3 (19). — С. 183–190.
- 5 Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция 1917–1918 / С.М. Исхаков. — М., 2004. — 600 с.
- 6 Любичанковский С.В. Формирование казахской интеллигенции в учебных заведениях Оренбургского края: ответ на вызовы пореформенной модернизации / С.В. Любичанковский // Уральский исторический вестник. — 2021. — № 4. — С. 106–114.
- 7 Рустемов С.К. Надзор за распространением мусульманства в Туркестанском крае / С.К. Рустемов, М.А. Шашаева // Отан тарихы. — 2021. — № 1. — С. 63–73.
- 8 Касенов Е.Б. Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш / Е.Б. Касенов // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2014. — № 2. — С. 27–32.
- 9 Аккулы Султан Хан. Газета «ҚАЗАҚ» — первая, национальная [Электронный ресурс] / Султан Хан Аккулы. — Режим доступа: https://exclusive.kz/expertiza-kulturnaya_sreda-113533/
- 10 Аккулы Султан Хан. Баи-меценаты и их роль в национальном возрождении казахов [Электронный ресурс] / Султан Хан Аккулы. — Режим доступа: <https://zebra.today/i/345>
- 11 Абжанов Х. Казахская национальная интеллигенция начала XX века: формирование, позиция, миссия (главы из книги) [Электронный ресурс] / Х. Абжанов. — Режим доступа: <https://iie.kz/?p=796&lang=ru>
- 12 Валиханова Н.С. Национальные движения и партии Средней Азии: историография / Н.С. Валиханова. — М., — 2000. — 202 с.
- 13 Государственный архив Оренбургской области (далее — ГАОрО). — Ф. 10. Канцелярия Оренбургского губернатора. — Оп. 4. — Д. 397. — Л. 144.
- 14 ГАОрО. — Ф. 10. — Оп. 4. — Д. 10/17. — Л. 27–54.
- 15 Газету «Қазақ» создала степная элита. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adyrna.kz/post/10234>
- 16 Абишева А. Степные меценаты: какими были настоящие баи [Электронный ресурс] / А. Абишева. — Режим доступа: <https://www.caravan.kz/news/stepnye-mecenaty-kakimi-byli-nastoyashhie-bai-811157/>
- 17 Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Р.М. Абдуллаев. — Ташкент, 1998.
- 18 220 лет со дня образования полиции в Оренбуржье. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://261.56.mvd.rf/news/item/12930465/>
- 19 ГАОрО. — Ф. 10. — Оп. 2. — Д. 242. — Л. 1–5.
- 20 Котюкова Т.В. Окраина на особом положении... Туркестан в преддверии драмы / Т.В. Котюкова. — М., 2016.
- 21 Гайда Ф.А. Правительство и оппозиция в России накануне февраля 1917 г.: к вопросу о возможности диалога / Ф.А. Гайда // Труды по русистике. — 2018. — № 7. — С. 48–56.

Е.Е. Ибраев, Д.М. Легкий, Ж.А. Шаукенов

Қазақ зиялыларының қызметін және баспа саласындағы халықтық қамқорлықты полициялық қадағалау (1913–1917 ж.)

Мақалада А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың жетекшілігімен қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдері құрған «Азамат» оренбургтік баспагерлік серіктестігінің қызметіне жүргізілген полиция бақылауы қарастырылған. Аталған бірлестік ерікті халықтық қайырымдылыққа негізделген тұрақты қаржылық жүйе қалыптастырып, «Алаш» қозғалысының идеологиялық ұстанымдарын іске асыруға елеулі үлес қосты. Бұл үдеріс әсіресе Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында және 1917 жылғы Ақпан төңкерісі қарсаңында айқын көрініс тапты. Мұндай жағдай патша өкіметінің қадағалау органдарының алаңдаушылығын тудырмай қоймады, өйткені даладағы меценаттық қызмет айыппұлдар мен санкциялар салдарынан қазақ баспасөзінің күйреуіне жол бермей, оның өміршеңдігін сақтап отырды. Мақалада алғаш рет Орынбор губернаторы кеңсесінің іс жүргізу материалдары ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Бұл архивтік деректерде А. Байтұрсынов, М. Дулатов және Ә. Бөкейхановқа қатысты полицияның бақылау шаралары, сондай-ақ негізгі мақсаты «Қазақ» газетін қаржылай қолдау болған

«Азамат» серіктестігінің қызметіне қарсы патша әкімшілігі қолданған әрекет тәсілдері көрсетілген. «Азамат» серіктестігіне жүргізілген полиция бақылауы баспа өнімдерінің мазмұны мен жарияланымдарын қадағалаумен ғана шектелмей, қаржыландыру көздерін, жазылушыларды, хат-хабар алмасуды, редакторлар мен меценаттардың жеке байланыстарын бақылауды да қамтыды. Мұндай бақылау жүйесі империялық әкімшіліктің баспасөздің ұлттық топтасу құралына айналуына жол бермеуге ұмтылғанын көрсетеді. Қадағалау органдарының құжаттарын талдау патша әкімшілігінің баспагерлік серіктестіктерге қатысты саясаты репрессиялық-профилактикалық сипатта болғанын, ұлттық сана-сезімнің өсуін тежеуге бағытталғанын айқындайды. Сонымен қатар мақалада ауқатты қазақтардың заңды мерзімді басылымды қолдаудағы рөліне ерекше назар аударылады. Бұл қолдау редакцияға 1913 жылдан 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін қазақ тіліндегі газетті тұрақты түрде шығарып тұруға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: «Алаш», баспасы, Қазақстан, патронат, қоғамдық қозғалыс, Орынбор, Бірінші дүниежүзілік соғыс, мерзімді баспасөз, революция, полиция, Ресей империясы.

Ye.Ye. Ibrayev, D.M. Legky, Zh.A. Shaukenov

Police Supervision of the Activities of the Kazakh Intelligentsia and Public Patronage in the Publishing Sphere (1913-1917)

This article examines the police supervision of the activities of the Orenburg publishing association “Azamat”, formed by representatives of the Kazakh national intelligentsia under the leadership of A. Baitursynov and M. Dulatov. This association created a stable system of voluntary public donations, which contributed to the implementation of the ideological principles of the Alash movement, which were especially active during the First World War and on the eve of the February Revolution of 1917 in the Russian Empire. This circumstance could not but cause concern to the tsarist supervisory authorities, since patronage in the steppe saved the Kazakh press from ruin due to fines and sanctions. For the first time, archival materials from the office of the Orenburg Governor are being introduced into scientific circulation, containing information on police surveillance measures for A. Baitursynov, M. Dulatov and A. Bukeikhanov, as well as demonstrating ways for the tsarist administration to counter the activities of the Azamat partnership, whose main task was to provide financial support to the newspaper Kazak. Police supervision of the Azamat partnership included not only monitoring publications and the content of printed materials, but also monitoring sources of funding, subscribers, correspondence, personal connections of editors and patrons. This surveillance system reflected the desire of the imperial administration to prevent the press from becoming an instrument of national consolidation. A study of the documents of the supervisory authorities allows us to conclude that the policy of the tsarist administration towards publishing companies was repressive and preventive in nature, aimed at curbing the growth of national identity. Special attention is paid to the participation of wealthy Kazakhs in supporting a legal periodical, which allowed the editorial office to publish the newspaper in the Kazakh language from 1913 until the February Revolution of 1917.

Keywords: “Alash”, publishing house, Kazakhstan, patronage, social movement, Orenburg, World War I, periodical press, revolution, police, Russian Empire.

References

- 1 Abashin, S.N. (2008). Tsentralnoaziatskaia intelligentsiia i natsionalnoe samosoznanie [Central Asian intelligentsia and national identity]. *Tsentralnaia Aziia v sostave Rossiiskoi imperii — Central Asia as part of the Russian Empire* (pp. 272–276). Moscow [in Russian].
- 2 Kashkimbaev, A. Kazakhskaiia intelligentsiia v usloviakh revoliutsii 1917 g. [Kazakh intelligentsia in the context of the 1917 revolution]. *e-history.kz*. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> [in Russian].
- 3 Amanzholova, D.A. (2021). Kazakhskii avtonomizm v 1918 godu: konkurentsiia proektov i dinamika aliansov [Kazakh Autonomism in 1918: Project Competition and Alliance Dynamics]. *Rossiiskaia istoriia — Russian history*, 1, 63–78 [in Russian].
- 4 Khristoforov, V.S. (2018). Politicheskii sysk i «musulmanskii vopros» nachala XX v.: sbor i otsenka informatsii o musulmanakh Stepnogo kraia [Political investigation and the “Muslim Question” at the beginning of the 20th century: collection and evaluation of Information on the muslims of the steppe territory]. *Vestnik Omskogo universiteta. Serii «Istoricheskie nauki» — Bulletin of Omsk University. Series “Historical Sciences”*, 3(19), 183–190. DOI: 10.25513/2312-1300.2018.3.183-190 [in Russian].
- 5 Iskhakov, S.M. (2004). *Rossiiskie musulmane i revoliutsiia 1917-1918* [Russian muslims and the revolution 1917-1918]. Moscow [in Russian].
- 6 Liubichankovskii, S.V. (2021). Formirovanie kazakhskoi intelligentsii v uchebnykh zavedeniiakh Orenburgskogo kraia: otvet na vyzovy poreformennoi modernizatsii [Formation of the Kazakh intelligentsia in educational institutions of the Orenburg region: response to the challenges of post-reform modernization]. *Uralskii istoricheskii vestnik — Ural Historical Bulletin*, 4, 106-114. DOI: 10.30759/1728-9718-2021-4(73)-106-114 [in Russian].

- 7 Rustemov, S.K., & Shashaev, M.A. (2021). Nadzor za rasprostraneniem musulmanstva v Turkestanskome krae [Supervision of the spread of Islam in the Turkestan region]. *Otan tarikhy — National history*, 1, 63–73 [in Russian].
- 8 Kasenov, E.B. (2014). Materialy gosudarstvennykh arkhivov Tomskoi i Orenburgskoi oblastei po istorii dvizheniia Alash [Materials of the state archives of the Tomsk and Orenburg regions on the history of the Alash movement]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 2, 27–32 [in Russian].
- 9 Akkuly Sultan Khan. Gazeta «Qazaq» — pervaiia, natsionalnaia [Newspaper «Qazaq» — the first, national]. *exclusive.kz*. Retrieved from https://exclusive.kz/expertiza-kulturnaya_sreda-113533/ [in Russian].
- 10 Akkuly Sultan Khan. Bai-metsenaty i ikh rol v natsionalnom vozrozhdenii kazakhov [Bai patrons and their role in the national revival of the Kazakhs]. *zebra.today*. Retrieved from <https://zebra.today/i/345> [in Russian].
- 11 Abzhanov, Kh. Kazakhskaiia natsionalnaia intelligentsiia nachala XX veka: formirovanie, pozitsiia, missiia (glavy iz knigi) [Kazakh national intelligentsia of the early twentieth century: formation, position, mission (chapters from the book)]. *iie.kz*. Retrieved from <https://iie.kz/?p=796&lang=ru> [in Russian].
- 12 Valikhanova, N.S. (2000). *Natsionalnye dvizheniia i partii Srednei Azii: istoriografiia* [National movements and parties of Central Asia: historiography]. Moscow [in Russian].
- 13 GAOro [State Archives of the Orenburg Region]. — F. 10. Kantseliaria Orenburgskogo gubernatora [Chancellery of the Orenburg Governor]. — Op. 4. — D. 397. — L. 144 [in Russian].
- 14 GAOro [State Archives of the Orenburg Region]. — F. 10. — Op. 4. — D. 10/17. — L. 43–51 [in Russian].
- 15 Gazetu «Qazaq» sozdala stepnaia elita [The newspaper “Kazakh” was created by the steppe elite]. *adyrna.kz*. Retrieved from <https://adyrna.kz/post/10234> [in Russian].
- 16 Abisheva, A. Stepnye metsenaty: kakimi byli nastoiashchie bai [Steppe Patrons: What Real Bais Were Like]. *caravan.kz*. Retrieved from <https://www.caravan.kz/news/stepnye-mecenaty-kakimi-byli-nastoyashhie-bai-811157/> [in Russian].
- 17 Abdullaev, R.M. (1998). Natsionalnye politicheskie organizatsii Turkestana [National political organizations of Turkestan]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Tashkent [in Russian].
- 18 220 let so dnia obrazovaniia politsii v Orenburzhe [220 years since the formation of the police in the Orenburg region]. *mvd.rf*. Retrieved from <https://261.56.mvd.rf/news/item/12930465/> [in Russian].
- 19 GAOro [State Archives of the Orenburg Region]. — F. 10. — Op. 2. — D. 242. — L. 1–5 [in Russian].
- 20 Kotiukova, T.V. (2016). *Okraina na osobom polozenii... Turkestan v preddverii dramy* [Outskirts in a special position... Turkestan on the eve of the drama]. Moscow [in Russian].
- 21 Gaida, F.A. (2018). Pravitelstvo i oppositsiia v Rossii nakanune fevralia 1917 g.: k voprosu o vozmozhnosti dialoga [Government and opposition in Russia on the eve of February 1917: on the question of the possibility of dialogue]. *Trudy po rossiavedeniui — Works on Russian studies*, 7, 48–56 [in Russian].

Сведения об авторах

Ибраев Ерден — PhD, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9239-1293>

Легкий Дмитрий — д.и.н., профессор, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6959-0166>

Шаукенов Жангельды — к.и.н., ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0009-8456-7605>

Information about the authors

Ibrayev Yerden — PhD, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-9239-1293>

Legkiy Dmitry — Doctor of Historical Sciences, Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-6959-0166>

Shaukenov Zhangel'dy — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0009-8456-7605>

Г.Т. Каженова^{ID}, Г.Х. Абдыкулова^{ID*}

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: gabdykulova@mail.ru; gkazhenova@mail.ru)

Кочевое население Степного края в годы гражданского противостояния: повседневные практики и стратегии выживания (1918 г. — начало 1920 г.)

В статье анализируются повседневные практики и стратегии выживания казахского кочевого населения Степного края в условиях гражданского противостояния 1918 г. — начала 1920 г. Цель исследования заключается в выявлении адаптационных механизмов, обеспечивших сохранение хозяйственной и социальной устойчивости аульных сообществ в период насилия, экономического кризиса и управленческой нестабильности. В ходе исследования выявлены ключевые стратегии выживания, включавшие сохранение скотоводческого хозяйства, пространственную мобильность, экономическое и фискальное маневрирование, отказ от участия в вооруженном противостоянии, а также правовую фиксацию понесенных утрат. Установлены региональные особенности стратегий: в земледельческих уездах Акмолинской области преобладали практики перераспределения продовольственных ресурсов и товарообмена, тогда как в скотоводческих районах Семипалатинской области стратегии концентрировались на сохранении поголовья скота как основы жизнеобеспечения. Сделан вывод о том, что повседневные практики кочевого населения оформились в устойчивую систему адаптивных стратегий, позволивших снизить разрушительное воздействие кризиса и сохранить базовые элементы традиционного уклада в условиях гражданского противостояния.

Ключевые слова: казахское кочевое население, Степной край, гражданское противостояние, Гражданская война, повседневные практики, стратегии выживания, кочевая мобильность, скотоводческое хозяйство, социальная адаптация, история повседневности.

Введение

Вопросы повседневной жизни кочевого населения Степного края в годы гражданского противостояния 1918 г. — начала 1920 г. занимают важное место в современной исторической науке Казахстана в рамках развития социально-исторических, микроисторических и антропологически ориентированных исследований. Несмотря на значительную разработанность военно-политической истории данного периода, вопросы функционирования традиционного кочевого общества в условиях трансформации социальных норм, нарушения хозяйственных циклов и изменения повседневных практик остаются изученными фрагментарно и требуют комплексного междисциплинарного исследования.

Актуальность темы обусловлена тем, что кочевое население составляло значительную часть демографической и экономической структуры Степного края, а его адаптационный потенциал во многом определял уровень устойчивости общества в целом. Гражданское противостояние 1918 г. — начала 1920 г. выступило не только формой политического и военного конфликта, но и глубоким социокультурным кризисом, затронувшим основы традиционного уклада коренного населения. Анализ повседневных практик и стратегий выживания позволяет выявить повседневные практики поддержания устойчивости и жизнеобеспечения казахских локальных сообществ, обеспечившие их сохранение и минимизацию потерь в условиях дезорганизации системы управления, разрушения хозяйственных связей и правовой нестабильности.

В рассматриваемый период кочевое население Степного края оказалось в ситуации многовластия, нестабильности органов управления на местах, локальных вооруженных столкновений, массовых реквизиций скота, засух и бескормицы, сопровождавшихся острым социально-экономическим кризисом. Совокупность этих факторов привела к дезинтеграции устойчивых хозяйственных моделей, перераспределению ресурсов, обострению социальных противоречий и формированию адаптивных форм поведения. Анализ данных процессов позволяет проследить, каким образом традиционное кочевое общество приспособилось к условиям гражданского противостояния, что сопровождалось глубокими изменениями структуры его повседневной жизни.

---

* Автор-корреспондент. E-mail: gkazhenova@mail.ru

В статье используется термин «гражданское противостояние», что обусловлено спецификой предмета и задачами исследования. Применение данного понятия не отрицает факта Гражданской войны и реального хода боевых действий на территории Степного края, однако позволяет сместить аналитический фокус с военно-политических событий на социальное состояние общества и повседневный опыт населения. Исследование сосредоточено на этапе кризиса, предшествующем институциональному закреплению советской власти, характеризующемся отсутствием устойчивых форм управления, режимом многовластия, конкуренцией властных практик и развертыванием вооруженного противостояния между Красной и Белой армиями в регионе.

Использование термина «гражданское противостояние» позволяет отказаться от жесткой военно-политической периодизации и рассматривать происходившие события как пространство повседневной нестабильности и социальной дезорганизации, в рамках которых протекали боевые действия и формировались адаптивные практики и стратегии выживания кочевого населения.

Хронологические рамки исследования определяются не формально-политическими датами, а моментами структурных изменений повседневных условий существования кочевого населения. Нижняя хронологическая граница относится к 1918 г., когда в условиях распада прежней системы управления, дезинтеграции хозяйственных связей и формирования ситуации многовластия кочевое население Степного края столкнулось с системным кризисом хозяйственной и социальной организации. Именно с этого времени гражданское противостояние приобрело для региона практическое измерение, выразившееся в насилии, реквизициях и нарушении привычных форм жизнеобеспечения, что обусловило трансформацию повседневных практик. События 1917 г., характеризующиеся преимущественно политической трансформацией и институциональным вакуумом, рассматриваются как предкризисный этап, и не включаются в рамки анализа.

Верхняя хронологическая граница исследования определяется концом 1919 — началом 1920 г., когда установление советской власти ознаменовало качественный перелом в системе управления и хозяйственного регулирования. Переход к институционально оформленным формам власти изменил характер повседневного опыта и адаптивных практик кочевого населения, выводя последующие процессы социальной трансформации за рамки рассматриваемого этапа.

Методологически значимой является концепция «долгого времени» (*la longue duree*) Ф. Броделя, в рамках которой хозяйственные и социальные практики интерпретируются как устойчивые структуры, сохраняющие инерционность даже в периоды масштабных политических потрясений [1; 124]. Такой подход позволяет рассматривать кочевой уклад не как пассивную жертву войны, а как социальную систему, обладавшую внутренними ресурсами адаптации, сохранявшимися несмотря на разрушение внешних институтов власти.

Важным аналитическим инструментом выступает феноменологическая социология А. Шюца, акцентирующая внимание на «жизненном мире» (*Lebenswelt*) как пространстве повседневного опыта и принятия практических решений [2; 79, 84]. В этой перспективе рациональность повседневного действия основывается не на идеологических установках, а на использовании коллективно выработанных «рецептов» поведения и прагматической ориентации на снижение рисков [3; 124]. Это позволяет интерпретировать отношение кочевого населения к власти, налоговым изъятиям и мобилизационным требованиям как рациональные формы адаптации, направленные на сохранение жизнедеятельности.

Для анализа повседневных практик в условиях кризиса используется также концепт «тактик повседневности» М. де Серто, позволяющий различать управленческие стратегии власти и неформальные способы действия населения [4; 50]. В этом контексте пространственная мобильность, неформальные экономические связи, маневрирование между требованиями различных властных структур и временный политический нейтралитет рассматриваются как тактики выживания, реализуемые в условиях социальной неопределенности и дефицита ресурсов.

Применение совокупности данных теоретических подходов позволяет рассматривать документальные источники не только как фиксацию кризиса и социальных потерь, но и как свидетельства активных форм социальной адаптации, раскрывающие внутреннюю логику повседневного поведения и стратегий выживания кочевого населения.

Целью исследования является анализ повседневных практик и стратегий выживания кочевого населения Степного края в условиях гражданского противостояния 1918 г. — начала 1920 г., а также выявление их роли в поддержании социальной устойчивости кочевого казахского населения в период кризиса. Для достижения поставленной цели в работе предполагается решение следующих задач:

охарактеризовать политический и социально-экономический контекст Степного края в 1918 г. — начале 1920 г.; выявить ключевые вызовы и формы нестабильности, с которыми столкнулось кочевое население в условиях гражданского противостояния; проанализировать повседневные практики и адаптивные стратегии, направленные на сохранение социальной сплоченности и поддержание жизнеспособности казахских локальных сообществ.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составляют неопубликованные архивные материалы 1918 — начала 1920 гг., хранящиеся в Историческом архиве Омской области (Фонд — 1617), ЦГА РК (Фонд — 2300) и Центре документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (Фонд — 48). Ключевое место занимают документы уездных и губернских органов управления Степного края, значительная часть которых вводится в научный оборот впервые. В работе использованы доклады уездных управляющих, материалы земских управ, протоколы совещаний, переписка местных властей, а также жалобы населения, фиксирующие практики реквизиций, продовольственный дефицит и хозяйственные потери. Основной массив источников представлен материалами Исторического архива Омской области, содержащими документацию уездных администраций по вопросам продовольственного обеспечения, налогообложения и социально-экономического положения населения.

Методологическую основу исследования составляют подходы социальной истории, истории повседневности и исторической антропологии, позволяющие анализировать поведение кочевого населения в условиях кризиса через изучение устойчивых практик и форм коллективной адаптации. Повседневность рассматривается как ключевое пространство формирования и воспроизводства моделей поведения, обеспечивающих жизнеспособность кочевых сообществ в экстремальных условиях вооруженного конфликта и социальной дезорганизации.

В исследовании применяются методы качественного анализа исторических источников, ориентированные на реконструкцию повседневных практик и форм социального поведения кочевого населения в условиях гражданского противостояния 1918 — начала 1920 гг. В качестве основных методов используются источниковедческий анализ, контент-анализ и сравнительно-исторический метод, позволяющие выявить устойчивые модели поведения, повторяющиеся мотивы и способы адаптации к кризисной повседневности. Особое внимание уделено анализу административной документации уездного и губернского уровня, что позволило выявить повседневные практики, скрытые за формализованным языком официальных текстов. Сопоставление нормативных предписаний и фактического поведения населения дало возможность реконструировать тактики выживания, направленные на сохранение основ жизнеобеспечения, мобильности и жизнеспособности казахских локальных сообществ.

Таким образом, совокупность примененных методов и использованных источников позволяет осуществить комплексный анализ повседневных практик и тактик выживания кочевого населения Степного края и реконструировать их как целостную модель социальной адаптации в условиях вооруженного и социального кризиса.

Результаты

Степной край представлял собой историко-административный и социально-экономический регион начала XX века, охватывавший Северный и Восточный Казахстан, часть Центрального Казахстана и отдельные районы Западной Сибири. В дореволюционный период он был оформлен как Степное генерал-губернаторство с центром в Омске и включал Акмолинскую и Семипалатинскую области. В годы революции и гражданского противостояния регион в целом сохранял территориальную целостность, трансформировавшись в Омскую и Семипалатинскую губернии. Для него была характерна высокая этническая и социальная неоднородность населения, включавшего казахов, казаков и крестьян-переселенцев, что способствовало усилению социальной напряженности.

Политическая и социально-экономическая ситуация в Степном крае в 1918 — начале 1920 гг. Политическая ситуация в Степном крае в 1918 — начале 1920 гг. формировалась в условиях сильного ослабления управленческих структур и проходила несколько этапов — от распада дореволюционных административных структур и режима многовластия к установлению жестких форм военно-политического контроля. Изменение властных режимов сопровождалось ростом насилия, усилением административного и экономического давления на население, а также постепенным включением региона в орбиту общероссийского гражданского противостояния.

После Февральской революции 1917 г. ликвидация прежнего административного аппарата и упразднение губернаторской власти привели к формированию новой, во многом экспериментальной системы управления. Временное правительство заменило институт губернаторов губернскими комиссарами, упразднило жандармские управления и конно-полицейскую стражу, приступив к созданию милиции как нового органа поддержания порядка и исполнительной власти на местах [5]. Параллельно складывались органы представительства коренного населения — областные, уездные, волостные и аульные исполнительные комитеты, включая Акмолинский областной исполнительный киргизский комитет, учрежденный в мае 1917 г. [6].

Одновременно предпринимались попытки стабилизации управления через создание земских учреждений, рассматривавшихся как относительно универсальная и политически нейтральная форма местного самоуправления в условиях распада прежнего государственного порядка [7]. Однако данные меры не смогли предотвратить дальнейшую фрагментацию власти и нарастание управленческой неопределенности на местах.

После Октябрьского переворота 1917 г. политическая ситуация в Степном крае вступила в фазу острого кризиса. Установление советской власти происходило неравномерно и сопровождалось вооруженным противостоянием. На значительной части территории края продолжали действовать земские структуры, органы Временного правительства, а также национальные институты Алаш-Орды. В результате в течение 1918 г. в регионе сложился режим фактического многовластия, при котором различные центры власти — местные Советы рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, Временное Сибирское правительство и Алаш-Орда — одновременно претендовали на контроль над одними и теми же территориями.

Архивные документы свидетельствуют, что в этот период казахское население находилось в состоянии политического самоопределения и вырабатывало прагматичные модели поведения, ориентированные на минимизацию рисков. Поддержка, оказываемая структурам Алаш-Орды и Временному Сибирскому правительству, носила в значительной степени вынужденный характер и была обусловлена стремлением сохранить относительную безопасность в условиях отсутствия устойчивой власти [8]. Гибкость политического поведения проявлялась и в деятельности аульных сходов, где одновременно декларировалась лояльность различным властным центрам и выражалась надежда на обретение национальной автономии [9].

К осени 1918 г. режим многовластия в Степном крае сменился установлением военной диктатуры адмирала А.В. Колчака. После ноябрьского переворота 1918 г. в Омске Акмолинская и Семипалатинская области оказались в зоне прямого контроля колчаковского правительства, превратившись в тыловые территории Белого движения. Переход к диктатуре сопровождался усилением централизованного управления, милитаризацией гражданской жизни и подчинением региональной политики задачам ведения войны против Красной армии.

Установление колчаковского режима не привело к стабилизации положения населения Степного края в целом, включая коренное казахское население. Напротив, переход от режима многовластия к жесткой военно-административной модели управления означал для казахских аулов усиление структурного давления и резкое сужение пространства для повседневного маневра. Если в условиях многовластия кочевое население сохраняло возможность гибко выстраивать взаимодействие с различными центрами власти, то в период диктатуры подобная адаптивная гибкость постепенно утрачивалась.

В 1919 г. Акмолинская и Семипалатинская области окончательно закрепились в качестве тыловых территорий Белого движения и были включены в систему военного снабжения армии, что определяло приоритеты деятельности гражданской администрации. Экономическая политика приобрела выраженно мобилизационный характер и была ориентирована прежде всего на обеспечение фронта. В этих условиях население Степного края в целом рассматривалось как источник ресурсов, подлежащих изъятию в интересах военных нужд, при этом кочевое казахское население оказывалось в наиболее уязвимом положении. Именно в этот период социально-экономическое положение кочевого населения резко ухудшилось. Архивные материалы фиксируют широкое распространение принудительных реквизиций скота и продовольствия для снабжения Белой армии. Как следует из протоколов совещаний уездных управ, в случае сопротивления населению угрожало применение военной силы, а в помощь милиции направлялись вооруженные отряды [10].

Усиление административного нажима сопровождалось ростом социальной напряженности. Обострились земельные конфликты с русским крестьянским и казачьим населением, участились случаи самовольных захватов сенокосных угодий и имущества, что фиксируется в документах земских управ

[11-12]. Эти конфликты, как правило, имели хозяйственную природу, однако в условиях отсутствия эффективных механизмов правового регулирования нередко перерастали в открытые столкновения.

Особо уязвимым положение казахов становилось в контактах с представителями власти и вооруженными формированиями. Фактическая безнаказанность местных чинов, злоупотребления со стороны милиции и военных приобрели устойчивый характер. Архивные документы фиксируют случаи физического насилия, произвольного изъятия имущества, оскорблений и унижений, а также ощущение полной незащищенности [13]. Подобный опыт напрямую влиял на способы повседневного поведения, определяя выбор тактик избегания, приспособления и выживания.

Хозяйственный кризис, вызванный войной, реквизициями и нарушением традиционных экономических циклов, сочетался с тяжелыми природными условиями. Падеж скота, вызванный суровыми зимами, бескормицей и гололедом, приобрел катастрофические масштабы, что фиксируется в отчетных документах административных органов и служебных записках уполномоченных [14]. В результате к концу 1919 г. значительная часть казахского населения оказалась в состоянии крайнего обнищания. Процессы хозяйственного разорения и утраты традиционных источников жизнеобеспечения носили системный и нарастающий характер, затронув не только беднейшие, но и ранее относительно зажиточные хозяйства. Разрушение кочевого уклада выражалось не только в сокращении поголовья скота, но и в деградации культуры повседневного быта.

Доклад статского советника Сейдалина за июль 1919 г. дает наглядное представление о степени социального упадка, в котором оказались казахские аулы. Автор отмечал, что «бросилась в глаза безотрадная картина экономической действительности», где бедные казахи «донашивали оставшиеся у них от прежних годов лохмотья», превратившиеся в «гниющее тряпье», становившееся очагом антисанитарии и болезней [13]. Упоминание о ношении плохо выделанных шкур без нижнего белья свидетельствует не только о материальной нищете, но и о разрушении элементарных бытовых норм. Подобные свидетельства указывают на переход значительной части населения к стратегии краткосрочного физического выживания, при которой разрушались долгосрочные основы хозяйственного воспроизводства.

Повседневные практики и стратегии выживания казахского кочевого населения. В рамках настоящего исследования проводится аналитическое разграничение между повседневными практиками и стратегиями выживания. Под повседневными практиками понимаются устойчивые и регулярно воспроизводимые формы хозяйственного и социального поведения, посредством которых кочевое население организовывало повседневную жизнь аульных сообществ и обеспечивало воспроизводство базовых элементов кочевого уклада в условиях кризиса.

Стратегии выживания рассматриваются как более высокий уровень социальной адаптации, формировавшийся через сочетание и целенаправленное использование повседневных практик. Они представляли собой совокупность осознанных и полусознанных моделей поведения, направленных на сохранение жизнедеятельности, снижение рисков и поддержание социальной устойчивости. В этом смысле повседневные практики отражали уровень конкретных повседневных действий и форм поведения, отвечая на вопрос «что и как» делалось, тогда как стратегии выживания фиксировали их направленность и адаптивную логику — «зачем и в каком направлении» осуществлялись данные действия.

Экономические стратегии выживания. Военные события и социально-экономический кризис коренным образом изменили условия жизни кочевого населения Акмолинской и Семипалатинской губерний, подчиняя повседневность задаче выживания. В этих условиях формировались хозяйственные формы приспособления, направленные на сохранение основы жизнеобеспечения и социальной устойчивости. В земледельческих уездах Акмолинской области, где хлебопашество оставалось одной из ключевых форм хозяйственной деятельности, экономическая ситуация в годы гражданского противостояния отличалась высокой нестабильностью. Неурожай, разрыв хозяйственных связей, рост цен и дефицит продовольствия сформировали условия затяжного продовольственного кризиса. В этих условиях важнейшей стратегией выживания казахского населения стало экономическое маневрирование, основанное на товарообмене и использовании межрегиональных торговых маршрутов.

Официальные документы фиксируют вывоз хлеба за пределы уездов и его обмен на промышленные товары первой необходимости. Так, управляющий Атбасарским уездом в феврале 1919 г. отмечал: «Продовольственный вопрос находится в неблагоприятном положении, как в виду неурожая, так и потому, что много хлеба вывозится киргизами в Туркестанский край и обменивается на мануфактуру...» [15]. Схожая ситуация наблюдалась и в Акмолинском уезде, где дефицит хлеба усугуб-

лялся его вывозом в Семиреченскую область, несмотря на попытки регулирования со стороны местной администрации [16].

Иная модель выживания складывалась в скотоводческих районах Семипалатинской области, где хозяйство казахского населения было основано преимущественно на одном виде хозяйственной деятельности. Документы за 1918 г. по Кокпектинскому району прямо указывают на отсутствие земледелия и структурную зависимость от ввоза продовольствия извне [17]. В этих условиях стратегия выживания основывалась на сохранении скотоводческого хозяйства как единственной основы жизнеобеспечения. Единственным реальным ресурсом обмена оставалась продукция животноводства: «Избытком в районе являлись только кожи, шерсть, мясо, которое в большинстве случаев шло от кочевого населения». Узкая хозяйственная специализация скотоводческих районов объективно снижала возможности выполнения фискальных и мобилизационных повинностей, что осознавалось и представителями белой администрации. В докладе по Кокпектинскому району в начале 1919 г. прямо указывалось, что «...возложенную разверстку на Кокпектинский район... ни в коем случае выполнить не по силам...» [17].

В этих условиях центральным элементом стратегий выживания становилось хозяйственное самосохранение, основанное на защите скота как основы жизнеобеспечения. Именно сохранение поголовья определяло структуру повседневных решений и допустимые формы поведения кочевого населения. Утрата скота означала не просто экономический ущерб, но подрыв базовых условий существования и воспроизводства аульных сообществ. Осознание данной зависимости фиксируется и в документах властных структур. Так, в отношении Семипалатинской областной земской управы подчеркивалось: «...у кочевого [населения] скот не поправится ранее 1 июня, и взять этот последний скот — значит обречь население на голод» [18].

Кочевая мобильность и откочевка. Кочевая мобильность в условиях гражданского противостояния оставалась важным элементом хозяйственной практики кочевого населения Степного края. Несмотря на боевые действия и усиление административного контроля, сезонные перекочевки продолжали воспроизводиться как базовый механизм организации скотоводческого хозяйственного цикла. Кочевое население сохраняло практику выхода на летние пастбища, остававшейся ключевым компонентом скотоводческой экономики. Документы земских органов фиксируют «время усиления кочевого населения на летовках, что облегчало фактическую проверку списков кибитководельцев» [19], подчеркивая двойственный характер пространственной концентрации населения: она одновременно обеспечивала воспроизводство хозяйства и облегчала административный учет.

Источники также фиксируют практики временного ухода аульных групп со скотом в горные и труднодоступные районы. Данные перемещения носили массовый характер и были направлены на снижение хозяйственных и социальных рисков. Так, в информации уездного инструктора о политических настроениях наиболее активной части населения Зайсанского уезда за период с 29 июля по 14 августа 1918 г. отмечалось, что «...некоторые аборигены уходят со своим скотом в горы и возвращаются только в половине июля». Упоминание о том, что «...киргизы и татары... уходят со своим скотом в горы...», указывает на коллективную природу данной формы мобильности [20].

В отличие от регулярных сезонных перекочевков, откочевка носила ситуативный и вынужденный характер, непосредственно связанный с условиями гражданского противостояния. Она позволяла сохранять скотоводческий цикл, минимизировать риски реквизиций и мобилизаций, избегать прямых столкновений с вооруженными формированиями и дистанцироваться от конкурирующих властных структур.

Маневрирование в условиях налоговых изъятий и повинностей. Налоговые изъятия и повинности являлись одним из наиболее ощутимых факторов дестабилизации повседневной жизни кочевого населения в годы гражданского противостояния. Архивные материалы фиксируют слабую собираемость налогов, многочисленные ходатайства об отсрочках и требования пересмотра налоговых обязательств, что свидетельствует о стремлении населения адаптироваться к усиливающемуся фискальному давлению в институционально допустимых формах. Так, из Акмолинского уезда сообщалось: «Несмотря на энергичное принятие мер к принуждению населения к взносу податей, все же подати поступают в казначейство весьма слабо» [21].

Особо тяжелым фактором оставалось сохранение кибитки в качестве фискальной единицы без учета демографических потерь. В результате налоговая нагрузка перераспределялась на оставшихся членов общины. Протокол совещания управляющих уездами Семипалатинской области «О мерах к успешному взысканию с населения государственных податей и земских сборов» от 2 февраля 1919 г.

фиксировал: «В настоящее время при взыскании повинностей с киргизского населения не учитывается убыль в промежутке времени между переучетами податных единиц... Таким образом, наличное число кибитковладельцев уплачивает повинности и за убитых...». В ответ на данную ситуацию земские управы регистрировали просьбы о переучете кибиток. В документах подчеркивалось стремление исключить из налогового оклада кибитковладельцев, хозяйства которых были ликвидированы вследствие гибели или полного разорения [19].

Нейтралитет и отказ от вооруженного участия. Одной из ключевых стратегий выживания кочевого населения в условиях гражданского противостояния стало дистанцирование от политической борьбы и вооруженного участия. В ситуации частой смены властных режимов и неопределенности политических перспектив вовлеченность в конфликт значительно повышала риски для отдельного хозяйства и аула в целом. Для большинства кочевников определяющим фактором являлся не характер власти, контролировавшей территорию, а степень экономического давления и угрозы традиционному укладу. Архивные источники прямо фиксируют подобную установку. В одном из документов отмечалось: «Для большинства безразлично, в чьих руках власть, лишь бы не был задет их собственный карман...» [22]. Подобные свидетельства указывают на прагматичную ориентацию кочевого населения на сохранение хозяйственной устойчивости и минимизацию потерь в условиях политической нестабильности.

Практическим выражением данной стратегии становился отказ от участия в вооруженных формированиях и уклонение от военной службы. Документы земских органов фиксируют подобные формы поведения. Так, в сообщении Семипалатинской уездной земской управы от 18 июля 1918 г. о сопротивлении мобилизации в алашординский отряд отмечалось, что жители Уваковской волости «...убедили население не давать ни одного милиционера...» [23]. Ориентация на нейтралитет была тесно связана с хозяйственной спецификой кочевого населения. Скотоводческий характер хозяйства объективно ограничивал возможность длительного отсутствия трудоспособных мужчин без разрушения производственного цикла, что усиливало стремление к уклонению от мобилизации и сохранению трудовых ресурсов аула [20].

Использование правовых механизмов. Существенным элементом стратегий выживания кочевого населения стали попытки правовой фиксации материальных утрат в надежде на их возможное возмещение. В условиях насилия и произвольных изъятий скота и имущества обращение кочевников с жалобами в земские органы выступало практически единственным доступным способом защиты. Даже при низкой результативности подобные обращения использовались для документальной фиксации утрат и сохранения их формального правового статуса.

Архивные источники фиксируют распространенность подобных практик. Так, в одном из протоколов Атбасарской уездной земской управы зафиксировано сообщение «о самовольном захвате имущества у киргиза... 4 лошадей, 1 хомута и 800 рублей денег» [24]. Хотя эффективность подобных процедур оставалась ограниченной, сам факт их систематического использования свидетельствует о стремлении кочевого населения сохранить хотя бы минимальные правовые гарантии хозяйственного существования в условиях разрушения привычных форм социальной и административной регуляции.

Обсуждение

Полученные в ходе исследования результаты позволяют рассматривать повседневные практики кочевого населения Степного края в годы гражданского противостояния 1918 г. — начала 1920 г. не как разрозненные и ситуативные реакции на кризис, а как целостную систему адаптивного поведения, формировавшуюся в условиях глубоких структурных трансформаций общества. В данном разделе осуществляется интерпретация выявленных стратегий выживания с опорой на подходы истории повседневности, социальной феноменологии и концепции «тактик повседневности», что позволяет выявить внутреннюю логику принимаемых решений и показать рациональный характер повседневного выбора в условиях насилия, хозяйственного разорения и управленческой нестабильности. Анализ сосредоточен на выявлении устойчивых моделей поведения и их роли в обеспечении социальной устойчивости кочевого казахского общества в экстремальных условиях гражданского противостояния.

Структурные условия кризиса. Обнищание казахского населения в годы гражданского противостояния выступало не побочным эффектом военных действий, а одним из их структурных проявлений. Оно формировалось под воздействием реквизиций, разрушения хозяйственных циклов и отсутствия действенных форм социальной защиты, создавая условия системного кризиса повседневной

жизни. Архивные материалы свидетельствуют о том, что уже в данный период бедность приобретала массовый и устойчивый характер, радикально трансформируя условия существования казахских аулов и формируя социальную среду, в рамках которой вырабатывались специфические практики и стратегии выживания.

Повседневность как пространство адаптации. В условиях системного социально-экономического кризиса повседневность кочевого населения становилась ключевым пространством социальной адаптации, в рамках которого сохранялись устойчивые элементы традиционного уклада и одновременно вырабатывались гибкие тактики реагирования на кризисные обстоятельства. Применение аналитического разграничения между повседневными практиками и стратегиями выживания позволяет рассматривать данные процессы не как хаотичную реакцию на разрушение привычного порядка, а как упорядоченное социальное поведение, ориентированное на сохранение жизнеспособности аульных сообществ. Подобный подход соотносится с выводами современных исследований, рассматривающих традиционное казахское общество как социально упорядоченную систему, в которой повседневные практики и формы хозяйственного поведения обеспечивали воспроизводство социальной устойчивости даже в условиях кризисных изменений [25; 59-60].

Выявленные различия в экономических стратегиях выживания казахского населения Акмолинской и Семипалатинской губерний свидетельствуют о выраженно дифференцированном характере адаптации к условиям гражданского противостояния. В земледельческих уездах данные стратегии опирались на перераспределение продовольственных ресурсов и использование рыночных возможностей в условиях ослабления административного контроля, тогда как в скотоводческих районах они сводились к хозяйственному самосохранению и минимизации любых форм изъятия. С позиций теории повседневности и концепции «тактик выживания» подобные формы поведения могут быть интерпретированы как рациональные и адаптивные модели, направленные на сохранение жизнедеятельности аульных сообществ в условиях системного кризиса. Различия в стратегиях отражают неоднородность социально-экономического пространства Степного края и подтверждают, что повседневные практики кочевого населения формировались в тесной зависимости от структуры хозяйства, ресурсной базы и степени включенности в межрегиональные обменные связи.

Важным элементом данной системы адаптации выступала пространственная мобильность. Выявленные формы кочевой мобильности и откочевки позволяют рассматривать кочевой уклад не только как традиционную хозяйственно-культурную основу, но и как адаптивный ресурс выживания в условиях вооруженного и социального кризиса. В логике концепции «долгого времени» Ф. Броделя [1; 124] кочевая мобильность предстает устойчивым структурным элементом, сохранявшим инерцию даже в условиях масштабных политических и военных потрясений.

С позиций концепции «тактик повседневности» М. де Серто [4; 50] сезонные перекочевки и откочевка могут быть интерпретированы как формы адаптивного маневрирования, позволявшие оптимизировать доступ к пастбищным ресурсам, варьировать маршруты передвижения и в отдельных случаях снижать интенсивность административного и военного контроля. Тем самым пространственная мобильность превращалась в повседневную стратегию выживания, не выходящую за рамки привычных форм хозяйственного поведения, но наполнявшуюся новыми адаптационными смыслами в условиях управленческой нестабильности.

Маневрирование в условиях налоговых изъятий и повинностей также выступало важной составляющей данной адаптивной системы. Выявленные формы налогового поведения позволяют рассматривать реакцию кочевого населения не как пассивное уклонение от повинностей, а как осознанное маневрирование, направленное на минимизацию потерь и сохранение хозяйственного потенциала общины. В логике феноменологического подхода А. Шюца [3; 124] данные практики могут быть интерпретированы как проявление повседневной рациональности, ориентированной на поддержание жизнедеятельности в условиях кризиса.

Обращение к правовым механизмам дополняло данный комплекс адаптивных практик. Попытки правовой фиксации утрат могут быть интерпретированы как форма «нелегального сопротивления», характерная для тактик повседневности в условиях разрушения привычных форм социальной и административной регуляции. Даже при ограниченной результативности данные действия позволяли сохранять минимальные правовые гарантии хозяйственного существования и документально закреплять понесенные потери.

Нейтралитет и социальная устойчивость. Особое значение в системе стратегий выживания приобретала ориентация кочевого населения на политический нейтралитет и отказ от вооруженного

участия. Выявленные формы поведения позволяют интерпретировать данную установку не как проявление апатии или политической пассивности, а как осознанный адаптивный выбор, направленный на снижение рисков насилия и разрушения хозяйственного цикла.

С позиций феноменологического подхода данная стратегия может быть рассмотрена как ориентация на «жизненный мир», в рамках которого приоритетными являлись повседневные задачи жизнеобеспечения и поддержания социальной целостности общины. Отказ от политического и вооруженного участия позволял сохранять трудовые ресурсы аула, минимизировать давление со стороны сменяющихся властных структур и поддерживать относительную автономию локальных сообществ в условиях крайней нестабильности.

В совокупности выявленные повседневные практики формировали целостный комплекс адаптивных стратегий, включавших экономическое самосохранение, сохранение мобильности и скотоводческого уклада, фискальное маневрирование, дистанцирование от вооруженного участия и правовую фиксацию понесенных утрат. Эти стратегии не устраняли последствий кризиса, однако позволяли существенно снизить его разрушительное воздействие и сохранить базовые элементы кочевого уклада в условиях социальной и управленческой нестабильности. Полученные результаты подчеркивают значимость внутренних адаптационных ресурсов казахского общества в обеспечении выживания и социальной устойчивости в условиях кризиса, что концептуально соотносится с ранее сформулированными в работах одного из соавторов положениями [26].

Использование подходов истории повседневности, социальной феноменологии и концепции «тактик повседневности» позволяет рассматривать выявленные стратегии не как стихийную реакцию на кризис, а как устойчивую модель социального поведения. Экономический обмен, мобильность, обход налоговых изъятий, нейтралитет и правовая фиксация утрат образовывали систему выживания, обеспечившую относительную устойчивость кочевого общества в условиях гражданского противостояния.

Выводы

Повседневные практики и стратегии выживания казахского кочевого населения Степного края в условиях гражданского противостояния 1918 г. — начала 1920 г. формировались в пространстве глубокого социально-экономического и управленческого кризиса, вызванного распадом дореволюционных институтов, режимом многовластия и последующей милитаризацией управления. Военные действия, мобилизационная экономическая политика и усиление административного давления трансформировали условия повседневной жизни, радикально сузив возможности хозяйственного воспроизводства и обострив уязвимость кочевых аульных сообществ.

Переход от многовластия к жесткой военно-административной модели управления сопровождался усилением реквизиционных практик, ростом фискальной нагрузки и насилия, что способствовало массовому обнищанию и разрушению традиционных хозяйственных циклов. В этих условиях повседневность кочевого населения приобретала характер пространства адаптации, в рамках которого воспроизводились устойчивые формы поведения, направленные на сохранение жизнедеятельности и социальной устойчивости. Экономическое самосохранение, защита поголовья скота, использование межрегионального обмена, сохранение кочевой мобильности и откочевки, фискальное маневрирование и обращение к правовым механизмам образовывали взаимосвязанную систему адаптивных стратегий.

Дифференцированный характер данных стратегий отражал неоднородность социально-экономического пространства Степного края. В земледельческих районах Акмолинской губернии доминировали формы перераспределения продовольственных ресурсов и использование торговых связей, тогда как в скотоводческих районах Семипалатинской губернии приоритетным оставалось хозяйственное самосохранение и минимизация любых форм изъятия. Структура хозяйства и ресурсная база определяли границы допустимого повседневного маневра и специфику адаптационного поведения. Существенным элементом данной системы выступала пространственная мобильность. Сезонные перекочевки и ситуативная откочевка сохраняли значение не только как традиционная форма организации хозяйственного цикла, но и как адаптивный ресурс, позволявший снижать риски реквизиций, мобилизаций и прямых столкновений с вооруженными формированиями. Кочевой уклад в этих условиях сохранял инерцию «долгого времени», одновременно наполняясь новыми социальными и адаптационными смыслами. Важное место в стратегиях выживания занимала ориентация на политический нейтралитет и отказ от вооруженного участия. Данная установка выступала формой ра-

ционального выбора, обусловленного стремлением сохранить хозяйственный цикл и трудовые ресурсы аула в условиях неопределенности и частой смены властных режимов. Нейтралитет позволял минимизировать социальные риски и поддерживать относительную автономию локальных сообществ, не вовлекаясь в прямое вооруженное противостояние.

В совокупности повседневные практики и стратегии выживания формировали устойчивую модель социального поведения, обеспечивавшую сохранение базовых элементов кочевого уклада и социальной целостности аульных сообществ в условиях насилия и хозяйственного разорения. Экономическое маневрирование, мобильность, фискальная адаптация, дистанцирование от вооруженного участия и правовая фиксация утрат выступали ключевыми механизмами социальной устойчивости, отражая значительный внутренний адаптационный потенциал казахского общества в экстремальных условиях гражданской войны.

Благодарность

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Казахское кочевое население Степного края в годы гражданского противостояния (1918–1921 гг.): стратегии выживания» (регистрационный номер: AP26103039)

Список литературы

- 1 Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая деятельность / Ф. Бродель // Философия и методология истории. — М.: Прогресс, 1977. — С. 115–142.
- 2 Шюц А. Некоторые структуры жизненного мира / А. Шюц // Вопросы социальной теории. — 2008. — Том II. — Вып. 1(2). — С. 72–87.
- 3 Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Шютц; сост. А.Я. Алхасов; пер. с англ. — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. — 336 с.
- 4 Серто Мишель де. Изобретение повседневности. Искусство делать / де Мишель Серто; пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. — 330 с.
- 5 Исторический архив Омской области (далее — ИАОО). — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 58. — Л. 25.
- 6 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 126. Л. 4, 7, 13–13 об.
- 7 Каженова Г.Т. Организация органов земского самоуправления в Степном крае (1917–1919 гг.) / Г.Т. Каженова // Гуманитарные науки в Сибири. — 2018 г. — Том 25, № 1. — С. 11–18.
- 8 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 2300. — Оп. 9. — Д. 4. — ГАРФ. — Ф. 1701. — Оп. 1. — Д. 6а. — Л. 53.
- 9 Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (далее — ЦДНИ ВКО). — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 96. — Л. 20–21.
- 10 ЦДНИ ВКО. — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 178. — Л. 68–70.
- 11 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 133. — Л. 103–103 об.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 2300. — Оп. 9. — Д. 4. — Л. 56.
- 13 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 73. — Л. 69–69 об.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 2300. — Оп. 9. — Д. 4. — ГАРФ. — Ф. Р-1701. — Оп. 1. — Д. 66. — Л. 172–172 об.
- 15 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 6 об.
- 16 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 1–8 об.
- 17 ЦДНИ ВКО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 5–6.
- 18 ЦДНИ ВКО. — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 195. — Л. 22.
- 19 ЦДНИ ВКО. — Ф. 48. — Оп. 1. — Д. 178. — Л. 70.
- 20 ЦДНИ ВКО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 67.
- 21 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 6.
- 22 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 7.
- 23 ЦДНИ ВКО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Д. 126. — Л. 22.
- 24 ИАОО. — Ф. 1617. — Оп. 1. — Д. 133. — Л. 103–103 об.
- 25 Yermenbayeva G. Theoretical and methodological aspects of the social status of bais in Kazakh society / G. Yermenbayeva, G. Sultangazy, Ye. Medeubayev // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies. — 2024. — No. 2(147). — P. 57–76.

Г.Т. Каженова, Г.Х. Абдыкулова

Азаматтық қарсыласу жылдарындағы Дала өлкесінің көшпелі халқы: күнделікті тәжірибелер мен тіршілік ету стратегиялары (1918–1920 ж.ж. басы)

Мақалада 1918–1920 жылдардың басындағы азаматтық қарсыласу жағдайында Дала өлкесіндегі қазақ көшпелі халқының күнделікті тәжірибелері мен тіршілік ету стратегиялары талданған. Зерттеудің мақсаты — зорлық-зомбылық, экономикалық дағдарыс және басқарушылық тұрақсыздық жағдайында ауылдық қауымдастықтардың шаруашылық және әлеуметтік орнықтылығын қамтамасыз еткен бейімделу тетіктерін анықтау. Зерттеу барысында тіршілік етудің негізгі стратегиялары анықталды, олардың қатарына мал шаруашылығын сақтау, кеңістіктік мобильділік, экономикалық және қазыналық реттеу, қарулы қарсыласуға қатысудан бас тарту, сондай-ақ келтірілген шығындарды құқықтық тұрғыдан тіркеу жатады. Стратегиялардың аймақтық ерекшеліктері айқындалды: Ақмола облысының егіншілік уездерінде азық-түлік ресурстарын қайта бөлу мен тауар айырбасы тәжірибелері басым болса, Семей облысының мал шаруашылығы басым аудандарында тіршілік ету стратегиялары өмір сүрудің негізгі көзі ретінде мал басын сақтауға шоғырланды. Қорытындылай келе, көшпелі халықтың күнделікті тәжірибелері дағдарыстың жойқын салдарын азайтуға және азаматтық қарсыласу жағдайында дәстүрлі өмір салтының негізгі элементтерін сақтауға мүмкіндік берген орнықты бейімделу стратегияларының тұтас жүйесіне айналғаны анықталды.

Кілт сөздер: қазақ көшпелі халқы, Дала өлкесі, азаматтық қарсыласу, Азамат соғысы, күнделікті тәжірибелер, тіршілік ету стратегиялары, көшпелі мобильділік, мал шаруашылығы, әлеуметтік бейімделу, күнделікті өмір тарихы.

G.T. Kazhenova, G.Kh. Abdykulova

The Nomadic Population of the Steppe Region during the Civil Confrontation: Everyday Practices and Survival Strategies (1918 — early 1920s)

The article examines the everyday practices and survival strategies of the Kazakh nomadic population of the Steppe Region under the conditions of the Civil confrontation from 1918 to the early 1920s. The aim of the study is to identify the adaptive mechanisms that ensured the preservation of economic and social stability of aul communities during a period of violence, economic crisis, and administrative instability. The study identifies key survival strategies, including the preservation of livestock husbandry, spatial mobility, economic and fiscal maneuvering, refusal to participate in armed confrontation, and the legal documentation of incurred losses. Regional specificities of these strategies are revealed: in the agrarian districts of Akmola Oblast, practices of food redistribution and commodity exchange predominated, whereas in the livestock-oriented areas of Semipalatinsk Oblast, survival strategies were concentrated on preserving livestock numbers as the basis of subsistence. It is concluded that the everyday practices of the nomadic population were transformed into a stable system of adaptive strategies that made it possible to mitigate the destructive impact of the crisis and preserve the basic elements of the traditional way of life under conditions of civil confrontation.

Keywords: Kazakh nomadic population; Steppe Region; civil confrontation; Civil War; everyday practices; survival strategies; nomadic mobility; livestock husbandry; social adaptation; history of everyday life.

References

- 1 Braudel, F. (1977). *Istoriia i obshchestvennye nauki. Istoricheskaiia deiatelnost* [History and the social sciences. Historical activity]. *Filosofii i metodologii istorii — Philosophy and methodology of history*, 115–142. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Schutz, A. (2008). *Nekotorye struktury zhiznennogo mira* [Some structures of the life-world]. *Voprosy sotsialnoi teorii — Journal of Social Theory*, 2, Issue 1(2), 72–87 [in Russian].
- 3 Schutz, A. (2003). *Smyslovaia struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoi sotsiologii* [The phenomenological structure of the everyday world: Essays in phenomenological sociology]. Moscow: Institut Fonda «Obshchestvennoe mnenie» [in Russian].
- 4 De Certeau, M. (2013). *Izobretenie povsednevnosti. Iskusstvo delat* [The practice of everyday life: The art of doing]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Evropeiskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].
- 5 IAO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 58. — L. 25 [in Russian].

- 6 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 126. — L. 4, 7, 13–13 ob. [in Russian].
- 7 Kazhenova, G.T. (2018). Organizatsiia organov zemskogo samoupravleniia v Stepnom krae (1917–1919 gg.) [Organization of zemstvo self-government bodies in the Steppe Region (1917–1919)]. *Gumanitarnye nauki v Sibiri — Humanities in Siberia*, 25(1), 11–18 [in Russian].
- 8 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2300. — Op. 9. — D. 4; GARF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1701. — Op. 1. — D. 6a. — L. 53 [in Russian].
- 9 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 48. — Op. 1. — D. 96. — L. 20–21 [in Russian].
- 10 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 48. — Op. 1. — D. 178. — L. 68–70 [in Russian].
- 11 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 133. — L. 103–103 ob. [in Russian].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2300. — Op. 9. — D. 4. — L. 56 [in Russian].
- 13 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 73. — L. 69–69 ob. [in Russian].
- 14 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2300. — Op. 9. — D. 4; GARF [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-1701. — Op. 1. — D. 6b. — L. 172–172 ob. [in Russian].
- 15 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 30. — L. 6 ob. [in Russian].
- 16 AOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 30. — L. 1–8 ob. [in Russian].
- 17 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 7. — L. 5–6 [in Russian].
- 18 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 48. — Op. 1. — D. 195. — L. 22 [in Russian].
- 19 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 48. — Op. 1. — D. 178. — L. 70 [in Russian].
- 20 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 37. — Op. 1. — D. 6. — L. 67 [in Russian].
- 21 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 30. — L. 6 [in Russian].
- 22 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 30. — L. 7 [in Russian].
- 23 TsDNI VKO [Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region]. — F. 37. — Op. 1. — D. 126. — L. 22 [in Russian].
- 24 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 1617. — Op. 1. — D. 133. — L. 103–103 ob. [in Russian].
- 25 Yermenbayeva, G., Sultangazy, G., & Medeubayev, Ye. (2024). Theoretical and methodological aspects of the social status of bais in Kazakh society. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*, 2(147), 57–76.
- 26 Kazhenova, G.T. (2025). Rodoplemennaia struktura i traditsionnye instituty kazakhskogo obshchestva kak faktory vyzhivaniia i sotsialnoi ustoichivosti [Clan structure and traditional institutions of Kazakh society as factors of survival and social resilience]. *Turkic Studies Journal*, 4, 67–88.

Сведения об авторах

Каженова Гульнар – к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4124-0460>

Абдыкулова Гүлжанар – PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>

Information about the authors

Kazhenova Gulnar – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4124-0460>

Abdykulova Gulzhanar – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8403-072X>

B.B. Aktailak^{1*} , T.S. Sadykov¹ , B.B. Baishov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Aktobe, Kazakhstan
(E-mail: bakytzhan.aktailak@gmail.com; sadykov_ts@enu.kz; dil_123@mail.ru)

History of the Alash Movement in the Research of Hasan Oraltay

This article is devoted to the analysis of the scientific and publicistic legacy of Hasan Oraltay, a prominent representative of the Kazakh diaspora, regarding the history of the Alash national liberation movement. The relevance of the study is determined by the necessity to introduce into scientific circulation alternative historiographical sources that countered the distortion of national history under the Soviet totalitarian system and ideological censorship. The authors comprehensively examine Hasan Oraltay's activities at Radio Azattyk (Munich) and his works published in Turkey and Europe within the context of the ideological confrontation of the Cold War era. The research methods employ comparative-historical, problem-chronological methods, and content analysis. This approach enabled the identification of fundamental contradictions between official Soviet historiography and the diaspora narrative presented by H. Oraltay. The results of the study reveal H. Oraltay's specific contributions to Alash studies: relying on European archives (Helsinki, London), he debunked the Soviet myth regarding the alleged hostility between the "Aiqaq" magazine and the "Qazaq" newspaper, demonstrated the continuity between the Alash Orda government and the Turkestan (Kokand) Autonomy, and promoted the legacy of repressed intellectuals like Magzhan Zhumabayev internationally. Furthermore, the article highlights his role in integrating the Alash topic into Western academia through publications in the prestigious "Central Asian Survey" journal. The article concludes that Hasan Oraltay's works serve not merely as historical records but as a significant mechanism for intellectual decolonization and the preservation of national memory. His research provides a crucial resource for modern Kazakhstani historiography, facilitating an objective understanding of the 20th-century political struggle of the national intelligentsia and bridging the gaps created by Soviet-era historical amnesia.

Keywords: Alash movement, Hasan Oraltay, historiography, Kazakh diaspora, radio Azattyk, historical memory, ideological struggle, totalitarianism, intelligentsia.

Introduction

The history of the Alash movement and the Alash Orda government constitutes the most significant and complex period in early 20th-century national history. Beyond being a mere record of political struggle, this era signifies the zenith of the Kazakh society's spiritual renaissance and represents a fundamental subject within domestic historiography. It is well established that the opportunity for unrestricted scholarly inquiry into this subject emerged only after Kazakhstan attained independence. While domestic scholars have since illuminated previously obscured aspects of Alash history through fundamental studies, the residual effects of the totalitarian "politics of oblivion" remain perceptible despite the rapid development of contemporary historiography.

The communist ideology that dominated the Soviet Union systematically marginalized the legacy of Alash intellectuals by labeling them "bourgeois nationalists", "class enemies", and "enemies of the people", thereby deliberately excluding them from scientific circulation. The political persecution of historian E. Bekmakhanov for his objective academic treatise exemplifies the severe pressure exerted on scholarly thought during that era [1]. The historiographical myth characterizing Alash as a "reactionary movement" persisted even during M. Gorbachev's policy of Glasnost. As noted by Academician Manash Kozybayev, Soviet ideology endeavored to diminish the status of the Kazakh national liberation movement while artificially exaggerating the significance of the proletarian struggle [2; 34].

In this context, the scientific and journalistic activities of Kazakh intellectuals in emigration — behind the "Iron Curtain" — possess unique historiographical value. Amidst the ideological confrontations of the 20th century and the Cold War, the mission of preserving the Alash idea and conveying it to the global community fell to the Kazakh diaspora. Among these figures, the prominent public figure and historian-publicist Hasan Oraltay, who was active in Turkey and Europe, occupies a distinct and significant position.

---

* Corresponding author's e-mail: bakytzhan.aktailak@gmail.com

Regarding relevant literature, Gulnar Kendirbaeva's scientific article warrants particular mention. Her work, "We are the Children of Alash...", analyzes Alash history free from Soviet ideological constraints, utilizing European scientific methodologies. The study posits that the Alash intellectuals' concept of "Kazakhness" was not merely a nostalgic retrospective but a comprehensive political and cultural program based on modern education, a reformed native language, and a rich historical heritage. This program became the primary guarantee for the survival of the Kazakh people as a nation during the global transformations of the early 20th century [3].

Justin Jacobs research on the collective memory of the Kazakh diaspora abroad is also significant. He argues that the diaspora's collective memory is a unique phenomenon synthesized by external influences and internal national aspirations. For the Kazakh diaspora, the struggle for independence occupies a central place in this collective memory. For instance, diaspora writings successfully transformed Ospan Batyr from a local nomadic leader into a global national symbol, integrating this figure into the historical consciousness of modern Kazakhstan [4].

Scholar Işık Kuşçu, the author of fundamental studies on the Kazakh diaspora, demonstrated that H. Oraltay's works characterized the Alash idea as a symbol of freedom not only for Kazakhs but for all peoples of historical Turkestan region. Generally, the scholar highly valued the scientific inquiries of H. Oraltay and H. Altay in preserving the identity of the Kazakh diaspora in Turkey and Europe. The author asserts that H. Oraltay's ideas and publications significantly influenced the diaspora's self-identification [5].

Domestic historiography also highly esteems H. Oraltay's role in researching the Alash movement and political emigration. Scholars such as M. Koigeldiev [6] and K. Nurpeisov [7] described the author's works as unique research based on historical truth, written in opposition to the distorted historiography of the Soviet period. Furthermore, Academician R. Nurgali recognized H. Oraltay's work on the Alash theme as a "mini-encyclopedia" and a scholarly feat, accomplished using limited archival data and documents available abroad [8].

The phenomenon of Hasan Oraltay's research lies in his utilization of foreign archives and data — specifically funds in Turkey, the United Kingdom, and Finland — that were inaccessible to Soviet scholars, thereby establishing an alternative discourse regarding Alash history. He was among the first to examine the history of national liberation struggles in their historical integrity and interconnection. A prime example of this approach is his perspective on the writing of the history of the Alash Orda and the Turkestan Autonomy.

The objective of this article is to analyze the historiographical aspects of the Alash movement in the works of Hasan Oraltay, to define his methodologies in refuting Soviet myths, and to evaluate the scholar's role in promoting national history at the international level.

Materials and Methods

The documentary basis of this research comprises the works of Hasan Oraltay published in Istanbul, Izmir, and Munich. Notably, this includes *The Great Turkist Magzhan Zhumabayuly* (1965) [9] and the monograph "Alash — The National Liberation Slogan of Turkestan Turks" (1973) [10], alongside various articles published in Turkey and Europe. The source base also incorporates the journal *Büyük Türkeli*, which was self-funded and published by H. Oraltay.

A unique primary source for this study consists of the texts and transcripts of radio broadcasts aired by the Kazakh service of Radio Liberty (Radio Azattyq) in Munich between 1968 and 1988. Preserved within the archival funds of the Kazakh diaspora, these materials constitute unique historical documents produced beyond the reach of Soviet censorship. Furthermore, the study examines H. Oraltay's English-language publications in the prestigious UK-based journal *Central Asian Survey* [11].

Methodologically, this research is grounded in the comparative-historical approach. This method facilitated the identification of contradictions between official Soviet historiography and the diaspora historiography reflected in H. Oraltay's works. Content analysis was employed to examine the substance of the radio broadcasts. Additionally, the study was guided by the paradigm of Memory Studies. Within this framework, historiography is viewed as a specific, scientifically grounded form of cultural memory that shapes a social group's relationship with the past. The methodology of Memory Studies focuses on analyzing the "afterlife" of past events, examining how they evolve over time and how they are utilized for societal self-identification [12].

Results

The study identified five key findings delineating Hasan Oraltay's contributions to Alash historiography:

1. **Formulation of Alash Terminology.** One of H. Oraltay's primary achievements was the establishment of scientific definitions for Alash concepts specifically tailored for foreign (particularly Turkic-speaking) audiences. In his *Kazakh-Turkish Dictionary*, published in Istanbul in 1984, he presented definitions devoid of Soviet ideological clichés. The author defined "Alash" as the ancient common ethnonym of the Kazakh, Kyrgyz, and Tatar peoples, and "Alash Orda" as the national government of Kazakhstan that existed from 1917 to 1919 before its dissolution by Russia in 1920 [13; 13].

Significantly, H. Oraltay revised the 1959 dictionary issued by the Academy of Sciences of the Kazakh SSR; he expunged Russian loanwords and reintroduced terms prohibited by Soviet authorities, such as "Alash Orda", "nationalist", and "exploitation" [14; 208]. This editorial intervention constitutes an early instance of linguistic decolonization.

2. **Dissemination of the Alash Legacy via Radio Liberty.** Commencing his tenure at Radio Liberty in 1968, H. Oraltay effectively utilized the broadcast medium as a platform to convey historical truths to Soviet audiences. He systematically commemorated the founding anniversaries of the Alash Orda and the Turkestan Autonomy. Notably, he provided a critical analysis of the Soviet press's "silence" regarding the 50th anniversary of these governments [15].

In his broadcasts, H. Oraltay detailed the history of the national government's destruction by the Bolsheviks. He framed the relentless Soviet attacks on Alash figures as evidence of their enduring historical significance [16], [17]. Furthermore, he posited the conceptual framework that the Alash Orda and the Kokand Autonomy were "twin governments of a single country, established for a unified purpose" [17; 2].

3. **Refutation of Soviet Historiographical Distortions.** A critical finding of the research is H. Oraltay's scientific deconstruction of Soviet myths regarding the history of the Kazakh press. Soviet historiography traditionally juxtaposed the *Aiqap* journal (characterized as progressive and pro-Soviet) and the *Qazaq* newspaper (labeled as nationalist and bourgeois) as antagonistic publications. By locating and analyzing original issues of *Aiqap* in the Helsinki University Library archives [18], H. Oraltay demonstrated in a comprehensive August 1978 radio series that both publications shared common objectives and authors. He proved that the alleged hostility was a Soviet construct engineered to fragment the national intelligentsia [19].

4. **International Promotion of the Alash Legacy** Hasan Oraltay expanded the discourse on Alash beyond the Turkic world, integrating it into Western academic circles. He served as a vital conduit between the diaspora and Western academia. His article "The Alash Movement in Turkistan", published in 1985 in the prestigious *Central Asian Survey* [11], systematically conveyed the ideas of Mustafa Shokay, Alikhan Bokeikhanuly, and Akhmet Baitursynuly to Western scholars. He directly challenged the Soviet regime, posing the question: "If the Alash program is contrary to the people's interests, why is there a fear of publishing it? Why is the public not permitted to read and evaluate it for themselves?" [11; 3].

5. **Discernment of Historical Truth in Soviet Literature.** While acknowledging the inevitability of ideological distortions in Soviet literature, H. Oraltay adopted a nuanced approach. He argued that fragments of historical truth regarding Alash figures could be extracted even from censored works. Generally, H. Oraltay's works exhibit empathy rather than condemnation toward domestic scholars, a sentiment clearly reflected in his radio broadcasts. It is posited that he sought to address topics that domestic scholars were precluded from discussing due to censorship. In this respect, his scholarship did not denigrate Kazakh historians but rather complemented their work, filling gaps created by the regime. A prime example is his 1977 analysis of Anuar Alimzhanov's drama *The Extraordinary Commissioner*. Despite its historical distortions, H. Oraltay assessed Alimzhanov's work as a significant initial step in portraying historical figures, noting that it was "worthy of congratulations as a precursor to future works based solely on truth" [20; 4]. This demonstrates H. Oraltay's application of a "reading between the lines" methodology to extract historical data from Soviet narratives.

These conclusions represented a revolutionary advancement for Kazakh historical science at that time.

Discussion

It is no exaggeration to assert that these figures played a paramount role in acquainting the global community with the data concerning the Alash movement and the Alash Orda government. Hasan Oraltay was

among the scholars who engaged in extensive research regarding the history, literature, culture, and daily life of the Kazakh people. Despite living in exile, the scholar remained constantly attentive to events unfolding in Kazakhstan and was perpetually engaged in research inquiries. In his memoirs, Hasan Oraltay noted: "...at that time, there was no substantial material or data in this field in the West. As for the Soviet publications reaching Western countries, they provided no information regarding the Alash movement or the Alash Orda government. If anything appeared occasionally, it was dedicated to denigrating the Alash movement and distorting historical truth" [14; 203]. Consequently, Hasan Kalibekuly selected the Alash movement as his primary object of research.

In the Dictionary of the Kazakh Language, compiled by Hasan Oraltay and published in Turkish in Istanbul, the term "Alash" was defined as the ancient common designation for the Kazakh, Kyrgyz, and Tatar peoples, while "Alash Orda" was described as the national government of Kazakhstan that existed between 1917 and 1919 and was abolished by Russia in 1920 [13; 13].

It should be noted that this work was a Turkish translation of the Explanatory Dictionary of the Kazakh Language produced by the Academy of Sciences of the Kazakh SSR in 1959. When translating this dictionary into Turkish, H. Oraltay excised Russian loanwords and independently inserted terms such as "Alash Orda", "exploitation" (qanau), and "compatriot" (qandas) [14; 208].

The years spent in Turkey were pivotal for Hasan Oraltay's personal and intellectual formation. He was in a state of profound inquiry. Kazakhs who had migrated from their ancestral lands to Anatolia were frequently confronted with questions such as "Are you Korean? Chinese? Japanese?" or "How close is the Kazakh language to Turkish?" [14; 207]. Consequently, introducing Kazakh history and literature to the Turkish public and promoting it among compatriots became an urgent imperative.

From 1962 onwards, residing in Izmir, Hasan Oraltay published a journal titled *Büyük Türkeli* (Great Turkestan) and a newspaper named *Komünizmle savaş* (War with Communism). These periodicals frequently published data related to the Kazakhs. For instance, in the 1965 issue (No. 2) of *War with Communism*, H. Oraltay's article titled "Week of Captive Nations" detailed the Kazakh people's suffering under the multifaceted oppression of communism [21].

In 1965, the book "The Great Pan-Turkist Magzhan Zhumabay" was published in Turkish [9]. The first section of this book addressed the condition of Turkic peoples globally, including the Kazakhs, and the brotherhood of all Turkic nations; the second section was dedicated to the great Kazakh figure, Magzhan Zhumabay. Furthermore, the book presented Magzhan's poems in the original Kazakh and in Turkish translation. By translating the poet's verses, Hasan Oraltay introduced the Turkish population to Magzhan's creative work and philosophical outlook.

Regarding this publication, Hasan Oraltay stated: "I attempted to introduce Magzhan Zhumabay to the Turkish public. Accordingly, I included Magzhan's poems and reflections such as "Fire" (Ot), "To the World" (Jer yüzine), "I Wish the World Were Flooded" (Jer yüzün topan bassa eken), "Who Am I?" (Men kim?), "I Missed" (Sağındım), "Dream" (Tüs), "Darkness is Thickening" (Qarañğılıq qoyulanıp keledi), "Deceptive Life" (Aldamşı ömir), "Who Remembers?" (Esine kim aladı?), "Turkestan" (Türkistan), and "To My Distant Brother" (Alistağı bawırıma) into the book with Turkish explanations" [14; 186]. As the first book about Magzhan published abroad, it was received with great enthusiasm by the Turkish public.

In 1967, Hasan Oraltay completed an internship at Radio Liberty (Radio Azattyq), and in 1968, he commenced his official duties there. The radio provided H. Oraltay with a significant platform: it allowed him, despite his exile, to broadcast the grievances of the Kazakh people to the global community and to Kazakhs worldwide. During his tenure at the Kazakh service of the radio, he prepared articles on various topics related to the Kazakh nation and voiced them on air.

Due to the diversity of topics addressed, his contribution to the national interests of the Kazakh diaspora, and his engagement in the Cold War context, Hasan Oraltay's broadcasts on Radio Liberty possess high significance as a source for the history of Kazakhstan. Noted documentologist O.M. Medushevskaya identifies mass media as a distinct historical source of the modern era. Specialists argue that objective historical evaluation of this source type is possible only when radio broadcasts are analyzed accounting for specific historical contexts, and radio gazettes are assessed as a system of targeted actions with significant political consequences [22; 841].

During his years at Radio Liberty, the history of the Alash movement and Alash Orda remained a central focus for H. Oraltay. Furthermore, scholars in the Republic of Turkey displayed immense interest in the Alash intellectuals. On one occasion, the prominent Turkish writer Galip Erdem requested him to write about Kazakh intellectual thinkers, the national party, and the government. Hasan Oraltay recalled: "I was already

considering it myself. But as the saying goes, “the coat is too short”—information was not just scarce, it was nonexistent” [14; 202].

The scholar labored extensively to identify data regarding Alash. Consequently, he published numerous articles and books on Alash Orda and the Turkestan Autonomy through Radio Liberty. He utilized the radio platform to share his research and that of other scholars on this topic, aiming to acquaint listeners with their national history. It is pertinent to cite some of the broadcasts transmitted over the airwaves.

On December 19, 1967, Radio Liberty broadcast H. Oraltay’s article titled “Notification in the Press of Brotherly Turkey on the 50th Anniversary of the Turkestan National Governments” [15]. The article was dedicated to the 50th anniversary of the founding of Alash Orda and the Kokand Autonomy. It explained that despite the establishment of the Alash and Turkestan autonomies being significant historical events, Soviet mass media remained silent due to Kazakhstan’s lack of independence. However, it was noted that the jubilee of Alash, ignored in Kazakhstan, was commemorated by Turkestanis abroad. As an example, a review was provided of Kyzyrbek Gairetullah’s article “Alash Orda: The National Government of Turkestan”, published in the newspaper *Yeni İstanbul* on December 11, 1967. This broadcast was repeated a few days later, on December 23.

On October 10, 1969, a broadcast titled “Attacks Continue Against Alash Orda, the National Government of the Turkestan People” was aired [16]. This article recounted the actions taken against Alash intellectuals in the Soviet Union. H. Oraltay concluded: “A particular point worthy of attention here is that the continuous defamation by Moscow’s henchmen in our country continues against Alash Orda — our national government, established 51 years ago by the will of our people and overthrown by the force of arms of Soviet red troops. This very fact proves that our national government, Alash Orda, occupies a very important place in the national history of our country’s people” [16: 3].

On December 10, 1972, a special broadcast was aired on Radio Liberty titled “The 55th Anniversary of the Establishment of Alash Orda and Kokand Autonomy, the National Independent Governments of the Turkestan People”. This provided information on the history of the establishment of Alash Orda and the Turkestan Autonomy (founded in Kokand), their leaders, their overthrow by the Bolsheviks, and the persecution of their intellectuals. Additionally, the policy of the totalitarian system in the Soviet Union regarding this issue was analyzed. For instance, the author analyzed distorted data concerning Alash Orda and the Kokand Autonomy presented in the 1967 book *The Establishment of Soviet Administration in Central Asia and Kazakhstan* [17]. H. Oraltay explained the total silence regarding the truth of Alash Orda and Turkestan Autonomy in the Soviet Union: “...the foreign colonizers ruling our country do not wish to provide information or narrate the truth about the national independent governments of the Turkestan people and their founders, or about the rights of our country” [17; 4].

In general, in his research works and articles read on Radio Liberty, Hasan Oraltay treated Alash Orda and the Kokand Autonomy in conjunction. The scholar studied these two governments in relation to each other regarding the history of the Kazakh nation. He formulated this view as follows: “The Kokand Autonomy and the Alash Orda government were, in essence, twin governments of a single country established for a single purpose... It is fully proven that the fundamental goals, ideals, and actions of the Turkestan people were unified” [17; 2]. This opinion reflects the “Greater Turkestan” idea held by national intellectuals like Mustafa Shokay. The reason is clear: the Pan-Turkestan ideas of M. Shokay, who left Kazakhstan and settled in Europe, remain relevant among the Kazakh diaspora abroad.

Regarding censorship and distortion of the Alash issue in the Soviet Union, Hasan Oraltay stated: “...Why do the Soviet government and CPSU leaders pay no attention to the Turkestan issue? Why do they strive to evade the truth about Turkestan from the attention of the world community? This situation fully proves that both Lenin, his declaration published back in 1917, and the Soviet constitution are sheer hypocrisy” [17; 6].

Although working in Munich, Germany, far from the ancestral homeland, Hasan Oraltay was evidently well-acquainted with the situation within the country. On December 31, 1972, his article “Insulting Alash is Ignorance of One’s Ancestry” was presented to listeners on Radio Liberty [23]. In this article, he analyzed and evaluated the defamation of Alash in articles published in the periodical *Juldyz*, which was entangled in communist ideology: “...to curry favor with Soviet colonialism... they insulted Alash, which is considered the national slogan of our people. This, of course, indicates that the author is unfamiliar with national history or is compelled to do so under the pressure and supervision of the foreign villains currently ruling our country” [23; 2]. Furthermore, Hasan Oraltay expressed the opinion that the actions taken by the totalitarian system against Alash indicated their extreme fear of the name “Alash”.

In 1973, Hasan Oraltay's book *Alash: The National Liberation Slogan of Turkestan Turks* was published in Istanbul [10]. The book provided an overview of the centuries-long national liberation movement of the Kazakh people. It is considered one of the first works written outside the framework of communist ideology, approximating the truth about the Alash party and government, Kazakh intellectuals, and Kazakh periodicals. At that time, no objective works on Alash were being written in Kazakhstan; those that existed were solely dedicated to denigrating Alash.

It is a well-known fact that this book by Hasan Oraltay was subjected to severe criticism and condemnation in the Soviet Union. Articles frequently appeared in Kazakhstan's periodicals labeling Hasan Oraltay as "the Kazakh Solzhenitsyn" or referring to his work as "the muddy flood of bourgeois propaganda". H. Oraltay noted: "These articles, which appeared in the Kazakhstan press during the era of Soviet oppression, are evidence that the book *Alash: The National Liberation Slogan of Turkestan Turks* served as a catalyst for discussion about the Alash movement and the Alash Orda government" [14; 203].

When criticizing works written by scholars and writers in Kazakhstan during the totalitarian system, Hasan Oraltay attempted to view the authors predicament with understanding. He attributed the distortions and false information in works regarding the Alash movement not to the authors free will, but to the policies implemented by the Communist Party under Moscow's direction.

H. Oraltay stated: "Those who attempt to conduct research and produce works on the national political history of their own country and people are persecuted and blamed. That is why today, many areas of the Kazakh nation's national history remain unanalyzed by historians and are gathering dust" [20; 1]. He further noted: "A number of writers and historians shy away from historical themes, while some writers and historians limit themselves to presenting the issue to the reading public merely as legends and tales" [20; 2].

Articles critical of the Alash movement were also published abroad. The content of such articles tended to diminish or even deny the role of Alash intellectuals. While not frequent, such instances occurred. In this regard, it is worth noting Hasan Oraltay's words: "As for the Alash issue: this is a great issue that cannot be understood by those hiding behind the curtain. Attacks on Alash and insults against it are today being made by Russia and China, as well as by the enemies of all Turkic peoples" [24; 19-20]. This opinion was voiced in 1975, when the Cold War was escalating and the totalitarian system was at its peak power.

On July 1, 1977, a broadcast titled "Drama Regarding Alash Orda and Some Historical Truths" was aired. Here, Hasan Oraltay analyzed Anuar Alimzhanov's historical drama *The Extraordinary Commissioner*, criticizing the data regarding the Alash party and the Alash Orda government contained therein [20]. He offered his evaluation: "...regardless of how many distorted and obscured parts it contains, Alimzhanov's drama... regarding various fields of Kazakh history deserves to be congratulated as the beginning of future works based solely on truth" [20; 4].

On April 6, 1978, a discussion titled "April 11: One of the Tragic Days in Kazakh History" was broadcast [25]. In this program, Hasan Oraltay reported: "...the Alash party, organized in accordance with the demands of the people, was banned by foreign invaders on April 11, 1918. Therefore, April 11 is considered one of the heavy days in the national history of the Kazakh people that cannot be forgotten" [25; 2].

The periodicals of Alash, the newspaper *Qazaq* and the journal *Ayqap*, did not escape Hasan Oraltay's attention. A series of sequential broadcasts regarding this topic was aired on Radio Liberty over several days.

It is important to note that in the ideologically shackled Soviet Union, it was impossible to access the content of articles published in *Qazaq* and *Ayqap*. Proof of this lies in the fact that these newspapers and journals, which addressed urgent national issues, were collected and published by U. Subkhanberdina only after independence was attained. However, some issues of *Ayqap* and *Qazaq* could be found in foreign libraries. For instance, Hasan Oraltay acquainted himself with the content of *Ayqap* in a library in Helsinki, Finland [18; 1].

In August 1978 (on the 3rd, 10th, 17th, 24th, and 31st), one of the broadcasts featured Hasan Oraltay's article "On Reading the Journal *Ayqap*". During the program, the life and work of Mukhamedjan Seralin, the "manager and publisher" of *Ayqap*, the reason for the journal's name, and the urgent issues raised in its pages were discussed [18].

Hasan Oraltay highlighted that *Ayqap* and *Qazaq* served a common interest, exposing and criticizing the false information prevalent in the USSR that "*Ayqap* had no relation to the Alash Orda movement... *Ayqap* conducted a struggle against the *Qazaq* newspaper". By analyzing articles in both publications, he proved that issues raised in *Ayqap* were presented with similar content in *Qazaq*. "The overwhelming majority of *Ayqap* correspondents and authors later worked at the *Qazaq* newspaper," H. Oraltay noted [26; 2].

H. Oraltay concluded: “The stratagems of the Soviet government and the Communist Party in distorting the history of the Alash movement or completely evading public attention are not fully successful. Despite all their malice, a number of facts regarding the Alash movement are repeatedly published abroad as separate books and substantial articles” [19, 3].

On December 8, 1984, a ceremonial meeting organized by the “Turkeli” committee was held in Munich, West Germany, to commemorate the founding days of Alash Orda, the Kokand Autonomy, and the East Turkestan Republic. During the meeting, Ismail Pinar, the head of the “Turkeli” committee, delivered a report on the 67th anniversary of the founding of Alash Orda.

Reports were heard from Turkestan youth attending the meeting: Nabi Ulsu on the Kokand Autonomy and Maryam Hakim on the East Turkestan Republic. Furthermore, poems by Alash intellectuals were performed with great emotion by the youth. Hasan Oraltay noted regarding this: “...in all the poems and songs performed by men and women under thirty, themes such as “Motherland”, “Nation”, “National Independence”, and the violence of invaders were frequently mentioned” [27; 3].

During his years at Radio Liberty, Hasan Oraltay collaborated with his colleague Charles Carlson to publish an article in the prestigious English-language scientific journal *Central Asian Survey* titled “Kultegin: Advice for the Future?” [28].

Published in 1983, this article discussed the famous commander of the Turkic Khaganate, Kultegin, and the relevant data regarding the freedom of the Turkic people inscribed on the memorial stone dedicated to him. The authors compared the words written on the Kultegin monument with the urgent issues facing contemporary Turkic peoples, evaluating them as advice from the commander to future generations. The article appeared to be written as a response to the positive articles in Kazakhstan’s periodicals regarding the 250th anniversary of Kazakhstan’s “voluntary accession” to Russia within the USSR.

A significant number of research works regarding Kazakhstan were published in *Central Asian Survey*, a journal of “The Society for Central Asian Studies” in the United Kingdom. Additionally, the journal engaged in reprinting works by national intellectuals that were banned in the Soviet Union. For example, the program of the Alash party and articles by intellectuals such as A. Bokeikhanuly, A. Baitursynuly, and M. Dulatuly were reprinted and presented to the world [29, 1].

In 1985, Hasan Oraltay’s article “The Alash Movement in Turkestan” was published in this English-language journal [11]. In the article, the author narrated the history of the concept of “Alash”, related legends about Alasha Khan, and the Alash movement and its representatives. Furthermore, he reported on the Soviet government and Communist Party’s habitual practice of slander” [11; 3].

Hasan Oraltay’s scholarly activities necessitate examination within the context of the Cold War and ideological confrontation. At a time when Soviet historiography stagnated under totalitarian pressure, diasporic historiography fulfilled the critical function of “preservation and transmission”.

When viewing Hasan Oraltay’s works through the lens of contemporary memory studies, his activity functions not merely as historiography but as a mechanism of resistance against the amnesia imposed by the Soviet totalitarian system. According to French historian Pierre Nora’s concept, when an environment of memory is obliterated by modernization or political repression, society relies on sites of memory to preserve its identity. While the physical and intellectual traces of the Alash movement were being erased in Soviet Kazakhstan, H. Oraltay’s broadcasts on Radio Liberty served as an intangible yet potent site of memory [12].

Furthermore, applying Jan Assmann’s theory of “cultural memory”, H. Oraltay’s works acted as a bridge spanning the rupture of the Soviet era [12]. Whereas the Soviet regime sought to rewrite the collective memory of the Kazakh people to align with the socialist narrative, H. Oraltay ensured the survival of the nation’s “foundational memory figures” by preserving the Alash legacy abroad. Consequently, his texts and radio broadcasts functioned as an external “storage device” for Kazakh political identity.

The following table illustrates the fundamental divergences between official Soviet historiography and H. Oraltay’s research:

Table

The Conflict of Historical Narratives: Soviet Historiography vs. H. Oraltay’s Interpretation

Historical Event / Figure	Soviet Narrative	H. Oraltay’s Interpretation (Based on Research)
Alash Orda	Labeled as “Bourgeois nationalists”, “traitors”, and “class enemies”. The fact of the government’s existence was erased from	The legitimate “National Government” of Kazakhstan. H. Oraltay evaluated it alongside the Turkestan Autonomy as a “twin government” established

	history textbooks or characterized as a reactionary force.	against colonialism [17].
National Press	Antagonistic relations. The Ayqap journal was depicted as fighting against the Qazaq newspaper, and was distorted as having no relation to the Alash movement.	A unified national front. He proved that both publications shared the same objectives and that the alleged “conflict” was a myth invented to divide the national intelligentsia [18].
Magzhan Zhumabayev	His name was erased from public memory, and his works were strictly banned under accusations of “Pan-Turkism.”	“The Great Pan-Turkist Poet”. H. Oraltay published Magzhan’s poems in Turkey and promoted them via radio, presenting him as a symbol of the spiritual unity of Turkic peoples [9].

Thus, Hasan Oraltay’s work extended beyond the restoration of historical truth; it contributed significantly to the process of decolonizing the consciousness of Kazakh society. He openly criticized the Soviet authorities’ policy of distorting national history as “hypocrisy” and “colonialism” [17; 6].

Ultimately, the history written by diaspora representatives in the 20th century retained a predominantly national character. The contributions of the Kazakh emigration in Turkey and Europe were substantial. Recognizing their rightful place in domestic historiography is a requirement of the times and a necessity for the current generation.

Following Kazakhstan’s independence in the 1990s, the historiographical paradigm regarding Kazakh emigration works, particularly those of Hasan Oraltay, underwent a fundamental transformation. His works transitioned from “banned literature” to essential sources for domestic historians. Prominent scholar Mambet Koigeldiev highlighted H. Oraltay’s unique contribution in his fundamental study of the Alash movement: “H. Oraltay’s work occupies a special place in understanding the fate of Alash figures, especially the lives and creativity of those forced to emigrate” [6; 19]. Similarly, Kenes Nurpeisov noted the exceptional value of H. Oraltay’s writings during a period when Soviet historiography failed to produce truth-based works [7]. Academician Rymgali Nurgali likened H. Oraltay’s 1973 monograph, *Alash — The National Liberation Slogan of Turkestan Turks*, to a “feat of heroism”, describing it as a “mini-encyclopedia” compiled from the scarce documents available abroad [8; 10].

Nevertheless, the integration of H. Oraltay’s legacy into contemporary Kazakhstani science was not devoid of critical analysis; it adhered to principles of academic objectivity. Domestic scholars identified certain methodological inconsistencies in his early works. For instance, M. Koigeldiev disagreed with H. Oraltay’s periodization of the Alash party history beginning in 1905 and his classification of the Ayqap journal and Kazakhstan newspaper as party organs. Contemporary historians argue that while these publications were the “voice of the national liberation movement”, designating them as organs of a specific political organization is unfounded [6; 19]. This critical approach demonstrates that post-Soviet historiography has moved toward a balanced historical reality, shedding both Soviet bias and blind acceptance.

Conclusions

A comprehensive examination of Hasan Oraltay’s scientific and journalistic legacy offers a critical avenue for addressing significant lacunae within the historiography of the Alash movement. In summary, the scholar’s works encompass valuable empirical data regarding Kazakh history, particularly concerning aspects that underwent distortion during the Soviet era. The historiographical significance of these contributions is primarily defined by their temporal and political context; composed amidst the global geopolitical tensions of the Cold War and ideological confrontation, these texts possess substantial documentary value. At a time when Soviet historical scholarship was constrained by partisan censorship, H. Oraltay’s research served as a conduit for alternative historical veracity.

Consequently, the critical analysis and appropriate historical evaluation of his oeuvre constitute a requisite direction for contemporary domestic historical science. As demonstrated in this study, H. Oraltay’s tenure at Radio Liberty and his contributions to foreign publications facilitated a multifaceted and objective investigation into the Kazakh national liberation movement aligned with the Alash ideology. He conceptualized the Alash movement not as an isolated phenomenon confined to the events of 1917, but as the logical continuation of a deeply rooted historical process. As noted by Academician M. Kozybayev, “The national liberation movement of the Kazakh people originated from the very day of their subjugation by Russia” [2; 35]. Maintaining this continuity, H. Oraltay interpreted the struggle of the Alash intellectuals as a qualitatively new 20th-century iteration of the path to freedom initiated by Kenesary Khan.

Furthermore, the research findings indicate that the aspiration for liberty and independence is an intrinsic mental attribute of the Kazakh people. This is underpinned by the etymological and historical semantics of the ethnonym “Kazakh”, which denotes a free and independent entity. This spiritual characteristic is observable not only in historical figures but also among the diaspora forced abroad by historical vicissitudes. The activities of Hasan Oraltay and the diaspora he represented serve as evident proof that this spirit of liberation was not extinguished by totalitarian suppression; rather, it was revitalized in a new modality as intellectual resistance.

In conclusion, Hasan Oraltay represents a unique phenomenon in the preservation of national memory. The integration of his scholarly output into contemporary Kazakhstani historiography not only facilitates the restoration of the integrity of national history but also contributes to fostering a consciousness of statehood among the younger generation.

References

- 1 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20–40 жылдарында / Е. Бекмаханов. — Алматы: Санат, 1994. — 413 б.
- 2 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт / М. Қозыбаев. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. — 369 б.
- 3 Kendirbaeva G. «We are children of Alash...» The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people / G. Kendirbaeva // *Central Asian Survey*. — 1999. — Vol. 18, No. 1. — P. 5–36.
- 4 Jacobs J. The Many Deaths of a Kazak Unaligned: Osman Batur, Chinese Decolonization, and the Nationalization of a Nomad / J. Jacobs // *The American Historical Review*. — 2010. — Vol. 115, No. 5. — P. 1291–1314.
- 5 Kuşçu I. Changing perception of homeland for the Kazakh diaspora / I. Kuşçu // *Nationalities Papers*. — 2016. — Vol. 44, No. 3. — P. 380–396.
- 6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: Санат, 1995. — 368 б.
- 7 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: Ататек, 1995. — 256 б.
- 8 Нұрғали Р. Тәуелсіз Қазақстан мұраттарының Алаш идеяларымен сабақтастығы / Р. Нұрғали // Әлем қазақтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Алматы: Сардар, 2008. — 364 б.
- 9 Oraltay H. Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu / H. Oraltay. — Izmir: Büyük Türkeli Yayınları, 1965. — 40 p.
- 10 Oraltay H. Alaş. Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası / H. Oraltay. — Istanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1973. — 200 p.
- 11 Oraltay H. The Alash movement in Turkestan / H. Oraltay // *Central Asian Survey*. — 1985. — Vol. 4, No. 2. — P. 41–58.
- 12 Tamm M. Beyond history and memory: New perspectives in memory studies / M. Tamm // *History Compass*. — 2013. — Vol. 11, No. 6. — P. 458–473.
- 13 Oraltay H. Kazak türkçesi sözlüğü / H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar. — Istanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1984. — 328 p.
- 14 Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір / Х. Оралтай. — Алматы: Білім, 2005. — 632 б.
- 15 Оралтай Х. Түркістан ұлттық үкіметтерінің 50 жылдығының туысқан Түркияның баспасөзінде білдіруі / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан басқармасы. — 19.12.1967. — 3-б.
- 16 Оралтай Х. Түркістан халқының ұлттық үкіметі Алаш Ордаға қарсы шабуыл ұласуда / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан басқармасы. — 10.10.1969. — 3-б.
- 17 Оралтай Х. Түркістан халқының ұлттық тәуелсіз үкіметтері Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятының құрылғанына 55 жыл толуы / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан басқармасы. — 10.12.1972. — 6-б.
- 18 Оралтай Х. «Айқап» журналын оқығанда / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 03.08.1978. — 4-б.
- 19 Оралтай Х. Алаш қимылы тарихына байланысты кей деректер жөнінде / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 08.12.1983. — 4-б.
- 20 Оралтай Х. Алаш Орда жөніндегі драма және кейбір тарихи шындық / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 01.07.1977. — 4-б.
- 21 Oraltay H. Esir Milletler Haftası / H. Oraltay // *Komünizmle savaş*. — 1965. — No. 2. — 2 p.
- 22 Медушевская О.М. Собрание сочинений [в 4 т.] / О.М. Медушевская; под общ. ред. А.Н. Медушевского. — Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2017. — Т. 2. Источниковедение: теория, история, метод. — 880 с.
- 23 Оралтай Х. Алашқа тіл тигізу ата тегін танымағандық / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 31.12.1972. — 3-б.
- 24 Oraltay H. Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar / H. Oraltay. — Istanbul: 1975. — 45 p.

- 25 Оралтай Х. Көкек айының 11-і Қазақ тарихындағы қайғылы күндердің бірі / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 06.04.1978. — 4-б.
- 26 Оралтай Х. «Айқап» журналын оқығанда-2 / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 10.08.1978. — 4-б.
- 27 Оралтай Х. Шеттегі түркістандықтардың Алаш Орда мен Қокан Мұхтарияттарының және Шығыс Түркістан Республикасының құрылған күнін белгілегендіктері жөнінде / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 11.12.1984. — 4 б.
- 28 Carlson C. Kül Tegin: Advice for the future? / C. Carlson, H. Oraltay // Central Asian Survey. — 1983. — Vol. 2, No. 2. — P. 121–138. DOI: <https://doi.org/10.1080/02634938308400430>
- 29 Оралтай Х. Англияда жарияланған ағылшын тіліндегі «Central Asian Survey» журналында басылған Алаш қимылы жайындағы мақала / Х. Оралтай // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. — 30.01.1986. — 3-б.

Б.Б. Ақтайлақ, Т.С. Садықов, Б.Б. Байшов

Хасан Оралтай зерттеулеріндегі Алаш қозғалысының тарихы

Мақала Алаш ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттеудегі қазақ диаспорасының көрнекті өкілі Хасан Оралтайдың ғылыми және публицистикалық мұрасын талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі кеңестік тоталитарлық жүйе мен идеологиялық цензура жағдайында ұлттық тарихтың бұрмалануына қарсы тұрған баламалы тарихнамалық деректерді ғылыми айналымға енгізу қажеттілігімен айқындалады. Авторлар «Қырғиқабақ соғыс» кезеңіндегі идеологиялық текетірес контекстінде Хасан Оралтайдың Мюнхен қаласындағы «Азаттық» радиосындағы қызметі мен Түркия және Еуропа басылымдарында жарық көрген еңбектерін кешенді түрде қарастырады. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық әдістер және контент-талдау тәсілдері қолданылды. Бұл әдістер кеңестік ресми тарихнама мен Хасан Оралтай ұсынған диаспоралық көзқарас арасындағы түбегейлі қайшылықтарды ашуға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде Х. Оралтайдың Алаш тарихын зерттеудегі нақты үлесі анықталды: ол Еуропа архивтері (Хельсинки, Лондон) негізінде «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті арасындағы жасанды дұшпандық туралы кеңестік тарихнаманы жоққа шығарады. Сондай-ақ, Алаш Орда үкіметі мен Түркістан автономиясының сабақтастығын дәлелдеп, Мағжан Жұмабайұлының мұрасын халықаралық деңгейде насихаттады. Сонымен қатар, оның «Central Asian Survey» беделді ғылыми журналындағы жарияланымдары арқылы Алаш тақырыбын батыстық академиялық ортаға интеграциялағаны көрсетілген. Мақалада Хасан Оралтайдың еңбектері тек тарихи дерек ғана емес, сонымен бірге отарсыздану және ұлттық жадыны сақтау механизмі ретінде бағаланады. Оның зерттеулері қазіргі Қазақстан тарихнамасы үшін маңызды дереккөз және XX ғасырдағы ұлт зиялыларының саяси күресін объективті түсінуге септігін тигізеді.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, Хасан Оралтай, тарихнама, қазақ диаспорасы, «Азаттық» радиосы, тарихи жады, идеологиялық күрес, тоталитаризм, зиялылар.

Б.Б. Ақтайлақ, Т.С. Садықов, Б.Б. Байшов

История движения «Алаш» в исследованиях Хасана Оралтая

Данная статья посвящена анализу научного и публицистического наследия Хасана Оралтая, видного представителя казахской диаспоры, в контексте изучения истории национально-освободительного движения Алаш. Актуальность исследования обусловлена необходимостью введения в научный оборот альтернативных историографических источников, противостоящих искажению национальной истории в условиях советской тоталитарной системы и идеологической цензуры. Авторы комплексно рассматривают деятельность Хасана Оралтая на радио «Азаттык» (Мюнхен) и его труды, опубликованные в Турции и Европе, в контексте идеологического противостояния периода «Холодной войны». В ходе исследования применялись сравнительно-историографический, проблемно-хронологический методы и контент-анализ. Данные методы позволили выявить фундаментальные противоречия между советской официальной историографией и диаспоральным взглядом, представленным Х. Оралтаем. В результате исследования определен конкретный вклад ученого в изучение истории Алаш: на основе архивов Европы (Хельсинки, Лондон) он опроверг советскую историографию об искусственной вражде между журналом «Айқап» и газетой «Қазақ», доказал преемственность правительства Алаш Орды и Туркестанской автономии, а также способствовал международной популяризации наследия Мағжана Жұмабаева. Особое внимание уделено интеграции темы Алаш в западную академическую среду через публикации в авторитетном журнале «Central Asia Survey». В статье делается вывод, что труды Хасана Оралтая являются не просто историческим источником, но и важным механизмом деколонизации сознания и сохранения национальной памяти. Его исследования служат ценным ресурсом для

современной историографии Казахстана, способствуя объективному пониманию политической борьбы национальной интеллигенции XX века и восполнению пробелов, созданных советской историографией.

Ключевые слова: движение Алаш, Хасан Оралтай, историография, казахская диаспора, радио «Азат-тық», историческая память, идеологическая борьба, тоталитаризм, интеллигенция.

References

- 1 Bekmakhanov, E. (1994). *Qazaqstan XIX ғасыrdyn 20–40 zhyldarynda* [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Kozybayev, M. (2001). *Orkeniet zhane ult* [Civilization and Nation]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 3 Kendirbayeva, G. (1999). «We are children of Alash...» The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people. *Central Asian Survey*, 18(1), 5–36.
- 4 Jacobs, J. (2010). The Many Deaths of a Kazak Unaligned: Osman Batur, Chinese Decolonization, and the Nationalization of a Nomad. *The American Historical Review*, 115(5), 1291–1314.
- 5 Kuşçu, I. (2016). Changing perception of homeland for the Kazakh diaspora. *Nationalities Papers*, 44(3), 380–396.
- 6 Koigeldiev, M. (1995). *Alash qozgalysy* [The Alash Movement]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 7 Nurpeisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 8 Nurgali, R. (2008). Tauelsiz Qazaqstan murattarynyn Alash idealarymen sabaqtastygy [Continuity of the ideals of independent Kazakhstan with Alash ideas]. *Alem qazaqtarynyn rukhani sukhbaty: til, madeniet zhane Alash muraty. Khalyqaralyq gylymi-teoriialyq konferentsiia materialdary* [Spiritual dialogue of Kazakhs of the world: language, culture and Alash heritage. Materials of the international scientific-theoretical conference]. (pp. 364). Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 9 Oraltay, H. (1965). *Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu* [The Great Turkist Magzhan Zhumabayoglu]. Izmir: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- 10 Oraltay, H. (1973). *Alaş. Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası* [Alash. The Password of National Independence for Turkestan Turks]. Istanbul: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- 11 Oraltay, H. (1985). The Alash movement in Turkestan. *Central Asian Survey*, 4(2), 41–58.
- 12 Tamm, M. (2013). Beyond history and memory: New perspectives in memory studies. *History Compass*, 11(6), 458–473.
- 13 Oraltay, H., Yüce, N., & Pınar, S. (1984). *Kazak türkçesi sözlüğü* [Kazakh Turkish Dictionary]. Istanbul: Büyük Türkeli Yayınları [in Turkish].
- 14 Oraltay, H. (2005). *Elim-ai lap otken omir* [A Life Passed with “Elim-ai”]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 15 Oraltay, H. (1967, December 19). Turkistan ulttyq ukimetterinin 50 zhyldygynyn tuysqan Turkiianyn baspasozinde bildirui [Reflections on the 50th Anniversary of Turkestan National Governments in the Turkish Press]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 16 Oraltay, H. (1969, October 10). Turkistan khalkynyn ulttyq ukimeti Alash Ordaga qarsy shabuyl ulasuda [Attacks on the Alash Orda National Government Continue]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 17 Oraltay, H. (1972, December 10). Turkistan khalkynyn ulttyq tauelsiz ukimetteri Alash Orda men Qoqan Mukhtariiatynyn qurylganyna 55 zhyl tolyu [55th Anniversary of the Alash Orda and Kokand Autonomy]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 18 Oraltay, H. (1978, August 3). «Aikap» zhurnalyn oqyganda [Reading “Aikap” Journal]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 19 Oraltay, H. (1983, December 8). Alash qimyly tarikhyna bailanysty kei derekter zhoninde [On Some Facts Regarding the History of the Alash Movement]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 20 Oraltay, H. (1977, July 1). Alash Orda zhonindegi drama zhane keibir tarikhi shyndyq [Drama about Alash Orda and Some Historical Truths]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 21 Oraltay, H. (1965). Esir Milletler Haftası [Captive Nations Week]. *Komünizmle savaş — War against communism*, 2, 2 [in Turkish].
- 22 Medushevskaya, O.M. (2017). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. (Vols. 1-4; Vol. 2). *Istochnikovedenie: teoriia, istoriya, metod — Source Studies: Theory, History, Method*. Moscow-Berlin: Direct-Media [in Russian].
- 23 Oraltay, H. (1972, December 31). Alashqa til tigizu ata tegin tanymagandyq [Insulting Alash is Denying One's Ancestry]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 24 Oraltay, H. (1975). *Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar* [Some Issues in East Turkestan History and Answers to Accusations]. Istanbul [in Turkish].
- 25 Oraltay, H. (1978, April 6). Kokek aynyn 11-i Qazaq tarikhyndagy qaigyly kunderdin biri [April 11th: One of the Tragic Days in Kazakh History]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy — Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].

- 26 Oraltay, H. (1978, August 10). «Aikap» zhurnalyn oqyganda-2 [Reading «Aikap» Journal-2]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy* — *Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 27 Oraltay, H. (1984, December 11). Shettegi turkistandyqtardyn Alash Orda men Qoqan Mukhtariattarynyn zhane Shygys Turkistan Respublikasynyn qurylgan kunin belgilegendikteri zhoninde [Regarding the commemoration of the founding dates of Alash Orda, the Kokand Autonomy, and the East Turkestan Republic by Turkestanis abroad]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy* — *Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].
- 28 Carlson, C., & Oraltay, H. (1983). Kül Tegin: Advice for the future? *Central Asian Survey*, 2(2), 121–138.
- 29 Oraltay, H. (1986, January 30). Angliiada zhariiialangan agylshyn tilindegi «Central Asian Survey» zhurnalynda basylgan Alash qimyly zhayyndagy maqala [An article about the Alash movement published in the English-language journal Central Asian Survey in England]. *Azattyq radiosy, Turkistan, baskarmasy* — *Radio Libert, Turkistan Editorial Office* [in Kazakh].

Information about the authors

Aktilak Bakytzhan — PhD Student, L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

Sadykov Tlegen — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department History of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8594-8209>

Baishov Bakyt — PhD, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Aktobe, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

В. Козина*

Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

(E-mail: vkozina55@mail.ru)

Чистка партийного и государственного аппарата Карагандинской области в 1929–1933 гг. как составляющая часть политических репрессий

В конце 1920-х — начале 1930-х годов Советский Союз вступил в период глубоких политических и социальных преобразований. Карагандинская область, активно развивавшаяся как индустриальный регион, стала ареной массовых политических репрессий, включая чистки государственного и партийного аппарата. Эти меры рассматривались как средство усиления контроля, устранения оппозиции и «очищения» партии от «ненадёжных элементов». Статья посвящена исследованию партийных чисток 1929–1933 годов в регионе на основе материалов Государственного архива Карагандинской области (ГАКО), включая нормативно-правовые документы, протоколы заседаний проверочных комиссий и списки исключённых из ВКП(б). Рассматриваются примеры исключения членов партии за антисоветскую деятельность, связь с контрреволюционными элементами, уклонение от дисциплины и нарушение социалистической идеологии. Вместе с тем, ограниченность архивной базы, обусловленная тем, что многие документы долгое время оставались засекреченными и лишь недавно стали доступны для научного изучения, не даёт полного представления о действии механизма чисток, об отличии и взаимосвязи между отдельными этапами их осуществления. Но даже с учетом этих обстоятельств, настоящее исследование позволяет определить основную причину репрессий против значительной части партийного актива и сделать вывод о том, что чистка партийного аппарата в 1929–1933 годах стала важной частью политических репрессий в регионе, оказав разрушительное влияние на развитие Карагандинской области и на судьбы тысяч людей, став трагической страницей в истории Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, Карагандинская область, партийные чистки, ВКП(б), контрреволюция, партийные взыскания, национализм, социальное переустройство, архивные материалы.

Введение

На рубеже 1920–1930-х годов в стране разворачиваются масштабные процессы политической и социальной трансформации. В этот период происходит ускоренная индустриализация, коллективизация сельского хозяйства, формируются новые управленческие и партийные структуры, сопровождающиеся усилением централизованного контроля и репрессивной политики. Карагандинская область, активно развивавшаяся как индустриальный регион, оказалась в эпицентре этих процессов. Одной из форм политического давления стали партийные чистки — массовые кампании по исключению «ненадёжных» членов из рядов ВКП(б) как способ укрепления партийной дисциплины и устранения инакомыслия. Причины чисток были многослойными: усиление борьбы с так называемыми «классовыми врагами», стремление центра очистить партию от лиц с чуждым социальным происхождением, с сомнительной биографией, слабо вовлечённых в партийную деятельность, а также тех, кто сохранял связи с религиозными институтами или национальными движениями (в том числе с алашординцами). Чистки становились инструментом, мобилизации устрашения и управления социальным полем в условиях форсированной модернизации.

Целью настоящего исследования является изучение партийных чисток в Карагандинской области в 1929–1933 годах как составной части политических репрессий, а также анализ конкретных механизмов, применявшихся при исключении членов и кандидатов в члены ВКП(б).

Задачи исследования включают: анализ нормативно-правовой базы партийных чисток; выявление мотивов и причин исключений; рассмотрение последствий для политической, социальной и хозяйственной жизни региона.

Для полного понимания того, как партийные чистки и другие репрессивные меры использовались для формирования управляемой социальной среды и укрепления власти, целесообразно привлечение фундаментальных трудов как зарубежных, так и отечественных ученых, в которых представлен

---

* Автор-корреспондент. E-mail: vkozina55@mail.ru

глубокий анализ механизмов репрессивной мобилизации и модернизации сверху, характерных для авторитарных режимов, включая советский опыт [1–4].

Несмотря на наличие значительного числа исследований, посвящённых политическим репрессиям в СССР и Казахстане, в историографии сохраняются значительные пробелы. В работах российских исследователей: Медведева Р.А., Папкова С.А., Волкогонова Д.А., Ципко А.Н. и др. [5–9], а также в коллективных монографиях, сборниках статей ученых, публицистов о сталинизме, изданиях архивных документов, рассматриваются общесоюзные механизмы репрессивной политики, однако региональные особенности, в том числе казахстанские реалии, остаются преимущественно вне поля зрения [10].

Казахстанская историография, представленная трудами Козыбаева М.К., Алдажуманова К.С., Абылхожина Ж.Б., Татимова М.Б., Амрекулова Н.А., Тастанова Ш.О., Осипова В.П. и других исследователей, сыграла фундаментальную роль в изучении репрессивной политики советского государства. Эти работы заложили основу для понимания масштабов террора, его идеологических предпосылок, социальных последствий и региональной специфики. Вместе с тем их внимание преимущественно сфокусировано на периоде «большого террора» 1937–1938 гг. или отдельных аспектах карательной политики, что также не охватывает ранний этап политических репрессий — партийные чистки конца 1920-х — начала 1930-х гг. [11–18]. Отдельное направление составляет изучение региональной специфики репрессивной политики. В работах Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймухановой исследуются становление тоталитарной системы, создание и функционирование Карлага, структура заключенного контингента, условия содержания, история ИТЛ «АЛЖИР», особенности производственной, культурно-воспитательной и научной деятельности [19–20].

Среди исследований, освещающих политические репрессии в Центральном Казахстане, выделяются работы Н.О. Дулатбекова. Он является автором и руководителем ряда изданий, основанных на архивных документах, фотоматериалах и свидетельствах: об истории Карлага, судьбах заключенных и документальном наследии лагерной системы региона. Под его редакцией изданы документальные альбомы, научно-популярные и исследовательские труды на русском, казахском и английском языках [21–25].

Среди региональных исследований особое место занимают труды З.Г. Сактагановой. Ею впервые была предпринята попытка систематизации репрессивной политики в Казахстане: выделены основные этапы, даны характеристики каждому из них и обозначена специфика проявления репрессий в республике по сравнению с общесоюзными процессами. Важной составляющей её исследований стало обращение к теме репрессий в отношении детей, находившихся в казахстанских лагерях системы ГУЛАГ, что стало одним из первых научных обращений к данной проблематике [26–27].

Таким образом, несмотря на наличие фундаментальных работ по истории репрессивной политики в СССР и Казахстане, тема партийных чисток в Карагандинской области в 1929–1933 гг. остается недостаточно изученной. Она требует специального исследования, основанного на комплексе архивных документов, позволяющих выявить причины, механизмы и региональную специфику данного процесса.

Настоящая работа стремится восполнить указанный историографический пробел, введя в научный оборот ранее недоступные документы и представив анализ партийных чисток как элемент широкой системы политического контроля, развернутой в условиях сталинской трансформации общества.

Материалы и методы

Важным ограничением для исследователей долгое время был закрытый доступ к партийным архивам, особенно к фондам местных проверочных комиссий. Только в последние годы в Государственном архиве Карагандинской области (ГАКО) началась работа по рассекречиванию материалов партийных фондов. Эти источники впервые позволяют реконструировать логику чисток, проанализировать их повседневную практику и масштаб в конкретном регионе. Вместе с тем изучение этих документов не даёт полной картины происходивших процессов. Материалы разрозненны, охватывают отдельные годы, не всегда сопровождаются пояснительной документацией, а решения комиссий зачастую не содержат обоснованных объяснений. Большая часть материалов исполнена на тоте жазу или латинице. Это ставит перед исследователем задачу критического анализа и сопоставления с другими источниками, а также требует осторожности при формулировке выводов.

Источниковую базу исследования составляют архивные документы фондов Государственного архива Карагандинской области (ГАКО): Фонд 363п. — Карагандинская областная партийная колле-

гия при Уполномоченном комитете партийного контроля КазССР; Фонд 717п. — Партархив Карагандинского обкома Компартии Казахстана; Фонд 822п. — Контрольная комиссия рабоче-крестьянской инспекции (КК РКИ) Карагандинской области; Фонд 1п. — Карагандинский обком ВКП(б); Фонд 3п. — Карагандинский горком ВКП(б); Фонд 9п. — Каркаралинский окружной комитет ВКП(б); Фонд 10п. — Каркаралинский райком Компартии Казахстана. В них содержатся протоколы заседаний центральных и региональных проверочных комиссий, учётные карточки о наложении партийных взысканий, списки исключённых из ВКП(б), докладные записки, а также служебная переписка партийных органов. Эти материалы включают решения партийных органов, протоколы заседаний, документы, касающиеся исключения членов партии и расследований по делам партийных чисток, а также показания по конкретным делам. Изучение этих документов дает возможность понять, как происходила процедура чистки на местном уровне, какие факторы влияли на принятие решений и какие методы использовались для определения «виновных».

Особое значение имеют нормативные документы, регулирующие порядок проведения чисток, в частности: Постановление ЦИК и СНК № 124 «О чистке аппарата государственных органов, кооперативных и общественных организаций» от 1 июня 1929 г. [28; 16–19, 24–25]; Постановление ЦК и ЦКК ВКП(б) «О чистке партии» от 28 апреля 1933 г. [29]; «Инструкция о порядке проведения чистки ВКП(б)», утверждённая в 1929 г., содержащая чёткие критерии, по которым подлежали исключению члены и кандидаты партии [30; 7]. Эти материалы свидетельствуют о том, что чистки представляли собой организованный, централизованный процесс, направленный на «оздоровление» партийных рядов.

В работе использованы материалы из дел конкретных исключённых: Смагула Бекпаева, Исакана Жундыбаева, Калыка Шонтаевича Шотбаева и других, что позволило провести микроисторический анализ и реконструировать типичные сценарии партийных репрессий.

Методологически исследование опирается на историко-генетический и историко-сравнительный методы, а также метод микроистории, позволяющий отследить, как макроисторические процессы трансформировались в региональной и индивидуальной плоскости. Кроме того, применялся историко-архивный метод — для сбора и анализа первичных документов, связанных с партийными чистками. Это позволило воссоздать исторический контекст чисток, выявить характерные черты и особенности этого процесса в Карагандинской области, а также понять динамику репрессий на местном уровне. Историко-социологический метод применялся для анализа социального контекста событий, он позволил оценить влияние партийных чисток на общественные и политические процессы в Карагандинской области, а также на отношения между различными социальными и политическими группами в этот период. Мифо-структурный метод — использовался для анализа оправдательных конструкций, присутствующих в документах, а также для выявления механизмов, с помощью которых партийные решения были оправданы как неотъемлемая часть борьбы с «врагами» социалистического строя и обеспечения чистоты партийных рядов. Использование сочетания этих методов позволило глубже понять, как партийные чистки в Карагандинской области отражались в местных партийных структурах.

Результаты

Партийные чистки в конце 1920-х — начале 1930-х годов стали важнейшим инструментом внутривнутрипартийного контроля и «самоочищения» ВКП(б). Они проводились в соответствии с рядом нормативными документами, главным из которых стало Постановление ЦК ВКП(б) и ЦКК ВКП(б) от 7 ноября 1929 года «О чистке партии», а также разработанная на его основе Инструкция о порядке проведения чистки. Эти документы закладывали как идеологическую, так и организационную основу кампании по выявлению «враждебных», «пассивных» и «чуждых» элементов в рядах партии.

В Постановлении 1929 года подчёркивалось, что чистка должна служить «средством большевистского самовоспитания и самокритики», направленным на укрепление дисциплины и идеологической устойчивости в рядах партии. Ключевыми критериями для исключения являлись принадлежность к «классово чуждым элементам», «политическая пассивность», «уклонение от общественно-полезного труда» и «несоблюдение партийной дисциплины». Упор делался на очищение от «бюрократии», оторванности от масс и на вовлечение беспартийных трудящихся в процесс проверки. В документе также обращалось внимание на недопустимость превращения чистки в кампанию мести или сведения личных счётов [28; 24].

Приложенная к Постановлению Инструкция о порядке проведения чистки предусматривала строго регламентированную процедуру, которая распространялась на все уровни партийной организации — от центральных до низовых. В ней детально описывались этапы чистки.

1. Формирование комиссий по чистке. В регионах создавались специальные комиссии из числа наиболее надёжных и проверенных членов партии, часто с привлечением представителей из центра. В состав комиссии входили представители местных парторганов, органов РКИ (рабоче-крестьянской инспекции), а также активисты из числа беспартийных трудящихся.

2. Проведение открытых собраний первичных партийных организаций на местах. На этих собраниях заслушивались характеристики, отчёты, выносились мнения о партийной активности, отношении к труду и дисциплине каждого члена партии.

3. В соответствии с установками Инструкции в заседаниях было обязательным участие представителей беспартийного актива и трудовых коллективов. Участие общественности призвано было делать процесс «гласным», подчёркивая его якобы массово-демократический характер. Каждому обсуждаемому предоставлялось право на самозащиту и самооценку, а всем членам собрания — право на высказывание мнений. Таким образом, чистка декларировалась как «большевистский акт воспитания». Вместе с тем на практике эти права часто носили формальный характер и мало влияли на итоговое решение комиссии.

4. Оформление итогов и утверждение решений. Решения первичных организаций и комиссий направлялись на утверждение в вышестоящие парткомитеты, которые могли пересмотреть исключения или дать указание на пересмотр дела. В случае серьёзных обвинений материалы передавались в органы ОГПУ.

На местах реализации Инструкция сопровождалась рассылкой директив обкомов и губкомов, где устанавливались сроки проведения чисток, критерии оценки и перечни категорий, подлежащих особому вниманию. В Карагандинском окружкоме, к примеру, создавались передвижные комиссии, выезжавшие в шахтёрские и сельские районы области, включая Карагандинские рудники и колхозы. В них входили представители окружного парткома, отделов кадров, органов ГПУ и редакций партийных газет.

Процедура сопровождалась значительным административным и идеологическим давлением: активу предписывалось обеспечивать «боевую обстановку», а за пассивность на собраниях могли последовать оргвыводы. Формировалась атмосфера подозрительности, поощрялась критика и доносительство, а само участие в комиссии рассматривалось как проявление преданности партии. Таким образом, несмотря на формально декларируемые цели — укрепление партийной дисциплины, повышение ответственности и оздоровление рядов, на практике чистки приобрели карательный, репрессивный характер. В условиях тотальной мобилизации общества, укрепления командно-административной системы и нарастания внутрипартийной борьбы, Инструкция стала инструментом политической селекции и идеологического давления, особенно заметного в регионах, где отсутствовала устоявшаяся партийная инфраструктура [28; 7].

К 1933 году, после ускоренной индустриализации, коллективизации, жестоко подавленных протестных волнений 1929–32 годов, голода 1931–1933 и массового пополнения партии за счёт рабочих и крестьян, стало очевидно, что предыдущие механизмы не обеспечили требуемую «идеологическую чистоту». Это отразилось в Постановлении от 28 апреля 1933 года, где были даны более жёсткие формулировки и установлены приоритеты «железной пролетарской дисциплины» и «боеспособности партии». Документ фиксировал резкий рост численности партии — до 3,2 млн членов и кандидатов и подчёркивал, что массовый приём открыл путь «чуждым», «двурушническим» и «карьеристским» элементам. Наряду с этим внимание акцентировалось на необходимости перевода политически неграмотных членов в кандидаты или даже в сочувствующих с последующей возможностью восстановления. Подчёркивалась роль беспартийных масс в деле чистки и необходимость открытых собраний с привлечением широкого актива. Было установлено провести чистку в 1933 году и «организовать дело чистки партии таким образом, чтобы обеспечить в партии железную пролетарскую дисциплину и очищение партийных рядов от всех ненадёжных, неустойчивых и примазавшихся элементов». Партия руководствовалась при этом постановлением II-го конгресса Коминтерна от 30 июля 1920 года, в силу которого «коммунистические партии всех стран, где коммунисты ведут свою работу легально, должны производить периодические чистки (перерегистрации) личного состава партийных организаций, дабы систематически очищать партию от неизбежно примазавшихся к ней мелко-буржуазных элементов». Исходя из этой директивы Коминтерна, были проведены партийная перерегистрация в

1920 году, чистка партии в 1921 году, чистка непроизводственных ячеек в 1924 году, проверка деревенских ячеек в 1925 году, партийная чистка в 1929–1930 годах. Эти чистки и перерегистрации, было указано в Постановлении, укрепляли ряды партии, поднимали её боеспособность, усиливали чувство ответственности каждого члена партии за работу партии» [29].

Таким образом, нормативно-правовая база закладывала противоречивую основу: с одной стороны — декларация открытости, самокритики и партвоспитания, с другой — установка на удаление всех, кто не соответствует идеалу «большевистской твёрдости». Чистки становились удобным инструментом для дисциплинарного контроля и политической селекции, в особенности в условиях нарастания репрессивных тенденций в начале 1930-х годов.

В региональных партийных организациях, таких как Карагандинская, нормативы принимались к исполнению в форме циркуляров и распоряжений губкомов и обкомов, а также реализовывались через деятельность специальных комиссий по чистке, созданных из «устойчивых» коммунистов.

Важнейшей частью исследования стала работа с документами вышеупомянутых ранее закрытых архивных фондов, в частности с Протоколами заседаний проверочной комиссии по чистке партии за 1929 год, списками исключённых из партии, карточками учёта взысканий за 1932–1933 годы, Резолюцией 10-го пленума Карагандинского окрком ВКП(б), а также другими материалами, отражающими идеологическую линию центра, в том числе Стенограмма собрания актива городской партийной организации 1934 года.

Резолюция 10-го пленума Карагандинского окрком ВКП (б), проходившая в январе 1929 года обобщая итоги чистки, отмечала, что она проходила «при широком и активном участии... батрацко-бедняцких масс... усиливая их влияние и интерес к жизни партии». Таким образом, партийная чистка приобретала характер публичной мобилизации беднейших слоёв, направленной на устранение «чуждых» или неблагонадёжных элементов [30; 20].

Документы архива позволяют реконструировать не только механизм партийной чистки, но и выявить характер, логику и последствия решений, принимавшихся в отношении конкретных членов партии. Анализ архивных документов выявляет многослойность причин, по которым члены и кандидаты ВКП(б) исключались из рядов партии. Среди основных можно выделить следующие группы мотивов:

1. Идеологические и политические обвинения. Часто фигурировала связь с алашординцами или представителями «байского элемента». Приведем пример из протокола № 2 заседания райпроверкомиссии по чистке членов и кандидатов ВКП(б) по Аксаринскому району от 2-3 августа 1929 года:

Жундыбаев Исакан Жундыбаевич, в партии с 15 декабря 1926 года, состоит в ячейке № 13 поселка «Энбек», год рождения 1896, национальность — казах, соцпроисхождение — крестьянин, соцположение — рабочий, производственный стаж 15 лет, малограмотный — самоучка, познание — прошел школу передвижек. В момент проверки в своем хозяйстве имеет одну лошадь, две дойные коровы, два барана, ½ десятины посева, в семье 6 душ, из них нетрудоспособных — 3.

Обвинение: Имеет связь с чуждыми элементами — алашординцем Алимбековым И. и баем Тойчибаевым. У последнего пользовался лошастью, защищал их интересы при конфискации баев, полуфеодалов, на беспартийных собраниях выступал в защиту последних, за что райкомом ВКП(б) был снят с должности секретаря аулсовета и объявлен выговор. Являясь фактически главой хозяйства от имени 80-летнего отца принес жертвы на «Курбан — Айт».

Постановили: Ввиду доказательности обвинения: о связи с чуждыми для партии элементами, выразившимися в защите их от конфискации на бедняцких собраниях, пользованием лошастью бая и соблюдении религиозных традиций — принесение жертв на «Курбан — Айт» Жундыбаева Исакана из рядов ВКП(б) исключить» [31; 33].

Подобные связи трактовались как враждебная деятельность. Прямые обвинения в однотипных «делах» включали формулировки: «имеет связь с чуждым элементом», «защитник баев», «не проводит линию партии» и др.

2. Социальное происхождение и бытовое поведение. Преступными считались действия, которые выходили за рамки партийного аскетизма или подрывали дисциплину: пьянство, взятие калыма, отказ от коллективизации и др. Пример: Шотбаев Калык Шонтаевич был исключён из рядов ВКП(б) за получение за сестру калыма — 1 кобылы, 1 быка, 1 танчи, 1 барана, 1 халата, 1 седла и 5 рублей [31; 34].

Член ВКП(б) Нурмагамбетов в бытность в Аксаринской волости просватал свою дочь комсомолку без её согласия за сына бая для обновления родственной связи и получения от него калыма:

сельхозмашину, рыжую кобылу, которую зарезал на согым и мышастого коня. При вступлении в партию скрыл, что у него отец является бывшим баем и бием. Являясь членом ВКП(б), до сего времени не порвал связь с отцом и в данное время имеет тесную связь, за что райпроверкомиссия по Кувскому району своим постановлением от 23 августа 1926 г. из рядов ВКП(б) исключила [32; 45].

Аязбаев скрыл при поступлении в партию свое социальное положение. Крестьянин. В хозяйстве имеет: 11 крупных, 2 мелких лошадей, 8 крупных и 2 мелких коровы, 1 верблюда, 30 баранов, грамотный. С целью прикрытия своего социального происхождения приобрел звание рабочего на заводе Ридер. Прикрывается как чернорабочий. Платил калым за свою жену, получал калым за свою сестру. Отец — поставщик, аксакал аула, живут совместно, применял издевательства по отношению к отдельным батракам (избиение пастуха Юсупова). Женился за калым: отдал 3-х быков, 2 коровы, 2 лошади, и 100 рублей денег, а также сестру продал за калым: получил 1 кобылу, 1 тай, 100 рублей денег... Из рядов ВКП(б) исключить, дело передать прокурору для привлечения по судебной линии [33; 49].

Эти примеры позволяет говорить о широком диапазоне причин, зачастую выходящих за рамки политических критериев, и свидетельствует о борьбе партии не только с политической оппозицией, но и с традиционными культурными практиками.

3. Хозяйственные нарушения. Исключения также нередко производились за убытки, растраты, «развал общепита», использование ресурсов не по назначению и пр. Пример из списков: «За разбазаривание продуктов», «За растрату и связь с чужеродным элементом осуждён нарсудом», «за разложение труддисциплины и систематическую пьянку» [33; 51].

4. Административно-бюрократические поводы. Многие случаи касались невыплаты членских взносов, непосещения политучёбы, непроизводственных командировок и т.п. Так, Куртанов Карбан, член партии с 1931 года исключен за неуплату членских взносов и пассивность; Бухаршин К., член партии с 1929 года исключен за развал партработы и пассивность. Такие формальные поводы, как видно, также широко использовались в механизме партийной чистки. Кроме того, интересна также такая формулировка, как «пассивное пребывание в партии», за которую пострадали 18,7 % исключенных [34; 89–92].

Чаще всего в списках исключенных звучат двойственные трактовки «вычищения». Например, Джумабеков в партии с 1932 года — исключен за убой скота и потерю классовой бдительности; Блудчин Семен в партии с 1931 года — исключен за систематическую пьянку и дискредитацию; Байгарин Ахметкан — в партии с 1932 года — исключен за связь с чуждыми элементами и протекуланнизм; Колдаспаев Кашкымбай — в партии с 1920 года исключен за разложение партработы, зажим критики и самокритики; Сухоруков Сергей Петрович в партии с 1931 года — исключен за дезертирство и нарушение партдисциплины. Упоминались также «бюрократизм, бесхозяйственность и нарушение трудовой дисциплины» (за это пострадали 5,8 % исключенных), а также «пьянство и исполнение религиозных обрядов» [34; 89–92].

В списках исключенных за 1932–1933 годы начинают встречаться формулировки «отдан под суд», «осужден», «дело направлено в ревтрибунал». Так, Масленников Иван Радионович, член партии с 1930 года — исключен за растрату и связь с чуждым элементом и осужден нарсудом; Иваков Иван Васильевич, член партии с 1918 года исключен за великодержавный шовинизм — в связи с отдачей под суд, от суда сбежал; Акимберов Джука, член партии с 1931 года исключен за хищение и разбазаривание продуктов и как социально — чуждый элемент отдан под суд; Тыспеков Саилула, член партии с 1931 года — исключен за расхищение колхозного имущества — материал передан суду — сбежал от суда [34; 89–92].

Таким образом, механизм исключений носил ярко выраженный идеологический, репрессивный и дисциплинарно-контролирующий характер, что позволяло партии осуществлять не только внутреннюю селекцию, но и социальную инженерию на местах.

Анализ статистических отчетов (сводок) итогов проверки и чистки личного состава партии в 1929 году показал, что из 206 коммунистов, состоящих на учете в результате чистки исключено 26 человек или 12 %. Из числа исключенных 49 % составляют крестьяне и служащие. Интересны и данные о партийном стаже вычищенных: со стажем до 1916 г. — 1,2 %; с 1917 до 1921 гг. — 7,7 %; с 1922 до 1923 гг. — 12,1 %; с 1924 до 1925 гг. — 7,4 %; с 1926 до 1927 гг. — 2 %; с 1928 г. — 5,5 % и с 1929 г. — 2,9 % [34; 1].

По вышеуказанным архивным материалам трудно проследить тех, кто был подвержен политическим репрессиям после исключения из партии. Вместе с тем, репрессивная политика государства бы-

ла нацелена на искоренение остатков социально и политически «чуждых» слоев и групп населения, а «пятна» в биографии и прошлые «политические грехи» могли сыграть роль при выборе жертв на следующем этапе репрессивной политики, так как в действии механизма отбора жертв среди партийных, советских и хозяйственных руководителей решающее значение имели актуальные (на момент репрессий) проявления нелояльности к вышестоящему руководству или неадекватное выполнение спускавшихся сверху плановых заданий, директив и т.д.

Парторганизации Карагандинской области в 1929–1933 годах стали важным полигоном реализации общесоюзной политики партийного обновления и централизации власти. На основании архивных документов, протоколов, дел исключённых и имеющихся научных исследований можно выделить несколько ключевых последствий для политической, социальной и хозяйственной жизни региона.

1. Политическая перестройка и обновление кадрового состава.

Чистки сопровождались увольнением, наказанием и исключением из партии значительной части старых кадров, включая тех, кто имел дореволюционное образование, служил в царской армии или был связан с алашским движением. Одновременно происходило быстрое выдвижение политически лояльных, но зачастую недостаточно опытных функционеров. Это способствовало укреплению вертикали власти, но вело к падению уровня компетентности, усилению формализма и бюрократизации. В постановлении бюро Казахского краевого комитета ВКП(б) от 23–29 сентября 1933 года говорится об укреплении органов юстиции: «Ввиду наличия огромного количества чужаков, вредителей и контрреволюционных элементов, сидящих в аппарате судебных органов и прокуратуры немедленно произвести по всему краю пересмотр состава судебных и прокурорских работников и подобрать не менее 150–200 работников из низового актива и рабочих, для выдвижения их на судебно-прокурорскую работу [34; 154-155].

В резолюции X пленума Казкрайкома ВКП(б) было отмечено: «...усилилось влияние батрацко-бедняцких масс» [35; 20], что рассматривалось как реализация классового подхода. На практике это означало вытеснение специалистов и усиление идеологической однородности.

Таким образом, в ходе чистки судейского корпуса партийное руководство стремилось не только повысить эффективность правосудия, но и превратить судебную систему в надёжный инструмент политического контроля. В условиях подготовки к Большому террору 1937-1938 гг. такие меры имели превентивный характер и были направлены на устранение даже потенциально «неблагонадёжных» элементов, которые могли помешать реализации репрессивной политики.

2. Рост страха, взаимного контроля и внутрипартийной цензуры.

Случаи, подобные делу Жундыбаева Исакана, когда его неосторожное некоммунистическое высказывание на общем ячейковом собрании по вопросам народного образования стало основанием для партийного предупреждения, свидетельствует о создании атмосферы подозрительности. В партийных коллективах усиливалась тенденция к доносам, а личные мнения всё чаще трактовались как «националистические уклоны» или «двурушничество» [35; 33]. Это доказывает, что партийные чистки превращались в механизм насильственной политической социализации, исключавший альтернативность мышления и независимость позиции.

3. Социальная трансформация и разрушение традиционного уклада.

Исключение из партии представителей традиционной казахской элиты (баев, алашординцев, дореволюционной интеллигенции), а также их потомков и сторонников сопровождалось не только политической изоляцией, но и социальным разрывом. С разрушением их авторитета происходило перераспределение имущества и разрушение семейных хозяйств; усиление давления в ходе коллективизации; насильственное насаждение новых форм общественных и производственных отношений. Это соответствовало общесоюзной политике «классовой борьбы на селе», но в специфике региона приобретало особенно острые формы из-за слабой социальной инфраструктуры и высокой доли кочевого населения.

4. «Национализм» как политическая угроза.

Одной из наиболее часто применяемых формулировок при исключении из партии в Карагандинской области в 1930–1933 гг. было обвинение в «буржуазном национализме», в первую очередь — казахском. Подобные обвинения опирались на общесоюзную идеологическую линию, согласно которой любое проявление этнокультурной инициативы или критики политики центра трактовалось как контрреволюционная деятельность.

Протоколы собраний партийного актива содержат конкретные тезисы, описывающие сущность «казахского национализма», приравниваемого к попыткам подрыва социалистического строя и отры-

ва Казахстана от СССР. Так, в материалах собрания актива Карагандинской городской партийной организации от 10-11 января 1934 года казахский национализм квалифицировался, ссылаясь на высказывания С. Садвокасова о необходимости гражданского мира, как противодействие социалистическому переустройству аула, а также отказ от классовой борьбы и поддержку байской контрреволюции. Утверждалось, что националисты стремились к разрушению союза с РСФСР, налаживали связи с эмигрировавшими алашординцами, рассчитывая на поддержку империалистических держав. Им инкриминировалось проведение антисоветской линии через культуру, образование и язык путем проникновения в органы власти и образования. В числе «буржуазно-националистических проводников» указывались Наркомпрос (под руководством Садвокасова) и Наркомзем (Султанбеков). Националистические элементы обвинялись в саботаже культурной политики и подрыве коренизации, в формировании «националистической литературы, идеологии и учебных программ», в использовании экономических трудностей для контрреволюционной деятельности. Им также вменялись в вину массовые откочевки, истребление скота и другие формы «подрыва колхозного строительства» [31; 5–8].

Такая идеологическая база создавала условия, при которых любое проявление инакомыслия, в том числе в рамках обсуждения языковой политики или методов хозяйственного управления, легко трансформировалось в обвинение в национализме. Это стало одной из ключевых причин исключения из партии целого ряда казахских коммунистов, обвинённых в «связях с алашординцами» и «национал-уклонизме».

В документах партийных фондов Государственного архива Карагандинской области выявлена информация о разборе апелляций исключённых из партии. Имеются сведения о восстановлении в партии, а также о партийной реабилитации в 1989 году лиц, исключённых из ВКП(б) в 1930-х годах в результате политических репрессий. Так, в архивном фонде 9п — Каркаралинский окружной комитет ВКП(б) отложились: протоколы партколлегии Казкрайкома ВКП(б), партколлегии окружкома, парттройки, парткомиссий по проверке документов по предварительному просмотру приёмных дел по итогам проведения чистки партии; статистические сводки, акты, заключения о ходе и результатах обмена партийных документов, о подготовке, проведении и итогах проверки и чистки партийных организаций округа, списки коммунистов, прошедших проверку партдокументов, списки исключённых из партии, апелляционные заявления исключённых из ВКП(б). В этом же фонде содержатся персональные дела коммунистов за 1929-1936 годы. Часть документов написана арабским шрифтом.

Партийные чистки в Карагандинской области стали не только формой политического контроля, но и мощным инструментом социальной инженерии. Они несли двойственную функцию — укрепление партийной дисциплины и целенаправленное преобразование общества. Эти процессы, сопровождались принудительным внедрением социалистических норм и одновременным демонтажем местных традиционных институтов. Карагандинский регион в этом контексте выступает как лаборатория репрессивной модернизации, где идеологические установки нередко имели приоритет над здравым смыслом и профессионализмом.

Обсуждение

Проведённое исследование партийных чисток в Карагандинской области в 1929–1933 гг. позволяет подтвердить отдельные положения, ранее обозначенные в научной литературе, так и дополнить их за счёт конкретного регионального материала.

Во-первых, партийные чистки конца 1920-х — начала 1930-х годов в Карагандинской области следует рассматривать не только как элемент внутрипартийной дисциплинарной практики, но и как один из ключевых инструментов построения авторитарной управляемой среды в условиях масштабной социальной трансформации. Анализ конкретных дел позволяет увидеть, что исключение из партии зачастую происходило по идеологически обусловленным основаниям — связи с «нацдемами», «бывшими», алашординцами, обвинения в буржуазном национализме и т.д. Эти обвинения демонстрируют стремление к политической селекции — устранению нежелательных или недостаточно лояльных элементов с целью формирования «нового» советского управленца.

Во-вторых, в регионе особое внимание уделялось культурным учреждениям, школам, драмкружкам, педагогическим курсам, что подтверждает более широкое толкование термина «национализм» в интерпретации местных органов. Цитата из протокола собрания актива в Караганде очень показательна: «...в театральных постановках прослеживаются вредные тенденции — акцент на национальной самобытности без пролетарской направленности, что недопустимо...» [32; 6].

В-третьих, результаты исследования уточняют представление о последствиях чисток. Если в более ранних исследованиях (например, Р. Медведева) акцент делался на разрушении старых политических структур, то материалы по Карагандинской области позволяют более точно оценить и социальные последствия: вытеснение представителей традиционной элиты (бывших алашординцев, баев, учителей) сопровождалось ликвидацией хозяйственных ячеек, коллективизацией, разрушением устоявшихся форм быта. Таким образом, партийные чистки неразрывно связаны с процессами насильственной модернизации.

И последнее, указанные процессы вписываются в более широкую концепцию репрессивной мобилизации и модернизации сверху, характерной для авторитарных систем. Сталинская модель модернизации представляла собой «социальную инженерную систему», в которой репрессии и массовые чистки служили способом управляемой селекции и воспроизводства лояльной элиты.

Согласно современным теориям политической модернизации, авторитарные режимы могут осуществлять развитие и трансформацию через мобилизацию населения и контроль над социальной структурой. При этом ключевую роль играют монопольные политические институты, такие как партия, использующие принуждение и контроль как механизм отбора и легитимации новых кадров.

Историография, посвящённая репрессиям в Казахстане, также подчёркивает, что насильственные методы были направлены на разрушение традиционных и автономных элементов социальной структуры, особенно на местном уровне, где сохранялись доиндустриальные формы самоорганизации. В этой связи чистки партийного аппарата в Карагандинской области можно понимать как часть масштабного проекта социального перекодирования, сопровождавшегося централизованной мобилизацией, насильственной селекцией и контролем.

Таким образом, выявленные процессы подтверждают интерпретацию партийных чисток как инструмента репрессивной модернизации — попытки авторитарного режима трансформировать общество сверху, исключая любые формы несогласия и нестабильности.

Выводы

Проведённое исследование позволило систематизировать и уточнить представления о характере и последствиях партийных чисток в Карагандинской области в 1929–1933 гг. На основе анализа нормативно-правовой базы, архивных документов и историографии выявлены особенности местной репрессивной политики как составной части общесоюзной кампании партийного «очищения».

Ключевыми результатами исследования являются: установление роли чисток как инструмента политической перестройки и кадрового обновления под контролем центра; выявление региональной специфики чисток, проявившейся в борьбе с «националистическими уклонами» и исключением представителей казахской интеллигенции; документальное подтверждение репрессивного характера процедур, сопровождавшихся идеологическим давлением и нарушениями принципов правовой защиты; определение влияния чисток на социальную, культурную и управленческую структуру региона.

Результаты исследования обоснованны и репрезентативны, что позволяет говорить о высокой степени достоверности выводов. Тема партийных чисток в Карагандинской области выходит за рамки внутрипартийной истории и демонстрирует, как локальные репрессивные кампании встроены в общесоюзную стратегию тотальной трансформации общества в духе сталинской идеологии и являются составной частью политических репрессий.

Научная ценность работы заключается в привлечении рассекреченных архивных источников, конкретизации локального контекста политических репрессий и дополнении историографии раннего этапа сталинской политики.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования полученных результатов при разработке образовательных программ, в преподавании истории Казахстана, а также при подготовке музейных и мемориальных проектов, посвящённых жертвам политических репрессий. Результаты также могут быть полезны для сравнительных региональных исследований, изучения механизмов политического насилия и анализа трансформации партийно-государственной системы в 1920–1930-е годы.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках программ грантовых научных исследований Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 годы, регистраци-

онный номер ИРН AP23486898 «Политические репрессии на территории Карагандинской области в 1920-1930 гг.»

Благодарности

Автор выражает искреннюю благодарность руководителю отдела использования и публикации архивных документов государственного архива Карагандинской области **Беркун Ольге Евгеньевне**, за профессиональную помощь в поиске и предоставлении архивных материалов и оказавшей существенную поддержку в проведении данного исследования.

Список литературы

- 1 Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет / Дж. Оруэлл; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989. — 384 с.
- 2 Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал [в 2-х т.] / под ред. Ю.Н. Афанасьева. — М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1997. — Т. 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. — 510 с.
- 3 Реабилитация: политические процессы 30-50-х годов / под общ. ред А.Н. Яковлева. — М., 1991. — 461 с.
- 4 Смирнов Н.Г. Репрессированное правосудие / Н.Г. Смирнов. — М.: Гелиос АРВ, 2001. — 301 с.
- 5 Медведев Р.А. К суду истории. О Сталине и сталинизме / Р.А. Медведев. — М.: Время, 2011. — 656 с.
- 6 Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме / Р.А. Медведев. — М.: Прогресс, 1990. — 485 с.
- 7 Папков С.А. Сталинский террор в Сибири. 1928-1941 / С.А. Папков. — Новосибирск: Издательство Сибирского отделения РАН, 1997. — 272 с.
- 8 Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: политический портрет И.А. Сталина [в 2-х кн.] / Д.А. Волкогонов. — М.: Изд-во АПН, 1989. — Книга II. — 305 с.
- 9 Ципко А.Н. Насилие лжи или как заблудился призрак: об истоках сталинизма / А.Н. Ципко. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 271 с.
- 10 Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма / сост. Ю.П. Сенокосов. — М.: Политиздат, 1989. — 367 с.
- 11 Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов. — Алматы: Фонд «21 век», 1997. — 28 с.
- 12 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата, 1992. — 35 с.
- 13 Козыбаев М. Жауды шаптым ту байлап / М. Козыбаев. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 192 б.
- 14 Татимов М.Б. Демографические последствия политических репрессий в Казахстане / М.Б. Татимов // Население Казахстана: история и современность. — Алматы: Атамұра, 2002. — С. 112–127.
- 15 Амрекулов Н.А. Тайна культа личности и ее разоблачение. Эпоха сталинизма, логика ее развития и изживания / Н.А. Амрекулов. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 240 с.
- 16 Тастанов Ш.О. Казахская интеллигенция в ретроспективе и перспективе / Ш.О. Тастанов // Мысль. — 1995. — № 12. — С. 25–30.
- 17 Осипов В.П. Вспомнивая в 20–30-е годы: из истории организационно-политического развития Компартии Казахстана / В.П. Осипов. — Алма-Ата: Казахстан, 1991. — 161 с.
- 18 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / сост. Г. Анес. — Алматы, 1998. — 428 с.
- 19 Шаймуханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова. — Караганда: Нац. агентство по делам печати и массовой информации Респ. Казахстан, 1997. — 175 с.
- 20 Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане (30-40-е – начало 50-х гг.) / С.Д. Шаймуханова. — Караганда: КарГТУ, 2000. — 180 с.
- 21 Карлаг: Қапастағылар қаламынан... Суретшілер, мұражайлар, құжаттар, ескерткіштер = Карлаг: Творчество в неволе. Художники, музеи, документы, памятники = Karlag: Creativity in captivity. Artists. Museums. Documents. Monuments [Мәтін]: альбом Карлаг / жалпы ред. басқ. Н.О. Дулатбеков. — Қарағанды: «Арқо» ЖШС, 2009. — 248 б.
- 22 Дулатбеков Н.О. Песчаный лагерь тұтқынының тағдыры = Судьба узника Песчаного лагеря: биография / Н.О. Дулатбеков. — Караганда: «Болашақ-Баспа», 2012. — 141 с.
- 23 Карлаг = Карлаг = Karlag: альбом / жалпы ред. басқарған Н.О. Дулатбеков; құраст.: Н.Т. Жұмаділова, Ж.М. Баймұрынов, Б.А. Жүнісова. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2012. — 576 б.
- 24 Карлаг. КСРО БМСБ-ИХК-ИМ Қарағанды еңбекпен түзеу лагері тарихының очерктері (1931–1959) = Карлаг. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931–1959) = Karlag. Outlines of the history of the Karaganda correctional labour camp of the USSR OGPU-NKVD-MIA (1931–1959) / жалпы ред. басқ.: Н.О. Дулатбеков; құраст.: Т.К. Алланиязов, Н.Т. Жұмаділова, Ж.М. Баймұрынов, Б.А. Жүнісова. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2012. — 831 б.

- 25 Дулатбеков Н.О. және т.б. Қарлагтың кара қарындашымен... Зерттеудің жалғасы / Чёрным карандашом Карлага... Продолжение исследования / Karlag in black pencil... Continuation of research / Н.О. Дулатбеков және т.б. — Қарағанды, 2021. — 168 б.
- 26 Сактаганова З.Г. Политические репрессии в Казахстане в 1920-1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации / З.Г. Сактаганова // Отан тарихы. — 2021. — № 3. — С. 136–144.
- 27 Сактаганова З.Г. Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е –1950-е гг.: коллективная монография / З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова и др. — Караганда: Print, 2024. — 520 с.
- 28 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГАКО). — Ф. 3п. — Оп. 1. — Д. 50.
- 29 О чистке партии. Постановление ЦК и ЦКК ВКП(б) от 28 апреля 1933 г. Приложение № 6 к п. 35/22 пр. ПБ № 137. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://istmat.org/node/58868>
- 30 ГАКО. — Ф. 717. — Оп. 2. — Д. 227.
- 31 ГАКО. — Ф. 9п. — Оп. 1. — Д. 38.
- 32 ГАКО. — Ф. 363. — Оп. 3. — Д. 1.
- 33 ГАКО. — Ф. 3п. — Оп. 1. — Д. 31.
- 34 ГАКО. — Ф. 9п. — Оп. 1. — Д. 36.
- 35 ГАКО. — Ф. 717п. — Оп. 2. — Д. 27.

В.В. Козина

1929–1933 жылдары Қарағанды облысындағы партиялық және мемлекеттік аппаратты тазарту саяси қуғын-сүргіннің құрамдас бөлігі ретінде

1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың басында Кеңес Одағы терең саяси және әлеуметтік өзгерістер кезеңіне енді. Индустриялық аймақ ретінде белсенді дамып келе жатқан Қарағанды облысы мемлекеттік және партиялық аппаратты «тазарту» шараларын қамтыған жаппай саяси қуғын-сүргін аренасына айналды. Бұл шаралар бақылауды күшейту, оппозицияны жою және партияны «сенімсіз элементтерден» тазарту құралы ретінде қарастырылды. Мақалада 1929–1933 жылдардағы Қарағанды өңірінде жүргізілген партиялық тазартулар зерттелді. Зерттеу Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағатының (ҚОММ) материалдарына, соның ішінде нормативтік-құқықтық құжаттарға, тексеру комиссиялары отырыстарының хаттамалары мен БК(б)П қатарынан шығарылғандардың тізімдеріне сүйенеді. Партия мүшелерінің кеңеске қарсы әрекеттері, революциялық элементтермен байланысы, тәртіптен жалтаруы және социалистік идеологияны бұзғаны үшін қатардан шығарудың нақты мысалдары қарастырылады. Сонымен бірге көптеген құжаттар ұзақ уақыт құпия сақталып, тек соңғы жылдары ғылыми айналымға түсе бастағандықтан, мұрағаттық базаның шектеулілігі тазарту механизмінің толық бейнесін бермейді. Осыған қарамастан бұл зерттеу партиялық актив пен БК(б)П ОК мүшелерінің көпшілігіне қарсы қуғын-сүргіндердің басты себебін анықтауға және 1929–1933 жылдардағы партия аппаратын тазарту аймақтағы саяси қуғын-сүргіннің маңызды бөлігі болғанын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл оқиғалар Қарағанды облысының дамуына және мыңдаған адамдардың тағдырына елеулі әсер етіп, Қазақстан тарихындағы қайғылы беттердің бірі болды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Қарағанды облысы, партиялық тазартулар, БК(б)П, контрреволюция, партиялық жаза, ұлтшылдық, әлеуметтік қайта құру, архив материалдары.

V.V. Kozina

The Purge of the Party and State Apparatus of the Karaganda Region in 1929–1933 as a Component of Political Repressions

In the late 1920s and early 1930s, the Soviet Union entered a period of profound political and social transformation. The Karaganda region, which was actively developing as an industrial center, became a stage for mass political repression, including purges of the state and party apparatus. These measures were seen as a means of tightening control, eliminating opposition, and “cleansing” the party of “unreliable elements.” This article investigates the party purges of 1929–1933 in the region based on materials from the State Archive of the Karaganda Region (GAKO), including regulatory documents, minutes of inspection commission meetings, and lists of those expelled from the All-Union Communist Party (Bolsheviks). The study examines cases of expulsion for anti-Soviet activities, connections with counter-revolutionary elements, disciplinary violations, and breaches of socialist ideology. At the same time, the limited availability of archival sources—many of which were classified for decades and only recently became accessible to researchers—prevents a full understanding of the purge mechanisms and the distinctions and interconnections between their various stages.

Nonetheless, this research allows for the identification of the main reasons behind the repression of a significant portion of the party leadership and members of the Central Committee of the VKP(b), and concludes that the purge of the party apparatus in 1929–1933 was a crucial component of political repression in the region, having a devastating impact on the development of Karaganda and the lives of thousands, marking a tragic chapter in the history of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Karaganda region, party purges, VKP(b), counterrevolution, party sanctions, nationalism, social restructuring, archival materials.

References

- 1 Orwell, J. (1989). *«1984» i esse raznykh let* [“1984” and essays of different years]. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Afanasiev, Yu.N. (Ed.). (1997). *Sovetskoe obshchestvo: vzniknovenie, razvitiie, istoricheskii final* [Soviet society: emergence, development, historical finale]. (Vols. 1-2). Vol. 1. Ot vooruzhennogo vosstaniia v Petrograde do vtoroi sverkhderzhavy mira Ot vooruzhennogo vosstaniia v Petrograde do vtoroi sverkhderzhavy mira [From the armed uprising in Petrograd to the world's second superpower]. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi humanitarnyi universitet [in Russian].
- 3 Yakovlev, A.N. (Ed.). (1991). *Reabilitatsiia: politicheskie protsessy 30–50-kh godov* [Rehabilitation: political processes of the 1930s–1950s]. Moscow [in Russian].
- 4 Smirnov, N.G. (2001). *Repressirovannoe pravosudie* [Repressed justice]. Moscow: Gelios ARV [in Russian].
- 5 Medvedev, R.A. (2011). *K sudu istorii. O Staline i stalinizme* [To the court of history. On Stalin and Stalinism]. Moscow: Vremia [in Russian].
- 6 Medvedev, R.A. (1990). *O Staline i stalinizme* [On Stalin and Stalinism]. Moscow: Progress [in Russian].
- 7 Papkov, S.A. (1997). *Stalinskii terror v Sibiri. 1928–1941* [Stalinist terror in Siberia. 1928–1941]. Novosibirsk: Izdatelstvo Sibirskogo otdeleniia RAN [in Russian].
- 8 Volkogonov, D.A. (1989). *Triumf i tragediia: politicheskii portret I.A. Stalina* [Triumph and tragedy: political portrait of I.A. Stalin]. (Books 1-2). Book II. Moscow: Izdatelstvo APN [in Russian].
- 9 Tsipko, A.N. (1990). *Nasilie lzhi ili kak zabludilsia prizrak: ob istokakh stalinizma* [Violence of lies, or how the ghost went astray: on the origins of Stalinism]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 10 Senokosov, Yu.P. (Comp.). (1989). *Surovaia drama naroda: uchenye i publitsisty o prirode stalinizma* [Harsh drama of the people: scholars and publicists on the nature of Stalinism]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 11 Kozybayev, M.K., & Aldazhumanov, K.S. (1997). *Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia* [Totalitarian socialism: reality and consequences]. Almaty: Fond «21 vek» [in Russian].
- 12 Kozybayev, M., Abylkhozhin, Zh., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: tragedy of the peasantry]. Alma-Ata [in Russian].
- 13 Kozybayev, M. (1994). *Zhauty shaptym tu bailap* [I attacked the enemy raising the banner]. Almaty [in Kazakh].
- 14 Tatimov, M.B. (2002). Demograficheskie posledstviia politicheskikh repressii v Kazakhstane [Demographic consequences of political repressions in Kazakhstan]. *Naselenie Kazakhstana: istoriia i sovremennost — Population of Kazakhstan: history and modernity* (pp. 112–127). Almaty: Atamura [in Russian].
- 15 Amrekulov, N.A. (1991). *Taina kulta lichnosti i ee razoblachenie. Epokha stalinizma, logika ee razvitiia i izzhivaniia* [The secret of the cult of personality and its exposure. The era of Stalinism, logic of its development and overcoming]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 16 Tastanov, Sh.O. (1995). Kazakhskaiia intelligentsiia v retrospektive i perspektive [Kazakh intelligentsia in retrospect and perspective]. *Mysl*, 12, 25–30 [in Russian].
- 17 Osipov, V.P. (1991). *Vsmatrivaia v 20–30-e gody: iz istorii organizatsionno-politicheskogo razvitiia Kompartii Kazakhstana* [Looking into the 1920s–1930s: from the history of organizational and political development of the Communist Party of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 18 Anes, G. (Comp.). (1998). *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby* [Deported peoples to Kazakhstan: time and destinies]. Almaty [in Russian].
- 19 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova, S.D. (1997). *Karlag* [Karlag]. Karaganda: Natsionalnoe agentstvo po delam pechati i massovoi informatsii Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 20 Shaimukhanova, S.D. (2000). *Politicheskie repressii v Kazakhstane (30–40-e — nachalo 50-kh gg.)* [Political repressions in Kazakhstan (1930s–1940s — early 1950s)]. Karaganda: KARGTU [in Russian].
- 21 Dulatbekov, N.O. (Ed.). (2009). *Qarlag: Qapastagylar qalamynan... Suretshiler, murazhailar, quzhattar, eskertkishter = Karlag: Tvorchestvo v nevole. Khudozhniki, muzei, dokumenty, pamiatniki = Karlag: Creativity in captivity. Artists. Museums. Documents. Monuments*. Karaganda: “Arko” ZhShS [in Kazakh, in Russian, in English].
- 22 Dulatbekov, N.O. (2012). *Peschanyi lager tutqynyn tagdyry = Sudba uznika Peschanogo lageria* [The fate of a prisoner of the Sandy Camp]. Karaganda [in Russian].
- 23 Zhumadilova, N.T., Baimurnov, Zh.M., & Zhynisova, B.A. (Comp.). (2012). *Qarlag = Karlag = Karlag: album*. N.O. Dulatbekov (Ed.). Almaty: Poligrafkombinat [in Kazakh, in Russian, in English].

- 24 Allaniiazov, T.K., Zhumadilova, N.T., Baimurnov, Zh.M., & Zhunisova, B.A. (Comp.). (2012). *Qarlag. KSRO BMSB-IKKhK-IIM Qaragandy enbekpen tuzeu lageri tarikhynyn ocherkteri (1931-1959) = Karlag. Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitelno-trudovogo lageria OGPU-NKVD-MVD SSSR (1931-1959) = Karlag. Outlines of the history of the Karaganda correctional labour camp of the USSR OGPU-NKVD-MIA (1931-1959)*. N.O. Dulatbekov (Ed.). Almaty: Poligrafkombinat [in Kazakh, in Russian, in English].
- 25 Dulatbekov, N.O. et al. (2021). *Qarlagtyn qara qaryndashymen... Zerteudyn zhalgasy = Chernym karandashom Karлага. Prodolzhenie issledovaniia = Karlag in black pencil... Continuation of research*. Karaganda [in Kazakh, in Russian, in English].
- 26 Saktaganova, Z.G. (2021). Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1920–1980-e gg.: etapy, posledstviia i problemy reabilitatsii [Political repressions in Kazakhstan in the 1920s–1980s]. *Otan tarikhy — History of the Homeland*, 3, 136–144 [in Russian].
- 27 Saktaganova, Z.G., & Abdrakhmanova, K.K. et al. (2024). *Deti kazakhstanskikh lagerei GULAGa i spetsposelenii. 1930-e–1950-e gg.* [Children of Kazakhstan GULAG camps and special settlements]. Karaganda: Print [in Russian].
- 28 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 3P. — Op. 1. — D. 50 [in Russian].
- 29 O chistke partii. Postanovlenie TsK i TsKK VKP(b) ot 28 aprelya 1933 g. [On the party purge. Resolution of the Central Committee and Central Control Commission of the CPSU(b) of April 28, 1933]. *istmat.org*. Retrieved from <https://istmat.org/node/58868> [in Russian].
- 30 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 717. — Op. 2. — D. 227 [in Russian].
- 31 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 9P. — Op. 1. — D. 38 [in Russian].
- 32 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 363. — Op. 3. — D. 1 [in Russian].
- 33 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 3P. — Op. 1. — D. 31 [in Russian].
- 34 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 9P. — Op. 1. — D. 36 [in Russian].
- 35 GAKO [State Archive of Karaganda region]. — F. 717P. — Op. 2. — D. 27 [in Russian].

Сведения об авторе

Козина Валерия — доктор исторических наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-3185-5979>

Information about the author

Kozina Valeria — Doctor of Historical Sciences, Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-3185-5979>

K.B. Mukhametkalyieva¹ , B.Zh. Atantayeva^{1*} , A.A. Adilzhanov²

¹Shakarim University, Semey, Kazakhstan

²Astana International University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: karlyga.m@mail.ru; bakytatantaeva@gmail.com; areke22@mail.ru)

The Development of Pedagogical Education in the Semipalatinsk Region in the 1920s: Problems and Achievements of the Kazakh Pedagogical College

The article presents formation and activity of Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College in the 1920s, which played a key role in the training of Kazakh youth in the early years of the formation of Soviet power. The study analyzes the history of the founding of the pedagogical college, its educational programs and its role in the training of teaching staff for schools in the region. The features of the historical context, in which the training of teaching staff was conducted are determined, as well as the main difficulties faced by college in the process of training and educating future teachers, such as lack of financial resources, problems with the provision of educational materials, lack of personnel and technical equipment. The article considers key aspects of the educational process, including language policy, the level of education and qualification of teachers, it analyzes the national and age composition of students. Based on archival materials, data on the number of students and teaching staff, the list of subjects taught, and the organization of production practices are presented. Special attention is paid to the state of the educational institutions' infrastructure, including dormitories and a library. In addition, the article analyzes innovations in educational approaches, such as the use of laboratory and guided learning methods. The article also highlights the role and contribution of graduates who later became representatives of the country's national intelligentsia. Thus, the Kazakh Pedagogical College has become an important link in the formation of educational personnel not only for the Semipalatinsk region, but also for the whole republic.

Keywords: Kazakh Pedagogical College, Semipalatinsk region, public education, educational institution, national intelligentsia, teachers, students, national school, pedagogical education.

Introduction

In the early 1920s, the country faced an acute problem of low literacy, which significantly hampered the development of various spheres of life, including education. In Semipalatinsk region, the literacy rate in the study period was only 13.3 %, which indicated serious difficulties in the educational sphere of the region [1]. There was a shortage of teachers in secondary schools of grades I and II, especially in rural areas, which further aggravated the problem of illiteracy. Under these conditions, the phenomenon of illiteracy recurrence became even more noticeable. To solve the current situation, it became necessary to create new forms of specialist training. One of the most important steps in response to this problem was the opening of pedagogical educational institutions. In this context, the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College played a key role, becoming one of the first educational institutions in the country to train qualified teachers to work in schools.

Originally founded as a teacher training seminary at the end of the 19th century, the institution has undergone significant changes since 1920, when it was transformed into the Institute of Public Education. In 1922 Kazakh and Russian pedagogical training schools were opened on the basis of the educational institution, and in 1937 two pedagogical schools were formed on their basis [2; 140]. In 1953 these educational institutions were united and renamed the K. Ushinsky Pedagogical College, which has changed its shape and structure several times, including the period of temporary closure and reopening. In 1967 the educational institution was named after the Kazakh writer Mukhtar Auezov, and later in accordance with changes in the educational system, it was transformed into a pedagogical college [3]. Its long-term activity clearly demonstrates the connection of times, reflecting the process of development of the region educational system.

In the 1920s the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College went through several stages of development due to the changing requirements of the Soviet educational policy. On the one hand, the college focused on the training of teachers for primary and secondary schools, on the other hand — on the training of personnel to work in government agencies. Under these conditions the educational process included not only learning, but also educational tasks corresponding to the ideas of Soviet ideology characteristic of the studied historical period.

* Corresponding author's e-mail: bakytatantaeva@gmail.com

120 years have passed since the founding of the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College; its history continues to be the subject of scientific research and a measure of national pride. Outstanding teachers and scientists were teaching at the college, whose work became the basis for the education of a new generation of teaching staff. In 1924-1925 academic year such figures as Alimkhan Yermekov, Mannan Turganbayev, Kanysh Satpayev and his wife Taisiya Koshkina, Galiakbar Turebayev, Khayrola Ibragimov, Abzal Zhiengaliyev, Kabir Mahmudov, Ibrahim Sakatov and other teachers worked at the college [4], [5].

The achievements of graduates of pedagogical college are no less significant. The educational institution is rightfully considered a “training workshop”, outstanding personalities who have made significant contributions to the development of science, culture, public administration and journalism graduated from this college. During the 1920s and 1930s following known people studied and completed their studies at the pedagogical college — academician Alkey Margulan, Doctor of Historical Sciences, Professor Mussatay Akynzhanov, Minister of Education of the Kazakh SSR, Doctor of Pedagogical Sciences Abdyhamit Sembayev, writer Azil Khan Nurshaykov, Minister of Internal Affairs of the Kazakh SSR Shirakbek Kabilbayev, Doctor of Historical Sciences Tleukazhy Shoiynbayev, Doctor of Philology Muratbek Bozheyev, famous journalist Gaissa Sarmurzin, Hero of Socialist Labor, teacher Zhakiya Chaizhunusov, poet Akhat Kudaiberdiyev, and also Turlyhan Kassen, a person, who became a victim of political repression, a poet, journalist and teacher, and many other prominent public figures [6], [7].

Thus, the formation of the Kazakh pedagogical college is of particular research interest, since the educational institution not only laid the foundations of the pedagogical system of the region, but also had a significant impact on the formation of the national intelligentsia, which makes it an important and relevant object of scientific analysis. The purpose of this research is to study the history of education and operation of the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College, its role in the educational system, in the formation of teaching staff in the region. To achieve this goal the following tasks are defined: to consider the history of the formation and functioning of the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College; to identify the key problems and challenges that the college faced during the period under review; to study the features of the learning process and the educational program of college in 1920s; to analyze the role of an educational institution in the training of teaching staff and its impact on the educational system in the region.

Materials and Methods

To study the history of the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College in 1920s a wide source base was used, including archival documents, collection materials, periodicals and visual materials. The main part of the historical data in the article consists of office management documents stored in the fund 81 - “People’s Commissariat of the Kazakh SSR” of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CSA of RK) and in the fund 415 - “Semipalatinsk Provincial Department of Public Education (PDPE) Semipalatinsk city” of the State Archive of the Abai region (hereinafter — SAAR). The key materials were the minutes of the meetings of the pedagogical council of college, which covered the issues of the educational process, personnel policy and disciplinary measures. The annual reports on the educational and administrative activities of the educational institution were used, containing data on the number of students, teachers, financial condition and material and technical base of the college.

Additionally, materials from state and regional newspapers covering the history of education and the role of the Kazakh Pedagogical College in the formation of the educational system in the region were used. Visual sources also became an important source of information, including photographs of graduates and teachers of training school, the academic building and the dormitory, which played an important role in reconstructing the daily life of the educational institution and recreating its atmosphere.

The materials of the two-volume edition “Alashtyn bilim ordasy” (Alash University), dedicated to the 105th and 110th anniversaries of the M. Auezov Pedagogical College, have become a valuable source for this research. This publication is the first scientific work that chronologically systematizes events related to the history of the educational institution, from its foundation to the present. Archival documents, photographs and memoirs of graduates included in the publications play a key role in deepening the historical reconstruction of the college’s development, emphasizing its importance in the education system of Kazakhstan [8], [9].

The third volume of the publication “Alashtyn tyngysh bilim ordasy” (Alash first University), prepared in 2024 for the 120th anniversary of M. Auezov college, the first educational institution in Kazakhstan for teachers training, was also used as a source. This volume presents the history of college in detail, its current state and achievements. The book, supplemented with valuable archival materials and photographs, enhances

its importance for the analysis and confirmation of data related to the history and development of the educational institution [10].

The methodological basis of the research is the principle of historicism, the critical and analytical method, the descriptive approach and the system analysis. The principle of historicism was used as the main method, which allowed us to consider the activity of the Semipalatinsk Pedagogical College in the context of socio-economic and political changes in 1920s in the Steppe Region. The article also uses a critical and analytical method, which made it possible to assess the reliability and significance of the sources used. This approach has contributed to a deeper understanding of primary sources and a critical understanding of historical information, which has significantly increased the objectivity of research. The use of a system analysis allowed us to study the structure of college, its functions and interaction with other local institutions. In addition, a descriptive method was used for a detailed analysis of archival materials, which allowed for a deeper study of the college's organizational structure, the specifics of the educational process and the logistical base. The use of these methods made it possible to comprehensively explore the historical path of the Semipalatinsk Pedagogical College, determine its contribution to the development of education in the region and evaluate its role in the training of teaching staff in 1920s.

Results

The Kazakh Pedagogical College began its work on September 4, 1922 by the decision of the IV Provincial Congress of Soviets under the management of the Provincial Department of Public Education (PDPE), on the basis of the Kyrgyz Department of the Institute of Public Education and nine-month Kyrgyz pedagogical courses to train school staff for Kazakh schools. The establishment and operation of the college was difficult to achieve without significant financial support. Before receiving approval from the central authorities, the college was financed from the local budget and was under the patronage of the "Khleboprodukt" joint-stock company [11].

Initially the educational process at the college was organized over three years of study, which included two basic courses and one preparatory course. However, with the growing number of applicants who did not meet the admission requirements, it became necessary to create an additional preparatory class. Thus, a second preparatory class, called "junior", was opened, which made it possible to divide the preparatory groups into levels "A" and "B" [12; 42].

This reorganization increased the duration of studies to four years, including two preparatory and two core courses. Subsequently, with the introduction of a new six-year program, the structure changed: it began to include two preparatory and four basic courses. The innovation has significantly improved the level of training of students and their socialization. However, in the first years of the college's operation, the education system faced many difficulties and required further development.

One of the main difficulties in the functioning of the pedagogical college was the low quality of general education training for applicants. A certain level of knowledge was required for admission to the Kazakh Pedagogical College, but in practice admission was carried out according to significantly reduced standards. Due to the insufficient training of applicants, the college was forced to accept students with minimal basic knowledge. The younger preparatory group included teenagers who had graduated from only three grades of the first-level school, and sometimes with a lower level of knowledge. For example, in 1922-1923 admission required only the ability to read, write one's last name and count within the first hundred [13; 19]. Admission to the senior groups was also very flexible: students of village schools of the first stage with training could enter the second and third groups, in rare cases, graduates of seven-year schools — in the fourth group [14; 136]. This practice was caused by the lack of fully functioning schools in the steppe regions. The authority of college, realizing the problem of insufficient level of training of students, tried to improve the curricula. Archival reports emphasized that college could not provide full-fledged pedagogical specialization in senior courses, which was caused by the weak educational base of students, which made it difficult to master more complex pedagogical disciplines [12; 42].

The students of the pedagogical college, regardless of gender, were mostly young people between the ages of 14 and 25. In 1926 of the 229 enrolled in the Kazakh Pedagogical College, more than half (143 people, or 60 %) were aged 15-18 years, while the proportion of students in the older age group (18-25 years) was 1.6 times less, indicating the predominance of a younger contingent of students [14; 143].

During the period under study, it is also possible to observe peculiar, but insignificant trend of women's participation in the pedagogical college. According to the data provided in "Alashtyn bilim ordasy" study, only twenty-five students of two hundred students were girls, which certainly confirms the predominance of

the male audience [9]. Comparing the statistics of different academic years, we can identify a steady trend that characterizes the low involvement of women in teacher education. So, in 1925-1926 academic year, there were only 24 women and 245 men. In the following academic year (1926-1927), this statistic shows more dramatic difference: 216 men and 18 women [14; 143]. These data confirm that in the early years of the pedagogical college's existence, the female audience remained small, which could be related to socio-economic and cultural factors of the specified period (Table 1).

At the same time, it is necessary to highlight an important feature of the educational policy of the period under study as providing young people from different social strata of the province with a priority opportunity to enroll in technical schools. The majority of students at the college were Kazakhs, who came from a background of pastoralists or nomadic farmers. Based on statistical data from archival sources, the general social composition of the students of the pedagogical college is traced in the following dynamics:

Table 1

The number of students of Kazakh Pedagogical College [14; 143]

	Social composition					Nationality	
	Workers children	Farmers children	Office workers	Office workers children	Others	Kazakhs	Tatars
1923-1924							
Total	64	70	7	7	7	127	21
%%	43,2	47,3		4,8	4,8	91,2	3,8
1924-1925							
Total	62	119	5	9	6	170	31
%%	30,3	59,2	2,5	4,5	3	84,6	15,4
1925-1926							
Total	53	201		3	11	243	23
%%	20	74,3		1,1	4,6	91,8	8,2

These data demonstrate that the educational policy of 1920s was aimed at the socialization of the working peasantry, primarily Kazakhs, from the indigenous population of the region. The share of Tatars remained relatively small, ranging from 3.8 % to 15.4 % [14; 143 ob.].

A significant problem was that college did not train specialists to work in Tatar schools, since its graduates did not speak Tatar by the time they completed their studies, since Russian was the main language of instruction. This approach did not contribute to solving the problem of educating teachers for schools serving national minorities.

At an early stage the college's charter provided for teaching in Kazakh, which on the one hand, corresponded to the cultural and educational needs of the area, and on the other hand, the implementation of such action proved to be with serious obstacles. Firstly, due to the lack of the necessary number of textbooks, literature and teaching aids in the Kazakh language, it was decided to apply an addendum to the charter, which allowed teaching in Russian. Secondly, there was an acute shortage of teaching staff, especially Kazakh teachers. Thirdly, education in the Russian language provided graduates with the opportunity to enroll in higher education institutions, where teaching was also conducted in Russian [12; 50, 50 ob.]. These arguments and reforms served as the basis for the choice of Russian as the main language of instruction at the college.

In the Kazakh Pedagogical College, despite the fact that Russian was the fundamental language of instruction, the Kazakh language occupied a significant place in the educational process. This was quite logical, since the college was called the "Kazakh Pedagogical College", which became the determining factor in the availability of the Kazakh language in the curriculum. According to archival data the teaching of the Kazakh language covered all levels of education, starting with preparatory classes and ending with basic courses, where special attention was paid to the study of both the Kazakh language and Kazakh literature with an intensity of 4-5 hours per week [15; 20, 20 ob.]. However, the number of hours devoted to learning Kazakh was comparatively less than hours devoted to learning Russian (7-6 hours per week), which demonstrates the administration's desire to preserve and develop the national culture in the context of the predominance of the Russian language in the educational system.

In relation to other academic disciplines of the pedagogical college, the educational process during this period was characterized by a significant variety of subjects included in the curriculum. Thus, the college consisted of 4 main groups, two of which were of a general educational nature, and included such disciplines as mathematics, physics and chemistry, natural sciences, basic pedology and hygiene, political economy, agricultural production, social education, manual labor and drawing, music and singing, geography, and the history of the class struggle, the Kazakh language, the Russian language and literature, physical education with military training. The third year was specialized and covered the academic subjects of the Constitution of the USSR, the RSFSR and the KSSR, the economic policy of the Soviet government, local history, the Kazakh language and literature, comprehensive programs (methods of work in a labor school and practicum in schools) and pedagogical drawing. In the fourth year, the main focus was on issues of pedagogy and teaching methods, which was reflected in a significant number of academic hours (22 hours) in the discipline "Integrated programs" (working methods at a labor school and practices at school), emphasizing their priority within the framework of new educational standards. In addition, the history of materialism and Leninism, political enlightenment, pedagogy and organization of school work, as well as the Kazakh language and literature were studied [15; 20, 20 ob.]. As we can see, in the years under study, there was a tendency to focus on pedagogical science and practical lessons, as well as on organizing an educational process focused on training specialists who were firmly committed to Marxist-Leninist ideas, which reflected the revolutionary situation of the period under study.

In the early years of its work, the curriculum of the Semipalatinsk Pedagogical College was developed by the pedagogical Council independently before receiving an official plan approved by the People's Commissariat of Education (PCE). There were differences between the curriculum drawn up by the college and the PCE plan. The curriculum approved by the State Educational Council (SEC) was implemented with certain changes, considering the peculiarities of the college, which did not fully meet the standards of similar educational institutions. In particular, the low level of training of applicants, as well as insufficient material and technical base (lack of laboratories, land plots, and shortage of educational facilities in the building) caused the transition to a standard curriculum to be implemented only in stages. This indicates that in 1920s educational policy was at the stage of implementation and adaptation to various socio-economic requirements and realities. The goal for the 1927-1928 academic year was to introduce the teaching of a number of disciplines, including social studies in the Kazakh language, which indicated the possibility of the educational system and teaching staff to adapt educational practice considering regional needs and peculiarities [2; 8 ob.].

In 1920s, in order to improve the training of future teachers, pedagogical educational institutions underwent specialization, which resulted in the division into institutions with industrial and agricultural orientation. College focused on the agricultural sector, which was confirmed by the introduction of disciplines with an emphasis on agriculture into the curriculum (chemistry, physics with a rural basis, encyclopedia of agriculture, etc.). However, the introduction of an integrated teaching system into the educational process of the Kazakh pedagogical college did not bring the expected results, since the pedagogical college did not have a real base for conducting agricultural disciplines. Practically, the pedagogical college did not have its own land plot, it also did not have the means to purchase equipment and necessary supplies for agricultural classes.

If this comprehensive method was not widely used at the college itself, then there were many events in the field of training students as future teachers of the 1st degree schools. Thus, in the report of the theoretical and practical work on the 1925-1926 program, it is written: "4 hours a week were allocated for the development of programs. The following complexes have been worked out: "The life of a child before school", "Getting to know the school and its work", "Health protection", "Man", "Our city", "20th anniversary of 1905", etc." Thus, we see that attempts to implement a comprehensive teaching method at the college were carried out [9].

During the period under study an attempt was made at the Kazakh Pedagogical College to use the excursion method as a universal tool. But this method was partly illustrative, due to the fact that the students visited the institutions of the city. Thus, the report for 1924-1925 indicates that the following excursions were conducted: in biology and botany — to the vicinity of Semipalatinsk; in physics — to the first mill, power plant and radio station; in social studies — visits to small trading enterprises, the museum of the geographical society; in pedagogy, a visit to small children's social education institutions was carried out. The purpose of the excursions, as indicated in the report, was to collect and accumulate material for classes and practical work [13; 110].

In the mid-1920s the laboratory and research method were used as the basis for the students' work. The basic principle was to divide the students into small brigade groups (5-6 people each), who performed the tasks independently. If in the early years of the college's work, laboratory classes were conducted only in disciplines for which there was equipment (for example, physics, chemistry, geology), then by the 1927-1928 academic year this method was entrenched in the educational practice of the college. In the annual report for the 1928-1929 academic year, the director of the college noted that the laboratory research method became the basis of education, and students actively visited laboratories of their choice [14; 137 ob.].

Based on the above, it can be concluded that, despite certain difficulties, the pedagogical college in 1920s gradually introduced progressive teaching methods, adapting them to capabilities and requirements of the time.

Much of the success of the Semipalatinsk Pedagogical College depended on the personality of its director. From the moment of its formation until 1927, this position was held by Abikei Zeinovich Satpayev [5]. One of the main achievements of A.Z. Satpayev was the creation of a cohesive teaching staff with high professional potential.

In the years under review, at the invitation of A.Z. Satpayev, M.O. Auezov taught the Kazakh language and literature at the college. It is especially noteworthy that during this period Mukhtar Auezov taught the Kazakh literature after returning from postgraduate training program in Leningrad. Since December 1922 Khalel Gabbasov also worked at the college, holding the position of algebra teacher. In registration card No. 258 dated June 11, 1923, he personally specified the name of the institution as the Semipalatinsk Kyrgyz Pedagogical College [10].

In 1925-1926 academic year the pedagogical college employed 20 teachers. Among them 7 people had higher and specialized higher education, 1 teacher had general secondary education and 12 teachers had specialized secondary education [16; 49]. Most of them had pre-revolutionary teaching experience and were educated in seminaries and universities of the country. For example, geography teacher I.F. Vinokhodov, a graduate of the Faculty of History and Philology at Moscow University, combined his teaching activities with the duties of head of the economic department. E.I. Mertvetsov mathematics teacher, graduated from the teachers' seminary and was the head of the educational department. The director A.Z. Satpayev, also a graduate of the teachers' seminary, taught Russian [16; 52].

As in most educational institutions of 1920s, Pedagogical College faced problems caused by a shortage of staff and a significant academic workload of teachers. Despite efforts to recruit teachers, only two of 21 college teachers in 1923-1924 academic year were Kazakhs, which underscores the scale of the personnel crisis in the region [13; 20]. At the initial stage of their activity some college teachers were forced to work 40 hours a week, which created significant stress for both the teaching staff and the quality of the educational process [16; 5].

At the same time with an average workload of 12-15 hours per week, college teachers received a relatively high salary of 41 rubles and 25 kopecks per month, which represented a relatively high salary compared to the salaries of secondary school teachers. For comparison, the salary of teachers of the first stage in the first half of 1924 ranged from 14 to 25 rubles, which was significantly lower than the salary of teachers of technical schools.

Education at this educational institution was provided free of charge. Moreover, government support in the form of scholarships, which most students received, played an important role. Thus, in the 1926-1927 academic year, 190 students were awarded scholarships: 120 of them received scholarships from the People Education Committee, while 70 students received financial assistance from the Provincial Executive Committee. The scholarship system was quite diverse, and the amount of financial aid varied depending on the source. The scholarships provided by the People Education Committee amounted to 10.47 rubles per month. This was the standard amount for most students of that period, while the help of the Provincial Executive Committee was slightly less — 10.09 rubles per month, it can be concluded that the difference was insignificant, amounting to only 38 kopecks [14; 136 ob.]. This difference in the amount of payments could be related to the specifics of local funding and student support in different regions.

However, not all students received scholarships. Those who were unable to receive assistance from government agencies found other ways to meet their needs. One of them is help from relatives. Archival documents show that 34 students received help from their families during 1926-1927 academic year. In addition, 8 students worked to meet their personal needs, which also indicates the difficulties faced by young people trying to combine study and work [2; 42].

In order to improve the provision of students, most of whom came from poor families, free dormitories were organized at the educational institution. According to archival materials, in 1923-1924 academic year 70 students lived in the dormitory, while in 1925-1926 academic year, the number of places increased to 120 [13; 20 ob.]. Students received not only housing, heating and lighting, but also food on Red Army rations, as well as educational materials and manuals. However, despite official guarantees and support, the level of material provision for dormitories remained significantly below the required standards, amounting to only 60 % of the needed requirements, which indicates the limited capabilities of the college's infrastructure during the period under review [14; 137].

It should be emphasized that at the initial stage of the college's operation, students had to live in a dormitory located in the same building as the academic building, which caused certain inconveniences and required additional facilities. During the research on the use of the college buildings, it was found that buildings No. 58, No. 60 and No. 62 performed various functions, but their architectural and functional features only partially met the stated requirements. Thus, Building No. 58 functioned as a dormitory for students, while it also housed the apartment of a Kazakh teacher who constantly supervised the students living there (Fig. 2). This indicated the need for round-the-clock order control in the dormitory. While the main building No. 60, located on Sovetskaia Street, was used for training sessions (Fig. 1).

Figure 1. Building No. 60. Building of Kazakh pedagogical college, 1926 [12; 87].

It is important to note that this building also housed the apartments of the head of the technical school and the head of the administrative and business unit. Both buildings, as belonging to the school type, were considered satisfactory for their direct educational purposes, despite the insufficient area. Building No. 62, originally designed as a family-type house, turned out to be unsuitable for use as a student dormitory (Fig. 3). Despite this, it was used to house students, and the adjacent buildings often served as storage facilities for storing food, property and equipment of the college. In addition, one of the neighboring rooms was used to keep a horse, which was necessary for household and other needs [12; 59].

Figure 2. Building No. 58.
Dormitory for 90 students 1926 [12; 89].

Figure 3. Building No. 62.
Dormitory for 30 students 1926 [12; 88].

If the condition of the buildings could not fully meet the needs of college, then the unsatisfactory condition of the furniture of the educational institution was also noted. The pedagogical college did not receive its own property when it was organized, and as indicated in the documents, in 1924, by order No. 16 of the Semipalatinsk Gubernatorial District dated January 24, 1924, all the property of the Semipalatinsk PINE (Pedagogical Institute of National Education) was transferred to the pedagogical college, in view of its predetermined closure. Based on archival documents, it can be established that in 1924 the Kazakh pedagogical college had at its disposal 14 bookcases, 29 tables, 95 desks, 28 chairs, 97 iron beds, 14 hangers and other items [13; 20 ob.]. Despite the variety of furniture, it was partially worn out and was assembled from different organizations, which did not meet the standards of the educational institution. This confirms that the infrastructure of the institution at the stage of its formation did not meet the requirements for organizing an effective educational process. It should be emphasized that these existing problems were typical for many educational institutions of that time. For example, the reports of the college note that the educational institution did not use the teaching aids of other educational institutions, since educational institutions were located at a considerable distance from each other and most of them were poorly equipped themselves [14; 138 ob.].

One of the important elements of the educational infrastructure was the library of Kazakh pedagogical college. There was no reading room at the college library, as there was not a single empty corner in the library — the entire space was occupied by the office of the educational institution. Visiting the library and reading books were completely free, without deposits or other restrictions, which underlines the accessibility of the services provided. The total number of books in the library in 1925 amounted to 11,871 volumes, and in 1926 the library's collection was supplemented with 26 titles of periodicals, which significantly improved the library's assortment [8]. The analysis of data on reader activity shows a steady increase in the number of readers. So, in 1925, 50 people visited the library, in 1926 their number increased to 167, and by 1927 it reached 388 people. Thus, there is an increase in the readership by more than seven times, which indicates a high level of demand for library services [14; 143].

In 1920s the educational institution operated various clubs, such as art, drama, sports and choir singing. Considering the fact that graduates were supposed to play a key role in the implementation of party policy, they were taught how to spell correspondence for the media and how to organize newspaper clubs. As part of this work the editorial board of the educational institution produced the wall newspaper "Ekbyn", published every two weeks. The newspaper had a four-page format, newspaper was illustrated, published in Kazakh and contained the following sections: socio-political, literary, local history, and general section. Special papers were issued in honor of revolutionary holidays and significant social events. The analysis of the content and structure of the newspaper allows us to conclude that the publication served direct educational purposes, but was also an important tool for the ideological education of future teachers [2; 140 ob.].

The graduation of the first teachers took place in the 1924-1925 academic year, 11 people graduated from college. An important document that preserves the memory of this event is a unique photograph of the first graduates, which contains both teachers and students by name. The central place in the picture is occupied by the administrative leadership: the first head of the college, director A.Z. Satpayev, head of the educational department E.I. Mertvetsov, head of the economic department I.F. Vinokhodov. The main disciplines were taught by experienced teachers. Thus, the Kazakh language was taught by G.T. Tyurebayev, and arithmetic by E.T. Mertvetsov, Kazakh literature — by M.O. Auezov, social sciences — by A.M. Volygin, physics and chemistry — by T.A. Koshkina (wife of K.I. Satpayev), methods of social studies — by S.V. Ivanov. The cultural and aesthetic education of the students was provided by V.D. Khaldeyev (fine arts) and P.V. Ivanov (singing and music), and the history of pedagogical ideas was taught by S.T. Sirotkin. In addition to the teachers, the photo shows employees of the administrative and economic part of the college. Among them are the technical head of the economic department Ya.K. Shutov, librarian A.I. Kalachikova and doctor I.V. Zagryadskov, who also taught an introduction to pedology (Fig. 4).

Figure 4. First graduates 1924-1925 [8].

Figure 5. Graduates 1928 [9].

Famous figures can be found among the graduates. One of the most prominent representatives of graduates was Alkey Margulan, an outstanding scientist, academician, Mussatai Akynzhanov, who later became a Doctor of Historical Sciences, Doctor of Philological Sciences M. Bozheyev, as well as a graduate Seifolla Mukhametzhanov — a teacher and at the same time a talented actor who stood at the origins of the creation of the theater in Semipalatinsk and other graduates [3:4]. Thus, the first graduates of the pedagogical college were of historical value not only for the field of education, but also for the entire cultural and scientific life of the republic.

In the following 1925-1926 academic year the graduation of students did not take place, as 3rd and 4th year students were sent ahead of schedule to work in mass schools as teachers, which was provided by the decree of the Provincial Executive Committee on September 25, 1925, No. 95 [16]. Following this a similar situation was repeated in the 1926-1927 academic year, due to the absence of the 4th year students, the college was unable to graduate. It was only in the 1927-1928 academic year that the college was able to complete its training and graduate 15 students, by the new director A. Zhiengaliyev [2; 4] (Fig. 5).

The school workers who graduated from the pedagogical college had quite sufficient educational training to work in the countryside among the working peasantry, where there was such an acute shortage of educated workers. During summer many of the college's students actively participated in the eradication of illiteracy, working at the points of the legal educational committee, in reading houses, cooperatives and office work in local Soviet institutions. For example, according to data at the end of the 1926-1927 academic year, 119 students out of a total of 201 taught 3502 people to read and write [14; 49]. Apart from the fact that almost all students were sent by the Gubernatorial Administration to villages throughout the province to eliminate illiteracy among the Kazakh population, summer full-fledged practice for technical schools was carried out in the usual format.

In the 1928-1929 academic year such events continued and expanded. Students actively participated in cultural campaigns, trips to sponsored villages, work in the red corner at employment exchange, and also participated in cultural and educational events such as presentations on various topics, re-election to councils, concerts for voters, and participation in seed companies. Thus, the students of the college, on the one hand, provided the educational needs of the region, on the other hand — contributed to the spread of Soviet ideology among the population. Based on these facts, it can be confidently stated that the Semipalatinsk Kazakh Pedagogical College played a key role in the political and educational life of the Semipalatinsk province.

Discussion

The current state of historiographical researches on teacher training in Kazakhstan during the 1920s is characterized by a variety of approaches and requires careful and critical analysis. As researcher K.A. Tulentayeva rightly notes, the process of forming the educational system during this period is a “complex and multifaceted phenomenon” [4].

It is noteworthy that most researchers, including Sh.M. Mukhtarova and N.S. Musraunova primarily consider this problem through the prism of socio-economic conditions, which is certainly important, but does not fully reflect the depth and complexity of the issue under study [17]. Their conclusions about the difficulties of forming a national school deserve attention, but the analysis of these works reveals an insufficient

emphasis on the role of individual education institutions as key centers for the formation of a new pedagogical intelligentsia.

The first Kazakh pedagogical college is particularly good example. As noted in N.A. Sagimbekov's research, "The history of M.O. Auezov Pedagogical College of Semey", this educational institution appears within the framework of the general educational system, but its specific role often remains in the shadows and is underestimated [18]. This is surprising, given that it was precisely such institutions that became the real "forgers of cadres" for the young Soviet school.

We agree with N.A. Sagimbekov's opinion that a detailed study of individual educational institutions allows not only to restore the structure of the educational system, but also to analyze their real impact on the quality of teacher training, identify the features of the regional educational process, and track the development of the pedagogical practice in the Semipalatinsk region.

In this context, the process of teacher education development in the regions is of particular importance. The regional analysis reveals that the organization of the teacher training system was closely tied to the socio-economics and cultural context of the region. Thus, the author E.A. Babakhanova emphasizes that the educational system of Semipalatinsk included various types of educational institutions that formed an integrated educational infrastructure, ensuring the gradual professional development of the teaching staff [7]. According to the author, even in conditions of limited resources, educational institutions played a key role in consolidating pedagogical knowledge and standards, creating the foundation for the emergence of a qualified pedagogical elite in the region. This approach allows us to better understand how socio-economics factors influenced teacher training and how the specifics of a particular region determined the specifics of the educational process.

In addition, it is important to note that educational institutions have adapted to specific social conditions, contributing to the integration of teachers into the professional community and the formation of their professional identity. According to A.K. Bogenbayeva, this included the development of practical skills, the development of pedagogical methods that meet social requirements, and the accumulation of pedagogical experience by students [19]. This analysis highlights that the training of teaching staff went beyond theoretical studies and was closely linked to regional demands and needs of schools.

In general, the institutional organization of pedagogical colleges, their socio-economics environment, and regional conditions interact with each other, thereby providing concrete results in the training of pedagogical specialist. Based on the conclusions of the above authors, it can be stated that pedagogical colleges played a key role in personnel training, and regional adaption enhanced their effectiveness. Using this data, we tried to comprehensively assess the contribution of the Semipalatinsk Pedagogical College to the development of the regional education system of the 1920s.

Conclusions

Summing up the results of the research, having studied the analysis of the events of 1920s in the context of the creation and development of the pedagogical college, we can conclude several important output and results. The breaking-up of the Semipalatinsk PINE and the transition to the technical school model affected the educational system of the region, subsequently this step turned out to be significant for the development of education in the period under study.

The Pedagogical College retained some features of the pre-revolutionary education system, nevertheless acquired features characteristic of the Soviet era, such as class orientation, the use of programs from the State Educational Council (SEC), the application of an integrated teaching principle, as well as a new approach to teaching with an emphasis on teaching methods and pedagogical disciplines. The college's funding system, which combined state and local resources, reflected the basic principles of the educational process aimed at creating affordable education for the general population. Co-education of men and women, support for students from low-income families, and compulsory teaching practice have become important innovations contributing to improving access to education in the training of highly qualified teaching staff. The research also highlights certain difficulties related to internal and external factors of the time under study.

In general, the activities of the pedagogical college have played a key role in strengthening the educational infrastructure and training qualified professionals. Since its establishment in 1920s, the pedagogical activity of the college has continued to have a significant impact on the cultural and educational development of the region, finding its continuation in the work of the Mukhtar Auezov Pedagogical College in the territory of the modern Abai region.

References

- 1 Саркенова К.А. 1920–1930 жылдардағы Қазақстан халқы / К.А. Саркенова. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 220 б.
- 2 Государственный архив области Абай (далее — ГА ОА). — Ф. 415. — Оп. 1. — Д. 330. — Л. 4, 8 об., 42, 140 об.
- 3 Жанаева Ш.А. Өткені — тарих, бүгін — кемел: Семейдегі М. Әуезов атындағы Педагогикалық колледжге — 110 жыл / Ш.А. Жанаева // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2013. — № 64. — Б. 8.
- 4 Тулентаева К.А. Қазақстанда орта арнаулы кәсіби білімнің даму мәселелері (XX ғ. 20-30 жж.) [Электрондық ресурс] / К.А. Тулентаева // Отан тарихы. — 2022. — Т. 99, № 3. — Б. 106–117. — Қолжетімділігі: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/293/183>
- 5 Мұхамедханов Қ.М. Тамаша тарихы бар техникум: Семей қазақ педтехникумына 70 жыл / Қ.М. Мұхамедханов // Семей таңы. — 1992. — № 22. — Б. 210.
- 6 Кәрімов М.Қ. Жақсылардың ізіндей киелі шаңырақ / М.Қ. Кәрімов // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2024. — № 184. — Б. 11.
- 7 Бабаханова Э.А. Предпосылки для создания учебных заведений в Семипалатинской области и развитие образования (1930–1940 годы) / Э.А. Бабаханова // Вестник КазНПУ им. Абая. — 2016. — Т. 49, № 2. — С. 318–322.
- 8 Алаштың білім ордасы — Семей: М.О. Әуезов атындағы Педагогикалық колледжі / бас ред. Ш. Жанаева. — Семей: Тенгри, 2013. — 293 б.
- 9 Алаштың білім ордасы — Семей: М.О. Әуезов атындағы Педагогикалық колледжі / бас ред. Ш. Жанаева. — Семей: Тенгри, 2018. — 576 б.
- 10 Алаштың тұңғыш білім ордасы — Семей: М.О. Әуезов атындағы Педагогикалық колледжі / бас ред. Ш. Жанаева. — Семей: Тенгри, 2024. — 504 б.
- 11 Развитие Народного образования в Восточном Казахстане (1917–1940 гг.): сборник: [в 2-х т.] / Г.Т. Касимова, М.И. Перебеева, А.Е. Шалыгин; под общ. ред. Г.Т. Касимова. — Семей: Б.м., 2016. — Т. 2. — 406 с.
- 12 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 867. — Л. 42, 50, 50 об., 59, 87–89.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1 — Д. 868. — Л. 19, 20, 20 об., 110.
- 14 ГА ОА. — Ф. 415. — Оп. 1. — Д. 331. — Л. 49, 136, 136 об., 137, 137 об., 138 об., 143, 143 об.
- 15 ГА ОА. — Ф. 248. — Оп. 1. — Д. 116. — Л. 20, 20 об.
- 16 ГА ОА. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 240. — Л. 5, 49, 52.
- 17 Мухтарова Ш.М. Национальная школа и подготовка педагогических кадров в Казахстане (20–30-е гг. XX века) / Ш.М. Мухтарова, А.С. Мусраинова // Вестник КазНПУ им. Абая. — 2020 — Т. 66, № 2. — С. 61–69. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5496.11>
- 18 Сагимбеков Н.А. Семейдің М.О. Әуезов атындағы педагогикалық колледжінің тарихы: маг. дис.: 6М011400 / Н.А. Сагимбеков. — Семей, 2015. — 157 б.
- 19 Богенбаева А.К. Развитие народного образования в Восточном Казахстане в 1920-1930 годы: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.К. Богенбаева. — Алматы, 2003. — 166 с.

К.Б. Мухаметкалиева, Б.Ж. Атантаева, А.А. Адильжанов

1920-жылдардағы Семей өңіріндегі педагогикалық білімнің дамуы: Қазақ педагогикалық техникумының мәселелері мен жетістіктері

Мақалада 1920-жылдары Семей қазақ педагогикалық техникумының құрылуы мен қызметі қарастырылып, кеңес билігінің алғашқы жылдарында қазақ жастары үшін маңызды болған білім беру орталығының тарихы баяндалады. Зерттеуде педагогикалық техникумының қалыптасу үдерісі, оның білім беру бағдарламалары және өңір мектептері үшін педагог кадрларды даярлаудағы орны талданған. Мұғалім кадрларын даярлау жүзеге асырылған тарихи контекстің ерекшеліктері айқындалып, болашақ мұғалімдерді оқыту мен тәрбиелеу барысында техникум тап болған негізгі қиындықтар — қаржы ресурстарының жетіспеушілігі, оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз етудегі олқылықтар, кадр тапшылығы мен техникалық жабдықталудың жеткіліксіздігі көрсетіледі. Мақалада білім беру үдерісінің негізгі қырлары, соның ішінде тіл саясаты, оқытушылардың білімі мен біліктілік деңгейі қарастырылып, студенттердің ұлттық және жас ерекшелік құрамы талданды. Мұрағат материалдары негізінде студенттер мен оқытушылар саны, оқытылатын пәндердің тізімі және өндірістік тәжірибені ұйымдастыруға қатысты деректер ұсынылады. Оқу орнының инфрақұрылымдық жағдайына, атап айтқанда жатақханалар мен кітапхана жұмысына ерекше назар аударылған. Сонымен қатар білім беру әдістемесіндегі жаңашылдықтар, мысалы зертханалық және экскурсиялық оқыту әдістерін қолдану тәжірибесі сарапталған. Мақалада елдің ұлттық зиялыларының қатарынан орын алған тұлғалардың рөлі мен үлесі айрықша атап өтілді. Осылайша, Қазақ

педагогикалық техникумы тек Семей өңірі үшін ғана емес, бүкіл республика үшін педагог кадрларын қалыптастырудың маңызды буыны болды.

Кілт сөздер: Қазақ педагогикалық техникумы, Семей өңірі, халық ағарту ісі, білім беру мекемесі, ұлттық интеллигенция, оқытушылар, ұлттық мектеп, техникум, педагогикалық білім.

К.Б. Мухаметкалиева, Б.Ж. Атантаева, А.А. Адильжанов

Развитие педагогического образования в Семипалатинском регионе в 1920-е годы: проблемы и достижения Казахского педагогического техникума

В статье рассматривается становление и деятельность Семипалатинского казахского педагогического техникума в 1920-е годы, который сыграл ключевую роль в подготовке казахской молодежи в первые годы становления советской власти. В исследовании анализируется процесс формирования педагогического техникума, его образовательные программы и роль в подготовке педагогических кадров для школ региона. Определены особенности исторического контекста, в котором осуществлялась подготовка учительских кадров, а также основные трудности, с которыми столкнулся техникум в процессе обучения и воспитания будущих учителей, такие как нехватка финансовых ресурсов, проблемы с обеспечением учебными материалами, недостаток кадров и технического оснащения. В статье рассматриваются ключевые аспекты образовательного процесса, включая языковую политику, уровень образования и квалификацию преподавателей; анализируется национальный и возрастной состав студентов. На основе архивных материалов представлены данные о численности студентов и преподавательского состава, перечень преподаваемых дисциплин и организация производственной практики. Особое внимание уделяется состоянию инфраструктуры учебного заведения, включая общежития и библиотеку. Кроме того, анализируются нововведения в образовательных подходах, такие как использование лабораторного и экскурсионного методов обучения. В статье также подчеркивается роль и вклад выпускников, впоследствии ставших представителями национальной интеллигенции страны. Таким образом, Казахский педагогический техникум стал важным звеном в формировании педагогических кадров не только для Семипалатинского региона, но и для всей республики.

Ключевые слова: Казахский педагогический техникум, Семипалатинский регион, народное образование, учебное заведение, национальная интеллигенция, учителя, студенты, национальная школа, педагогическое образование.

References

- 1 Sarkenova, K.A. (2011). *1920–1930 zhyldardagy Qazaqstan khalqy* [Population of Kazakhstan in the 1920s–1930s]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 2 GA OA [State Archive of the Abai region]. — F. 415. — Op. 1. — D. 330. — L. 4, 8 ob., 42, 140 ob. [in Russian].
- 3 Zhanaeva, Sh.A. (2013). Otkeni — tarikh, bugini — kemel: Semeidegi M. Auezov atyndaqy pedagogikalyq kolledzhge — 110 zhyl [Past-history, present-perfection: Semey pedagogical college named after M. Auezov-110 years]. «*Egemen Qazaqstan*» gazeti — Newspaper “Sovereign Kazakhstan”, 64, 8 [in Kazakh].
- 4 Tulentayeva, K.A. (2022). Qazaqstanda orta arnauy kasibi bilimnin damu maseleleri (XX q. 20-30 zhzh.) [Problems of development of secondary special education in Kazakhstan (20-30 years XX in)]. *Otan tarikhy — History of the motherland*, 99, 3, 106–117. Retrieved from <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/293/183> [in Kazakh].
- 5 Mukhamedkhanov, Q.M. (1992). Tamasha tarikhy bar tekhnikum: Semei qazaq pedtekhnikumyna 70 zhyl [Technical school with a great history: 70 years of Semipalatinsk Kazakh pedagogical college]. *Semey tany — Dawn of Semey*, 22, 210 [in Kazakh].
- 6 Karimov, M.K. (2024) Zhaqsylardyn izindei kieli shanyraq [Holy shanyrak, like the footsteps of the good]. «*Egemen Qazaqstan*» gazeti — Newspaper “Sovereign Kazakhstan”, 184, 11 [in Kazakh].
- 7 Babakhanova, E.A. (2016). Predposylki dlia sozdaniia uchebnykh zavedenii v Semipalatinskoi oblasti i razvitie obrazovaniia (1930–1940 gody) [Prerequisites for the establishment of educational institutions in the Semipalatinsk region and the development of education (1930–1940)]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta imeni Abai — Bulletin of the Kazakh National University named after Abay*, 49, 2, 318–322 [in Kazakh].
- 8 Zhanaeva, Sh. (Ed.). (2013). *Alashtyn bilim ordasy — Semei: M.O. Auezov atyndaqy Pedagogikalyq kolledzhi* [Educational institution of Alash — Semey: Pedagogical college named after M.O. Auezov]. Semey: «Tengri» [in Kazakh].
- 9 Zhanaeva, Sh. (Ed.). (2018). *Alashtyn bilim ordasy — Semei: M.O. Auezov atyndaqy Pedagogikalyq kolledzhi* [Educational institution of Alash — Semey: pedagogical college named after M.O. Auezov]. Semey: «Tengri» [in Kazakh].
- 10 Zhanaeva, Sh. (Ed.). (2024). *Alashtyn tunqysh bilim ordasy — Semei: M.O. Auezov atyndaqy Pedagogikalyq kolledzhi* [The first educational institution of Alash — Semey: pedagogical college named after M.O. Auezov]. Semey: «Tengri» [in Kazakh].

- 11 Kasymova, G.T., Perebeeva, M.I., & Shalygin, A.E. (2016). *Razvitie Narodnogo Obrazovaniia v Vostochnom Kazakhstane* (1917-1940 gg.) [Development of Public Education in East Kazakhstan (1917–1940)]. G.T. Kasymova (Ed.). (Vols. 1-2). Semey: B.m. [in Russian].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op.1. — D. 867. — L. 42, 50, 50 ob., 59, 87-89 [in Russian].
- 13 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F.81. — Op.1 — D. 868. — L. 19, 20, 20 ob., 110 [in Russian].
- 14 GA OA [State Archive of the Abai region]. — F. 415. — Op. 1. — D. 331. — L. 49, 136, 136 ob., 137, 137 ob, 138 ob., 143, 143 ob [in Russian].
- 15 GA OA [State Archive of the Abai region]. — F. 248. — Op. 1. — D. 116. — L. 20, 20 ob [in Russian].
- 16 GA OA [State Archive of the Abai region]. — F. 81. — Op. 1. — D. 240. — L.5, 49, 52 [in Russian].
- 17 Mukhtarova, Sh.M., & Musraunova, A.S. (2020). Natsionalnaia shkola i podgotovka pedagogicheskikh kadrov v Kazakhstane (20–30-e gg. XX veka) [National school and teacher training in Kazakhstan (20–30s of the twentieth century)]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Pedagogicheskogo Universiteta imeni Abaia* — *Bulletin of the Kazakh National University named after Abay*, 66, 2, 61–69. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5496.11> pdf [in Russian].
- 18 Sagimbekov, N.A. (2015). Semeidin M.O. Auezov atyndaqy pedagogikalyq kolledzhinin tarikhly [History of the Semey pedagogical college named after M.O. Auezov]. *Extended abstract of master's thesis*. Semey [in Kazakh].
- 19 Bogenbayeva, A.K. (2003). Razvitie narodnogo obrazovaniia v Vostochnom Kazakhstane v 1920–1930 gody [The development of public education in East Kazakhstan in the 1920s and 1930s]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].

Information about the authors

Mukhametkaliyeva Karlyga — PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0009-9934-8149>

Atantayeva Bakyt — Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

Adilzhanov Ardak — PhD student, Astana International University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0004-6512-2903>

Zh.T. Nygmetova

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: zhaksyqul78@mail.ru)

The Settlement Process of Ethnic Kazakhs in Karaganda Region (1991-2001)

This article examines the ethnic repatriation policy implemented in the Republic of Kazakhstan during the first decade following the country's independence, using the Karaganda region as a case study. At the beginning of the 1990s, Kazakhstan experienced large-scale migration processes resulting from the socio-demographic crisis, the reconfiguration of state borders, and transformations in interethnic relations across the post-Soviet space. A key component of these processes was the return of ethnic Kazakhs from abroad to their historical homeland. The study analyzes the dynamics of migration quotas, the geography of settlement, the socio-economic adaptation of repatriates, and the specific procedures for acquiring legal status between 1991 and 2001. Based on archival documents and official statistical data, the research identifies the institutional formation of repatriation policy, its regional implementation mechanisms, and its social implications. The findings demonstrate that the majority of ethnic Kazakhs arriving in the Karaganda region were repatriates from Mongolia, while those from the CIS countries predominantly migrated independently without state quotas. The novelty of this research lies in its comprehensive historical approach, viewing repatriates' settlement and adaptation as a complex socio-historical process and systematically analyzing the specific features of regional migration policy for the first time. The results indicate that the effectiveness of repatriation policy was directly dependent on the quality of the country's social infrastructure, economic conditions, and legal frameworks. The examination of archival sources and foreign scholarly works also made it possible to identify the comparative advantages of Kazakhstan's repatriation experience in relation to international practices. The findings have practical relevance for enhancing Kazakhstan's current migration policy, developing effective mechanisms for the social adaptation of repatriates, and planning regional ethno-demographic development strategies.

Keywords: Kazakhstan, independence, ethnic migration, repatriation, Karaganda region, Mongolian Kazakhs, quota, archival sources, social adaptation, citizenship.

Introduction

In the first decade after gaining independence, Kazakhstan's migration policy was defined as one of the key directions of the national development strategy. The socio-demographic crisis across the post-Soviet space, the reconfiguration of state borders, and the transformation of interethnic relations marked the beginning of a new phase of ethnic migration. For Kazakhstan, this issue was linked not only to demographic security, but also to the preservation of national identity, the restoration of historical justice, and the return of ethnic Kazakhs to their historical homeland.

The phenomenon of ethnic repatriation during this period stood out as a rare occurrence in international practice. Alongside similar processes in Israel and Germany, Kazakhstan was among the few states that implemented a state-level program for systematically receiving and integrating its diaspora [1; 25]. The repatriation policy encompassed not only the quantitative parameters of migration but also complex issues such as social integration, the granting of legal status, housing provision, and adaptation to the labor market.

From this perspective, the Karaganda region became one of the significant centers shaping the regional trajectory of ethnic migration. The region's industrial potential, demand for labor resources, and relatively developed social infrastructure created favorable conditions for receiving repatriates. Moreover, the Karaganda case vividly illustrates the institutional structure of repatriation policy, its administrative mechanisms, and the particularities of socio-cultural adaptation.

This study aims to examine the stages of ethnic repatriation in Kazakhstan through the example of the Karaganda region. Drawing on archival materials and statistical data, it analyzes the dynamics of migration quotas in the 1990s, the geography of repatriates' settlement, and the features of their legal and social adaptation. This regional case study contributes to a deeper understanding of the overall evolution of the Republic of Kazakhstan's repatriation policy and highlights the broader socio-humanitarian significance of the return of ethnic Kazakhs to their historical homeland.

---

* Corresponding author's e-mail: zhaksyqul78@mail.ru

Materials and Methods

The sources materials of this research are divided into several groups: Archival documents — materials from the National Archive of the Republic of Kazakhstan (Fond 53, Inventory 1, Cases 116 and 256) and the Karaganda Regional State Archive, as well as official reports of the regional Department of Migration and Social Programs. Statistical data — information from the Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, official publications concerning migration quotas, and demographic reports. Legislative and regulatory acts — the Law of the Republic of Kazakhstan “On Migration of the Population” (1997) [2], Presidential Decrees and Government Resolutions of the Republic of Kazakhstan [3], and bilateral Kazakh-Mongolian intergovernmental agreements (1991-1992) [4].

In addition, the study draws on the scholarly works and monographs of domestic and foreign researchers. Taken together, these methods and sources provide a comprehensive framework for analyzing the settlement patterns of ethnic Kazakhs in the Karaganda region, their socio-economic adaptation, and the regional specificities of Kazakhstan’s migration policy.

The settlement process of ethnic Kazakhs (kandastar) in the Karaganda region represents a historical phenomenon situated at the intersection of institutional repatriation policy and mechanisms of social adaptation. This study is based on historical-demographic and socio-political analysis and employs a set of comprehensive scholarly methods.

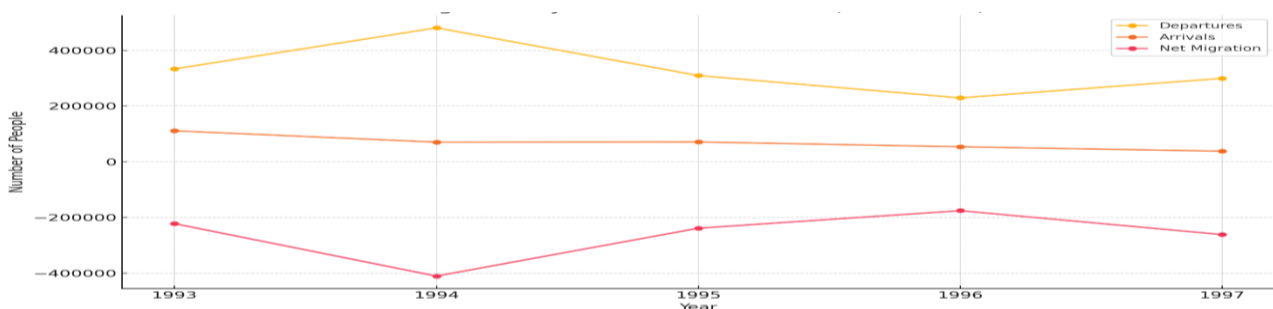
The historical-comparative method enabled the examination of the distinctive features of Kazakhstan’s migration policy during the early years of independence, both at the regional (Karaganda region) and national levels. The statistical-demographic method was applied to process data concerning immigration quotas, the number of settled families, and their social structure. The documentary analysis method was used to study the institutional dimensions of repatriation on the basis of official documents, government decrees, departmental reports, and minutes preserved in the National Archive of the Republic of Kazakhstan and the Karaganda Regional State Archive. The socio-historical phenomenological approach was employed to interpret the processes of adaptation, acquisition of citizenship, housing provision, and employment among repatriates.

Results

In the early 1990s, that is, during the initial period of Kazakhstan’s independence, ethnic migration flows intensified not only within the country but also at the international level. This process was closely linked to the demographic crisis that emerged in the post-Soviet space, the transformation of social structures, as well as the reconfiguration of state borders and citizenship legislation. Data from the period between 1993 and 1997 indicate that the migration balance during these years had a negative trend, which significantly influenced the country’s ethno-social composition (See Table 1) [5; 22].

Table 1

Migration exchange of the Republic of Kazakhstan with near and far abroad, 1993-1997

Between 1993 and 1997, international migration exchanges became a central issue in Kazakhstan’s policies on national identity, demographic security, and social integration. The imbalance between emigration and repatriation confronted the state with fundamental challenges such as replenishing the national labor force, integrating repatriates, and maintaining socio-ethnic stability.

Since 1991, newly independent Kazakhstan became one of only three countries worldwide (along with Israel and Germany) to develop a program for the repatriation of its diaspora. The largest numbers of ethnic

Kazakhs residing abroad were concentrated in Russia, Uzbekistan, China, Mongolia, Iran, Afghanistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkey [6; 212].

From this perspective, during the first decade of independence, the return of ethnic Kazakhs to their historical homeland emerged as one of the state's top policy priorities. To this end, beginning in 1993, an immigration quota mechanism was introduced, with the specific number of families determined annually by Presidential Decrees or Government Resolutions. This quota system not only regulated repatriation processes but also served as a tool for the state to maintain control over migration flows.

Between 1993 and 2001, the overall size of immigration quotas in Kazakhstan steadily declined. While in 1993 the quota amounted to 10,000 families, by 2000–2001 it was limited to only 500–600 families. This reduction was linked to macroeconomic conditions, constraints of social infrastructure, and the reorientation of repatriation policy as a whole (See Table 2) [3].

Table 2

Ratio of quotas allocated to the Karaganda region to the overall national quota

Year	National quota (families)	Quota for Karaganda region (families)
1993	10 000	600
1994	7 000	200
1995	5 000	150
1996	4 000	170
1997	2 180	50
1998	3 000	230
1999	500	50
2000	500	10
2001	600	10

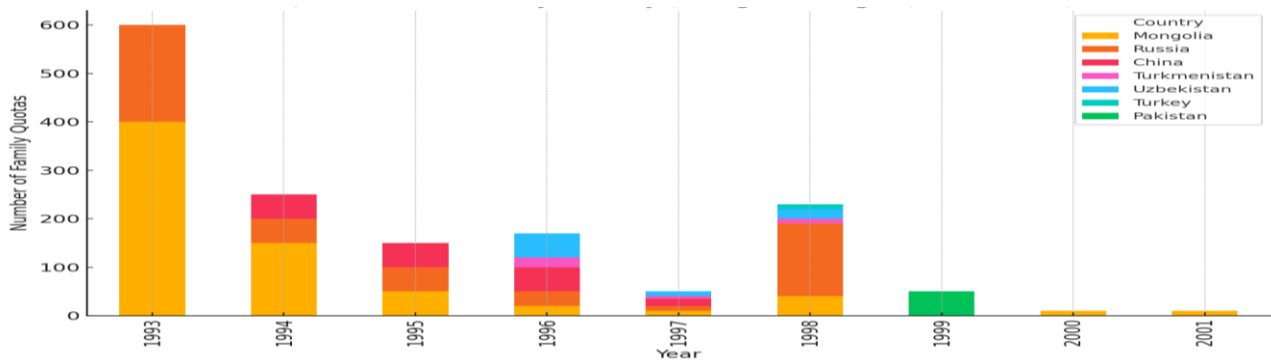
As shown in the table, during the initial years (particularly in 1993 and 1994) the Karaganda region was recognized as one of the key directions at the national level. However, after 1997 this indicator declined significantly. For instance, in 1993 the Karaganda region accounted for 6 % of the national quota, whereas by 2001 its share had decreased to only 1.6 % [7].

During this period, the quotas allocated to the Karaganda region were characterized by diversity in terms of countries of origin. In the early years, Mongolia and Russia predominated, while later the list of quota recipients expanded to include China, Turkmenistan, Uzbekistan, Turkey, and Pakistan. This change reflected the geopolitical expansion of the state's repatriation policy.

For example, the internal distribution of the 170 quotas allocated to the Karaganda region in 1996 was as follows: China — 50, Mongolia — 20, Russia — 30, Turkmenistan — 20, Uzbekistan — 50. The introduction of such diverse directions illustrated the recognition of the broad geographical scope of the Kazakh diaspora and the corresponding adaptation of migration mechanisms.

Starting in 1999, the size of the national quota declined sharply, a trend particularly evident in the Karaganda region. In 2000–2001 the region was allocated only 10 quotas, exclusively for Kazakhs coming from Mongolia. These changes were explained by the need to reduce the budgetary burden of the quota policy and by the limited capacity of integration resources (See Table 3).

Table 3

Quotas allocated to the Karaganda region by country of origin, 1993-2001

In the early years of Kazakhstan's independence, there were specific reasons for the relatively high allocation of quotas to Kazakhs from Mongolia. According to the 1989 census, the Kazakh diaspora in Mongolia numbered 120,506 people [8; 137].

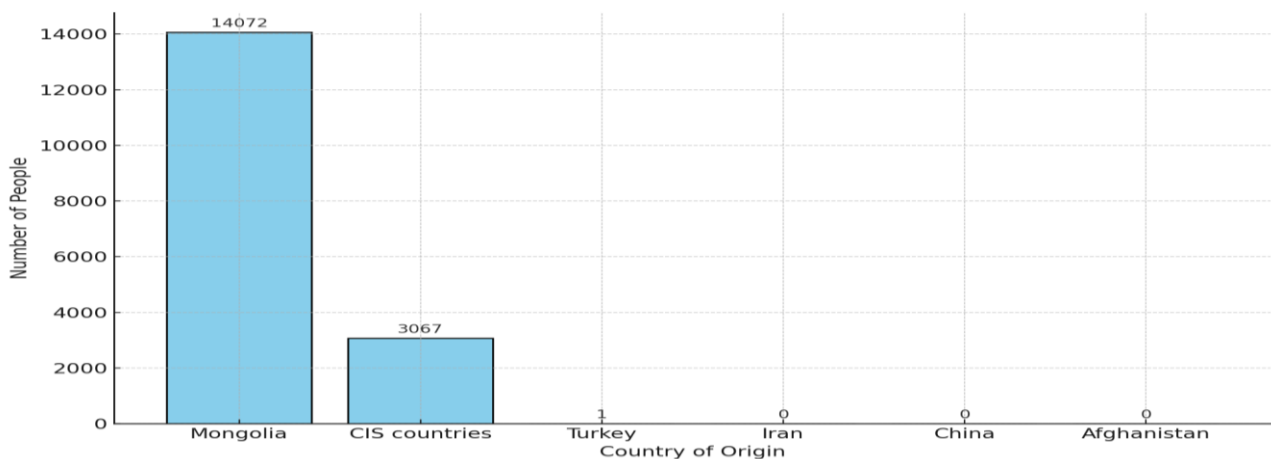
Between 1993 and October 1, 2005, a total of 117,698 ethnic Kazakh families—equivalent to 464,426 individuals — returned to the Republic of Kazakhstan. These figures demonstrate, first, that the repatriation process acquired a mass character and, second, that both international and domestic migration-regulating mechanisms were functioning effectively [9; 172].

Turning now to the specific case of arrivals in the Karaganda region, as reflected in archival data:

1991-1997 period. During this stage, 2,800 repatriate families settled in the Karaganda region. Although these numbers are presented as a cumulative total, on average this amounted to approximately 400 families per year [7]. This initial stage corresponds to the formative (initiator) phase of repatriation policy and is assessed as the beginning of structural consolidation. Given the limitations of infrastructure and the underdeveloped legal framework at the time, the pace of repatriate arrivals remained relatively modest.

The precise figures for ethnic Kazakhs (by number of individuals) who settled in the Karaganda region between 1991 and 1997 are as follows (See Table 4) [5; 5]:

Table 4

Ethnic Kazakhs settled in the Karaganda region (by number of individuals), 1991-1997

In the early years of Kazakhstan's independence, the relatively high allocation of quotas to Kazakhs from Mongolia had its own underlying reasons. According to the 1989 census, the Kazakh diaspora in Mongolia numbered 120,506 people [8; 137].

Between 1993 and October 1, 2005, a total of 117,698 ethnic Kazakh families—equivalent to 464,426 individuals — returned to the Republic of Kazakhstan. This data demonstrates, first, that the repatriation process acquired a mass character, and second, that both international and domestic regulatory mechanisms of migration were functioning effectively [9; 172].

Let us now examine the arrival of repatriates in the Karaganda region based on archival data.

1991-1997 period. Among the repatriates who settled in the Karaganda region during this time, 2,989 families came from Mongolia — representing 78.3 % of the total (by families). In terms of population size, their share was even higher at 82.1 %. This dominance can be explained by several historical and social factors:

- The ethnic cohesion, as well as linguistic and cultural homogeneity of the Kazakh diaspora in Mongolia;
- Long-standing connections and historical migration channels preserved since the Soviet period;
- The socio-economic crisis in Mongolia in the post-1991 period;
- Targeted support measures from Kazakhstan directed at Kazakhs in Mongolia (informational and administrative).

The predominance of arrivals from Mongolia reflected the diaspora's aspiration to link its ethnic and civic identity directly with Kazakhstan.

Following the dissolution of the Soviet Union, ethnic Kazakhs remained in the former union republics — particularly in Russia, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Ukraine. From the CIS countries, 826 families (3,067 individuals) settled in the Karaganda region, constituting 21.6 % of the repatriation flow (by families). Although this share appears smaller, repatriates from the CIS were distinguished by moving largely at their own expense, often outside the state quota framework. Moreover, their potential for socio-cultural adaptation was higher, as they had lived in the post-Soviet environment, possessed Russian language skills, and were familiar with bureaucratic structures.

The absence of repatriates from Iran, China, and Afghanistan indicates that migration channels with these countries had not yet been established and that political, diplomatic, and logistical restrictions were in place. The arrival of only a single family (one person) from Turkey represented a symbolic migration, essentially a voluntary individual movement.

The lack of migration flows from certain directions was linked to the following factors:

- Border controls and visa restrictions;
- Lack of available information;
- Limited scope of Kazakhstan's repatriation policy in relation to Kazakhs living in those countries.

Thus, between 1991 and 1997, the overwhelming majority of ethnic Kazakhs who settled in the Karaganda region came from Mongolia and CIS states. These two main directions reflect the principle of geographical selectivity that characterized Kazakhstan's migration policy in its initial stage. The absence of arrivals from other countries (Iran, China, Afghanistan) underscores the restricted scope of repatriation policy during its formative phase.

Overall, the repatriation process during this period developed in parallel with the formation of Kazakhstan's migration policy, helping to outline its initial institutional and geopolitical contours. The fact that more than 80 % of arrivals in the Karaganda region came from Mongolia highlights the crucial role of ethno-historical and social ties with that country, while arrivals from the CIS illustrate the impact of post-Soviet integration on migration channels. At the same time, the limited geography of arrivals underscored the need for Kazakhstan to diversify international repatriation channels and expand institutional frameworks.

1998–2001 period. During this stage, the number of arrivals increased sharply:

- 1998 — 2,464 families;
- 1999 — 2,515 families;
- 2000 — 3,036 families;
- 2001 — 3,348 families [7].

These figures are several times higher than the cumulative total for 1991-1997, indicating the transition of repatriation policy to a stage of institutional stabilization and expansion. The adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Migration of the Population" in 1997, as well as the broadening of social programs, were among the key factors driving this growth.

The rise in the number of repatriates settling in the Karaganda region can be explained by several factors:

- Availability of socio-economic infrastructure: industrial enterprises, educational institutions, and medical facilities made the region attractive;
- Demand for labor resources: the mining and processing industries required a steady workforce, directing repatriates to this area;

- Expansion of state support measures: gradual introduction of programs for housing, employment, and language adaptation;
- Ethno-confessional and social pressures faced by Kazakh diasporas in countries such as Mongolia, Uzbekistan, and Turkmenistan, which accelerated their return to the historical homeland.

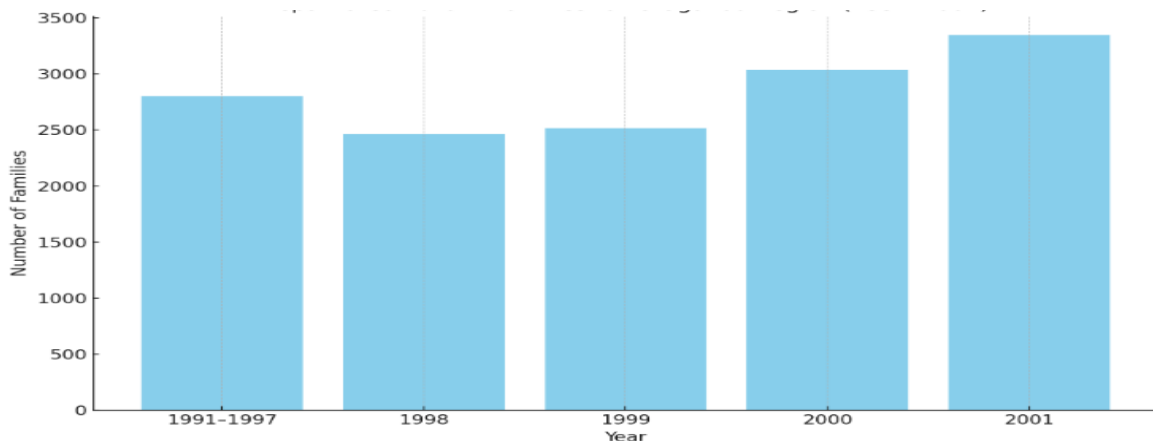
1991-2001 cumulative total. The overall number of repatriate families settled in the Karaganda region amounted to:

$2800 (1991-1997) + 2464 (1998) + 2515 (1999) + 3036 (2000) + 3348 (2001) = 14,163$ families.

Assuming an average household size of 4-5 individuals, this corresponds to approximately 60,000–70,000 people, a scale of ethnic migration that undoubtedly had a profound impact on the ethno-demographic structure, labor market, and social system of the Karaganda region (See Table 5).

Table 5

Number of ethnic Kazakhs settled in the Karaganda region, 1991-2001

Next, drawing on archival sources, we shall analyze the reception, settlement, and legal-social adaptation of ethnic Kazakh repatriates arriving from Mongolia to the Karaganda region between 1991 and 1997, in order to identify the specific features of the settlement process in this area.

The migration of Mongolian Kazakhs to Kazakhstan was given a legal foundation through several bilateral intergovernmental agreements. In particular, the Agreement on Cooperation in the Fields of the Labor Market, Employment, and Social Protection of the Population between the Ministry of Labor of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Labor of Mongolia (21 September 1991), as well as the Agreement on the Regulation of Migration Processes (30 June 1992), established the first institutional channels for officially attracting Kazakhs from Mongolia [5; 5]. According to these agreements, migrants were invited on the basis of labor contracts and were linked to the post-Soviet restructuring of the agrarian-industrial system.

In the post-Soviet period, more than 464,000 Kazakhs migrated to Kazakhstan, of whom nearly 71,000 were from Mongolia [6; 211]. During this period, more specifically between 1992 and 1995, approximately 12,400 families — or about 61,000 ethnic Kazakhs — arrived in Kazakhstan under labor contract schemes. These figures are explicitly recorded in the documents of the National Archive of the Republic of Kazakhstan [5; 5-6].

Between 1991 and 1997, a total of 12,750 families (62,500 individuals) migrated from Mongolia to Kazakhstan. Of these, 2,800 families (14,006 individuals) were directed to the Karaganda region, which accounted for roughly 22 % of the national total [5; 5].

In this respect, the Karaganda region emerged as one of the most attractive regional centers of repatriation policy. This was due, first, to its industrial potential; second, to the structure of its labor market; and third, to the relatively developed state of its migration infrastructure. Furthermore, some local state farms (sovkhozes) and collective farms (kolkhozes) concluded direct agreements to recruit labor (e.g., in Zhairam, Karkaraly, and Bukhar-Zhyrau districts), which illustrates the institutional initiative at the local level.

According to archival data, 2,800 families — 14,006 individuals — settled in the Karaganda region from Mongolia between 1991 and 1997 [10; 153]. These figures demonstrate that repatriation policy was carried out on a large scale within the region. The majority of settlers were placed in rural districts: 2,133

families (10,200 individuals), or 76.2 % of the total. By contrast, 667 families (3,806 individuals) were accommodated in urban areas [10; 153]. This distribution reflected both the availability of land resources and the high demand for labor in rural areas, as well as the state strategy of resettling repatriates within the framework of agrarian programs.

Foreign researchers Holly Barcus and Cynthia Werner emphasize that one of the most striking features of this initial migration phase was the fact that a large portion of migrants moved as part of extended kinship groups [6; 221].

Across the region, 578 repatriate families purchased housing, while 165 families remained without any form of housing provision [10; 153]. Among them, 493 families purchased houses in rural districts, whereas 85 families acquired housing in urban areas. Such disparities reflected differences in purchasing power among repatriates, the specific characteristics of local housing markets, and the uneven capacity of local executive bodies to allocate infrastructural resources for repatriates. A particularly noteworthy case is Karkaraly district, where 173 families purchased housing, indicating the district's high potential for accommodating repatriates and its relatively effective system of social support.

According to archival records, between 1991 and 1997, a total of 1,504 families (53.7 %) submitted documents to renounce Mongolian citizenship, while only 49 families (1.7 %) were granted citizenship of the Republic of Kazakhstan [10; 153]. These data clearly illustrate that the process of regulating the legal status of repatriates was extremely slow, leaving many in a "transitional legal status" for an extended period. The gap between the number of applications submitted and the actual conferral of citizenship reflected the complexity of legal procedures, the existence of administrative barriers, and the low level of legal literacy among repatriates.

Among the cities, Temirtau and the settlement of Aktau stand out, with 160 families (824 individuals) residing there. Of these, 32 families purchased housing, and 337 families submitted documents to renounce Mongolian citizenship [10; 153]. This suggests that in urbanized areas legal procedures were carried out more efficiently compared to rural districts. At the same time, in some districts (e.g., Ulytau, Priozersk), no repatriates were officially registered, or settlers arrived from other countries (in Priozersk, for example, from Uzbekistan). This phenomenon reflected a structural reorientation of migration policy: while in the early years repatriation was viewed primarily as a means of addressing labor shortages, later it came to be interpreted within the logic of humanitarian concerns and national reunification.

From 1996 onward, the nature of migration underwent a significant transformation. Whereas earlier the reception and employment of repatriates had been managed with the involvement of sovkhozes and kolkhozes, from this point migration began to take place on a voluntary basis, i.e., through individual initiatives. This shift led to the institutional weakening of the migration process and a reduction in the regulatory role of both local administrations and central authorities. Consequently, in 1996-1997 only 350 families (1,500 individuals) migrated.

According to materials from Fond 193 of the Karaganda Regional State Archive, only 49 families received citizenship of Kazakhstan between 1991 and 1997, while 1,504 families applied to renounce Mongolian citizenship [10; 153]. This underscores the slow pace of legal procedures, the persistence of administrative obstacles, and the insufficiency of international-legal coordination mechanisms. Such a situation was characteristic of the "legal vacuum" that marked the post-Soviet space.

Thus, the reception and settlement of Mongolian repatriates in the Karaganda region between 1991 and 1997 was a complex historical and phenomenological phenomenon, reflecting the territorial structure of migration policy, the mechanisms of adaptation to social infrastructure, and the practical dynamics of legal transformation. The predominance of rural settlement, inequalities in housing provision, and the slow pace of citizenship procedures serve as historical evidence of the institutional weaknesses that characterized the initial stage of repatriation.

In the first quarter of 1998, a total of 10 repatriate families were received in the Karaganda region, including 5 families from Mongolia and 5 families from CIS countries, amounting to 32 individuals overall [11; 122]. This figure indicates both the gradual decline in the repatriation process over the year and the restrictions imposed by the quota system.

As of April 1, 1998, a total of 3,521 repatriate families, or 16,689 individuals, had settled in the region. Among them:

- 2,830 families from Mongolia (the absolute majority),
- 10 families from China,
- 681 families from CIS countries.

These data underscore the dominance of the main geographical sources of ethnic repatriation and the depth of historical ties with Mongolia in particular.

According to Instruction No. 20-23/3-107 issued on April 21, 1998, by Deputy Prime Minister of the Republic of Kazakhstan Zh. Karybzhhanov, and based on Decision No. 29 of February 25, 1998, the Department of Migration and Demography of the Karaganda region was formally established, comprising 15 staff positions. Official reports indicated that the department's material-technical base and financial support had been fully secured [11; 122].

Moreover, analogous structural units were created within municipal and district administrations of the region. This administrative expansion was a clear indicator of the transition toward a decentralized system of managing migration processes.

In the 1990s, Kazakhstan's repatriation policy was primarily aimed at organizing the voluntary return of ethnic Kazakhs to their historical homeland. However, in the course of implementing this strategic goal, a number of socio-economic dysfunctions and administrative inconsistencies arose at the regional level. A striking example of these processes is the issue of housing provision for repatriates in the settlement of Aktau, within the Karaganda region.

An official letter sent from Aktau constitutes a vivid example of the administrative practices and legal transformations surrounding repatriation in Kazakhstan in the late 1990s [12; 78]. The document clearly reveals shortcomings in ensuring the onomastic consistency of names, standardizing translations, simplifying legal procedures, and developing institutional mechanisms of local adaptation.

In broader terms, this case reflects the delayed phase of the legal-humanitarian integration of repatriates; in narrower terms, it highlights the transnational problem of attaining citizenship through consistency between personal names and official documents.

In an attempt to resolve the issue, the village administration petitioned for the appointment of a man named Beisen Abilmazhinuly as an official notary. His proficiency in three languages (Kazakh, Russian, and Mongolian) and his clerical experience played an important role in the translation of documents. This example illustrates how mechanisms of repatriate adaptation were, in practice, carried out informally at the local institutional level.

An official letter sent in 1998 to A.T. Abdykhanov, head of the Regional Department of Migration and Demography, reported that a community of 223 Mongolian Kazakh families, all of them large households, had settled in Aktau [10; 32]. According to archival records, unemployment in the settlement had reached its peak, driven by the closure or partial operation of industrial enterprises, which served as a key factor of social tension. This economic decline sharply reduced opportunities for the social integration of repatriates, leaving many outside the reach of institutional support.

The same document noted that many repatriate families had relocated from rural districts of the former Zhezkazgan and Karaganda regions, voluntarily settling in abandoned or dilapidated houses. In academic literature, this phenomenon is described as "informal resettlement on residual infrastructure."

In such cases, repatriates often returned the housing initially allocated to them from the immigration fund and later moved to other settlements, requesting to be provided with new state housing. This practice highlighted, on the one hand, the instability of their spatial settlement patterns, and on the other, the weaknesses of resource planning and territorial registration policy at the national level.

The housing access problem faced by the Mongolian repatriate community of Aktau is therefore a significant historical and social phenomenon that exposes the structural shortcomings of Kazakhstan's repatriation and social policies in the 1990s. The document serves as a valuable source, revealing concrete local-level challenges in the processes of social adaptation and legal legitimization of repatriates.

Discussion

An important dimension of the scholarly discussion on repatriation in Kazakhstan concerns the assessment of structural constraints that shaped the social adaptation and integration of return migrants in the post-Soviet period. In this context, both domestic and foreign researchers have emphasized the gap between the strategic objectives of state repatriation policy and the practical conditions of its implementation at the regional level, particularly with regard to employment, social infrastructure, and mechanisms of social inclusion. From the perspective of E. Yu. Sadovskaia, the problems faced by repatriates in Kazakhstan at the turn of the twenty-first century resulted from the state's structural unpreparedness for large-scale migration, particularly in the spheres of employment, social infrastructure, and legal regulation. The researcher emphasizes that, in the absence of a comprehensive and consistent migration policy, repatriation could not fully realize

its demographic and socio-economic potential, which led to the marginalization of a significant proportion of migrants [1; 113]. Researchers working on the subject of repatriation have also noted that ethnic Kazakhs who settled in northern regions during this period faced numerous problems, among which the language barrier occupied a particularly important place [13; 90].

A. Diener argues that although the majority of Kazakhs returning from Mongolia to their historical homeland settled permanently in Kazakhstan, they might remain “outsiders” who never fully integrated into their homeland, thereby becoming “deterritorialized” in comparison to their relatives who stayed behind in Mongolia [14; 375].

In the second half of the 1990s, one of the most pressing issues in the registration and social adaptation of repatriates in the Republic of Kazakhstan was their secondary migration within the country. Specifically, the intensification of intra-regional, rather than inter-regional, migration flows among repatriates significantly complicated their official registration and access to state support under national migration programs.

For example, the dynamics of internal migration in the Karaganda region during 1997-1998 demonstrate that more than 650 repatriate families (approximately 3,250 individuals) relocated from remote rural districts and settlements to the regional center or nearby towns and settlements. This demographic movement was driven, on the one hand, by the low living standards in areas with underdeveloped socio-economic infrastructure, and, on the other hand, by repatriates' aspirations to improve their access to employment, housing, and education.

Moreover, the repatriate population was characterized by a high proportion of socially vulnerable groups, including large families, single mothers, pensioners, and persons with disabilities. This phenomenon highlighted the imbalance between macro-political strategies and micro-political tactics in constructing a social model of repatriate adaptation.

According to the official data of the Karaganda Regional Department of Demography and Migration for 1998, only 4,044 of the 7,580 working-age repatriates were in stable employment, amounting to 53.3 % of the total. By contrast, 3,536 individuals (47 %) were unemployed. Of these, only 787 were officially registered as unemployed, and a mere 350 received unemployment benefits. In addition, just 39 individuals were sent to professional retraining or skill-enhancement courses — representing only 0.5 % of the total number of working-age repatriates. These figures reveal the low level of integration of repatriates into the labor market, as well as systemic shortcomings in the implementation of institutional mechanisms of state support [15; 112-113].

According to a comprehensive study by Kazakh scholars conducted in 2015, between 1991 and July 1, 2010, a total of 21,515 families — or 107,055 ethnic Kazakhs — migrated from Mongolia to Kazakhstan [8; 263]. This statistic confirms the systematic nature of Kazakhstan's repatriation policy in the post-Soviet period and demonstrates that migrants from Mongolia constituted a particularly significant demographic group in quantitative terms.

Among these, 4,138 families — or 18,346 individuals — settled in the Karaganda region, accounting for 17.14 % of the total. In other words, every fifth Mongolian repatriate family chose the Karaganda region as their settlement area. This high share is explained not only by the vast geographical capacity of the region but also by the preservation of its agricultural infrastructure and the preparedness of administrative structures to accommodate repatriates.

Conclusions

The migration flows of the early 1990s unfolded in parallel with the demographic crisis in Kazakhstan, the transformation of state borders and citizenship regimes, and shifts in the country's social structures. The negative migration balance of 1993-1997 significantly affected the ethno-social composition of the population, placing issues of national human capital, social integration, and internal stability at the forefront.

Since 1991, Kazakhstan has designated the repatriation of ethnic Kazakhs to their historical homeland as a strategic priority. The introduction of the immigration quota mechanism institutionalized the repatriation process and turned it into a state instrument for managing migration flows. Nevertheless, the reduction of national quotas between 1993 and 2001 (from 10,000 families to only 500-600) reflected constraints in social infrastructure and budgetary resources, as well as a reorientation of policy priorities.

Initially, the Karaganda region was among the main host areas (in 1993, it accounted for 6 % of the national quota). By 2001, however, its share had declined to 1.6 %, which reflected both the limitations of regional resources and a process of rebalancing at the national level. Between 1991 and 1997, more than 78 % of repatriates to the region came from Mongolia. This was the result of ethnocultural proximity, historical

ties, socio-economic crises in Mongolia, and targeted state support measures. Migrants from CIS countries (about 22 %) largely arrived without quotas, funding their own resettlement and facing comparatively easier adaptation. Migration flows from China, Iran, and Afghanistan did not materialize during this period, owing to political-logistical restrictions and lack of information.

The period of 1991-1997 was characterized by the laying of institutional foundations amid weak infrastructure, underdeveloped legal regulation, slow citizenship procedures, and a predominance of rural settlement. By contrast, the years 1998-2001 witnessed a sharp increase in migration flows following the 1997 Law on Migration, expansion of social programs, and greater attractiveness of the labor market (particularly in mining and processing industries). As a result, between 1991 and 2001, approximately 14,163 families — equivalent to 60-70 thousand people — settled in the Karaganda region, producing a significant impact on the region's ethno-demographic structure and labor market.

Nearly three-quarters of repatriates were directed to rural districts, in line with available land resources, demand for labor, and the agrarian orientation of settlement policies. Housing provision was uneven: while some districts (e.g., Karkaraly) demonstrated high potential, in other cases "informal resettlement on residual infrastructure" developed. This highlighted the disparities in administrative capacity and housing markets across regions.

The protracted nature of citizenship acquisition (with thousands of families submitting applications but relatively few receiving citizenship) reflected the consequences of the post-Soviet "legal vacuum": weak inter-agency coordination, complex procedures, and limited legal literacy. At the local level (in both towns and villages), adaptation often relied on informal mechanisms — such as translation and notarial support — which helped to mitigate institutional gaps but failed to establish a systematic framework.

High unemployment, industrial decline, and housing shortages hindered integration. While some segments of the diaspora migrated as extended kinship groups and relied on community solidarity, other studies have shown that feelings of "deterritorialization" and "otherness" persisted. This underscores the insufficiency of identification and inclusion policies within the host society.

References

- 1 Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы / Е.Ю. Садовская. — Алматы: Ғылым, 2001. — 259 с.
- 2 «О миграции населения». Закон Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года № 204. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000204>.
- 3 «2000 жылға арналған көшіп келу квотасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2000 жылғы 17 маусымдағы № 406 Жарлығы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000406>.
- 4 Об утверждении Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством Монголии о сотрудничестве в области социального обеспечения. Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан от 20 июля 1994 г. № 823. — Утратил силу. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P940000823>. (Дата обращения: 28.05.2025).
- 5 Национальный Архив Республики Казахстан (далее — НА РК). — Ф. 53. — Оп. 1. — Д. 116. — Л. 22.
- 6 Barcus H. The Kazakhs of Western Mongolia: transnational migration from 1990–2008 / H. Barcus, C. Werner // Asian Ethnicity. — 2010. — Vol. 11, No. 2. — P. 209–228.
- 7 Управление координации занятости и социальных программ Карагандинской области. — 2023. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-social?lang=ru>
- 8 Казахская диаспора и репатриация (1991–2012): монография / К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев., Ж.А. Ермакбай, А.Ж. Баймагамбетова; научн. ред. С.Ф. Мажитов. — Алматы: Издательство «Елтаным», 2015. — 568 с.
- 9 НА РК. — Ф. 53. — Оп. 1. — Д. 256. — Л. 172.
- 10 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГАКО). — Ф. 193. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 153.
- 11 ГАКО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Д. 1а. — Л. 122.
- 12 ГАКО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Д. 3. — Т. 2. — Л. 78.
- 13 Калыш А. Миграция казахов: вызовы этнической репатриации в условиях глобализации / А. Калыш, Д. Касымова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 146 с.
- 14 Diener A. One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs, Stanford, California / A. Diener. — Stanford University Press, 2009. — 405 p
- 15 Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX — начало XXI вв.) / В.В. Козина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 130 с.

Ж.Т. Нығметова

Қарағанды облысына этникалық қазақтардың қоныстану үдерісі (1991-2001 жж.)

Мақала Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алғаннан кейінгі алғашқы онжылдықта жүзеге асқан этникалық репатриация саясатына Қарағанды облысы мысалында талдау жасауға арналған. 1990 жылдардың басында Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі әлеуметтік-демографиялық дағдарыс, мемлекеттік шекаралардың қайта құрылуы және этносаралық қатынастардың өзгеруі нәтижесінде кең ауқымды көші-қон үдерістерін бастан өткерді. Осы үдерістердің маңызды құрамдас бөлігі — шетелдердегі этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуы. Зерттеу барысында 1991-2001 жылдар аралығындағы көші-қон квоталарының динамикасы, қоныстану географиясы, репатрианттардың әлеуметтік-экономикалық бейімделуі және олардың құқықтық мәртебесін рәсімдеу ерекшеліктері қарастырылды. Мұрағаттық құжаттар мен ресми статистикалық деректер негізінде репатриациялық саясаттың институционалдық қалыптасуы, оның өңірлік деңгейде іске асырылу тетіктері және әлеуметтік салдарлары айқындалды. Зерттеу нәтижелері Қарағанды облысына келген этникалық қазақтардың басым көпшілігі Моңғолиядан оралған қандастар екенін, ал ТМД елдерінен келгендердің негізінен квотадан тыс, өз бастамасымен қоныс аударғанын көрсетеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы — репатрианттардың қоныстану және бейімделу тәжірибесін күрделі әлеуметтік-тарихи үдеріс ретінде қарастырып, аймақтық көші-қон саясатының ерекшеліктерін алғаш рет жүйелі түрде талдауында. Алынған нәтижелер репатриациялық саясаттың тиімділігі елдің әлеуметтік инфрақұрылымының сапасына, экономикалық жағдайына және құқықтық реттеу деңгейіне тікелей тәуелді болғанын көрсетеді. Мұрағаттық деректер мен шетелдік зерттеушілер еңбектерін салыстырмалы талдау Қазақстанның репатриация тәжірибесінің халықаралық деңгейдегі артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл зерттеудің нәтижелері этнодемографиялық дамудың аймақтық ерекшеліктерін терең түсінуге, қазіргі көші-қон саясатын жетілдіруге, сондай-ақ репатрианттарды әлеуметтік бейімдеу мен өңірлік этнодемографиялық даму стратегияларын жоспарлаудың тиімді тетіктерін әзірлеуге септігін тигізеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, тәуелсіздік, этникалық көші-қон, репатриация, Қарағанды облысы, Моңғолия қазақтары, квота, мұрағат деректері, әлеуметтік бейімделу, азаматтық.

Ж.Т. Нығметова

Процесс расселения этнических казахов в Карагандинской области (1991–2001 гг.)

Эта статья посвящена анализу политики этнической репатриации, реализованной в Республике Казахстан в первое десятилетие после обретения независимости, на примере Карагандинской области. В начале 1990-х годов Казахстан столкнулся с масштабными миграционными процессами, вызванными социально-демографическим кризисом, переконфигурацией государственных границ и изменением межэтнических отношений в постсоветском пространстве. Важной составляющей этих процессов стало возвращение этнических казахов из-за рубежа на их историческую родину. В исследовании проанализированы динамика миграционных квот, география расселения, социально-экономическая адаптация репатриантов, а также особенности оформления их правового статуса в 1991–2001 годах. На основе архивных документов и официальных статистических данных выявлены институциональное становление репатриационной политики, механизмы её реализации на региональном уровне и социальные последствия. Результаты показали, что большинство этнических казахов, прибывших в Карагандинскую область, являлись репатриантами из Монголии, тогда как мигранты из стран СНГ, как правило, переселялись самостоятельно, без участия в государственных квотах. Научная новизна исследования заключается в комплексном историческом подходе, в рамках которого процесс переселения и адаптации репатриантов рассматривается как сложное социально-историческое явление, а региональные особенности миграционной политики впервые подвергнуты системному анализу. Полученные результаты свидетельствуют о том, что эффективность репатриационной политики напрямую зависела от состояния социальной инфраструктуры, экономических условий и качества правового регулирования в стране. Анализ архивных источников и зарубежных научных трудов позволил выявить сравнительные преимущества казахстанского опыта репатриации в контексте международной практики. Выводы исследования обладают практической значимостью для совершенствования современной миграционной политики Казахстана, разработки эффективных механизмов социальной адаптации репатриантов и планирования региональных стратегий этнодемографического развития.

Ключевые слова: Казахстан, независимость, этническая миграция, репатриация, Карагандинская область, казахи Монголии, квота, архивные данные, социальная адаптация, гражданство.

References

- 1 Sadovskaia E.Yu. (2001). *Migratsiia v Kazakhstane na rubezhe XXI veka: osnovnye tendentsii i perspektivy* [Migration in Kazakhstan at the Turn of the XXI st Century: Main Trends and Prospects]. Almaty: Gylm [in Russian].
- 2 “O migratsii naseleniia”. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 13 dekabria 1997 goda № 204 [“On Population Migration”. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 13, 1997, No. 204]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000204> . [in Russian].
- 3 “2000 zhyлга arnalgan koship kelu kvotasy turaly” Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2000 zhylygy 17 mausymdagy No. 406 Zharlygy [About the immigration quota for 2000. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 17, 2000 No. 406]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000406>_. [in Kazakh].
- 4 Ob utverzhdenii Soglasheniia mezhdu Pravitelstvom Respubliki Kazakhstan i Pravitelstvom Mongolii o sotrudnichestve v oblasti sotsialnogo obespecheniia. Postanovlenie Kabineta Ministrov Respubliki Kazakhstan ot 20 iuliia 1994 g. № 823 [On approval of the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of Mongolia on cooperation in the field of social security. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan dated July 20, 1994 No. 823]. Expired. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P940000823> . [in Russian].
- 5 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 53. — Op. 1. — D. 116. — L. 22 [in Russian].
- 6 Barcus, H., & Werner, C. (2010). The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008. *Asian Ethnicity*, 11(2), 209–228.
- 7 (2023). Upravleniia koordinatsii zaniatosti i sotsilnykh programm Karagandinskoi oblasti [Department for Employment Coordination and Social Programs of the Karaganda Region]. *gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-social?lang=ru> [in Russian].
- 8 Baltabaeva, K.N., Mamashev, T.A., Ermekbai, Zh.A., & Baimagambetova, A.Zh. (2015). *Kazakhskaiia diaspora i repatriatsiia (1991–2012)* [Kazakh Diaspora and Repatriation (1991-2012)]. S.F. Mazhitov [Ed]. Almaty: Izdatelstvo «Eltanym» [in Russian].
- 9 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 53. — Op. 1. — D. 256. — L.172 [in Russian].
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti (dalee — GAKO) [State Archive of the Karaganda Region (hereinafter — GAKO)]. — F. 193. — Op. 1. — D. 15. — L. 153 [in Russian].
- 11 GAKO [State Archive of the Karaganda Region]. — F. 193. — Op. 1. — D. 1a. — L. 122 [in Russian].
- 12 GAKO [State Archive of the Karaganda Region]. — F. 193. — Op. 1. — T. 2. — D. 3. — L. 78 [in Russian].
- 13 Kalysh, A., & Kasymova, D. (2015). *Migratsiia kazakhov: vyzovy etnicheskoi repatriatsii v usloviakh globalizatsii* [Kazakh Migration: Challenges of Ethnic Repatriation in the Context of Globalization]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 14 Diener, A. (2009). *One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs*. Stanford, California: Stanford University Press.
- 15 Kozina, V.V. (2007). *Demograficheskaiia istoriia Kazakhstana (konets XIX — nachalo XXI vv.)* [Demographic History of Kazakhstan (Late 19th — Early 21st Centuries)]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

Information about the author

Nygmetyova Zhaksyngul — PhD student, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0003-8989-269X>

М.И. Рахимов¹ , Н.У. Шаяхмет² , Г.И. Рахимова³

¹Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан;

²Astana IT University, Астана, Казахстан;

³Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан

(E-mail: madi_025@mail.ru, nurbek_sh@mail.ru, ilyal_51@mail.ru)

Историко-культурный анализ мест травматической памяти в Павлодарском Прииртышье

В статье рассматриваются места травматической памяти Павлодарского Прииртышья как элемент культурного наследия, оставивший устойчивый след в коллективной памяти региона. Актуальность исследования обусловлена необходимостью научного осмысления сложных и трагических страниц истории, включая политические репрессии, голод, депортации и сопряжённые с ними социальные процессы, в контексте формирования национальной идентичности и восстановления исторической справедливости. Цель исследования заключается в выявлении и анализе ключевых мест травматической памяти Павлодарского Прииртышья, а также в определении их роли в поддержании и трансляции исторической памяти в современном обществе. В результате исследования установлено, что места травматической памяти региона представлены не только официально оформленными мемориалами, но и символическими локусами памяти, закреплёнными в устных традициях, локальных практиках и формах сакрализации пространства. Показано, что данные места воспринимаются населением как значимые маркеры коллективного опыта, способствующие осмыслению прошлого и формированию ценностей общественного согласия, особенно в молодёжной среде. Сделан вывод о том, что изучение и сохранение мест травматической памяти Павлодарского Прииртышья имеет существенное значение для укрепления исторического сознания, национальной идентичности и преемственности культурной памяти. Практическая значимость работы заключается в возможности использования результатов в научно-исследовательской и образовательной деятельности, а также при разработке программ по сохранению и популяризации наследия региона.

Ключевые слова: Павлодарское Прииртышье, мемориалы, сакрализация, травматическая память, историко-культурный анализ, политические репрессии, голод, депортация, национальная идентичность, историческая справедливость.

Введение

Павлодарское Прииртышье является регионом с богатым историко-культурным наследием и множеством сакральных мест, которые вносят значительный вклад в формирование исторической памяти. Особое значение имеют места, связанные с травматической памятью и отражающие различные исторические эпизоды, включая советский период, репрессии, войны и голод. Подобные пространства аккумулируют коллективные переживания, выступая важным ресурсом исторического и культурного самосознания.

Историко-культурное наследие Павлодарского Прииртышья включает материальные и нематериальные компоненты, связанные с трагическими событиями прошлого. Материальные свидетельства — мемориальные комплексы, памятники, места массовых захоронений, а также сохранившиеся здания и сооружения — фиксируют опыт страданий и испытаний, выпавших на долю местного населения. Нематериальные элементы — народные предания, устные истории, локальные ритуалы — поддерживают связь с прошлым и обеспечивают передачу памяти новым поколениям.

Изучение мест травматической памяти представляет собой сложный междисциплинарный процесс, требующий интеграции различных научных подходов. Существенную роль играют архивные данные и картографические материалы, а также культурно-антропологический анализ, позволяющий выявить символическое и ритуальное измерение места памяти. Анализ таких пространств важен не только для уточнения их исторического содержания, но и для понимания механизмов их влияния на современное общество и публичные практики памяти.

В данном исследовании проводится историко-культурный анализ мест травматической памяти Павлодарского Прииртышья с целью выявления их роли в коллективной памяти и национальной

* Автор-корреспондент. E-mail: madi_025@mail.ru

идентичности региона. Такой подход позволяет сохранять и транслировать историческую правду, одновременно содействуя формированию более зрелого и осознанного отношения к собственной истории у современных и будущих поколений.

Материалы и методы

Исследование опирается на широкую источниковую базу, включающую неопубликованные архивные материалы, корпус периодической печати, изданные документальные сборники, устно-исторические свидетельства и визуальные источники. Существенную часть документального массива составляют официально опубликованные издания. Среди них выделяется многотомный (всего 31 том) труд Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, особенно том семнадцатый, посвящённый материалам по Павлодарской области [1]. Важным источником также стал третий том сборника «Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 годы» [2], а также сборник «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории» [3], отражающие особенности принудительного переселения и правовое положение спецпереселенцев. Региональные издания, такие как «Азалы кітап» [4] и «Строкой архивного документа» [5], представляют собой своды, включающие списки расстрелянных, журналы и личную переписку заключённых, что придаёт исследованию дополнительную эмоциональную и фактическую глубину.

Для уточнения масштабов демографических потерь привлечены статистические отчёты, подготовленные органами Наркомата внутренних дел. Важную группу первичных источников составили материалы из фондов Государственного архива Павлодарской области. Так, фонд 91, дело 6 [6] содержит прокурорско-следственные документы, связанные с кампанией по заготовке хлеба в 1929 году. В фонде 128, опись 1, дело 32 [7] представлены протоколы сельских сходов, агитационные листовки и доносы, относящиеся ко времени раскулачивания и коллективизации. Эти документы позволяют реконструировать локальные конфликты, выявить особенности общественных настроений и степень сопротивления населения проводимым мерам.

Таким образом, использование разнотипных источников и применение междисциплинарного подхода обеспечили репрезентативность сделанных выводов. Это позволило рассматривать места травматической памяти не только как элементы историко-культурного наследия, но и как значимые пространства формирования общественных представлений о прошлом, глубоко закреплённые в локальной истории Павлодарского Прииртышья.

В исследовании использован совокупный подход, опирающийся на методы исторического анализа, семиотической интерпретации и полевых наблюдений. Исторический метод позволил обратиться к архивным источникам, документам советского периода, материалам региональных архивов, что дало возможность реконструировать события, связанные с коллективизацией, репрессиями, депортациями и голодом в Павлодарском Прииртышье. Особое внимание уделено выявлению механизмов формирования исторической памяти на основе документальных свидетельств и статистических данных.

Семиотический анализ применялся для осмысления визуальных и архитектурных элементов памятных мест и мемориалов как знаковых систем. Это позволило выявить символику, заложенную в образы, формы и тексты, использованные при создании памятников, а также определить их функции в структуре национального самосознания.

Метод сравнительно-исторического анализа использован при сопоставлении локальных форм памяти с более широким контекстом постсоветского пространства, что позволило выявить особенности казахстанского опыта интерпретации трагических страниц прошлого.

Полевые наблюдения включали фиксацию состояния мемориальных объектов, их включённости в общественные практики, а также сбор визуального материала (фотографий, схем размещения памятных объектов). Это позволило задокументировать современное восприятие этих мест и отразить способы их актуализации в общественном сознании.

Методы исследования дополняются дискурсивным и микроисторическим подходами. Дискурсивный подход сосредоточен на анализе нарративов, посредством которых осмысляется трагическое прошлое и формируется общественное отношение к нему. Микроисторический подход направлен на реконструкцию судеб отдельных людей, чьи жизненные истории репрезентируют широкий историко-культурный контекст исследуемых событий.

Результаты

Исследование травматической памяти в Павлодарском Прииртышье сосредоточено на событиях 1930–1950-х годов. В этот период насильственная коллективизация привела к массовому голоду, за которым последовали политические репрессии, а затем тяжёлые военные потери. Долгое время эти эпизоды замалчивались либо подвергались идеологическому искажению, что ослабляло коллективную память и формировало устойчивые пробелы в понимании собственной истории. Анализ мемориалов, архивных документов и устных свидетельств позволяет уточнить содержание событий и восстановить более целостную картину пережитых трагедий.

Реконструкция деталей указанного периода требует не только обращения к архивным материалам, но и изучения мест памяти, мемуаров и устных рассказов очевидцев. Места памяти выступают значимым механизмом сохранения коллективного опыта и одновременно источником для интерпретации исторических процессов. Как отмечал Пьер Нора, «независимость новых наций вмещалась в историческое время обществ, уже пробужденных от онтологического сна колониальным насилием... И этот же порыв вызвал внутреннюю деколонизацию, деколонизацию всех малых народов, групп, семей, всех тех, кто обладал сильным капиталом памяти» [8; 17]. Нора связывает память с эмоциональным переживанием настоящего и реконструкцией прошлого, подчёркивая значимость символических мест для устойчивости исторической памяти.

В контексте анализа мест травматической памяти в Павлодарском Прииртышье продуктивна концепция палимпсестов Андреаса Хюссена. Согласно его утверждению, «палимпсесты городской памяти представляют собой многослойное наложение различных временных пластов, где каждый новый слой не стирает предыдущий, а взаимодействует с ним» [9; 8]. Это позволяет рассматривать мемориалы жертвам репрессий как пространства пересечения исторических слоёв памяти о трагедиях различных эпох — от сталинских репрессий до памяти о Второй мировой войне.

Применяя концепцию постпамяти Марианны Хирш, можно отметить, что травматический опыт предыдущих поколений в Павлодарском Прииртышье продолжает передаваться через семейные рассказы и визуальные символы. Хирш подчёркивает, что «постпамять проявляется в тех случаях, когда потомки переживают опыт своих предков как часть своей собственной идентичности, хотя они сами не были непосредственными свидетелями событий» [10; 106]. Это особенно актуально для потомков жертв голода 1930-х годов, которые через рассказы своих родителей и бабушек продолжают удерживать память о трагедии как компонент семейной и групповой идентичности.

Дополнительно анализ коллективного траура, предложенный Александром Эткиндо, применим к изучению ритуалов памяти о жертвах политических репрессий в регионе. Эткинд подчёркивает, что «коллективный траур не только сохраняет память о погибших, но и служит способом выражения несбывшихся надежд и справедливости» [11; 221]. В данном случае ритуализация памяти выступает общественным механизмом проговаривания травмы и символического восстановления справедливости.

Осознание масштабов трагедий побудило государство предпринять шаги по восстановлению исторической справедливости. С обретением независимости была создана Государственная комиссия по реабилитации жертв политических репрессий, работавшая в 1992–2001 годах. По расчётам демографа Макаша Татимова, совокупные потери населения Казахстана от голода 1930-х годов и последующих репрессий достигли примерно 2,3 млн человек [12; 33]. В 2020–2023 годах работу по уточнению списков пострадавших и расширению источниковой базы продолжила межведомственная комиссия. Итогом её деятельности стала 31-томная публикация архивных материалов, из которых 17-й том посвящён документам по Павлодарской области [1].

Как отмечают казахстанские учёные, тема фронта тесно связана с травматической памятью, и трагические события, пережитые депортированными на территорию Казахстана этническими группами, являются неотъемлемой частью отечественного исторического нарратива [13; 20]. Эти группы сохраняли собственные культурные коды и формы памяти, что добавляет важное измерение к региональной истории и подчёркивает многослойность казахстанской идентичности.

В 1920–30-х годах Павлодарская область, как и другие регионы Казахстана, пережила коллективизацию, предполагавшую насильственное изъятие мяса и хлеба у баев, зажиточных крестьян (кулаков) и даже у середняков, подозреваемых в укрывательстве продовольствия. Процесс сопровождался репрессивными мерами, включая создание «комитетов бедноты», активно участвовавших в выявлении и наказании тех, кто сопротивлялся мясо- и хлебозаготовкам и политике советской власти.

Кампания по насильственному изъятию зерна стала предвестником более широкомасштабной политики раскулачивания, начавшейся в конце 1929 года [5; 167]. Политика раскулачивания включала массовое изъятие имущества у баев и крестьян, обвиняемых в кулачестве, а также их насильственную депортацию в отдалённые районы, где они были вынуждены выживать в суровых условиях.

О репрессивных мерах при хлебозаготовках свидетельствуют документы 1929 года. В циркулярном письме окружного прокурора Шефера, направленном в окружной суд, сказано: «Несмотря на наличие хлебных излишков, обязательства, принятые на сельских сходах, кулаки злостно не выполняют. Требуется быстрое и решительное изменение курса с применением к злостным кулакам наиболее действенных судебных мер воздействия. Одной из таких мер является применение ст. 107 УК. В обеспечение конфискации по приговору суда следует, в порядке ст. 121-а УПК, налагать арест на имущество» [6].

Репрессии затронули десятки тысяч казахских семей, лишив их средств к существованию и разрушив привычный уклад жизни. В результате карательных мер и насильственной коллективизации, сопровождавшейся конфискацией имущества и принудительными перемещениями, тысячи людей оказались в условиях крайней нищеты и бесправия.

Из воспоминаний Алжана Орумбаевича об отце: «Орынбай Тналиев родился в 1893 году в селе Бамачное Урлютюбской волости Павлодарского уезда. Происходил из семьи батрака; сам с шестнадцати лет батрачил, имел собственное хозяйство и занимался земледелием и скотоводством. В 1931-1932 годах организовал столовую для голодающих, спасая многих людей от голодной смерти. В 1935 году в ауле Солдатагаш он создал новый колхоз, председателем которого был избран. В 1938 году ему предъявили обвинения по статьям 58-2, 58-7 и 58-11 УК РСФСР за контрреволюционные преступления и отправили на Колыму» [14; 217].

Как отмечает Сара Камерон, Москва стремилась превратить Казахстан в центр производства мяса, способный соперничать с Чикаго, однако радикальная государственная программа преобразований привела к полному краху скотоводческой экономики в республике. К осени 1933 года Казахстан потерял 90 % скота, что стало причиной коллапса всей системы животноводства [15; 12].

По сведениям Т. Омарбекова, из-за политики коллективизации по всей стране начались массовые протесты и народные восстания против произвола советского режима, которые были жестоко подавлены. Восстания замалчивались и не упоминались в периодической печати и официальных документах [16; 10].

Протесты бедных слоёв населения против коллективизации прослеживаются по ряду свидетельств. Так, в селе Аввакумовка Иртышского района крестьяне, а также представители сельсовета открыто выступили против хлебозаготовок: они отказались принимать план на село, а при аресте кулаков встали на их защиту [16]. Подобные настроения отмечались и в других районах. В селе Краснокутск (ныне Актогайский район Павлодарской области) на собрании, где большинство составляли середняки, также отказались принять план хлебозаготовок [17]. В другом селе Иртышского района были распространены листовки с обращением: «Уважаемые крестьяне! Мы видим, что на протяжении 10 лет Советская власть нас грабит и продолжает это делать беспощадно. Сколько еще мы будем это терпеть? Давайте объединяться, чтобы взять власть в свои руки. Организуйтесь быстрее!» [18].

Коллективизация привела к масштабному гуманитарному кризису, в ходе которого более 300 тысяч человек Павлодарского Прииртышья оказались на грани голода. Стремление советской власти к быстрым и радикальным преобразованиям сельского хозяйства обернулось трагедией для миллионов людей, многие из которых погибли либо навсегда утратили дом, семью и привычные социальные связи.

Согласно имеющимся данным, на территории Павлодарской области обнаружено 42 места массовых захоронений, относящихся к периоду голода. Одно из таких мест находится неподалёку от реки Иртыш, на старом мусульманском кладбище. Эти захоронения являются прямым свидетельством трагедий, произошедших в регионе во время голода 1930-х годов. Свидетельством служат и воспоминания очевидцев. Так, аксакал из Железинского района Капар Жумабекович Жумабеков вспоминал: «В 1930–1932 годах в наших местах был сильный голод, многие аульчане остались без хлеба. Часть жителей не выдержала голодовки — многие начали умирать. Это явление приобрело массовый характер. Вот на этом участке земли, рассказывали люди, которых самих сегодня нет в живых, похоронены от 150 до 200 человек. Точного количества людей, которые умерли в данном месте, не знает

никто. Тогда усопших клали друг на друга, отделяя их тела белым материалом. Так что в одной могиле могло быть по несколько человек» [5; 181].

В память о жертвах этих событий 31 мая 2012 года неподалёку от указанного места установлен памятник. На постаменте изображена иссохшая фигура умершей женщины, рядом — плачущий и истощённый маленький ребёнок. На заднем плане находится массивная бетонная стена, в центре которой — шанырак как символ домашнего очага. Почти разрушенный шанырак олицетворяет бедственное положение, в котором оказался казахский народ. Сквозь разрушенный шанырак пробивается молодое деревце, символизирующее надежду и продолжение жизни даже в условиях катастрофы [19; 455]. Автор скульптуры Марат Абылкасимов подчёркивает, что жёсткость и трагичность образа обусловлены глубиной пережитой трагедии. Монумент занимает площадь в 22 метра, высота скульптуры составляет около трёх метров (Рис.1).

Рисунок 1. Памятник жертвам массового голода. Фото сделано авторами.

Мемориал выступает символом скорби и одновременно публичным напоминанием о тяжёлых испытаниях, через которые прошли жители Павлодарской области и всего Казахстана в период коллективизации и голода. Сам факт его создания и открытие подчеркивают значимость сохранения исторической памяти о трагических страницах прошлого как средства профилактики гуманитарных катастроф и насилия в будущем.

Аналогичным местом памяти в Павлодаре является мемориал жертвам политических репрессий, посвящённый людям, пострадавшим в результате сталинских репрессий. В Павлодарской области репрессиям подверглись более 4 тысяч человек, многие из которых являлись представителями интеллигенции. Среди них Жусупбек Аймауытов, Абиkey Сатпаев, Жұмат Шанин, Қабыш Бердалин, Ахметолла Барлыбаев, Мұқыш Боштаев, Асылбек, Муратбек, Мусылманбек Сеитовы и многие другие. Мемориал, расположенный возле набережной города, символизирует трагедию тысяч невинных жизней, разрушенных сталинскими политическими репрессиями.

Этот мемориал отражает важность сохранения исторической памяти о жертвах тех лет и функционирует как пространство публичного траура. Памятник выполнен с выраженной символикой, транслирующей скорбь и боль людей, пострадавших от репрессивной системы. Тем самым он актуализирует необходимость осмысления прошлого и предотвращения подобных трагедий в будущем.

Мемориал состоит из семи кубов из чёрного мрамора, соединённых колючей проволокой, отсылающей к лагерной реальности. В центре расположен восьмиугольный постамент как символический элемент культуры тюркских народов. На постаменте изображён знак бесконечности, а по краям — символы четырёх мировых религий: христианское распятие, исламский полумесяц, звезда Давида и буддийское колесо жизни (Рис.2).

Рисунок 2. Памятник жертвам политических репрессий. Фото сделано авторами.

Слева от кубов расположена стела с цитатой Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева: «Память о миллионах людей разной этнической и религиозной принадлежности, попавших в жернова тоталитарной системы, для нас, граждан свободного Казахстана, всегда была и будет священна». Справа размещена стела с надписью «Вечная память», выполненной на языках 40 этнических групп, подвергшихся арестам, ссылкам, депортации и расстрелам в годы репрессий [19; 456].

Павлодарская область, как и многие другие регионы Казахстана, стала местом размещения депортированных народов в годы массовых репрессий. В регионе были организованы специальные лагеря и поселения, в которых депортированные жили в крайне тяжёлых условиях. Лагеря нередко располагались в удалённых и малонаселённых районах, где переселённые были вынуждены строить жильё и включаться в сельскохозяйственные работы в условиях сурового климата и дефицита ресурсов.

Специальные поселения представляли собой закрытые посёлки, где депортированные находились под строгим надзором НКВД. Люди не имели права покидать поселение без разрешения, а их повседневность была регламентирована. Часто отсутствовала базовая инфраструктура, что делало условия жизни ещё более тяжёлыми. Со временем в этих спецпоселениях были организованы колхозы и совхозы, названия некоторых из которых сохранялись до 1990-х годов. Например, посёлки Тельман и Роте-фан, основанные немцами, депортированными в Казахстан [20; 32].

О тяжёлом положении спецпереселенцев свидетельствуют документы того времени. Доклад председателя Алгинского сельсовета Насира Ахметова о прибывших из Северного Кавказа: «Имеем всего 22 дома, истощённых — 39 человек. Оказываем необходимую помощь. Истощённому спецпереселенцу выдаём 1 литр молока с хлебом, хоть и из отходов». Доклад заведующего совхозным отделом обкома партии Еричева секретарю обкома Арменкову от 17 мая 1943 года: «Особенно тяжёлое положение у немецкого населения. Например, начальник политотдела Калининского совхоза тов. Панкратов сообщает обкому: «Немецкое население численностью 298 человек, из них 166 детей в возрасте от 3 до 12 лет, находится в чрезвычайно тяжёлом состоянии: многие семьи лежат опухшие вместе с детьми из-за отсутствия хлеба и других продуктов питания» [14; 190].

Точных данных о количестве депортированных в Павлодарскую область пока нет, однако известно, что в 1940-х годах сюда были переселены 750 иранцев. В 1942 году в регион прибыло 37 703 немца, а к марту 1944 года здесь было расселено 41 773 чеченца и ингуша. В начале войны в Павлодарской области также оказались 1 207 поляков. Эти цифры демонстрируют масштаб депортаций и указывают на тяжёлые условия адаптации: резкий контраст климата, отсутствие подготовленного жилья, хронический дефицит продовольствия и медицинской помощи, а также обязательное привлечение к изнурительным работам в степных совхозах усиливали уязвимость переселённых групп [2; 120].

Особую ценность представляют свидетельства депортированных, фиксирующие повседневный опыт насильственного переселения и адаптации. В сборнике «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории» приводится воспоминание Марты Григорьевны Бепле, немки, депортированной в 1941 году из Азербайджанской ССР в Лебяжинский район Павлодарской области: «...когда мы сюда приехали, тут были немцы поволжские, поляки, чеченцы после нас приехали. Когда с Баку привезли, мы стояли трое суток в Семипалатинске. Мужчины нашли штакетники и зажгли костры. Потом грузили на баржу, и приехали в Лебяжье, открыто, холодно уже было. Седьмого ноября нас выгрузили. В школу поместили. Там начали распределять. Наших мужей всех собрали, ночью приехали и забрали. Я с ребенком осталась в семье Колдубай. Столько там была, жила с ней вместе

до 1953 года. Каждый месяц, пятнадцать лет, с 1941 по 1955 год, ходили в милицию. Не имели права ни в другой поселок ехать без разрешения...» [3; 368]. Данное свидетельство отражает травматический опыт депортации и режим спецпоселения, а также формы повседневного выживания, основанные на поддержке местного населения.

Система ГУЛАГ функционировала на территории Павлодарской области и была связана со второй волной репрессий в послевоенные годы. Одним из таких лагерей был Песчанлаг (лагерь № 8), организованный 5 сентября 1949 года на базе лагеря военнопленных № 99. Он считался особым и предназначался для содержания политических заключённых; функционировал до 24 августа 1955 года.

На 1 января 1952 года в Песчанлаге содержалось максимальное количество заключённых — 39 612 человек. Данные за 1954 год показывают, что из 23 160 заключённых 22 718 были осуждены за политические взгляды (по статье 58 УК РСФСР), тогда как 442 человека получили сроки по бытовым и иным уголовным статьям. В середине ноября 1950 года в состав Песчанлага были переданы все действующие и строящиеся лагерные отделения Лугового лагеря и Экибастузское отделение Степного лагеря, ставшее 6-м лагерным отделением Песчанлага. Позднее на базе этого отделения был организован 11-й особый лагерь — Дальлаг [4; 10-11].

Особую известность Песчанлаг получил из-за единственной массовой забастовки заключённых, прошедшей в январе 1952 года в 6-м лагерном отделении Экибастуза. Это событие, наряду с Кенгирским восстанием, стало частью повествования в произведении Александра Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ», опубликованного в 1959 году, в частности, в главе «Цепи рвём на ощупь» третьего тома [21; 224]. Эти лагеря и события связаны с трагическими страницами истории Казахстана, оставившими глубокий след в памяти народа.

В Павлодарском Прииртышье воздвигнуты памятники и мемориалы, посвящённые Великой Отечественной войне, увековечивающие подвиг павших солдат и самоотверженный труд тыловиков. Из Павлодарской области на фронт мобилизовано свыше 40 тысяч человек, из которых около 22 тысяч не вернулись домой. Массовая мобилизация началась во второй половине 1941 года и продолжалась в 1942 году. В 1943 году более половины призванных из региона солдат погибли, пропали без вести или скончались от тяжёлых ранений. Они участвовали во всех крупных сражениях войны, и более 10 тысяч из них были награждены боевыми наградами. 23 уроженца Павлодарской области удостоены звания Героя Советского Союза, а 8 человек стали полными кавалерами ордена Славы. Среди них Серикбай Муткенов, Махмут Каирбаев, Кудайберген Сураганов и другие [22; 435].

Важное место в формировании травматической памяти Павлодарского Прииртышья занимают свидетельства участников Великой Отечественной войны. Их личные нарративы позволяют проследить, каким образом фронтовой опыт, военные утраты и послевоенная адаптация закрепились в коллективной памяти региона.

Показательным является воспоминание Абишева Манапа Абишевича, уроженца аула Карагаш Иртышского района. Он отмечал, что война застала его в Бессарабии, где он проходил службу в рядах Красной армии и был зачислен в 353-й стрелковый полк. Он участвовал в боях за взятие Кёнигсберга, а также в боевых действиях против империалистической Японии. После окончания войны, в 1946 году, Абишев Манап Абишевич вернулся в родной совхоз «Северный» Иртышского района.

Документально лаконичным, но содержательно насыщенным является свидетельство Айбасова Базарбая Тулебаевича, уроженца села Белоусовка Успенского района. В анкете ветерана Великой Отечественной войны им был кратко зафиксирован боевой путь: «Бой под Москвой. Взятие г. Бранденбурга, г. Берлина. Взятие г. Кёнигсберга. Освобождение Варшавы. Минска» [14; 246]. За сдержанной формой подобного изложения скрывается глубокий травматический опыт, связанный с участием в ключевых сражениях войны и личными потерями. На фронтах Великой Отечественной войны погибли два брата Б.Т. Айбасова. В 1945 году он вернулся в родное село Белоусовка, где продолжил мирную жизнь.

Память о подвиге павлодарцев сохранена в многочисленных мемориалах, расположенных в каждом районном центре Павлодарской области. Ежегодно жители региона отмечают День Победы и чтут память героев, защищавших свои земли от немецко-фашистского ига.

Одним из значимых мемориалов в Павлодаре является Обелиск Славы, расположенный между улицами Каирбекова, Бектурова и Кривенко. Мемориал представляет собой архитектурно-скульптурную композицию, центральным элементом которой являются три остроконечных трёхгранных обелиска в виде штыков высотой 24 метра. Они установлены на трапециевидном стилобате с ук-

лоном. Перед обелисками находятся бронзовый венок и пятиконечная звезда с Вечным огнём. По обе стороны размещены трапециевидные плиты из красного гранита с датами 1941 и 1945 годов и изображениями пятиконечных звёзд (Рис.3).

Рисунок 3. Обелиск Славы.

Со стороны улицы Бектурова от входа в сквер к площади с обелиском проходит широкая Аллея Героев. По обе стороны аллеи установлены высокие пилоны на одноступенчатом основании, на лицевой грани которых размещены барельефы с погрудными изображениями Героев Советского Союза. В 2007 году мемориал обследовала экспедиция отдела Свода НИПФ РГП «Казреставрация» под руководством Г.М. Камаловой, целью которой было зафиксировать его техническое состояние, описать художественно-архитектурные особенности и подготовить рекомендации по реставрации. Включение памятника в профессиональный мониторинг подчёркивает признание его историко-культурной ценности и стремление обеспечить сохранение памяти о событиях Великой Отечественной войны для будущих поколений [18; 460].

Эти мемориалы и памятники играют важную роль в культурной и исторической памяти региона, служа напоминанием о мужестве и жертвенности павлодарцев в годы Второй мировой войны. Они сохраняют память о конкретных героях и одновременно способствуют воспитанию патриотизма среди молодого поколения, подчёркивая значимость исторического наследия.

Обсуждение

В исследовании использованы теоретические рамки, разработанные Пьером Нора [7], Морисом Хальбваксом [23], Яном и Алейдой Ассман [24], а также отечественными учёными К. Медеуовой, У. Сандыбаевой и К. Ермагамбетовой [13]. Теория места памяти Пьера Нора позволила осмыслить, каким образом определённые места и объекты приобретают статус символов исторической памяти и как они функционируют в общественном сознании. В этой оптике места памяти выступают ключевыми элементами, обеспечивающими сохранение коллективного воспоминания и его трансформацию в изменяющемся социальном и культурном контексте.

Значимым исследователем мест травматической памяти является Андреас Хюссен [9]. Его работы посвящены травматическим событиям XX века и используют метафору «палимпсестов» для описания многослойности городской памяти и пересечения исторических пластов, связанных с политической памяти, мемориальными музеями и памятниками на местах трагических событий. Анализ Хюссена позволяет рассматривать мемориалы как материально закреплённые формы работы с коллективной травмой.

Важны также труды Марианны Хирш [10] и Александра Эткинда [11]. Концепция постпамяти Хирш помогает объяснить механизмы передачи травматического опыта через семейные истории и культурные артефакты, а подход Эткинда к коллективному трауру позволяет анализировать репрессивное прошлое как поле длительного символического «незавершённого» переживания.

В этой связи следует упомянуть труд Сары Кэмерон [15], подробно описавшей трагедии голода на территории Казахстана и тем самым расширившей исследовательский контекст травматической памяти о событиях 1930-х годов.

Коллективная работа казахстанских учёных К. Медеуовой, У. Сандыбаевой, К. Ермагамбетовой и соавторов предложила концептуальные рамки для понимания специфики травматической памяти в казахстанской истории [13]. Исследование подчёркивает её сложность и многослойность, акцентируя внимание на опыте депортированных этнических групп и их интеграции в казахстанское общество. Использование выводов авторов о влиянии исторических травм на современную национальную идентичность и культурное наследие позволило глубже интерпретировать роль мест травматической памяти в формировании общественного сознания.

Обсуждение результатов показывает, что места травматической памяти в Павлодарском Прииртышье являются ключевыми элементами культурного ландшафта региона и выполняют функции сохранения исторической памяти и символического конструирования национальной идентичности. Они помогают не только увековечивать память о жертвах, но и артикулировать значимость этих событий для современного общества. Такие пространства становятся символами стойкости и мужества, напоминая о тяжёлых испытаниях, через которые прошёл народ Казахстана.

Сакрализация мест памяти и их включённость в ритуалы и памятные церемонии демонстрируют, как историческая память воплощается в устойчивых практиках, усиливающих чувство принадлежности к общему прошлому. Важно отметить, что эти места могут способствовать укреплению межнационального согласия и взаимопонимания, поскольку память о трагических событиях формирует поле общих переживаний и солидарности. Следовательно, изучение мест травматической памяти в Павлодарском Прииртышье имеет не только историческое, но и социокультурное значение, способствуя формированию более зрелого и ответственного отношения к собственной истории и культуре.

Заключение

Исследование мест травматической памяти в Павлодарском Прииртышье позволяет глубже понять историческое и культурное наследие региона, а также роль этих мест в формировании национальной идентичности и коллективной памяти казахстанского общества. Травматические события — политические репрессии, голод, депортации и войны — оставили неизгладимый след в истории региона и в сознании его жителей. Анализ данных мест способствует не только переосмыслению прошлого, но и формированию более осознанного отношения к собственной истории у современного поколения.

Во-первых, изучение мест травматической памяти играет существенную роль в восстановлении исторической справедливости: оно позволяет сохранить память о жертвах трагических событий и отдать дань уважения их стойкости и мужеству. Мемориальные комплексы, памятники и иные места памяти выступают символами, напоминающими о тяжёлых испытаниях, через которые прошёл народ Казахстана.

Во-вторых, данные места усиливают чувство сопричастности историческим событиям. Посещение мемориалов и участие в памятных мероприятиях помогают молодому поколению глубже понять трагедии прошлого и их значение для настоящего. Тем самым они становятся инструментом передачи культурных и моральных ценностей, формируя ответственность за историческое наследие.

В-третьих, сохранение и исследование мест травматической памяти способствует укреплению общественного согласия и взаимопонимания между различными этническими и социальными группами. Казахстан как полиэтническое государство заинтересован в сохранении знания о важности исторической памяти, которая объединяет людей независимо от различий и служит основанием для устойчивого общественного развития.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации проекта финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Отарлық, кеңестік және тәуелсіз Қазақстандағы «естелік орындарды» киелі етудің тарихи-өлкелік тәжірибесі (Павлодар облысы мысалында)» (Локально-историческая практика сакрализации «мест памяти» в колониальном, советском и независимом Казахстане (на примере Павлодарской области) (регистрационный номер AP19176474)

Список литературы

- 1 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии (20-50 годы XX века) [в 31 т.] / под общ. ред. Е.Т. Карина. — Астана, 2022. — Т. 17. Политические репрессии в Павлодарском регионе. Сборник документов и материалов. — 336 с.
- 2 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов [в 3-х т.] / сост.: Ж.Т. Байкаш, Е.М. Грибанова, М.Т. Жылгелдинов, Е.В. Чиликова. — Алматы: LEM, 2019. — Т. 3. — 708 с.
- 3 «Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории». Интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан / под общ. ред. Б.И. Ракишевой // Серия «Устная история». — Астана, 2013. — 683 с.
- 4 Азалы кітап. Атылғандардың тізімдері / Құраст.: В.Д. Болтина, Л.В. Шевелева; орыс тілінен ауд.: Г.Б. Ақылбек, Ж.Б. Әлжанова, Л.Ш. Кешубай, У.М. Мақұлов. — 1-шығ. — Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ ЖШС, 1999. — 222 б.
- 5 Болтина В.Д. Строкой архивного документа / В.Д. Болтина. — Павлодар: Типография Сытина, 2012. — 768 с.
- 6 Государственный архив Павлодарской области Республики Казахстан (далее — ГАПО РК). — Ф. 91. — Оп. 1. — Д. 6.
- 7 ГАПО РК. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 32.
- 8 Нора П. и др. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. — 328 с.
- 9 Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory / A. Huyssen. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2003. — 177 p.
- 10 Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. Front Cover / M. Hirsch. — Columbia University Press, 2012. — 305 p.
- 11 Etkind A. Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied (Cultural Memory in the Present) / A. Etkind. — CA: Stanford University Press, 2013. — 328 p.
- 12 Татимов М. Демографиядан демократияға дейін / М. Татимов. — Алматы: «НұрлыPress Kz», 2016. — 400 б.
- 13 Медеуова К.А. Практики и места памяти в Казахстане: коллективная монография / К.А. Медеуова, У.М. Сандыбаева, З.Ж. Наурызбаева, Д.Т. Толгамбаева, К.С. Ермаганбетова, Д.Н. Мельников, М.Ж. Кикимбаев, А.Ч. Рамазанова, А.Б. Тлепбергенов, Е.Ж. Жетібаев, А. Оразбаева. — Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. — 320 с.
- 14 Болтина В.Д. Немыслима без архива жизнь / В.Д. Болтина. — Павлодар: ТОО НІПФ «ЭКО». — 2004. — 611 с.
- 15 Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон; пер. с англ. — Москва: Новое литературное обозрение, 2020. — 354 с.
- 16 Омарбеков Т. Зобалаң: Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 272 б.
- 17 ГАПО РК. — Ф. 128. — Д. 1. — Д. 34.
- 18 ГАПО РК. — Ф. 128. — Оп. 1. — Д. 38.
- 19 Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары = Региональные сакральные объекты Казахстана / жау. ред. Б. Әбдіғалиұлы. — Астана: Фолиант, 2017. — 504 б.
- 20 Подопригора Ю.И. Немцы Павлодарского Прииртышья / Ю.И. Подопригора. — Алматы: ТОО «Полиграфсервис» 2010. — 160 с.
- 21 Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956: Опыт художественного исследования [в 3-х т.] / А. Солженицын. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — Т. 3. — 630 с.
- 22 Павлодарское Прииртышье: энциклопедия / под ред. Е.М. Арын. — Алматы: Эверо, 2003 — 678 с.
- 23 Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2-3(40-41). — С. 8–27.
- 24 Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.

М.И. Рахимов, Н.У. Шаяхмет, Г.И. Рахимова

Павлодардың Ертіс өңіріндегі травматикалық естелік орындарына тарихи-мәдени талдау

Мақалада Павлодардың Ертіс өңіріндегі травматикалық жад орындары өңірдің мәдени мұрасының маңызды бөлігі ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, депортациялар және олармен тығыз байланысты әлеуметтік үдерістерді қоса алғанда, тарихтың күрделі әрі трагедиялық беттерін ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру контекстінде ғылыми тұрғыда пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Осыған байланысты

зерттеудің мақсаты Павлодардың Ертіс өңіріндегі негізгі травматикалық жад орындарын анықтау мен талдау, сондай-ақ олардың қазіргі қоғамдағы тарихи жадты сақтау және ұрпаққа жеткізудегі рөлін айқындау. Зерттеу нәтижелері өңірдегі травматикалық жад орындарының тек ресми түрде рәсімделген ескерткіштермен ғана шектелмейтінін көрсетеді. Олар ауызша дәстүрлерде, жергілікті тәжірибелерде және кеңістікті киелендірудің түрлі формаларында орныққан символдық жад локустары ретінде де көрініс табады. Бұл орындардың жергілікті тұрғындар санасында ұжымдық тәжірибенің маңызды маркерлері ретінде қабылданып, өткенді ұғынуға, қоғамдық келісім мен ортақ құндылықтарды қалыптастыруға, әсіресе жастар ортасында, ықпал ететіні анықталды. Қорытындылай келе, Павлодардың Ертіс өңіріндегі травматикалық жад орындарын зерттеу және сақтау тарихи сананы нығайтуға, ұлттық бірегейлікті орнықтыруға және мәдени жадтың сабақтастығын қамтамасыз етуге елеулі үлес қосатыны тұжырымдалды. Зерттеу нәтижелерін ғылыми-зерттеу және білім беру қызметінде, сондай-ақ өңірдің тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен насихаттауға арналған бағдарламаларды әзірлеуде қолдануға болады.

Кілт сөздер: Павлодардағы Ертіс өңірі, мемориалдар, тәу ету үрдісі, тарихи-мәдени талдау, травматикалық естелік орындар, саяси репрессиялар, аштық, депортация, ұлттық бірегейлік, тарихи әділеттілік.

M.I. Rakhimov, N.U. Shayakhmet, G.I. Rakhimova

Historical and Cultural Analysis of Sites of Traumatic Memory in the Pavlodar Irtysh Region

The article examines sites of traumatic memory in the Pavlodar–Irtysh region as an important component of the region’s cultural heritage. The relevance of the study is обусловлена by the need for scholarly reflection on complex and tragic chapters of history, including political repression, famine, deportations, and closely related social processes, within the context of shaping national identity and restoring historical justice. In this regard, the aim of the study is to identify and analyze the key sites of traumatic memory in the Pavlodar–Irtysh region, as well as to determine their role in preserving historical memory and transmitting it to future generations in contemporary society. The research findings demonstrate that sites of traumatic memory in the region are not limited to officially established monuments. They are also manifested as symbolic loci of memory embedded in oral traditions, local practices, and various forms of sacralization of space. These sites are perceived by local residents as significant markers of collective experience, contributing to the understanding of the past and to the formation of social cohesion and shared values, particularly among young people. In conclusion, the study argues that the research and preservation of sites of traumatic memory in the Pavlodar–Irtysh region make a substantial contribution to strengthening historical consciousness, consolidating national identity, and ensuring the continuity of cultural memory. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its findings in research and educational activities, as well as in the development of programs aimed at preserving and promoting the historical and cultural heritage of the region.

Keywords: Pavlodar Irtysh region, memorials, sacralization, historical-cultural analysis, traumatic memory, political repression, famine, deportation, national identity, historical justice.

References

- 1 Karin, E.T. (Eds.). (2022). *Saiasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memleketтік komissiiyany materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50-e gody XX veka) [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s)]. (Vols. 1-31). Vol. 17. Politicheskije repressii v Pavlodarskom regione. Sbornik dokumentov i materialov — Political repression in the Pavlodar region. Collection of documents and materials Political repression in the Pavlodar region. Collection of documents and materials. Astana [in Russian].*
- 1 Baikash, Zh.T., Gribanova, E.M., Zhylgeldinov, M.T., & Chilikova, E.V. (Comp.). (2019). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg. Sbornik dokumentov [From the History of Deportations. Kazakhstan. 1939–1945. Collection of Documents]. (Vols. 1-3; Vol. 3). Almaty: LEM [in Russian].*
- 2 Rakysheva, B.I. (Ed.). (2013). *Deportatsiia narodov v Kazakhstan v 1930–1950 gg.: obshchnost istorii (Interviu s postradavshimi ot deportatsii v 1930–1950 gody v Kazakhstane) [Deportation of Peoples to Kazakhstan in the 1930s–1950s: A Shared History (Interviews with Victims of Deportations in Kazakhstan in the 1930s–1950s)]. Seriya «Ustniiia istoriia» — “Oral History” Series. Astana [in Russian].*
- 3 Boltina, V.D., & Sheveleva, L.V. (Comp.). (1999). *Azaly kitap. Atylgandardyn tizimderi [The Book of Mourning. Lists of the Executed]. G.B. Akylbek, Zh.B. Alzhanova, L.Sh. Keshubai, U.M. Makulov (Trans). Issue 1. Pavlodar: «ECO» GOF ZhShS [in Kazakh].*
- 4 Boltina, V.D. (2012). *Strokoï arkhivnogo dokumenta [The Line of an Archival Document]. Pavlodar: Tipografiia Sytina [in Russian].*
- 5 GAO RK [State Archives of Pavlodar Region of the Republic of Kazakhstan]. — F. 91. — Op. 1. — D. 6 [in Russian].

- 6 GAPO RK [State Archives of Pavlodar Region of the Republic of Kazakhstan]. — F. 128. — Op. 1. — D. 32 [in Russian].
- 7 Nora, P., Ozyf, M., Piuimezh de J., & Binok, M. (1999). *Frantsiia-pamiat* [France-memory]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- 8 Huyssen, A. (2003). *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- 9 Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Front Cover. Columbia University Press.
- 10 Etkind A. (2013). *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied (Cultural Memory in the Present)*. CA: Stanford University Press.
- 11 Tatimov, M. (2016). *Demografiadan demokratiaga deiin* [From demography to democracy]. Almaty: «Nurly Press Kz» [in Kazakh].
- 12 Medeuova, K.A., Sandybaeva, U.M., Nauryzbaeva, Z.ZH., Tolgambayeva, D.T., Ermaganbetova, K.S., Melnikov, D.N., Kikimbaev, M.ZH., Ramazanova, A.CH., Tlepbergen, A.B., Zhetibaev, E.ZH., Orazbaeva, A. (2017). *Praktiki i mesta pamiati v Kazahstane* [Practices and places of memory in Kazakhstan]. Astana: Evraziiskoi Natsionalnoi Unicersitet imeni L.N. Gumileva [in Russian].
- 13 Boltina, V.D. (2004). *Nemyslima bez arkhiva zhizn* [Life Is Unthinkable Without the Archive]. Pavlodar: TOO NPF «EKO» [in Russian].
- 14 Kameron, S. (2020). *Golodnaia step: golod, nasilie i sozдание Sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan]. (Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 15 Omarbekov, T. (1994). *Zobalan: Kushtep uzhyndastyryga qarsylyq. 1929-31 zhyldary bolgan khalyk narazylygy* [Repression: Resistance to forced collectivization. The popular unrest of 1929–1931.] Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 16 GAPO RK [State Archives of Pavlodar Region of the Republic of Kazakhstan]. — F. 128. — Op. 1. — D. 34 [in Russian].
- 17 GAPO RK [State Archives of Pavlodar Region of the Republic of Kazakhstan]. — F. 128. — Op. 1. — D. 38 [in Russian].
- 18 Abdigaliuly, B. (Eds.). (2017). *Qazaqstannyn onirlik qasietti nysandary* [Regional sacred objects of Kazakhstan]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 19 Podoprighora, Y.I. (2010). *Nemtsy Pavlodarskogo Priirtyshia* [The Germans of the Pavlodar Irtysh Region]. Almaty: TOO «Poligrafservis» [in Russian].
- 20 Solzhenitsyn, A. (2006). *Arhipelag GULAG. 1918-1956: Opyt khudozhestvennogo issledovaniia* [The Gulag Archipelago. 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation]. (Vols. 1-3). Vol. 3. Yekaterinburg: U-Faktoria [in Russian].
- 21 Aryn, E.M. (Eds.). (2003). *Pavlodarskoe Priirtyshe: entsiklopediia* [Pavlodar Irtysh region: encyclopedia]. Almaty: Evero [in Russian].
- 22 Halbvaks, M. (2005). Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat [Collective and historical memory]. *Neprikosnovennyi zapas — Emergency reserve*, 2-3(40-41), 8-27 [in Russian].
- 23 Assman, Ya. (2004). *Kulturnaia pamiat: pismo, pamiat o proshlom i politicheskaiia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* [Cultural memory: writing, memory of the past, and political identity in the high cultures of antiquity]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].

Сведение об авторах

Рахимов Мад — PhD, постдокторант кафедры истории Казахстана, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>

Шаяхмет Нұрбек — доктор исторических наук, профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

Рахимова Гульжазира — магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-8841-6339>

Information about the authors

Rakhimov Madi — PhD, Postdoctoral Researcher, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-5051-2130>

Shayakhmet Nurbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

Rakhimova Gulzhazira — Master of Arts, Senior Teacher, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-8841-6339>

M. Tugelova^{ID*}, B. Isabek^{ID}

U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: maira.tugelova82@gmail.com; barsha73@mail.ru)

Specialized Vocational Education in Southern Kazakhstan in the 1920s–1940s as a Factor of Regional Modernization

In the article, the authors examine the process of formation and development of the system of specialized vocational education in Southern Kazakhstan in the 1920s–1940s as an important element of regional modernization during the Soviet period. Based on archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, documents of party-administrative bodies, regulatory legal acts, and published statistical data of the interwar period, the institutional changes accompanying the establishment and expansion of a network of technical schools, factory apprenticeship schools, agricultural and other vocational institutions are analyzed. The authors consider the evolution of the regulatory framework, the mechanisms of organizational formation of the system, and the specific features of the development of its material and technical infrastructure. It is shown that in the 1920s the development of vocational education took place under conditions of limited resources, weak mechanization, and high pressure on educational facilities and equipment. The processes of institutional integration of the regional educational network into the centralized system of governance subordinate to the bodies of public education and economic planning are analyzed. It is established that the transition to industrialization and collectivization in the late 1920s led to the institutional reorganization of vocational schools, their transformation into technical schools, and the expansion of the factory apprenticeship system. The authors regard the 1930s as a stage of mobilization-industrial development of the system, characterized by the strengthening of links between personnel training and the production sector and by the increasing complexity of professional specialization. It is concluded that specialized vocational education 1920–1940 acted as a structure-forming factor of regional modernization, providing institutional and personnel support for agrarian mechanization and industrial construction and contributing to the transformation of the social structure of Southern Kazakhstan.

Keywords: interwar period; Soviet modernization; specialized vocational education; Soviet cadre policy; industrialization of the 1930s; social transformation; regional educational policy; Southern Kazakhstan; institutional reforms.

Introduction

The problem of the formation of the system of specialized vocational education in Southern Kazakhstan in the 1920s–1940s occupies an important place in the study of the history of regional modernization. During this period, profound socio-economic transformations took place, associated with industrialization, agrarian transformation, and the institutional restructuring of society. Within the framework of modernization theory, these processes may be interpreted as a transition from a traditional agrarian system to an industrially organized model of economy, accompanied by structural differentiation of the economy and the professionalization of labor [1; 16–18]. At the same time, Sh. N. Eisenstadt's concept of multiple modernities emphasizes that modernization processes are neither universal nor linear, but are realized within specific institutional and cultural contexts [2; 5]. This makes it possible to regard the Soviet experience as a particular form of directive modernization implemented through mechanisms of centralized planning and state cadre policy. Southern Kazakhstan, characterized by a pronounced agrarian specialization and a relatively low level of urbanization in the early 1920s, became involved in large-scale modernization processes that required the training of qualified mid-level specialists. From the perspective of Immanuel Wallerstein's world-systems analysis, the region may be characterized as a peripheral space integrated into a broader economic system under conditions of structural asymmetry [3; 15]. In the logic of A.G. Frank's dependency theory, the modernization of peripheral territories is determined by the strategies of the center and is accompanied by the institutional restructuring of local structures [4; 9]. Consequently, the establishment of a network of technical schools, factory apprenticeship schools, and other specialized educational institutions became an integral part of regional development and a mechanism for integrating the territory into the industrial-agrarian model of the economy.

---

* Corresponding author's e-mail: maira.tugelova82@gmail.com

The formation of the system of specialized vocational education may also be examined from the perspective of D. North's institutional approach, according to which societal development is associated with the creation of formal institutions regulating economic and social interactions [5; 3–5]. The establishment of a network of vocational educational institutions functioned as an element of institutional construction aimed at forming new rules for the training and allocation of labor resources. Thus, vocational education performed not only the function of staffing, but also contributed to the transformation of the region's social structure, the expansion of channels of social mobility, and the formation of a new professional stratification.

The relevance of the study is determined by the growing attention of contemporary historical scholarship to the regional dimension of modernization processes, which makes it possible to clarify the mechanisms of state policy implementation at the local level. At the same time, the issue of specialized vocational education in Southern Kazakhstan during the interwar period remains insufficiently studied. Historiography is dominated by works devoted either to all-Union educational policy or to industrial development and collectivization, whereas the regional aspects of personnel training, the institutional dynamics of educational institutions, and their impact on the social structure of the southern districts of Kazakhstan have been examined only fragmentarily. The absence of a comprehensive analysis hinders a holistic understanding of the role of vocational education in the modernization of the region.

The study is further highlighted in light of the contemporary stage of reforming the system of technical and vocational education in the Republic of Kazakhstan, which is oriented toward strengthening the alignment of education with the needs of the economy. An examination of the historical experience of the 1920s–1940s makes it possible to identify long-term patterns in the interaction between educational institutions and the economic specialization of the territory, as well as to trace the formation of regional models of personnel training.

The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the formation and development of the system of specialized vocational education in Southern Kazakhstan in the 1920s–1940s within the context of the region's socio-economic modernization, to identify its institutional features and sectoral orientation, and to determine its significance in the transformation of the social structure.

Materials and Methods

The source material of the study includes documents from the central archival institutions of the Republic of Kazakhstan, regulatory legal acts of the Soviet state, as well as published statistical materials from the interwar period illustrating the processes of formation and functioning of the system of specialized vocational education in the 1920s–1940s. Materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan are of key importance, primarily the collection of the People's Commissariat of Education of the Kirghiz (Kazakh) ASSR / Kazakh SSR (Fond 81). The documents of this collection include orders and circulars of the People's Commissariat of Education, annual reports of technical schools and vocational institutions, and consolidated data on student enrollment, teaching staff, and the material and technical resources of educational institutions. Planning and financial documentation, staffing schedules, and correspondence with regional structures allows us to reconstruct the mechanisms of organizational formation and functioning of the system for training mid-level specialists.

Party-administrative materials are represented by documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, including the collection of the Kazakh Regional Committee of the RCP(b)–VKP(b) (Fond 708) and the collection of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (Fond 708). Minutes of meetings, resolutions, and directive letters reflect the priorities of personnel policy, issues related to planning the training of specialists, and party control over the activities of vocational educational institutions.

A significant group of sources is formed by regulatory documents at both the union and republican levels that regulated the organization of vocational education. These include resolutions of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR on the establishment of the system of factory apprenticeship training, decisions of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR on the reorganization of vocational education in the early 1930s, regulations concerning technical schools and factory apprenticeship schools, as well as resolutions of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR that determined the development of the network of vocational educational institutions within the territory of the republic.

The study employs the historical-genetic method, which allowed us to trace the sequence of the institutional formation of vocational educational institutions in Southern Kazakhstan, including the region's major

educational centers—Shymkent and Kyzylorda—to identify the stages of their organizational development and the transformation of the structure of specialist training in the 1920s–1940s. This approach ensured the reconstruction of the evolution of regulatory frameworks and administrative mechanisms in the sphere of specialized vocational education. The historical-chronological method was used to periodize the development of the vocational education system according to the main stages of the interwar period, which made it possible to identify changes in the pace of growth of the network of educational institutions and in the sectoral priorities of personnel training.

The historical-typological method was applied to classify vocational educational institutions (technical schools, factory apprenticeship schools, agricultural and pedagogical colleges), which made it possible to determine their functional differences and their place within the structure of regional specialist training. The method of historical-statistical data analysis was used to analyze quantitative indicators, including the number of educational institutions, the dynamics of enrollment and graduation, and the sectoral structure of training. The quantitative data were interpreted in the context of the economic development of Southern Kazakhstan and its industrial-agrarian specialization. Source analysis made it possible to identify the specific features of archival materials and regulatory documents, to determine their degree of informativeness, and to assess the particular characteristics of official reporting in the field of education. Elements of structural-functional analysis ensured the examination of the system of specialized vocational education as a component of the regional socio-economic structure and as a mechanism of personnel provision for the modernization processes of the interwar period.

Results

The regulatory starting point for the formation of the vocational education system was the adoption of the Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR of July 29, 1920, "On Vocational and Technical Education" [6], which established the state character of vocational schools, their financing through the bodies of public education, and the compulsory nature of industrial training. The document introduced a fundamentally new model of personnel training based on state control, centralized funding, and a close connection between education and production. It stipulated that vocational and technical schools were to be incorporated into the system of the People's Commissariat of Education and financed from state resources. This eliminated previous departmental fragmentation and established a unified administrative mechanism. The decree also mandated the combination of theoretical instruction with industrial practice, reflecting the Soviet educational policy's orientation toward the training of skilled workers for the national economy.

The inclusion of the Kirghiz (Kazakh) ASSR in the all-Union vocational education model meant the extension to the territory of the autonomy of unified legal and organizational principles governing vocational schools, as established by Union and republican legislation. This ensured institutional integration of the regional educational system into a centralized administrative structure subordinate to the People's Commissariat of Education and the relevant economic authorities.

In 1922, a vocational and technical school was opened in Chimkent, becoming the first stable institution of this type in the region. At the initial stage (1922–1923), it was located in the building of a former municipal school, had a two-year program of study, and focused on training craftsmen and repair specialists for agricultural equipment. By 1924, enrollment had reached 146 students; three workshops and seven pre-revolutionary machines were in operation. The instructional space amounted to approximately 600–650 square meters, providing less than 4.5 square meters per student. More than 60 % of the equipment required repair, and practical classes were often conducted in shifts due to a shortage of workstations [7; 11]. In 1923, a craft vocational school began operating in Turkestan; in 1926, 118 students were enrolled there. Its material base included five machines and four workshops. The absence of its own dormitory forced students to live in private accommodations, limiting the inflow of rural youth [8; 27].

A significant impetus for the development of the vocational education network was provided by the Resolution of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR of October 16, 1924, "On Measures for the Development of Vocational Education" [9], which gave priority to the expansion of agricultural training. The document directed regional authorities to establish specialized agrarian educational institutions in accordance with the objectives of agricultural modernization. In further implementation of this policy, on March 12, 1925, the Council of People's Commissars of the Kirghiz (Kazakh) ASSR adopted the resolution "On the Development of Agricultural Education" [10; 6], demonstrating the transmission of all-Union priorities to the republican level.

The implementation of these regulatory provisions led to the establishment of agrarian institutions in Aulie-Ata and Kzyl-Orda. The Aulie-Ata Agricultural Vocational School, operating from September 1, 1924, had 212 students by 1927 and possessed five specialized classrooms and a 42-hectare training plot. Although these quantitative indicators demonstrate an effort to create a full-fledged agrarian base, the level of technical equipment remained extremely low: one tractor served more than 200 students. Mechanized training was sporadic in nature, and the majority of practical work was carried out using horse traction. This indicates a discrepancy between modernization directives and the actual resource capacities of the region [11; 22]. A similar situation was observed in Kzyl-Orda, where agricultural courses were organized in January 1925 under the provincial land department. In 1928, 96 trainees were enrolled with one tractor and two plows available. The ratio of 90–100 trainees per tractor practically excluded the systematic mastery of mechanized land cultivation methods. An additional limiting factor was the absence of permanent educational infrastructure: classes were conducted in a rented building, and stationary workshops were lacking [12; 9]. Thus, despite intensified regulatory measures and the quantitative expansion of agrarian institutions, the material and technical base in the mid-1920s remained limited. The implementation of agricultural modernization at the regional level took place given shortages of equipment and infrastructure, which predetermined the preservation of traditional forms of practical training until the beginning of the industrialization stage.

Overall, in 1924–1926, two to three vocational institutions operated in the region with a total enrollment of 300–480 students [7; 12]. By 1928, the number of vocational institutions had increased to four, and enrollment reached approximately 640 students [8; 29]. The machine inventory increased to 11 units, and the tractor fleet to three [11; 24]. Nevertheless, the provision of instructional space remained within 3.9–4.4 square meters per student [13; 18], indicating the preservation of an adaptive infrastructural model.

The transition to planned industrialization caused an institutional turning point in the vocational education system. The Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of September 11, 1928, "On Factory Apprenticeship Schools" [14], reinforced the production orientation of training and provided for the establishment of Factory Apprenticeship Schools (FZU) at industrial enterprises. This normative act strengthened the connection between the educational process and the production sector and formed the personnel base for industrial construction. At the same time, the Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR of August 18, 1929, "On the Reorganization of Vocational Schools into Technical Schools" [12], initiated the transformation of advanced vocational schools into secondary specialized institutions. Thus, an institutional transformation of the network took place, accompanied by longer periods of study, more complex training programs, and expanded material and technical requirements for educational institutions.

By the end of 1929, five vocational institutions were operating in Southern Kazakhstan; enrollment had reached approximately 720 students, and the expansion of training farms and mechanization facilities had begun. In Chimkent and Aulie-Ata, vocational schools were reorganized into agricultural technical schools, accompanied by extended training periods and expanded mechanization curricula. By 1930, an institutional foundation had been formed that enabled ensuring rapid network growth during the subsequent decade.

The next stage, covering the 1930s, was characterized by accelerated expansion of the material and technical base. By 1932, three agricultural technical schools and six FZU schools were operating in Chimkent and Aulie-Ata with approximately 1.1 thousand students [15; 33]. By 1936, enrollment had reached 2.3 thousand students with 6.2 thousand square meters of instructional space [13], which meant a decrease in per capita provision to 2.7 square meters per student. In Chimkent, the machine inventory of FZU schools increased from 18 units in 1934 to 47 in 1939, while enrollment grew from 280 to 760 students [16]. In Kzyl-Orda, annual graduation of mechanization specialists in 1933–1937 amounted to 350–420 individuals [17], and the growth of the republic's tractor fleet by 1939 totaled of more than 2 thousand tractor operators [18; 215].

Thus, the period 1920–1929 should be considered a stage of institutional and infrastructural formation characterized by a limited material base, minimal mechanization, and high equipment load. The legal acts of 1920–1929 created the regulatory and organizational foundation that enabled in the 1930s to transition to a mobilization-industrial model of vocational education development. The evolution of the material and technical base of Southern Kazakhstan reflects the all-Union modernization logic while preserving regional specificity associated with the predominance of agrarian training in the first half of the period under consideration.

The period 1930–1940 became a stage of intensive institutional and material modernization of the specialized vocational education system in Southern Kazakhstan. If the 1920s were characterized by restorative

and organizational development of the network, the 1930s were marked by a transition to a mobilization-industrial model of development determined by the tasks of collectivization, agricultural mechanization, and the expansion of industrial construction.

At the beginning of the first five-year plan, a sharp increase in enrollment was observed. By 1932, three agricultural technical schools and six Factory Apprenticeship Schools of agrarian profile were operating in Chimkent and Aulie-Ata with approximately 1.1 thousand students [15]. The instructional fund amounted to approximately 4.8 thousand square meters, providing about 4.3 square meters per student. By 1936, however, enrollment had reached 2.3 thousand students while space increased to 6.2 thousand square meters [13]. Thus, the growth in student numbers (+109 %) significantly outpaced infrastructural expansion (+29 %), leading to a reduction in per capita space provision to 2.7 square meters. This indicates the mobilization character of the functioning of educational institutions and the high load on the material base. Particular importance in the 1930s was acquired by agricultural mechanization, which directly influenced the structure of personnel training. In Kzyl-Orda, annual graduation of tractor drivers and mechanization specialists in 1933–1937 amounted to 350–420 individuals [17]. A significant portion of practical training was conducted at Machine and Tractor Stations (MTS). If at the end of the 1920s there were no more than three tractors used for training in the region, by the mid-1930s the number exceeded 30 units. The growth of mechanization was accompanied by a republic-wide increase in tractor operators: by 1939 their number exceeded 2 thousand [18; 215]. Thus, the educational infrastructure functioned in close interaction with the production sector.

The industrial development of Chimkent led to the expansion of FZU schools at enterprises. In 1934, the machine inventory of FZU schools amounted to 18 units with 280 students; by 1939, the number of machines had increased to 47, and enrollment reached 760 students [16]. Despite significant growth in equipment (+161 %), the ratio of students per machine remained at approximately 16 per unit, indicating two-shift operation of workshops and high intensity of production training. In the second half of the 1930s, further network expansion was observed. As of 1940, in the southern regions at least nine technical schools and more than twenty FZO and FZU schools were operating, with more than 3.5 thousand students enrolled [18; 209]. This constituted about one-third of the total republican enrollment in secondary specialized education, indicating a high concentration of personnel training in the region. Growth of the material and technical base was ensured by increased capital investments. According to statistical data, during the second five-year plan the volume of investments in the public education system of the Kazakh SSR more than doubled compared to the first five-year plan [19; 186]. Specialized classrooms, laboratories in agrochemistry and mechanization were expanded, and dormitories were introduced; however, shortages of furniture, equipment, and spare parts persisted, as recorded in reports of the People's Commissariat of Education [13].

By the end of the 1930s, the specialized vocational education system of Southern Kazakhstan had acquired stable institutional forms. A differentiated structure was formed: agricultural technical schools (Aulie-Ata, Kzyl-Orda), industrial-oriented FZU schools (Chimkent), as well as mechanization courses at MTS. If in 1924 total enrollment in the region did not exceed 300 students, by 1940 it exceeded 3.5 thousand, increasing more than tenfold. At the same time, the machine and tractor fleets expanded, instructional space increased, and the connection with production was institutionally consolidated.

Thus, the period 1930–1940 became the stage of completion of the formation of the material and technical base of vocational education in Southern Kazakhstan. Despite continued infrastructural overload and the mobilization character of resource use, the system acquired stability and ensured personnel support for agrarian modernization and industrial construction of the region. The evolution of the material and technical base in 1920–1940 reflects a consistent transition from a restorative model to a planned-industrial structure integrated into the all-Union modernization strategy.

The analysis of the dynamics of student numbers in vocational educational institutions of Southern Kazakhstan in 1924–1940 demonstrates the need for comparative consideration of quantitative indicators across stages of institutional development. Comparison of data from the mid-1920s with the late 1920s and the industrialization period makes it possible to identify not only absolute growth in enrollment but also changes in the pace of network expansion.

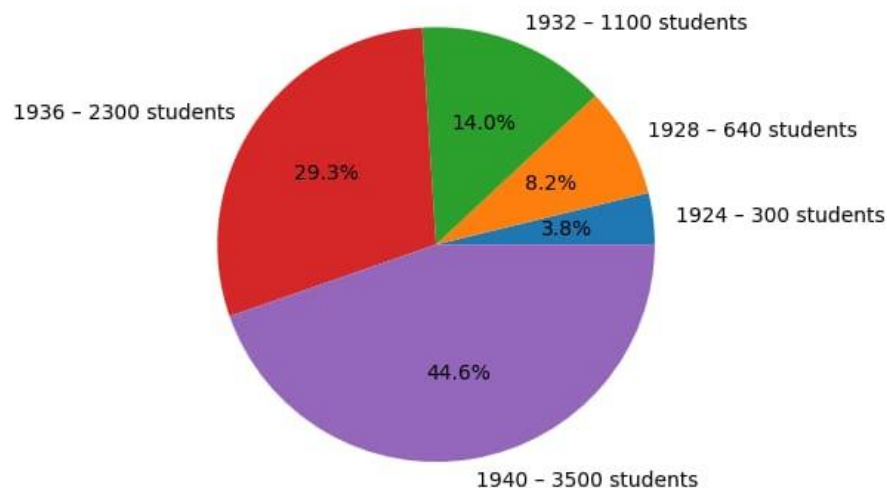

Figure 1 — Enrollment in specialized vocational educational institutions of Southern Kazakhstan (1920–1940)

If in 1924 the total number of students did not surpass 300, by 1928 it had more than doubled, reaching approximately 640. The most significant changes, however, were recorded in the 1930s: by 1932 enrollment exceeded 1.1 thousand, by 1936 it reached 2.3 thousand, and by 1940 it amounted to 3.5 thousand. Thus, over the period under consideration, growth represented more than a tenfold increase compared to the baseline level of the mid-1920s (Fig. 1).

Comparative analysis enables the identification of the years of the first and second five-year plans as the decisive turning point, when the pace of expansion accelerated substantially. Whereas in 1924–1928 growth stemmed primarily from the organizational expansion of the network, in the 1930s it was driven by the mobilization model of industrialization, the institutional reorganization of vocational schools into technical schools, and the expansion of Factory Apprenticeship Schools (FZU).

Discussion

The data obtained allow us to view the development of specialized vocational education in Southern Kazakhstan in 1920–1940 not merely as a quantitative expansion of the institutional network, but as an element of a broader transformation of the region's socio-economic structure. The dynamics of institutional change demonstrate the integration of the educational system into the processes of state-led modernization, in which personnel training functioned as an instrument of structural economic restructuring.

A distinctive feature of regional development was the initial predominance of agriculture-focused training. This was determined by the specific economic profile of Southern Kazakhstan, where the agricultural sector dominated in the 1920s. Unlike the industrial centers of the RSFSR, where Factory Apprenticeship Schools (FZU) were oriented toward industrial production from the outset, in the southern regions emphasis was placed on the training of agronomists, mechanization specialists, and technicians responsible for servicing agricultural machinery. In this way, vocational education served as a mechanism for adapting the region to the all-Union program of agrarian modernization.

At the same time, the identified discrepancy between the growth rates of student enrollment and the development of the material and technical base reflects the specific nature of a mobilization economy. The prioritization of quantitative expansion of personnel training over the creation of adequate infrastructure indicates the dominance of tasks associated with the accelerated reproduction of the labor force. Such a model is characteristic of the first phase of industrialization, when educational institutions operated under conditions of heightened intensity.

The institutional reorganization of the late 1920s (the transformation of vocational schools into technical schools and the expansion of the FZU network) indicates a transition from a restorative to a structurally more complex system of training. This implied not merely an increase in the number of students, but a change in the status of educational institutions, higher qualification requirements for graduates, and stronger integration into the production sector. Thus, vocational education ceased to function as an auxiliary element of social policy and became an independent component of industrial strategy.

Regional specificity was also manifested in the combination of centralized regulatory directives with local resource constraints. Despite the unification of curricula and administrative mechanisms, the pace and forms of modernization depended on the economic potential of the southern regions. This confirms the thesis of the heterogeneity of Soviet modernization, which was implemented in different regions with varying intensity and structural priorities. In the long term, the system of specialized vocational education formed in the 1930s provided the personnel foundation for the region's industrial growth in the second half of the twentieth century. Therefore, the period under consideration should be assessed as a stage of institutional consolidation of professional training in Southern Kazakhstan, when educational infrastructure became a stable element of the regional socio-economic structure. It should be noted that the quantitative analysis of the material and technical base of vocational educational institutions in Southern Kazakhstan remains insufficiently developed, which determines the scientific relevance of the present study.

In Kazakhstani historiography, the development of vocational education in the 1920s–1930s is examined primarily within the context of industrialization and the modernization of traditional society. M.K. Kozybayev analyzed the industrialization of Kazakhstan as a historically conditioned yet contradictory process accompanied by the formation of new social groups, including technical intelligentsia and skilled workers [20]. In his interpretation, the vocational training system functioned as an instrument for forming the personnel base of industrial construction. Zh. B. Abylkhozhin considered modernization as a structural restructuring of the economy in which vocational education was functionally subordinated to the tasks of economic transformation [21]. He emphasized that under conditions of agrarian predominance in the 1920s, personnel training was primarily agricultural in character. K.S. Aldazhumanov, in his studies of collectivization and industrialization, pointed to the mobilization character of modernization and administrative-command methods of governance, which also extended to personnel policy [22]. In his view, the educational system functioned as an element of a centralized mechanism for the redistribution of labor resources. N.E. Masanov examined the transformation of Kazakh society as a transition from a nomadic to an industrial-agrarian type of economy, in which education, including vocational education, became an instrument of social stratification and the formation of a new identity [23]. T.O. Omarbekov emphasized the social consequences of collectivization and industrialization, considering personnel training as part of a broader process of dismantling the traditional social structure [24].

Thus, Kazakhstani historiography demonstrates several research directions—modernization-oriented, structural-economic, mobilization-based, and socio-cultural.

Conclusions

The analysis conducted makes it possible to interpret the formation of the system of specialized vocational education in Southern Kazakhstan as one of the key mechanisms of regional modernization during the interwar period. The creation and institutional consolidation of a network of vocational educational institutions represented not merely a response to economic demands, but an element of purposeful state policy aimed at the structural transformation of the economy and society. Specialized vocational education functioned as an instrument of the institutional integration of the region into a centralized industrial-agrarian model of development. It ensured the formation of the personnel resources necessary for the implementation of modernization projects and simultaneously contributed to the transformation of the social structure, the consolidation of new professional roles, and the emergence of new patterns of social mobility. The regional material confirms that modernization processes were heterogeneous in character and were implemented with regard to the economic specialization and resource constraints of the territory. In this way, the system of vocational training became an important component of the institutional consolidation of Southern Kazakhstan within the framework of the Soviet socio-economic system.

The formation of the system of specialized vocational education in Southern Kazakhstan in the 1920s–1940s constituted an essential element of regional modernization. Within the framework of classical modernization theory, this process reflected the transition from a traditional agrarian order to an industrially organized economy, accompanied by the professionalization of labor and the structural differentiation of the economic system. From the perspective of the concept of multiple modernities, the Soviet model of development appears as a specific variant of directive modernization implemented through mechanisms of centralized planning and state cadre policy. Vocational education did not function as an autonomous social institution but rather as an instrument of purposeful regional transformation.

World-systems and dependency approaches allow Southern Kazakhstan to be interpreted as a peripheral space whose modernization was shaped by the strategies of the center. The establishment of a network of

technical schools and Factory Apprenticeship Schools (FZU) ensured the integration of the region into the industrial-agrarian model of the Union economy. In institutional terms, the development of vocational education represented the formation of new formal rules governing the training and allocation of personnel. This contributed to the transformation of the social structure, the expansion of channels of social mobility, and the formation of professional stratification.

Thus, the system of specialized vocational education in Southern Kazakhstan functioned not only as a mechanism for supplying personnel for industrialization, but also as a significant factor of the region's institutional and social modernization.

References

- 1 Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow. — 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 253 p.
- 2 Eisenstadt S.N. Multiple Modernities // S.N. Eisenstadt // *Daedalus*. — 2000. — Vol. 129, No. 1. — P. 1–29.
- 3 Wallerstein I. World-Systems Analysis: An Introduction / I. Wallerstein. — Durham; London: Duke University Press, 2004. — 109 p.
- 4 Frank A.G. Capitalism and Underdevelopment in Latin America / A.G. Frank. — New York: Monthly Review Press, 1967. — 344 p.
- 5 North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance / D.C. North. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 152 p.
- 6 О профессионально-техническом образовании: декрет СНК РСФСР от 29 июля 1920 г. // *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР*. — 1920. — № 64. — Ст. 297.
- 7 Центральный государственный архив (далее — ЦГА РК). — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 756. — Л. 11–16.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 924. — Л. 27–30.
- 9 О мерах по развитию профессионального образования: постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 16 октября 1924 г. // *Собрание узаконений РСФСР*. — 1924. — № 80. — Ст. 789.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 30. — Оп. 1. — Д. 214. — Л. 6–9.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 1037. — Л. 22–27.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 1104. — Л. 9–12.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 1612. — Л. 18–24.
- 14 О школах фабрично-заводского ученичества: постановление СНК СССР от 11 сентября 1928 г. // *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*. — 1928. — № 57. — Ст. 515.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 1496. — Л. 32–36.
- 16 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 412. — Л. 37–44.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 81. — Оп. 1. — Д. 1583. — Л. 9–15.
- 18 Народное хозяйство Казахстана. — Алма-Ата: Госстатиздат, 1940. — 236 с.
- 19 Казахстан за 40 лет: стат. сб. — Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. — 312 с.
- 20 Козыбаев М.К. История и современность / М.К. Козыбаев. — Алматы: Ғылым, 1991. — 320 с.
- 21 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Ғылым, 1991. — 240 с.
- 22 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алма-Ата: Казахстан, 1992. — 35 с.
- 23 Масанов Н.Е. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества / Н.Е. Масанов. — Алматы: Социнвест, 1995. — 320 с.
- 24 Омарбеков Т. Зобалаң / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 272 с.

М.Т. Тугелова, Б.К. Исабек

1920–1940-жылдардағы Оңтүстік Қазақстандағы арнайы-кәсіптік білім беру — аймақтық модернизация факторы ретінде

Мақалада 1920–1940-жылдары Оңтүстік Қазақстанда арнайы-кәсіптік білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы кезеңі аймақтық жаңғыртудың маңызды элементі ретінде қарастырылған. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің материалдарына,

партиялық-әкімшілік органдардың құжаттарына, нормативтік-құқықтық актілерге және соғысаралық кезеңнің жарияланған статистикалық деректеріне сүйене отырып, техникумдар, фабрика-зауыттық оқыту мектептері, ауыл шаруашылығы және өзге де кәсіптік оқу орындары желісінің құрылуы мен кеңеюіне байланысты институционалдық өзгерістер талданған. Авторлар нормативтік базаның эволюциясын, жүйенің ұйымдастырушылық қалыптасу механизмдерін және оның материалдық-техникалық инфрақұрылымының даму ерекшеліктерін зерделеген. 1920-жылдары кәсіптік білім берудің дамуы шектеулі ресурстық мүмкіндіктер, әлсіз механикаландыру және оқу бөлмелері мен жабдықтары жоғары жүктеме жағдайында болғандығы көрсетілген. Аймақтық білім беру желісінің халық ағарту және шаруашылық жоспарлау органдарына бағынышты орталықтандырылған басқару жүйесіне институционалдық тұрғыда кіріктірілу үдерістері талданған. 1920-жылдардың соңындағы индустрияландыру мен ұжымдастыру саясаты кәсіптік мектептердің институционалдық қайта құрылуына, олардың техникумдарға айналуына және фабрика-зауыттық оқыту жүйесінің кеңеюіне алып келгені анықталған. Авторлар 1930-жылдарды кадр даярлаудың өндірістік секторы байланысының күшеюімен және кәсіби мамандану құрылымының күрделенуімен сипатталатын мобилизациялық-индустриялық даму кезеңі ретінде қарастырған. Қорытындыда 1920-1940-жылдардағы арнайы-кәсіптік білім беру аграрлық механикаландыру мен өнеркәсіптік құрылысқа институционалдық және кадрлық қолдау көрсеткені, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік құрылымының трансформациясына ықпал еткен аймақтық модернизацияның құрылым құраушы факторы болғаны тұжырымдалған.

Кілт сөздер: соғысаралық кезең, кеңестік модернизация, арнайы-кәсіптік білім беру, КСРО-ның кадр саясаты, 1930-жылдардағы индустрияландыру, әлеуметтік трансформация, аймақтық білім беру саясаты, Оңтүстік Қазақстан, институционалдық реформалар.

М.Т. Тугелова, Б.К. Исабек

Специально-профессиональное образование в Южном Казахстане в 1920-1940-е годы как фактор региональной модернизации

В статье авторы рассматривают процесс формирования и развития системы специально-профессионального образования в Южном Казахстане в 1920–1940-е гг. как важный элемент региональной модернизации советского периода. На основе архивных материалов Центрального государственного архива Республики Казахстан, документов партийно-административных органов, нормативно-правовых актов и опубликованных статистических данных межвоенного периода проанализированы институциональные изменения, сопровождавшие создание и расширение сети техникумов, школ фабрично-заводского ученичества, сельскохозяйственных и иных профессиональных учебных заведений. Авторы рассматривают эволюцию нормативной базы, механизмы организационного становления системы и особенности формирования её материально-технической инфраструктуры. Показано, что в 1920-е гг. развитие профессионального образования происходило в условиях ограниченных ресурсных возможностей, слабой механизации и высокой нагрузки на учебные помещения и оборудование. Проанализированы процессы институциональной интеграции региональной образовательной сети в централизованную структуру управления, подчинённую органам народного просвещения и хозяйственного планирования. Установлено, что переход к индустриализации и коллективизации в конце 1920-х гг. обусловил институциональную реорганизацию профессиональных школ, их преобразование в техникумы и расширение системы фабрично-заводского обучения. Авторы рассматривают 1930-е гг. как этап мобилизационно-индустриального развития системы, характеризовавшийся укреплением связи подготовки кадров с производственным сектором и усложнением структуры профессиональной специализации. Сделан вывод о том, что специально-профессиональное образование в 1920–1940-е годы выступило структурообразующим фактором региональной модернизации, обеспечив институционально-кадровую поддержку аграрной механизации и промышленного строительства и способствуя трансформации социальной структуры Южного Казахстана.

Ключевые слова: межвоенный период, советская модернизация, специально-профессиональное образование, кадровая политика СССР, индустриализация 1930-х гг., социальная трансформация, региональная образовательная политика, Южный Казахстан, институциональные реформы.

References

- 1 Rostow, W.W. (1990). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. (3rd ed). Cambridge: Cambridge University Press.
- 2 Eisenstadt, S.N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
- 3 Wallerstein, I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham; London: Duke University Press.
- 4 Frank, A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.

- 5 North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 6 (1920). O professionalno-tekhnicheskome obrazovanii: dekret SNK RSFSR ot 29 iuliia 1920 g. [On vocational education: Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR of July 29, 1920]. *Sobranie uzakonenii i rasporiazhenii Raboche-Krestianskogo Pravitelstva RSFSR — Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of the RSFSR*, 64, 297 [in Russian].
- 7 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 756. — L. 11–16 [in Russian].
- 8 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 924. — L. 27–30 [in Russian].
- 9 (1924). O merakh po razvitiu professionalnogo obrazovaniia: postanovlenie VTsIK i SNK RSFSR ot 16 oktiabria 1924 g. [On measures for the development of vocational education: Resolution of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR of October 16, 1924]. *Sobranie uzakonenii RSFSR — Collection of Laws of the RSFSR*, 80, 789 [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — Op. 1. — D. 214. — L. 6–9 [in Russian].
- 11 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 1037. — L. 22–27 [in Russian].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 1104. — L. 9–12 [in Russian].
- 13 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 1612. — L. 18–24 [in Russian].
- 14 (1928). O shkolakh fabrichno-zavodskogo uchenichestva: postanovlenie SNK SSSR ot 11 sentiabria 1928 g. [On factory apprenticeship schools: resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of September 11, 1928]. *Sobranie zakonov i rasporiazhenii Raboche-Krestianskogo Pravitelstva SSSR — Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of the USSR*, 57, 515 [in Russian].
- 15 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 1496. — L. 32–36 [in Russian].
- 16 Archives of the President of the Republic of Kazakhstan. — F. 708. — Op. 1. — D. 412. — L. 37–44 [in Russian].
- 17 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 81. — Op. 1. — D. 1583. — L. 9–15 [in Russian].
- 18 (1940). *Narodnoe khoziaistvo Kazakhstana* [National economy of Kazakhstan]. Alma-Ata: Gosstatizdat [in Russian].
- 19 (1960). *Kazakhstan za 40 let: Staticheskii sbornik* [Kazakhstan over 40 years: Statistical collection]. Alma-Ata [in Russian].
- 20 Kozybaev, M.K. (1991). *Istoriia i sovremennost* [History and modernity]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 21 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). *Traditsionnaia struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930-e gg.)* [Traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 22 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 23 Masanov, N.E. (1995). *Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva* [Nomadic civilization of the Kazakhs: foundations of life of a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest [in Russian].
- 24 Omarbekov, T. (1994). *Zobalan* [Zobalan]. Almaty: Sanat [in Kazakh].

Information about the authors

Tugelova Maira — PhD student, U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0005-4411-2594>

Isabek Barshagul — Candidate of Historical Sciences, U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

Н.А. Шынтаев^{*1} , А.Т. Кашкинбаева² , С.С. Таубаев²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Ж.А. Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: shyntaev_97@mail.ru; asemai7@mail.ru; seyithan-25.10.90@mail.ru)

Күнделікті өмір тарихын зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрі: салыстырмалы талдау

Мақала қазіргі тарихи ғылым аясында күнделікті өмір тарихын зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлеріне салыстырмалы талдау жасауға арналған. Күнделікті өмір тарихы тарихи білімнің маңызды бағыты ретінде қарастырылып, адамның күнделікті тәжірибесін, тұрақты түрде қайталанып отыратын әлеуметтік әрекеттерін, сондай-ақ әлеуметтік өзара ықпалдастық формаларын зерттеуге бағытталады. Ұзақ уақыт бойы бұл мәселелер тарихи зерттеулерде екінші кезектегі орын алып келді. Мақалада батысеуропалық және қазақстандық зерттеу дәстүрлерінің қалыптасу ерекшеліктері олардың зияткерлік, әлеуметтік-саяси және тарихнамалық даму жағдайларымен тығыз байланыста талданған. XX ғ. екінші жартысында әлеуметтік және антропологиялық тарих аясында қалыптасқан батысеуропалық дәстүр терең теориялық пайымымен, пәнаралық ұстанымымен және әдіснамалық көптірлілігімен ерекшеленеді. Батысеуропалық зерттеулерде менталитеттер, рәміздік құрылымдар және орнықты күнделікті тәжірибелер ұзақ мерзімді тарихи үдерістер шеңберінде қарастырылады. Қазақстандық күнделікті өмір тарихын зерттеу дәстүрі негізінен посткеңестік кезеңде қалыптасып, қазіргі уақытта даму үстінде. Оның дамуына кеңестік тарихнаманың ықпалы, сондай-ақ батысеуропалық тарихи ғылымда орныққан теориялық және әдіснамалық үлгілерді игеру үдерісі елеулі әсер етті. Мақалада қазақстандық зерттеулердің негізінен эмпирикалық материалға бағытталатыны, әлеуметтік өзгерістерге айрықша көңіл бөлетіні және тарихтың дағдарысты әрі өтпелі кезеңдерін зерттеуге шоғырланатыны атап көрсетіледі. Салыстырмалы талдау авторларға күнделікті өмірді зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлері арасындағы әдіснамалық айырмашылықтарды ғана емес, тарихи білімнің интернационалдануы жағдайында олардың дамуының ортақ үрдістерін де айқындауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: күнделікті өмір тарихы, әлеуметтік тарих, антропологиялық тәсіл, пәнаралық тәсіл, күнделікті тәжірибе, микротарих, Қазақстан, Батыс Еуропа.

Kipicne

Қазіргі тарих ғылымында әлеуметтік болмысты зерделеу тәсілдері едәуір өзгеріп, зерттеу назарында ірі саяси оқиғалар мен мемлекеттік құрылымдардан гөрі адамның күнделікті өмірлік тәжірибесі маңызды орын ала бастады. Мұндай бағыт тарихты қоғам өмірінің көпқырлы және көпдеңгейлі құбылысы ретінде түсінуге мүмкіндік беріп, күнделікті өмірді тарихи талдаудың дербес әрі мазмұнды нысанына айналдырды. Күнделікті өмірді зерттеу әлеуметтік өзгерістердің адамдардың тұрмысында, дағдыларында және әрекет үлгілерінде қалай көрініс табатынын нақты айқындауға жол ашады.

Батысеуропалық тарихи ойда күнделікті өмір тарихы ұзақ уақыт бойы теориялық тұрғыдан жүйеленіп, әлеуметтік және мәдени тарихтың, сондай-ақ тарихи антропологияның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қалыптасты. Бұл бағыттағы зерттеулерде күнделікті тәжірибе қоғамдағы әлеуметтік тәртіптің орнығу тетіктерін, мәдени нормалардың тұрақтануын және билік қатынастарының күнделікті деңгейде іске асу механизмдерін түсіндірудің маңызды құралы ретінде қарастырылады. Нәтижесінде күнделікті өмір тарихи үдерістерді түсіндіруде қосалқы деңгейден шығып, әлеуметтік шындықты танудың маңызды өлшеміне айналды.

Ал қазақстандық тарихи ғылымда күнделікті өмір мәселелері негізінен тәуелсіздік кезеңінен кейін қалыптасып, қоғамдағы терең әлеуметтік өзгерістерді пайымдаудың өзекті бағыты ретінде көріне бастады. Кеңестік кезеңнен кейінгі шаруашылық, тұрмыс және әлеуметтік қатынастар салаларындағы трансформациялар, дәстүрлі және жаңашыл тәжірибелердің өзара ықпалы күнделікті өмірді зерттеудің маңызын арттырды. Алайда бұл бағыттағы зерттеулердің елеулі бөлігі эмпириялық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: shyntaev_97@mail.ru

материалды сипаттаумен шектеліп, теориялық жүйелеу мен салыстырмалы талдау жеткілікті деңгейде дамымаған күйде қалып отыр.

Осы тұрғыдан алғанда, батысеуропалық және қазақстандық зерттеу дәстүрлерін салыстырмалы түрде қарастырудың ғылыми қажеттілігі туындайды. Мақаланың мақсаты — күнделікті өмірді зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлердің теориялық-әдіснамалық ерекшеліктерін салыстырмалы талдау арқылы айқындау, олардың ортақ және өзгеше қырларын анықтау, сондай-ақ қазақстандық тарихи зерттеулерді дамытудың теориялық мүмкіндіктерін көрсету.

Материалдар және әдістері

Мақаланың материалдар корпусын әлеуметтік тарих, антропологиялық тарих және микротарих бағыттарында қалыптасқан батысеуропалық тарихнамадағы классикалық зерттеулермен қатар, посткеңестік кезеңде қазақстандық тарих ғылымында жарық көрген күнделікті өмір мәселесіне арналған ғылыми еңбектер құрайды. Бұл ғылыми материалдар күнделікті өмірді тарихи талдаудың дербес нысаны ретінде қарастырудың әртүрлі әдіснамалық үлгілерін айқындауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, батысеуропалық авторлардың (Марк Блок, Люсьен Февр және Фернан Бродель) зерттеу жұмыстарында күнделікті өмірді зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері қалыптасты. Олардың зерттеулерінде әлеуметтік тәжірибе, менталитеттер және күнделікті практикалар ұзақ мерзімді тарихи құрылымдармен байланыста қарастырылады. Микротарих тәсілі күнделікті өмірді жекелеген қауымдар мен индивидтердің тәжірибесі арқылы талдауға мүмкіндік беріп, бұл бағыт Эмманюэль Ле Руа Ладюри мен Карло Гинзбург еңбектерінде айқын көрініс тапты.

Сонымен бірге мақаланың материалдарын күнделікті өмір мәселесін әлеуметтік және мәдени тарих аясында қарастырған қазақстандық зерттеушілердің де еңбектері құрайды. Зерттеу барысында қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен дәстүрлі тәжірибелерін тарихи-антропологиялық тұрғыдан талдаған Н. Масанов, көшпелі қоғамдағы әлеуметтік ұйым мен тұрмыстық тәжірибелерді зерттеген Ж. Артықбаев, сондай-ақ күнделікті өмір тарихын дербес зерттеу нысаны ретінде жүйелі қарастырған З.Г. Сактаганованың т.б. қазақстандық зерттеушілердің ғылыми жұмыстары да мақаланың материалдар бөлімін құрады.

Зерттеу әдіснамасы тарихи-теориялық талдау қағидаттарына негізделді және салыстырмалы тарихнамалық тәсілді қолдану арқылы жүзеге асырылды. Негізгі әдіс ретінде салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылып, ол күнделікті өмірді зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлерінің қалыптасу ерекшеліктерін, әдіснамалық ұстанымдарын және зерттеу басымдықтарын өзара салыстыруға мүмкіндік берді. Аталған әдіс әртүрлі ғылыми дәстүрлерде «күнделікті өмір» ұғымының мазмұны мен зерттеу шеңберін айқындаудағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында тарихнамалық талдау әдісі қолданылды және бұл әдіс күнделікті өмір тарихының қалыптасу эволюциясын, негізгі теориялық тұжырымдарды және жетекші зерттеу бағыттарын жүйелеуге мүмкіндік берді. Осы әдіс батысеуропалық және қазақстандық авторлардың еңбектеріндегі концептуалдық негіздерді, зерттеу логикасын және аналитикалық модельдерді анықтауға ықпал етті. Сонымен қатар ұғымдық-терминологиялық талдау жүргізіліп, «күнделікті өмір», «күнделікті тәжірибе», «қалыпты түрде қайталанып отыратын әлеуметтік іс-әрекеттер» сияқты негізгі категориялардың ғылыми айналымдағы қолданылу ерекшеліктері нақтыланды. Типологиялық әдіс зерттеліп отырған ғылыми дәстүрлерге тән ортақ және айрықша белгілерді жіктеу мақсатында пайдаланылды. Бұл тәсіл жеке зерттеулерді кеңірек тарихнамалық контексте қарастыруға және оларды жүйелі түрде салыстыруға жағдай жасады. Интерпретациялық әдіс ғылыми мәтіндердегі теориялық тұжырымдарды талдауға, олардың әлеуметтік-тарихи контекстпен өзара байланысын ашуға бағытталды.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде ең алдымен ұғымдық-терминологиялық талдау жүргізіліп, күнделікті өмірді сипаттайтын негізгі категориялардың ғылыми қолданыстағы мазмұны мен мағыналық шекаралары нақтыланды. Атап айтқанда, қазіргі кезеңде «күнделікті өмір» ұғымы адамдардың тұрмыстық әрекеттерінің жиынтығы ретінде ғана емес, әлеуметтік қатынастардың ең орнықты деңгейін құрайтын әрі қоғамдық тәртіп күнделікті әрекеттер арқылы үздіксіз қайта өндірілуі жүзеге асатын әлеуметтік кеңістік ретінде қарастырылады [1; 18]. Бұл ұғым әлеуметтік уақыттың ұйымдасуын, әрекеттердің қалыпты ырғағын және әлеуметтік өзара әрекеттесудің орныққан формаларын қамтиды. Осы тұрғыда күнделікті өмір жеке адамның субъективті қабылдауымен шектелмей, көпшілік

әрекеттердің өзара байланысы нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік кеңістік пен тәртіп жүйесін білдіреді [2; 7].

Ал «күнделікті тәжірибе» ұғымы күнделікті өмір кеңістігінде жүзеге асатын әрекеттердің адамдар тарапынан қалай қабылданып, қалай түсіндірілетінін сипаттайды. Қазіргі зерттеулерде бұл категория әлеуметтік шектеулер мен мүмкіндіктердің нақты тарихи жағдайда қалай іске асатынын анықтауға мүмкіндік беретін аналитикалық деңгей ретінде қолданылады [3; 394]. Күнделікті тәжірибе адамдардың бейімделу, келісу немесе жасырын қарсылық сияқты мінез-құлық үлгілері арқылы әлеуметтік және саяси тәртіппен өзара қатынасын айқындауға мүмкіндік береді. Осылайша, бұл ұғым жеке деңгейден бастау алғанымен, әлеуметтік құрылымдардан тыс қарастырылмайды.

Келесі кезекте «қалыпты түрде қайталанып отыратын әлеуметтік іс-әрекеттер» ұғымы күнделікті өмірдің ең орнықты деңгейін құрайтын, арнайы рефлексияны талап етпейтін және дағдыға айналған әрекеттер жүйесі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі ғылыми еңбектерде мұндай әрекеттер әлеуметтік нормалардың орнығуын, қоғамдық тәртіптің тұрақты сақталуын және ресурстардың күнделікті бөліну тетіктерін қамтамасыз ететін негізгі механизмдер ретінде қарастырылады. Бұл категория «күнделікті тәжірибе» ұғымына қарағанда тар мағынада қолданылады, өйткені ол әрекеттердің мағыналық түсіндірмесінен гөрі олардың тұрақты түрде қайталанатын үлгілеріне басымдық береді. Ал «күнделікті өмір» ұғымымен салыстырғанда нақтырақ сипатқа ие, себебі ол кең әлеуметтік кеңістікті емес, сол кеңістіктің тұрақтылығын қамтамасыз ететін үйреншікті әрекеттерді сипаттайды [4].

Аталған ұғымдар өзара тығыз байланысты болғанымен, ғылыми талдауда әртүрлі аналитикалық деңгейлерді білдіреді: күнделікті өмір — әлеуметтік кеңістік пен тәртіпті, күнделікті тәжірибе — сол кеңістіктегі әрекеттерді қабылдау мен түсіндіру үдерістерін, ал қалыпты түрде қайталанып отыратын әлеуметтік іс-әрекеттер — әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін дағдыға айналған әрекеттер жүйесін сипаттайды. Мұндай ұғымдық жіктеу күнделікті өмірді зерттеу барысында деректерді талдаудың әртүрлі деңгейлерін айқындауға және эмпирикалық материалды жүйелі түрде құрылымдауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері күнделікті өмірді зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлері арасында мазмұндық әрі әдіснамалық тұрғыдан елеулі айырмашылықтардың бар екенін көрсетті. Батысеуропалық тарихнамада, соның ішінде француз ғылыми дәстүрінде, күнделікті өмір әлеуметтік шындықты талдаудың дербес теориялық деңгейі ретінде орныққаны анықталды. Қазіргі батысеуропалық зерттеулерде күнделікті өмір әлеуметтік уақыттың ұйымдасуымен, тәжірибелердің қалыпты ырғағымен және әлеуметтік тәртіптің күнделікті қайта өндірілуімен тығыз байланыста қарастырылады [1; 18], [2; 12]. Бұл еңбектерде «күнделікті өмір», «күнделікті тәжірибе» және «қалыпты түрде қайталанып отыратын әлеуметтік іс-әрекеттер» ұғымдары мағыналық тұрғыдан нақты ажыратылып, олардың әрқайсысы әлеуметтік шындықты талдаудың белгілі бір аналитикалық деңгейін білдіреді [3; 389].

Ал қазақстандық зерттеу дәстүрінде аталған ұғымдардың қолданылуы көбіне эмпирикалық сипатта қалып, олардың мағыналық және теориялық шекаралары толық жүйеленбегені байқалады. Күнделікті өмір көбінесе әлеуметтік бейімделу, тұрмыстық өзгерістер және дағдарысты кезеңдердегі өмір сүру тәжірибелері арқылы сипатталып, теориялық жалпылау деңгейі шектеулі болып отыр [5–12]. Бұл жағдай қазақстандық тарихнамада күнделікті өмірді зерттеудің ұғымдық аппаратын ғылыми тұрғыдан нақтылау қажеттігін айқын көрсетеді.

Әдіснамалық тұрғыдан салыстыру нәтижелері батысеуропалық, әсіресе француз зерттеулерінде микроанализ, пәнаралық тәсілдер және тарихи антропология элементтерінің кеңінен қолданылатынын көрсетті. Атап айтқанда, күнделікті тәжірибе жеке деңгейдегі әрекеттер арқылы әлеуметтік құрылымдардың қалай іске асатынын түсіндіретін маңызды аналитикалық құрал ретінде пайдаланылады [7; 119], [8; 64]. Қазақстандық зерттеулерде, керісінше, дәстүрлі тарихи-сипаттамалық және деректік талдау әдістері басым болып, жеке тәжірибені реконструкциялау мүмкіндіктері шектеулі екені анықталды.

Батысеуропалық күнделікті өмірді зерттеу дәстүрінің әдіснамалық өзегі күнделікті тәжірибені әлеуметтік құрылымдардың әрекет ету тетігі ретінде түсіндіруге негізделеді. Бұл бағытта зерттеу логикасы «құрылым — тәжірибе — мағына» тізбегімен құрылады: күнделікті әрекеттер әлеуметтік тәртіптің қалай қалыптасатынын және қалай сақталатынын түсіндіретін аналитикалық құрал ретінде қолданылады. Сондықтан әдіснама алдын ала айқындалған теориялық модельдерге сүйеніп, дерек

сол модельдерді тексеру және нақтылау қызметін атқарады. Күнделікті өмір мұнда дерек жинау нысаны емес, әлеуметтік шындықты түсіндірудің концептуалдық деңгейі ретінде қарастырылады.

Қазақстандық зерттеу дәстүрінде әдіснамалық логика өзгеше қалыптасқан. Мұнда күнделікті өмір алдымен эмпирикалық шындық ретінде қабылданып, зерттеу дерекке негізделіп құрылады. Әдіснама көбіне нақты тарихи материалды сипаттауға, әлеуметтік өзгерістерді тіркеуге және дәстүрлі құрылымдарды реконструкциялауға бағытталған. Теориялық модель деректен кейін қалыптасып, түсіндіруші құрал ретінде қосымша рөл атқарады. Осы себепті күнделікті өмір әлеуметтік құрылымдардың көрінісі ретінде сипатталғанымен, оның мағыналық және символдық деңгейі әдіснамалық тұрғыдан әрдайым толық ашыла бермейді.

Зерттеу нәтижелері микротарихи тәсілдің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлерде әртүрлі әдіснамалық мазмұнға ие екенін көрсетті. Батысеуропалық тарихнамада микротарих күнделікті өмірді зерттеудің дербес әрі теориялық тұрғыдан орныққан бағыты ретінде қалыптасқан. Бұл дәстүрде жеке адамдар мен шағын әлеуметтік топтардың тәжірибесін талдау арқылы әлеуметтік құрылымдар мен тәртіптің қалыптасу және қайта өндірілу тетіктері түсіндіріледі. Ал қазақстандық зерттеу тәжірибесінде микротарих көбіне қосалқы тәсіл ретінде қолданылып, жеке тәжірибе әлеуметтік құрылымдарды түсіндіретін аналитикалық деңгейге сирек көтеріледі.

Осылайша, зерттеу батысеуропалық дәстүрде микротарихтың күнделікті өмірді зерттеудің тұтас әдіснамалық негізіне айналғанын, ал қазақстандық зерттеу тәжірибесінде бұл бағыттың әлі де қалыптасу сатысында тұрғанын көрсетті.

Талқылау

Күнделікті өмірді тарихи талдаудың теориялық алғышарттары батысеуропалық тарихи ойда XX ғ. алғашқы жартысында қалыптасты және бұл үдерісте Марк Блок, Люсьен Февр және Фернан Бродель ұсынған әдіснамалық ұстанымдар шешуші рөл атқарды. Бұл авторлардың ортақ көзқарасы тарихты саяси оқиғалар жиынтығы ретінде емес, әлеуметтік тәжірибелер мен құрылымдардың ұзақ мерзімді дамуы ретінде түсіндіруімен сипатталады. Атап айтқанда, Марк Блоктың көзқарасында тарих, ең алдымен, адамдардың өмір сүру тәсілдерін, мінез-құлқын және әлеуметтік қатынастарын зерттейтін ғылым ретінде пайымдалады. Ол күнделікті өмірді тарихи танымның шеткері саласы емес, қоғамның ішкі логикасын ашатын негізгі деңгейлердің бірі деп қарастырды. Блок үшін адамдардың күнделікті тәжірибесі әлеуметтік құрылымдардың әрекет ету формасы болып табылады: сенімдер, әдеттер және қалыпты түрде қайталанып отыратын іс-әрекеттер қоғамның тарихи тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан М. Блоктың еңбектері күнделікті өмірді әлеуметтік тәртіптің қайта өндірілу тетігі ретінде түсіндірудің теориялық негізін қалады [13]. Ал Люсьен Феврдің әдіснамалық ұстанымы күнделікті өмірді менталитеттер тарихы арқылы талдаумен ерекшеленеді. Ол адамдардың күнделікті әрекеттерін олардың ойлау жүйесімен, эмоциялық күйімен және дүниені қабылдау тәсілдерімен тығыз байланыста қарастырды. Февр үшін күнделікті тәжірибе материалдық тұрмыс шеңберінен шығып, мәдени және психологиялық кеңістікті қамтиды. Оның көзқарасында тарихи үдерістерді түсіндіру үшін «адам нені істеді?» деген сұрақпен қатар «адам неліктен солай ойлады?» деген мәселе шешуші мәнге ие. Бұл тәсіл күнделікті өмірді мағыналық және символдық деңгейде зерттеудің теориялық алғышарттарын қалыптастырды [14]. Фернан Бродельдің тұжырымдамасында күнделікті өмір ұзақ мерзімді тарихи құрылымдар жүйесіне енгізіледі. Ол әлеуметтік уақытты бірнеше деңгейге бөліп, күнделікті практикаларды тарихи өзгерістердің ең баяу қозғалатын қабаты ретінде сипаттады. Бродель үшін күнделікті өмір индивид еркіндігімен емес, экономикалық, географиялық және әлеуметтік шектеулермен айқындалады. Осы себептен Ф. Бродельдің зерттеуінде күнделікті тәжірибе кездейсоқ әрекеттер жиынтығы емес, қоғамның терең құрылымдарының көрінісі ретінде талданады. Бұл ұстаным күнделікті өмірді макроқұрылымдармен байланыстыра зерттеудің теориялық моделін қалыптастырды [15].

Демек Блок күнделікті өмірді әлеуметтік тәжірибе мен тәртіптің негізі ретінде, Л. Февр оны менталдық және мәдени кеңістік ретінде, ал оның ұзақ мерзімді құрылымдардың тұрақты қабаты ретінде қарастырды. Олардың көзқарастары бір-бірін толықтыра отырып, күнделікті өмірді зерттеудің теориялық моделін қалыптастырды және кейінгі әлеуметтік тарих, тарихи антропология мен микротарих бағыттарының әдіснамалық негізін қалады.

XXI ғ. алғашқы онжылдықтарында батысеуропалық тарихнамада күнделікті өмір тарихын зерттеу бағыты жаңа сапалық деңгейге көшті. Қазіргі кезеңде бұл бағыт классикалық әлеуметтік тарих пен мәдени тарихтың теориялық мұрасын сақтай отырып, микроанализ, агенттік және

әлеуметтік тәжірибелердің мағыналық қырларын талдауға бет бұрды. Күнделікті өмір енді әлеуметтік құрылымдардың пассивті көрінісі емес, тарихи субъектілердің әрекеті арқылы үнемі қайта қалыптасатын динамикалық кеңістік ретінде қарастырылады.

Қазіргі батысеуропалық тарихнамада күнделікті өмір мәселелері кең ауқымды теориялық жинақтар мен анықтамалық еңбектерде жүйелі түрде талданады. Мәселен, С. Бергердің жетекшілігімен шыққан «Routledge Handbook of Cultural History» аталатын зерттеу жұмысында мәдени тәжірибелерді, күнделікті тәжірибені және әлеуметтік әрекеттерді мәдени тарихтың негізгі нысандары ретінде қарастырып, күнделікті өмір тарихын пәнаралық зерттеу кеңістігінде орнықтырады. Бұл еңбекте күнделікті тәжірибелер әлеуметтік коммуникация, символдық құрылымдар және мәдени репрезентациялармен байланыста талданады [16]. Күнделікті өмір тарихының қазіргі дамуында микротарих бағыты ерекше орын алады. Мысалы, «Routledge Handbook of Microhistory» жинағында күнделікті тәжірибелер жекелеген индивидтердің немесе шағын қауымдардың өмірі арқылы талданып, әлеуметтік нормалар мен билік қатынастарының нақты іске асу тетіктері көрсетіледі. Бұл тәсіл күнделікті өмірді тарихи талдаудың дербес және өнімді аналитикалық деңгейі ретінде бекітеді [17]. Атап өту қажет, микротарих тәсілінің күнделікті өмірді талдаудағы мүмкіндіктерін XVI ғ. Италиядағы Меноккио ісі айқын көрсетеді. Диірменші Меноккионың инквизиция сотындағы жауаптары арқылы оның діни түсініктері, күнделікті оқу тәжірибесі және жергілікті қауыммен қарым-қатынасы реконструкцияланады. Бұл жеке адамның көзқарасы ресми шіркеулік доктринамен салыстырылып, діни биліктің ауылдық қоғамда қалай қабылданғаны, қалай түсіндірілгені және қай деңгейде шектелгені көрсетіледі. Осы мысал арқылы микротарих жекелеген индивидтің күнделікті тәжірибесін талдау негізінде әлеуметтік нормалар мен билік қатынастарының нақты іске асу тетіктерін ашуға мүмкіндік береді. Микротарихтық тәсілді Оңтүстік Қазақстандағы кеңестік кезеңнің екінші жартысындағы (1960–1980 жж.) ауылдық қауымдардың күнделікті өмірін талдау арқылы көрсетуге болады. Бұл өңірде колхоз-совхоз жүйесі ресми түрде еңбек тәртібін, жоспарлы өндірісті және әлеуметтік тәртіп нормаларын қатаң регламенттегенімен, күнделікті тәжірибеде бұл талаптар жергілікті жағдайларға бейімделіп отырды. Мәселен, мақта немесе мал шаруашылығымен айналысқан ауылдарда еңбек нормалары формальды түрде орындалғанымен, күнделікті жұмыс ырғағы туыстық байланыстар, жергілікті бедел иелері және бейресми келісімдер арқылы реттелді. Суару уақыты, жұмысқа шығу кезегі немесе өнімді тапсыру тәртібі көбіне ресми нұсқауларға емес, ауыл ішіндегі келісілген дағдыларға сүйенді. Бұл тәжірибелер кеңестік биліктің талаптарын ашық түрде жоққа шығармағанымен, оларды күнделікті деңгейде қайта бейімдеу тетігі қызметін атқарды. Осылайша, жекелеген ауылдың немесе шағын еңбек ұжымының күнделікті тәжірибесін микротарихи тұрғыдан талдау арқылы кеңестік әлеуметтік тәртіптің Оңтүстік Қазақстан жағдайында қалай іске асқаны, қандай жолмен тұрақтанғаны және қандай шектеулерге ұшырағаны айқын көрінеді. Бұл мысал күнделікті өмірді әлеуметтік нормалар мен билік қатынастарының абстрактілі көрінісі емес, олардың нақты тарихи жағдайда жүзеге асатын деңгейі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде мәдени тарих пен күнделікті өмір тарихының өзара ықпалы күшейе түсті. Атап айтқанда А. Вилсон күнделікті әрекеттерді, тұрмыстық тәжірибелер және әлеуметтік дағдыларды мәдени процестердің ажырамас бөлігі ретінде қарастырады [18]. Ол мәдени тарихты идеялар мен дискурстарды сипаттаумен шектелетін бағыт ретінде емес, мәдени мағыналар адамдардың күнделікті өмірінде нақты іске асатын тәжірибелер жүйесі ретінде түсіндіреді. Оның көзқарасында мәдениет абстрактілі символдар жиынтығы емес, күнделікті әрекеттер, әлеуметтік дағдылар мен тұрмыстық тәжірибелер арқылы қалыптасып, қайта өндіріледі.

Күнделікті өмір тарихының қазіргі тарихнамасындағы ең ауқымды синтездік жобалардың бірі «A Cultural History of Everyday Life» көптомдық сериясы. Бұл еңбекте антикалық дәуірден қазіргі заманға дейінгі күнделікті өмірдің негізгі салалары — еңбек, тамақтану, тұрмыс, бос уақыт және әлеуметтік өзара әрекет формалары тарихи салыстырмалы тұрғыдан талданады. Серия күнделікті өмір тарихын дербес әрі тұрақты зерттеу бағыты ретінде қазіргі тарихнамада толық орнықтырды [19].

Осылайша, қазіргі батысеуропалық тарихнамада күнделікті өмір тарихы теориялық тұрғыдан жетілдірілген, пәнаралық және көпдеңгейлі зерттеу саласына айналды. Құрылымдық талдау, микроәлеуметтік тәсіл және мәдени интерпретация өзара үйлесіп, күнделікті өмірді тарихи шындықты кешенді түсіндірудің маңызды аналитикалық категориясы ретінде бекітуде.

Француз тарихшысы Н. Оффенштадт күнделікті өмір тарихын тек әлеуметтік немесе мәдени тәжірибелердің жиынтығы ретінде емес, әлеуметтік-саяси қатынастардың нақты іске асу деңгейі

ретінде қарастыру керек екенін көрсетеді [20]. Ал Н. Андриус пен С. Кот өздерінің «Writing Histories of Everyday Life in Authoritarian Regimes» аталатын мақаласында күнделікті өмір тарихын авторитарлық режимдер контекстінде зерттеудің жаңа теориялық-әдіснамалық бағдарын ұсынады. Олар күнделікті өмірді билік құрылымдарының жай ғана салдары немесе репрессивті механизмдердің қосалқы көрінісі ретінде қарастырудан бас тартып, оны әлеуметтік тәртіптің қалыптасуы мен тұрақтануын қамтамасыз ететін белсенді тарихи кеңістік ретінде түсіндіреді. Авторлар әдіснамалық тұрғыдан күнделікті өмір тарихын әлеуметтік тарих, микротарих және тарихи антропология тәсілдерін ұштастыра отырып зерттеуді ұсынады [21]. Мысал ретінде 1960–1980 жылдардағы ГДР жағдайын келтіруге болады. Бұл кезеңде авторитарлық социалистік режим репрессияны күнделікті бақылау мен қалыпты әлеуметтік тәжірибелер арқылы іске асырып, еңбек, тұрмыс және әлеуметтік мінез-құлық деңгейінде тәртіптің тұрақтануын қамтамасыз етті. Бұл жағдайда жұмысшылардың көпшілігі режимді ашық қолдамағанымен, күнделікті тәртіпке бейімделу, формалды нормаларды орындау және бейресми келісімдер арқылы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға үлес қосты. Осылайша, күнделікті тәжірибе авторитарлық биліктің жай салдары емес, әлеуметтік тәртіптің қалыптасуын және оның тұрақтануын қамтамасыз ететін белсенді тарихи кеңістік ретінде көрінді.

Батысеуропалық зерттеуші Кори Росс өз еңбегінде күнделікті өмірді тарихи талдаудың дербес әрі маңызды деңгейі ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, қоғамдағы ірі әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістерді тек мемлекеттік саясат, идеология немесе элиталық шешімдер арқылы түсіндіру жеткіліксіз, өйткені тарихи үдерістердің нақты мазмұны мен салдары адамдардың күнделікті тәжірибесінде көрініс табады. Күнделікті өмір Росс үшін тұрмыстық әдеттер, еңбек пен тұтыну формалары, әлеуметтік өзара әрекет және уақытты ұйымдастыру арқылы қалыптасатын ұзақ мерзімді әлеуметтік практика. Осы практика барысында адамдар жаңа жағдайларға бейімделіп, әлеуметтік нормаларды қайта қалыптастырады және модерн қоғамға тән мінез-құлық үлгілерін орнықтырады [22]. Ал Мэри Фулбрук экстремалды тарихи жағдайларда, атап айтқанда қудалау мен зорлық-зомбылық үстемдік еткен кезеңдерде, адамдардың күнделікті әрекеттері мен ұсақ шешімдері тарихи процестердің моральдық мазмұнын айқындайтынын көрсетеді. М. Фулбрук үшін күнделікті өмір адамдардың қалыптан тыс жағдайда қалай бейімделгенін, зорлықты қалай қабылдағанын немесе оған үнсіз түрде келіскенін ашып көрсететін орта [23].

Қазақстандық тарихнамада күнделікті өмірді зерттеу бағыты антропология аясында дамып келеді. Бұл бағыттағы зерттеулердің ортақ ерекшелігі — күнделікті тәжірибелерді қоғамның әлеуметтік құрылымы, дәстүрлі әлеуметтік ұйым және тарихи өзгерістер үдерістерімен байланыстыра талдауға ұмтылыспен белгілі. Мысалы, қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымы мен өмір сүру тәжірибелерін тарихи-антропологиялық тұрғыдан пайымдаған Н.Э. Масановтың зерттеуінде күнделікті өмір көшпелі қоғамның тұтас әлеуметтік жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, күнделікті тәжірибе шаруашылық түрімен, туыстық қатынастармен және мәдени нормалармен тығыз байланыста зерттелген. Н.Э. Масанов күнделікті өмірді жекелеген тұрмыстық әрекеттер жиынтығы ретінде емес, әлеуметтік тәртіптің дәстүрлі механизмдерін қамтамасыз ететін құрылымдық құбылыс ретінде талдайды, бұл қазақ қоғамындағы күнделікті тәжірибенің тарихи тұрақтылығын түсіндіруге мүмкіндік береді [24].

Көшпелі қоғамдағы әлеуметтік ұйым, мәртебелік иерархия және тұрмыстық тәжірибелерді жүйелі түрде зерттеген Ж.О. Артықбаевтың зерттеуінде күнделікті өмір әлеуметтік институттардың нақты іске асу кеңістігі ретінде сипатталады. Оның зерттеулерінде күнделікті тәжірибелер билік қатынастарының, дәстүрлі нормалардың және әлеуметтік реттеу механизмдерінің практикалық деңгейде көрініс табатын формасы ретінде талданады. Автордың көзқарасы бойынша күнделікті өмір әлеуметтік құрылымның «төменгі» деңгейі емес, қоғамның ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік кеңістік [25].

Қалалық ортаның тарихи дамуын күнделікті өмір тұрғысынан зерттеген З.Г. Сактаганова еңбектері қазақстандық тарихнамада күнделікті өмірді эмпирикалық деректер негізінде талдаудың маңызды бағытын көрсетеді. Автордың Орталық Қазақстан қалаларының соғыстан кейінгі кезеңдегі тұрмыстық тәжірибелеріне арналған құжаттар жинақтары мен монографиялық зерттеулерінде еңбек жағдайлары, әлеуметтік бейімделу формалары және өмір сүру стратегиялары нақты тарихи материалдар арқылы зерттеледі. З.Г. Сактаганованың еңбектерінде күнделікті өмір жекелеген тұрмыстық фактілер жиынтығы ретінде емес, әлеуметтік өзгерістердің нақты іске асу кеңістігі ретінде қарастырылады [5–6].

Қазақстандық зерттеушілер Г. Абдыкулова мен З. Толенова өз еңбегінде күнделікті өмір тарихын деректанулық тұрғыдан негіздеуге басымдық береді. Авторлардың негізгі ұстанымы бойынша, күнделікті өмір тарихын зерттеу дәстүрлі нормативтік және институционалдық дереккөздермен шектелмеуі тиіс, өйткені күнделікті тәжірибенің едәуір бөлігі ресми құжаттарда тікелей көрініс таппайды. Осыған байланысты олар күнделікті өмірді реконструкциялауда көпмәнді дереккөздер жүйесін — архивтік материалдарды, мерзімді баспасөзді, ауызша тарих деректерін, жеке естеліктер мен визуалды материалдарды кешенді түрде қолдану қажеттігін дәлелдейді [26]. Ал И.Ю. Анисимова, Ф.С. Рамазанова және Т.К. Ауелгазина еңбегінде күнделікті өмір тарихы, ең алдымен, тарихи білім беру кеңістігіндегі әдіснамалық ресурс ретінде қарастырылады. Авторлар күнделікті өмір тарихын оқыту тарихи білімді абстрактілі фактілер жиынтығынан тұлғалық-мағыналық тәжірибеге айналдыратын тиімді құрал деп бағалайды. Олардың пікірінше, күнделікті өмірге негізделген тарихи материалдар білім алушылардың танымдық мотивациясын арттырып, өткенді жеке және әлеуметтік тұрғыда пайымдау қабілетін дамытады [27].

Келесі бір отандық зерттеушілер Қ.Д. Нарымбаев, С. Ыылмаз және З.Н. Исағамбетова өз еңбегінде күнделікті өмірді мәдениеттанулық және әлеуметтік-антропологиялық категория ретінде пайымдайды. Олар күнделікті тәжірибені тек тұрмыстық әрекеттер жиынтығы ретінде емес, символдық мағынаға ие, әлеуметтік нормалар мен мәдени кодтар арқылы реттелетін күрделі жүйе ретінде қарастырады. Авторлар күнделікті өмірді зерттеу макроәлеуметтік өзгерістердің адамдар санасында қалай қабылданатынын және мәдени практика деңгейінде қалай іске асатынын түсінуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Бұл көзқарас қазақстандық күнделікті өмірді зерттеудің қазақстандық дәстүрінде мәдениеттанулық әдістердің маңызын арттырып, күнделікті өмірді пәнаралық талдаудың объектісіне айналдырады [28]. Ал С.А. Асанова мен А.Н. Конкабаева еңбегінде күнделікті өмір кеңестік модернизация үдерісінің әлеуметтік салдарын талдаудың негізгі эмпириялық алаңы ретінде қарастырылады. Авторлар қазақ әйелінің әлеуметтік мәртебесіндегі өзгерістерді ресми саясат немесе идеологиялық декларациялар деңгейінде ғана емес, нақты күнделікті тәжірибелер арқылы талдайды. Олардың пайымдауынша, кеңестік модернизация әйелдердің еңбекке тартылуы, білім алу мүмкіндіктері және қоғамдық белсенділігінің артуы арқылы күнделікті өмір құрылымын түбегейлі өзгертті [29].

Осылайша, қазақстандық тарихнамада күнделікті өмірді зерттеу бағыты әлеуметтік құрылымдарды, дәстүрлі тәжірибелерді және тарихи тұрақтылық пен өзгеріс арасындағы өзара байланысты түсіндіруге бағытталған. Алайда бұл зерттеулерде эмпирикалық материалдың басымдығы сақталып, күнделікті тәжірибелердің мағыналық және символдық қырларын талдауға арналған теориялық модельдерді одан әрі дамыту қажеттігі байқалады.

Жалпы алғанда, қазақстандық ғалымдардың еңбектерін талдау күнделікті өмір тарихын зерттеуде бірқатар ортақ әдіснамалық алаптардың қалыптасқанын көрсетеді: олар, біріншіден, антропоцентристік тәсілдің басымдығымен байланысты, яғни тарихи зерттеудің негізгі объектісі ретінде жеке адам мен әлеуметтік топтардың күнделікті тәжірибесі қарастырылады; екіншіден, дереккөздік базаны кеңейтумен байланысты. Атап айтқанда, ресми мұрағаттық құжаттармен қатар ауызша тарих материалдары, естеліктер, хаттар, күнделіктер және визуалды деректер ғылыми айналымға енгізілуі; үшіншіден, пәнаралық әдіснаманы қолданудың кеңейуі, өйткені, тарихи зерттеулерде әлеуметтану, антропология, этнология және мәдениеттану әдістерін пайдалану күнделікті өмір феноменін кешенді талдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген салыстырмалы талдау күнделікті өмірді зерттеудің батысеуропалық және қазақстандық дәстүрлері әдіснамалық тұрғыдан әртүрлі бағытта қалыптасқанын көрсетті. Батысеуропалық зерттеулерде күнделікті өмір әлеуметтік шындықты түсіндірудің дербес теориялық деңгейі ретінде қарастырылып, күнделікті тәжірибелер әлеуметтік құрылымдардың, нормалар мен билік қатынастарының ұзақ мерзімді қайта өндірілу тетігі ретінде талданады. Батысеуропалық дәстүрде теориялық модельдер зерттеудің бастапқы негізін құрап, деректер сол модельдерді нақтылау және тереңдету қызметін атқарады.

Қазақстандық зерттеу дәстүрінде күнделікті өмірге назар аудару қоғамның әлеуметтік құрылымын, институттарын және тарихи даму ерекшеліктерін реконструкциялау қажеттілігінен туындайды. Күнделікті тәжірибелер көбіне әлеуметтік ұйымның нақты іске асу формасы ретінде сипатталып, эмпирикалық деректерді жүйелеуге көп назар аударылған. Соның нәтижесінде

қазақстандық зерттеулерде күнделікті өмірдің нақты тарихи контексті терең ашылғанымен, оның мағыналық және символдық қырларын теориялық тұрғыдан жүйелі талдау әлі де жетілдіруді талап етеді.

Екі дәстүрдің де өзіндік ғылыми әлеуеті бар: батысеуропалық бағыт теориялық рефлексия мен пәнаралық синтезге сүйенсе, қазақстандық бағыт деректік нақтылық пен әлеуметтік-тарихи контекстке негізделеді. Сондықтан күнделікті өмір тарихын одан әрі дамыту осы екі тәсілдің өзара толықтырушы мүмкіндіктерін ұштастырумен байланысты. Мұндай синтез күнделікті тәжірибелерді әлеуметтік құрылымдар мен тарихи өзгерістерді түсіндіретін маңызды аналитикалық деңгей ретінде орнықтыруға мүмкіндік береді және қазақстандық тарихи ғылымның теориялық жаңғыруына негіз қалайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Carter L. *Histories of Everyday Life* / L. Carter. — Oxford: Oxford University Press, 2021. — 256 p.
- 2 Smith S.A. *Everyday Life in Twentieth-Century Europe* / S.A. Smith // *Journal of Contemporary History*. — 2020. — Vol. 55, No. 1. — P. 5–24.
- 3 Andrews N. *Writing Histories of Everyday Life in Authoritarian Regimes* / N. Andrews, S. Kott, T. Lindenberger // *The Historical Journal*. — 2025. — Vol. 65, No. 2. — P. 385–404.
- 4 Kessler V. *Digitalized Everyday Past: History of Everyday Life Database* [Electronic resource] / V. Kessler // *Digital Studies of Culture in Central Europe*. — 2024. — No. 13. — Access mode: <file:///C:/Users/123/Downloads/Kessler+Bouska+publ.pdf>
- 5 Сактаганова З.Г. *Повседневность городов Центрального Казахстана в 1946–1960 гг.* / З.Г. Сактаганова. — Караганда: Изд-во Карагандинского государственного университета им.Е.А. Букетова, 2016. — 240 с.
- 6 Сактаганова З.Г. *Города Центрального Казахстана в 1950–1960-е гг.: история и повседневность* / З.Г. Сактаганова. — Караганда: Изд-во Карагандинского государственного университета им.Е.А. Букетова, 2017. — 312 с.
- 7 Corbin A. *Histoire des émotions* / A. Corbin, J. -J. Courtine, G. Vigarello. — Paris: Seuil, 2022. — Vol. 3: De la fin du XIXe siècle à nos jours. — 432 p.
- 8 Offenstadt N. *L'historiographie du quotidien au XXIe siècle* / N. Offenstadt // *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. — 2021. — No. 149. — P. 55–70.
- 9 Смагулов А.Ж. *Повседневная жизнь Центрального Казахстана в 1940-1950-е годы* / А.Ж. Смагулов // В сб.: *Наука и современность*. — 2016. — Выпуск 43. — С. 88–96.
- 10 Шукеева А.Т. *Повседневная жизнь сельского населения северных районов Казахстана в 50-60-х годах XX в. через призму исторической памяти* / А.Т. Шукеева, Р.Г. Буканова, М.З. Утегенов // *Asian Journal «Steppe Panorama»*. — 2025. — № 12(6). — С. 1792–1807.
- 11 Орынбаева Г.У. *Повседневная жизнь казахстанского села в период Второй мировой войны (на примере Кустанайской области)* [Электронный ресурс] / Г.У. Орынбаева. — Режим доступа: <http://89.250.84.165/index.php/history/article/view/751/390>
- 12 Абдыкулова Г.Х. *Повседневная жизнь женщин Казахстана в 1991–2021 гг.: (по материалам областей Северного Казахстана): монография* / Г.Х. Абдыкулова. — Астана: [б. и.], 2024. — 315 с.
- 13 Блок М. *Апология истории, или Ремесло историка* / М. Блок; пер. с фр. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
- 14 Февр Л. *Бои за историю* / Л. Февр; пер. с фр. — М.: Наука, 1991. — 624 с.
- 15 Бродель Ф. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.* / Ф. Бродель; пер. с фр. — М.: Прогресс, 1986. — Т. 1: Структуры повседневности. — 592 с.
- 16 Berger S. *Routledge Handbook of Cultural History* / S. Berger, C. Lorenz. — London; New York: Routledge, 2020. — 560 p.
- 17 Peltonen M. *Routledge Handbook of Microhistory* / M. Peltonen, C. Ginzburg. — London; New York: Routledge, 2022. — 480 p.
- 18 Wilson A. *The Bloomsbury Handbook of Cultural History* / A. Wilson. — London: Bloomsbury Academic, 2020. — 456 p.
- 19 Hewitt M. *A Cultural History of Everyday Life in the Modern Age* / M. Hewitt. — London: Bloomsbury Academic, 2021. — 296 p.
- 20 Offenstadt N. *L'historiographie du quotidien au XXIe siècle* / N. Offenstadt // *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. — 2021. — No 149. — P. 55–70.
- 21 Andrews N. *Writing Histories of Everyday Life in Authoritarian Regimes* / N. Andrews, S. Kott, T. Lindenberger // *The Historical Journal*. — 2022. — Vol. 65, No. 2. — P. 385–404.
- 22 Ross C. *Everyday Life in Modern Europe* / C. Ross. — London: Bloomsbury Academic, 2022. — 192 p.

- 23 Fulbrook M. *Reckonings: Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Justice* / M. Fulbrook. — Oxford: Oxford University Press, 2023. — 416 p.
- 24 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов / Н.Э. Масанов. — Алматы: Дайк-Пресс, 1995. — 320 с.
- 25 Артыкбаев Ж.О. Казахское общество: структура и традиции / Ж.О. Артыкбаев. — Астана: Фолиант, 2013. — 448 с.
- 26 Абдыкулова Г. Многомерные источники истории повседневности: опыт казахстанских исследований / Г. Абдыкулова, З. Толенова // *Asian Journal «Steppe Panorama»*. — 2024. — Т. 11, № 1. — С. 37–51.
- 27 Anissimova Y. The History of Everyday Life in the Practice of Learning as a Factor in the Development of Cognitive Motivation: Based on the History of Kazakhstan of the XX century / Y. Anissimova, F.S. Ramazanova, T.K. Auyelgazina // *Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Series “Historical and socio-political sciences”*. — 2023 — No. 1(76). — P. 189–199.
- 28 Narymbayev K. Everyday culture and cultural studies / K. Narymbayev, S. Yilmaz, Zh. Ismagambetova // *Al-Farabi. Journal of Socio-Humanitarian Studies*. — 2024. — No. 2(86). — P. 102–114.
- 29 Асанова С.А. Советская модернизация как фактор изменения социального статуса казахской женщины / С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева // *Отан тарихы*. — 2025. — Т. 28, № 1. — С. 41–51.

Н.А. Шынтаев, А.Т. Кашкинбаева, С.С. Таубаев

Западноевропейская и казахстанская традиции исследования истории повседневной жизни: сравнительный анализ

Статья посвящена сравнительному анализу западноевропейской и казахстанской традиции исследования повседневной жизни в контексте современной исторической науки. История повседневности рассматривается как важное направление исторического знания, ориентированное на изучение повседневного опыта человека, регулярно воспроизводящихся социальных практик, а также форм социального взаимодействия. Долгое время данные аспекты находились на периферии исторических исследований. В статье анализируются особенности формирования западноевропейской и казахстанской исследовательской традиции в контексте интеллектуальных, социально-политических и историографических условий их развития. Показано, что западноевропейская традиция исследования повседневной жизни сформировалась во второй половине XX века в рамках социальной и антропологической истории и характеризуется высоким уровнем теоретической рефлексии, междисциплинарным подходом и методологическим плюрализмом. В западноевропейских исследованиях ментальности символические структуры и устойчивые повседневные практики рассматриваются в контексте долгосрочных исторических процессов. Казахстанская традиция исследования повседневной жизни формируется преимущественно в постсоветский период и в настоящее время находится на стадии становления. Её развитие во многом обусловлено влиянием советского историографического наследия, а также процессом освоения теоретических и методологических моделей, сложившихся в западноевропейской исторической науке. В статье отмечается, что казахстанские исследования в основном ориентированы на эмпирический материал, уделяют значительное внимание социальным трансформациям и сосредоточены на изучении кризисных и переходных периодов истории. Сравнительный анализ позволил авторам выявить не только методологические различия между западноевропейской и казахстанской традициями изучения повседневной жизни, но и общие тенденции их развития в условиях интернационализации исторического знания.

Ключевые слова: история повседневной жизни, социальная история, антропологический подход, междисциплинарный подход, повседневные практики, микроистория, Казахстан, Западная Европа.

N.A. Shyntaev, A.T. Kashkinbayeva, S.S. Taubaev

Western European and Kazakhstani Traditions of Studying the History of Everyday Life: A Comparative Analysis

The article is devoted to a comparative analysis of Western European and Kazakhstani traditions of studying the history of everyday life in the context of contemporary historical scholarship. The history of everyday life is considered an important field of historical knowledge focused on the study of human everyday experience, regularly repeated social practices, and forms of social interaction. For a long time, these aspects remained on the periphery of historical research. The article examines the specific features of the formation of Western European and Kazakhstani research traditions within the intellectual, socio-political, and historiographical

contexts of their development. It is shown that the Western European tradition of studying everyday life emerged in the second half of the twentieth century within the framework of social and anthropological history and is characterized by a high level of theoretical reflection, an interdisciplinary approach, and methodological pluralism. In Western European studies, mentalities, symbolic structures, and stable everyday practices are analyzed in the context of long-term historical processes. The Kazakhstani tradition of researching everyday life has been developing mainly in the post-Soviet period and is currently at a formative stage. Its development has been largely shaped by the legacy of Soviet historiography, as well as by the process of adopting theoretical and methodological models developed in Western European historical science. The article notes that Kazakhstani studies are primarily oriented toward empirical material, pay significant attention to social transformations, and focus on the study of crisis and transitional periods in history. The comparative analysis allows the authors to identify not only methodological differences between the Western European and Kazakhstani traditions of studying everyday life, but also common trends in their development under conditions of the internationalization of historical knowledge.

Keywords: history of everyday life, social history, anthropological approach, interdisciplinary approach, everyday practices, microhistory, Kazakhstan, Western Europe.

References

- 1 Carter, L. (2021). *Histories of Everyday Life*. Oxford: Oxford University Press.
- 2 Smith, S. A. (2020). Everyday Life in Twentieth-Century Europe. *Journal of Contemporary History*, 55, 1, 5–24.
- 3 Andrews, N., Kott, S., & Lindenberger, T. (2025). Writing Histories of Everyday Life in Authoritarian Regimes. *The Historical Journal*, 65, 2, 385–404.
- 4 Kessler, V. (2024). Digitalized Everyday Past: History of Everyday Life Database. *Digital Studies of Culture in Central Europe*, 13. Retrieved from <file:///C:/Users/123/Downloads/Kessler+Bouska+publ.pdf>
- 5 Saktaganova, Z.G. (2016). *Povsednevnost gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1946–1960 gg.* [Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1946–1960]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Ye.A. Buketova [in Russian].
- 6 Saktaganova, Z.G. (2017). *Goroda Tsentralnogo Kazakhstana v 1950–1960-e gg.: istoriia i povsednevnost* [Cities of Central Kazakhstan in the 1950–1960s: History and Everyday Life]. Karaganda, Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Ye.A. Buketova [in Russian].
- 7 Corbin, A., Courtine, J.-J., & Vigarello, G. (2022). *Histoire des émotions* [History of emotions]. *De la fin du XIXe siècle à nos jours* [From the end of the 19th century to our days]. Vol. 3. Paris: Seuil [in French].
- 8 Offenstadt, N. (2021). L'historiographie du quotidien au XXIe siècle [The historiography of the everyday in the 21st century]. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire — Twentieth Century. History Review*, 149, 55–70 [in French].
- 9 Smagulov, A.Zh. (2016). Povsednevnaia zhizn Tsentralnogo Kazakhstana v 1940-1950-e gody [Everyday Life in Central Kazakhstan in the 1940s-1950s]. *V sbornike: Nauka i sovremennost — In collection: Science and Modernity*, Issue 43, 88–96 [in Russian].
- 10 Shukeeva, A.T., Bukanova, R.G., & Utegenov, M.Z. (2025). Povsednevnaia zhizn selskogo naseleniia severnykh raionov Kazakhstana v 50-60-kh godakh XX v. cherez prizmu istoricheskoi pamiati [Everyday Life of the Rural Population of the Northern Regions of Kazakhstan in the 1950s-60s through the Prism of Historical Memory]. *Asian Journal «Steppe Panorama»*, 12(6), 1792–1807 [in Russian].
- 11 Orynbaeva, G.U. Povsednevnaia zhizn kazakhstanskogo sela v period Vtoroi mirovoi voiny (na primere Kustanaiskoi oblasti) [Everyday Life of a Kazakh Village During World War II (Based on the Example of the Kostanay Region)]. *index.php*. Retrieved from <http://89.250.84.165/index.php/history/article/view/751/390> [in Russian].
- 12 Abdykulova, G. Kh. (2024). *Povsednevnaia zhizn zhenshchin Kazakhstana v 1991–2021 gg.: (po materialam oblastei Severnogo Kazakhstana): monografiia* [Everyday Life of Women in Kazakhstan in 1991–2021: (Based on Materials from the Regions of Northern Kazakhstan): Monograph]. Astana [in Russian].
- 13 Blok, M. (1986). *Apologiia istorii, ili Remeslo istorika* [Apology of History, or the Historian's Craft]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Fevr, L. (1991). *Boi za istoriiu* [Battles for History]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Brodel, F. (1986). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII vv. Tom 1: Struktury povsednevnosti* [Material civilization, economy and capitalism, 15th–18th centuries. Vol. 1: Structures of everyday life]. (Trans). Moscow: Progress [in Russian].
- 16 Berger, S. & Lorenz, C. (2020). *Routledge Handbook of Cultural History*. London; New York: Routledge.
- 17 Peltonen, M., & Ginzburg, C. (2022). *Routledge Handbook of Microhistory*. London; New York: Routledge.
- 18 Wilson, A. (2020). *The Bloomsbury Handbook of Cultural History*. London: Bloomsbury Academic.
- 19 Hewitt, M. (2021). *A Cultural History of Everyday Life in the Modern Age*. London: Bloomsbury Academic.
- 20 Offenstadt, N. (2021). L'historiographie du quotidien au XXIe siècle. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 149, 55–70.

- 21 Andrews, N., Kott, S., & Lindenberger, T. (2022). Writing Histories of Everyday Life in Authoritarian Regimes. *The Historical Journal*, 65, 2, 385–404.
- 22 Ross, C. (2022). *Everyday Life in Modern Europe*. London: Bloomsbury Academic.
- 23 Fulbrook, M. (2023). *Reckonings: Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- 24 Masanov, N. E. (1995). *Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov* [Nomadic civilization of the Kazakhs]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 25 Artykbaev, Zh. O. (2013). *Kazakhskoe obshchestvo: struktura i traditsii* [Kazakh society: structure and traditions]. Astana: Foliant [in Russian].
- 26 Abdykulova, G. & Tolenova, Z. (2024). Mnogomernye istochniki istorii povsednevnosti: opyt kazakhstanskikh issledovaniy [Multidimensional sources of the history of everyday life: the experience of Kazakhstani research]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, 11, 1, 37–51 [in Russian].
- 27 Anisimova, I. Yu., Ramazanova, F.S., & Auelgazina, T. K. (2023). The History of Everyday Life in the Practice of Learning as a Factor in the Development of Cognitive Motivation: Based on the History of Kazakhstan of the XX century. *Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Series "Historical and socio-political sciences"*, 1(76), 189–199 [in Russian].
- 28 Narymbaev, K., Yilmaz, S., & Ismagambetova Z. Everyday culture and cultural studies. *Al-Farabi, Journal of Socio-Humanitarian Studies*, 2(86), 102–114 [in Russian].
- 29 Asanova, S.A., & Konkabaeva, A.N. (2025). Sovetskaia modernizatsiia kak faktor izmeneniia sotsialnogo statusa kazakhskoi zhenshchiny [Soviet modernization as a factor in changing the social status of Kazakh women]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 28, 1, 41–51 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Шынтаев Нұрмахан — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>

Кашкинбаева Асем — PhD, тарих және география кафедрасы, Ж.А. Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6387-6670>

Таубаев Сейтхан — тарих және география кафедрасының аға оқытушысы, Ж.А. Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0006-5213-6147>

Information about the authors

Shyntaev Nurmakhan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>

Kashkinbayeva Asem — PhD, Department of History and Geography, Zh.A. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7971-0096>

Taubaev Seithan — Senior Lecturer, Department of History and Geography, Zh.A.Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-5213-6147>

ҚР ЖӘНЕ РФ ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ
БІРЛЕСКЕН ЖҰМЫС ТОБЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ СОВМЕСТНОЙ
РАБОЧЕЙ ГРУППЫ ИСТОРИКОВ РК И РФ
A STUDY BY A JOINT WORKING GROUP OF HISTORIANS FROM
KAZAKHSTAN AND RUSSIA

<https://doi.org/10.31489/3134-9102/2026-1-1/215-226>
UDC 93/94

Received: 06 January 2026 | Accepted: 27 February 2026

Ye. Abil¹, A. Kuzembayuly²

¹ *Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;*

² *Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan*

(E-mail: yerkinabil@gmail.com; topai240345@mail.ru)

The Golden Horde in Kazakhstan's Commemorative Policy

This article examines historical memory as a key resource in shaping national identity and state legitimacy, focusing on the continuity between the Kazakhs and the Ulus of Jochi (Golden Horde). The theoretical section shows that collective memory is closely connected with nation, nationalism, and identity. Drawing on the works of E. Smith, A. Assmann, and social psychology, memory is defined as a “mnemonic resource” that strengthens group solidarity, values, and norms, while also carrying the potential for conflict in cases of competing interpretations of the past. The article then reviews the historiography of Kazakh–Golden Horde continuity. Pre-revolutionary scholarship largely recognized a direct historical and ethnocultural link between the Kazakhs and the Horde. In the early Soviet period, scholars sought to interpret Kazakh ethnogenesis within the context of the uluses of Jochi and Chagatai; however, from the 1930s–1940s this approach was labeled “nationalist” and removed from official historiography. Soviet historical science subsequently denied a direct Kazakh–Golden Horde connection, asserting the White Horde as the sole predecessor of the Kazakh Khanate. Special attention is given to contemporary memory politics, in which the Ulus of Jochi is presented not as an object of ethnic “privatization” but as a shared heritage of the Turkic peoples, with Kazakhstan as a key historical space. This approach emphasizes a civilizational perspective, rejects the instrumentalization of “historical traumas,” and promotes an integrative model of historical knowledge. The conclusion formulates the main elements of the contemporary interpretation: the formation of Kazakh ethnicity and culture within the Ulus of Jochi, recognition of the Golden Horde as the apex of Great Steppe statehood, its decisive impact on Central Eurasian political, cultural, and linguistic processes, and acknowledgment of the Kazakhs and other Turkic peoples as its joint heirs.

Keywords: historical memory; memory politics; historiography; Ulus of Jochi; Golden Horde; Kazakh Khanate; Great Steppe statehood.

Introduction

The theme of memory has become widespread in connection with the discussion of a number of issues, which has given them a certain political resonance. Among these issues are:

1. Questions of nation building, which are relevant for the newly formed states that emerged on the territory of the former Soviet Union and socialist Yugoslavia. These processes have brought to the fore the problem of ethnicity and interethnic relations, in particular, the relationship between civic and ethnic nationalism.

---

* Corresponding author's e-mail: yerkinabil@gmail.com

2. Issues of identity, not only national but also civilizational, which have become more acute in the context of the geopolitical shift caused by the collapse of the bipolar structure of international relations and the accompanying “clash of civilizations.”

3. Academic discussions about the nature of historical knowledge and the status of historical science in modern society [1; 12-13].

Constructivist views on identity formation, which have become widespread in recent decades, have led to active attempts to construct new versions of historical memory for political purposes, as a means of legitimizing political situations and decisions. Representatives of constructivism, which has become the dominant school in contemporary ethnology and cultural anthropology, consider all efforts by historians to trace any historical, ethnogenetic, or cultural continuity between the population of the Ulug Ulus (Golden Horde) and modern ethnic groups, including the Kazakhs, as a process of forming a “national historical myth” caused by the claims of new independent states to a certain “political heritage” inherited from fictional “great ancestors.”

In this regard, it is particularly interesting to study the historical memory of the Kazakhs themselves in the 18th and 19th centuries, when elements of modern scientific discourse were not included in the processes of forming historical memory. It is well known that historical consciousness is part of national identity. If we consider society as a complex system, the elements of which are connected not only horizontally—through various types of social ties—but also vertically, i.e., in time, then it is historical consciousness that plays the role of vertical ties. Through it, society identifies itself and determines its place in the world historical process. Accordingly, the study of the historical memory of the Kazakhs of the “pre-scientific” era can demonstrate the actual, rather than artificially constructed, historical connections between different groups in the post-Horde space.

Materials and Methods

The empirical basis of the study consists of official and public materials reflecting the commemorative policy of the Republic of Kazakhstan with regard to the legacy of the Golden Horde. These include programmatic and conceptual documents of state authorities, speeches and statements by political leaders, texts related to anniversary and memorial events, as well as materials from state and quasi-state museums, exhibition projects, and memorial sites. In addition, the study draws on history textbooks and teaching materials officially recommended for secondary and higher education, as well as publications in state and state-affiliated mass media devoted to issues of historical heritage and national identity. Supplementary empirical material includes transcripts of academic and expert discussions, proceedings of scholarly conferences, and public lectures in which interpretations of the Golden Horde are articulated and disseminated within the framework of contemporary historical policy.

The methodological framework of the study is based on a combination of general scholarly and specialized historical methods. The key approach is the historiographical method, which is used to analyze the evolution of scholarly interpretations of the history of the Golden Horde, to identify the main stages in the development of historiography, as well as dominant concepts and research paradigms. Within this framework, changes in assessments of the role of the Golden Horde in Eurasian history are examined, along with transformations in approaches to the issues of statehood, ethnogenesis, and cultural heritage.

The comparative historiographical method is employed to compare interpretations of the same historical themes within different national and scholarly traditions and to reveal the influence of ideological, political, and cultural factors on academic constructions.

The problem-oriented chronological method is applied to systematize historiographical material according to key thematic blocks (political history, social structures, economy, religion, and cultural contacts), considering the chronological dynamics of scholarly approaches. Discourse analysis also plays an important role, as it is aimed at identifying stable narratives, terminological models, and evaluative clichés used in the depiction of the Golden Horde, as well as at analyzing the relationship between scholarly knowledge and broader historical and political discourses.

The historiographical nature of the article determined the use of the historical-comparative method to analyze the problem under study. It is based on identifying common and specific features in existing historical representations. We see differences in the representation of the role of the Golden Horde in the history of the Kazakhs in pre-revolutionary Russian, Soviet, and modern Kazakh historiographies. At the same time, several competing concepts can be identified within each period.

The theoretical basis for the study was provided by contemporary concepts of historical memory and mnemonic society. The thesis about the interconnection between memory and nation and nationalism is succinctly and vividly expressed in Anthony Smith's statement: "no memory, no identity; no identity, no nation." [2] According to Smith's concept, a nation is a cultural unit of the population that has a name, a separate territory, common myths of origin and memories, a social culture, a common economy, and common legal rights and obligations for all members [3; 104].

The definition of a nation as a "mnemonic community" [4] is based on memory as an ethnic resource (A. Smith) and a remembering culture (A. Assmann). According to A. Assmann, "memory culture" is a universal phenomenon. It is directed at a group and implies the fulfillment of a social obligation to preserve in memory that which cannot be forgotten, since "memory culture deals with 'memory that creates community'" [5; 30]. S. Baljinder and M. Ross conducted a socio-psychological study examining the relationship between group identity and historical memory [6; 384]. The study concluded that different groups' perceptions of history, determined by their internal social identity, reflect both the advantages and disadvantages of these communities. On the one hand, positive intragroup biases strengthen social identity and commitment to one's group. On the other hand, these biases can provoke conflict based on misunderstandings between individuals and groups [6; 393].

The authors of the book *Collective Memory and Social Representations of History* identify seven different functions of collective memory related to social identity: 1) defines the group and its continuity, 2) defines group values and norms, 3) increases group cohesion, 4) establishes the value of the group, 5) legitimizes group behavior, 6) mobilizes the group, and 7) influences the current psychological state of group members [7]. American scholars J. Pennnebaker and B. Banasik write that collective memories are powerful meaning-making tools for both the community and individuals within the community. As identity and culture evolve over time, people implicitly reconstruct their history. In the same way, new collectively defined historical memories help to provide identity for subsequent generations [8].

Results

In the second half of the 1940s and early 1950s, a series of actions were organized in Kazakhstan, including discussions at the level of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, within the academic community, the general public, and in the pages of the party press, during which the concept of a direct connection between the history of the Kazakh people and the Golden Horde was subjected to fierce criticism. Thus, under pressure from party organs, the view that there was no direct connection between the Kazakhs and the Golden Horde became officially established in Soviet historiography [9; 842-843]. Russian researcher V. Tikhonov notes that the discussion of the 1943 History of Kazakhstan marked a certain stage in the Soviet representation of the history of the peoples of the USSR, and "Kazakh history served as a kind of testing ground for the search for a new format for writing 'national' histories" [10; 162]. There was a transition from anti-imperialist discourse to statist ideology and apologetics for the expansionist policy of the Russian state, with the spread of narratives of Russian national history with its "anti-Horde" orientation to the representation of the history of other peoples of the USSR.

The removal of ideological constraints and censorship restrictions during perestroika and the early years of independence allowed researchers to revisit a number of conceptual approaches to national history, including the issue of continuity between the Golden Horde and the Kazakhs.

During the period of independence, the Republic of Kazakhstan adopted a number of important, fundamental acts, documents, concepts, and other documents that gave impetus to the development of historical science in the country, but also largely characterized the role of the state and the scientific community in the process of forming the historical consciousness of Kazakhstani people. One of the first and most significant documents that influenced the process of forming the historical consciousness of the people of Kazakhstan was the "Concept of the Formation of Historical Consciousness in the Republic of Kazakhstan," adopted in 1995 by the National Council for State Policy under the President of the Republic of Kazakhstan. The Concept was developed by a team from the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology under the leadership of the institute's director M.K. Kozybaev. The main goal of the concept was to define the main priorities of state policy in the formation of the historical consciousness of the people of Kazakhstan.

The development of historical science in Kazakhstan, especially in the field of national history studies in the context of independence, was marked by significant public initiatives: The Year of National Harmony and Remembrance of Victims of Political Repression (1997), the Year of National Unity and National History (1998), and the implementation of the state program "Madeni mura" — "Cultural Heritage" (2004-2011). In 2013, the state program "The People in the Flow of History" was launched. In 2017 and 2018, two pro-

grammatic articles by N. Nazarbayev were published: “A Look into the Future: Modernization of Public Consciousness” and “Seven Facets of the Great Steppe.” In early 2021, in his article “Independence Above All,” President of Kazakhstan K. -Zh. Tokayev noted the importance of forming historical consciousness and drew attention to the need for national representation of the historical process on the territory of Kazakhstan.

However, with regard to the Golden Horde, the view that there was no direct connection with the history of the Kazakhs continued to prevail for a long time. A. Kuzembaiuly’s attempt to highlight the special role of the Golden Horde in the history of the Kazakh people, undertaken in a 1992 textbook, was criticized, including by Kazakhstani researchers. In particular, the statement that “Ulug Ulus, known in science as the “Golden Horde”... a state that made a significant contribution to the history and culture of the Kazakh people” [11; 143], became a reason for accusations of attempting to “ethnically privatize” the cultural and historical heritage of all Turkic-speaking peoples of Eurasia [11; 112]; [12].

The situation began to change in 2014-2015. Given the growing interest not only among the general public but also among the establishment in the medieval history of the Kazakh steppes and the natural demand for the legitimization of national statehood, in 2013 Kazakh political scientist T. Kozyrev proposed conceptualizing Kazakhstan as the heir to the Golden Horde [13]; [14]. In 2015, Zh. Sabitov noted that “contemporary Kazakh medievalists should not follow the morally outdated tradition... and begin to perceive the Golden Horde as a state directly related to the medieval history of Kazakhstan” [9; 848].

The role of the Golden Horde in the history of Kazakhstan has been recognized at the state level, and this theme has been actively used in Kazakhstan’s commemorative policy. Back in December 2014, during a meeting with representatives of Kazakh television channels, Nazarbayev directly stated the continuity between the Kazakhs and the Golden Horde [15]. In 2015, as part of the celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, Nazarbayev said that “the Kazakh Khanate is the legitimate heir to the states of the Saka, Huns, and Usuns, as well as the Great Turkic Khaganate, Deshti-Kipchak, and the Golden Horde”.

However, the topic of including the Golden Horde in the representation of national history only began to be discussed directly in 2019. In his speech at the plenary session of the 16th meeting of the Valdai International Discussion Club in Sochi, K. Tokayev stated that such historical milestones as the Golden Horde and the Great Silk Road are inextricably linked to the current cultural code of the Kazakh nation [16]. As part of his annual Address to the People of Kazakhstan in 2019, he initiated the celebration of the 750th anniversary of the Golden Horde at the state level [16]. In fact, it was about returning to the traditional representation of the history of the Kazakh people and restoring stories related to Ulus Jochi in the collective historical memory of the people of Kazakhstan.

The political aspects of the Golden Horde’s return to the representation of national history were formulated by the first deputy head of the Presidential Administration, D. Abayev, during a scientific conference in Atyrau in the fall of 2021. In particular, he noted that the Ulus of Jochi is an archetype of steppe statehood, and its basic principles remain relevant in the 21st century, namely:

1. A strong centralized state with a rigid vertical power structure, implying unconditional personal responsibility of officials for their assigned areas of work;
2. Meritocracy, or rule by the worthy;
3. Effective administrative management;
4. A culture of science and knowledge;
5. A culture of dialogue;
6. A culture of diplomacy;
7. Humanity and the value of the human personality.

They noted that existing stage concepts—formational, world-systemic, and others—view the agrarian cattle-breeding societies of Eurasia as side branches, dead ends in the development of humanity. This view of national history leads to the formation of a collective inferiority complex, resulting in a negative attitude toward scientific knowledge, a fascination with pseudo-history, a victim complex, and xenophobia. This does not mean an absolute rejection of the intellectual heritage of European science, but all these concepts must be applied with the tasks of national history in mind [17].

Special attention was paid to the role of the Golden Horde in national history during the National Kurultais. This platform for public dialogue was established on the basis of the National Council of Public Trust and is an advisory and consultative body under the President of the Republic of Kazakhstan. At the first Kurultai, held in 2022 in Ulytau, the President specifically noted that the choice of venue for the Kurultai had a sacred meaning. He said that “Ulytau, located in the heart of the Great Steppe, has witnessed many historical events. Many important meetings that determined the fate of the nation took place here. This

sacred land preserves the traces of the rulers of the Golden Horde and the Kazakh khans. We are here to ensure that the continuity of generations continues" [18].

During the third Kurultai in Atyrau in 2024, the President emphasized the historical significance of the Golden Horde for national history, especially since the year of the Kurultai coincided with the 800th anniversary of the Ulus of Jochi. These are the following points:

1. Western Kazakhstan, in particular Saraychik, was the most important administrative and commercial center of the Ulus of Jochi and the Kazakh Khanate, and at one time played a major geostrategic role, promoting intensive economic, political, and cultural interaction between East and West.
2. The Ulus of Jochi, known worldwide as the Golden Horde, is the pinnacle of statehood in the vast expanses of Central Eurasia. The geopolitical legacy of this medieval power served as the foundation for the emergence of a number of Eurasian states, including the Kazakh Khanate.
3. For six centuries, the Juchids played a decisive role in the fate of Central Eurasia, striving to form a single civilizational community across a vast territory. The Ulus of Jochi, like the Roman Empire, set the standards for the development of the states and peoples of the Great Steppe for many centuries to come and brought state governance to a qualitatively new level.
4. It was within the framework of the Ulus of Jochi that the fusion of various ethnic groups and religions created a unique model of intercultural symbiosis and state building in the territory of modern Kazakhstan.

The president also outlined tasks in the area of commemorative policy, saying that the history of the Ulus of Jochi occupies a significant place not only in the historical tradition of Kazakhstan's statehood, but also in the present and future of the country, which are closely intertwined with its historical heritage. It is important that the perception of the Golden Horde in the world is inextricably linked with Kazakhstan, and to this end, it is necessary to use the Golden Horde brand more actively and widely in building our country's image on the international arena [19].

Speaking at the Fourth Kurultai on March 14, 2025, the President continued to formulate the main provisions of the memory policy. In particular, the following theses were announced:

1. It is necessary to move from an ethnocentric view of history to a civilizational one; we need a "panoramic civilizational view of history that will connect our past, present, and future on a conceptually new level." The task is to study national history in the context of a broad civilizational paradigm.
2. We need to stop using "historical traumas" and "historical grievances" to shape our collective historical memory.

Directly recognizing historical science as an important factor in strengthening national identity, the president explains the objectives of memory policy—through a new representation of national history that reveals the uniqueness and universality of our people's experience—to position Kazakhstan as an independent part of world civilization. This will help to formulate Kazakhstan's modern mission, because "being one of the centers of the birth and development of nomadic civilization means not only remembering our past, but also uniting peoples and cultures, eras and spaces for the common good." The task is to show the world that Kazakhstan, "as the heart of the Great Steppe, must continue its historical mission, transforming the ancient traditions of nomads into a powerful foundation for steady progress" [20].

During this period since 2019, serious steps have been taken to consolidate symbols associated with this theme in commemorative practice. Memorial complexes were created in Ulytau and Sarayshyk, a series of scientific events were initiated, and funding was allocated for the creation of a series of popular science films on the Golden Horde theme. One of the most significant steps was the creation of the Scientific Research Institute for the Study of Ulus Jochi in Kazakhstan. The idea of creating the institution was announced by the President of the Republic of Kazakhstan in August 2020. In October 2021, the Government of the Republic of Kazakhstan issued a decree on the establishment of the institute, and the legal formalities were completed in April 2022. Actual work began only in 2023, but in a short period of time, the institute's staff prepared a number of interesting publications, including collections of source materials on this period of national history.

At the same time, it should be noted that Kazakhstan's commemorative practices associated with the memory of the Ulus of Jochi/Golden Horde do not refer to Kazakhstan as the sole heir to this state. On the contrary, contemporary historical representations emphasize the common historical heritage of the Turkic peoples. One of the ideologists of the return of the Golden Horde discourse to the sphere of collective historical memory, T. Kozyrev, stated in an interview with the portal "Zakon.kz" in 2014 that Kazakhstan is not the sole heir to the Golden Horde. "The legacy of the Golden Horde is the common history of several Turkic peoples: Kazakhs, Tatars, Uzbeks, and others. If each of the children of one father says, "This is only my

father, not yours,” how would that look? But if they once again realize their brotherhood, which not only existed in the past but also obliges them to do much in the present and future, isn’t that wonderful?” he said [21].

“Of course, there can be no question of Kazakhstan privatizing the historical heritage of the Golden Horde; this is the common heritage of a number of Turkic peoples,” emphasized R. Temirgaliev, chief expert at the Institute of World Economy and Politics at the First President’s Foundation (IWEP), in one of his interviews in October 2019 [22]. This idea has also been repeatedly expressed by Zh. Sabitov, director of the Institute for the Study of Ulus Jochi. The President of Kazakhstan also spoke about this, noting in his address to participants at an international conference in Atyrau in October 2021 that “the Golden Horde left a special mark on the fate of many brotherly countries” [23].

Discussion

The issue of political and ethnic continuity between the Kazakhs and the Golden Horde (Ulug Ulus) and the direct connection between the modern Turkic-speaking peoples inhabiting the region and the post-Horde states has long been the subject of intense research. In pre-revolutionary Russian literature, there was no doubt about the direct continuity between the Kazakhs and the Golden Horde. In his “Description of the Kyrgyz-Kaisak,” I. Kazantsev, describing the origin of the Kazakhs, directly links them to the population of the steppes of the Genghis Khan era and notes that “at present, the Kyrgyz-Kaisaks (Kazakhs — author) inhabit the same meadow areas (steppes) where they lived in the time of Genghis Khan” [24; 6]. In the article “Kyrgyz-Kaisaks,” prepared for the Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron, A. Pozdnev, it was noted that “the Kyrgyz-Kaisaks (Kazakhs — author) themselves have many contradictory legends about their origin, although they all have one common feature, indicating that this people was formed from the remnants of Genghis Khan’s empire” [25; 95].

Particular mention should be made of the works of Ch. Valikhanov, in which the history of the Kazakhs was examined for the first time by a Kazakh himself, which made it possible for the first time in European science to present its own representation of the historical process on the territory of steppe Eurasia. Ch. Valikhanov repeatedly emphasized the continuity between the Kazakhs and the Golden Horde. In a letter to I. Berezin, he wrote: “According to their legends, the Kyrgyz (Kazakhs — author) consider themselves descendants of the Tatars of the Golden Horde” [26; 163]. In his “Notes on Judicial Reform,” he refers to the Kazakhs as “descendants... of the Baty Tatars” [27; 81].

In an article on the ethnogenesis of the Kazakhs, based on an analysis of the genealogies of individual Kazakh clans, he concludes “about their (the Kazakhs) — author) origin as a union of tribes from the Golden Horde and the Chagatai Horde, which, as a result of turmoil and unrest in the 15th century, were displaced from their native lands and driven into a confused, disorderly movement or flight (busu) — completely fragmented into parts and ended up in different places and lands, mixed with... separate parts of other tribes” [28; 155-156]. At the same time, Ch. Valikhanov refers to the history of the Kazakhs themselves. In particular, in a short work devoted to the historical traditions of the Kazakhs of the Senior Zhuz, he notes that “they (the Kazakhs — author) say this: The Golden Horde and the Jagatai Horde fell, internal unrest divided the unity of the tribes, there was no one to maintain authority and care for society... then the people gathered in the steppes of Ishim...” [26; 275-276]. In addition, he notes that according to the legends of the Kazakhs of Semirechye, all the nomadic tribes of the steppes (Tatars) were called “Nogai”.

In the Soviet past, history, which was highly politicized and ideologically calibrated, took on an almost ritualistic function associated with demonstrating loyalty to the regime [29; 41]. Moreover, the representation of history was under the direct control of the political leadership, primarily the party organs. However, in the first post-revolutionary decades, ideological searches were still ongoing, and party control over science had not yet become total. These ideological searches are reflected in the works of A. Chuloshnikov, M. Tynyshpaev, S. Asfendiyarov, and M. Vyatkin.

One of the first comprehensive analytical reviews of the ethnogenesis of the Kazakhs belongs to Alexander Chuloshnikov, head of the historical and statistical department at the headquarters of the Kyrgyz Military Commissariat and chairman of the Society for the Study of the Kyrgyz Region. In 1924, he published a monograph entitled “Essays on the History of the Kazakh-Kyrgyz People in Connection with the General Historical Fate of Other Turkic Tribes,” which contained an overview of the history of Kazakhstan from ancient times to the 18th century. Chapter 6 of this work contained an attempt to understand, considering the state of science at the beginning of the 20th century, the ethnic processes that led to the formation of the Kazakh ethnic group. First, A. Chuloshnikov, following the popular scientific views of the time, considered the

Kazakhs to be a conglomerate of tribes, the result of “the mixing and merging of the most diverse tribes and peoples...” [30; 112].

The author considered the Uzbek union, formed on the basis of the population of the eastern part of the ulus of Jochi, to be the ethnopolitical foundation of the Kazakhs. “The foundation that created the Cossack-Kyrgyz was not other Turkic tribes, but the same Uzbeks,” he writes [30; 105]. This is how he explains the term Uzbek-Kazakh used by Muhammad Haydar Dulati and the fact that as late as the 1880s, the Kazakh population of the Syr Darya region considered themselves Uzbeks.

In his review of A. Chuloshnikov’s work, M. Tynyshpaev noted that “the Cossacks are simply a conglomerate of Turkic-Muslim tribes from the uluses of Jochi and Chagatai” [31; 74]. In his comprehensive work “Materials on the History of the Kyrgyz-Cossack People,” M. Tynyshpaev considers the Alchins, who formed as an ethnic group before the 13th century, to be the core of the Kazakh ethnic group, while the remaining Kazakh clans and tribes were later included in the Kazakh Khanate and the Kazakhs as an ethnic group. In particular, he considered the Uysyns, Argyns, Naimans, and Kerevs to be descendants of the Chagatai Horde, the Zhalairst and Kanglys to be descendants of the population of the ulus of Jochi Ordu’s son, the Alchins to be descendants of the ulus of Tokay-Timur, and the Kypchaks and Konrats to be descendants of the uluses of Batu and Shiban [31; 182-183]. Thus, he considered the Kazakhs to be mainly descendants of the population of the Golden Horde, with the inclusion of individual tribes of the Chagatai ulus.

S. Asfendiyarov, author of the 1935 work *History of Kazakhstan from Ancient Times*, took a completely different approach to the question of the origin of the Kazakh ethnic group and the role played in this process not only by the population of the Chagatai uluses, but also by the Chingizid uluses as a whole. Accusing “bourgeois” historians, including M. Tynyshpaev, of following “bourgeois” and “feudal-chauvinist” concepts of the direct dependence of the origin of the Kazakhs on the uluses of the sons of Genghis Khan, he notes that “in reality, the formation of the three Kazakh zhuzes can be explained by the historical conditions of nomadic life” [32; 96]. He does not consider the dominance of one or another group of the steppe elite to be important, believing that the emergence of the three Kazakh zhuzes was the result of the existence of three economic regions. “Of course, the movements of the Turkic-Mongol tribes in earlier eras and their mixing were reflected in the names, reflecting the dominance and relationships of various groups of khans and feudal lords. But by the time the Kazakh hordes were formed, these names only reflected the past, and the real reasons for the impossibility of complete political unification, of course, lay in the mode of production,” he notes, completely dismissing the question of the role of individual uluses in the formation of Kazakh identity [32; 97].

In M. Vyatkin’s “*Essays on the History of the Kazakh SSR*,” published in 1941, the author, analyzing the history of the Kazakhs, notes that: 1) The formation of the Kazakh Khanate and the Kazakhs as an ethnic group are related but not identical processes; 2) The categories “Uzbek,” “Nogai,” and “Kazakh” did not initially have an ethnic character; 3) Until the 16th century, the “Uzbeks” and “Kazakhs” constituted a single ethnic group, and their separation occurred only in the later period. Direct party control over the content of Kazakhstan’s historical representation was linked to the preparation and publication of collective summaries of the republic’s history. In 1943, the first volume of a new summary publication, *History of the Kazakh SSR*, edited by M. Abdykalikov and A. Pankratova, was published. Given that M. Vyatkin was one of the authors of this book, it is not surprising that the representation of the history of the Kazakhs and their place in the history of the post-Tatar states did not change compared to the “*Essays*.” Later, A. Pankratova noted that “among Kazakh historians there is a tendency... to view the Mongol-Tatar states on the territory of Kazakhstan, which emerged as a result of conquests, as the history of the Kazakh people itself” [33; 222-223]. After the book was harshly criticized by the party leadership at special editorial meetings organized by the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in the 1940s and 1950s, as well as at meetings organized by this edition was significantly revised and republished in 1949 and 1957. It was in these editions that the thesis about the existence of the White Horde state on the territory of Kazakhstan, which became the ethnopolitical predecessor of the Kazakh Khanate, was officially established [33; 222-223].

In addition, following the publication of the Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) “On the state of and measures to improve mass political and ideological work in the Tatar party organization” of August 9, 1944, which explicitly stated that “the Central Committee obliged the Tatar Regional Committee... eliminate serious shortcomings and errors of a nationalist nature in the coverage of the history of Tatarstan (embellishment of the Golden Horde, popularization of the khan-feudal epic about Idige) committed by individual historians and writers, pay special attention to the study and

coverage of the history of the joint struggle of the Russian, Tatar, and other peoples of the USSR against foreign invaders,” the Golden Horde theme began to be mentioned in critical remarks [34; 174].

In a memorandum from the Propaganda Department of the Central Committee to the secretary of the Central Committee, G.M. Malenkov on the ideological and propaganda work of the Kazakh party organization, compiled based on the results of a special inspection by the party commission consisting of employees of the Propaganda Department and the Union of Soviet Writers of the USSR in December 1945, it was noted that “the compilers History of the Kazakh SSR not only failed to express the profound transformative role of the Mongol yoke, but also mistakenly believe that the Tatar-Mongol conquest shaped the formation and development of the Kazakh nation, and that one of the emirs of the Golden Horde, Edige, is glorified as a national hero and defender of the working people” [35; 991].

Criticism was directed at certain historians and writers who “clearly idealize the Golden Horde and praise Edige in every way possible”, in particular, A. Margulan, S. Mukanov, H. Dzhumaliyev, as well as the secretary of the Central Committee of Kazakhstan for propaganda, M. Abdykalykov. In addition, criticism was directed at Zh. Shayakhmetov, second secretary of the Central Committee of Kazakhstan, who proposed during the discussion of the draft resolution of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan “On the preparation of the second edition of the History of the Kazakh SSR” to exclude from the draft all points relating to Edige [35; 997].

Conclusions

In conclusion, let us formulate the main provisions of the modern representation of the history of the Ulus of Jochi in connection with the history of the Kazakhs:

1. Genghis Khan’s state is seen as the revival of the Turkic imperial project, and the military actions of Genghis Khan and his successors on the Great Steppe are viewed not only as conquests, but also as the restoration of the previously collapsed empire of the steppe horsemen.

2. The Kazakh ethnic group was formed within the framework of the Ulus of Jochi/Golden Horde, where the processes that took place in both the eastern (left wing, modern-day Kazakhstan) and western (right wing, southern modern-day Russia and Ukraine) parts of the empire are of equal importance to national history. The processes that took place in the territory of Moghulistan (Ulus Chagatai) are of great importance;

3. The political unions known from sources during the collapse of the Golden Horde (the “State of Abulkhair,” the Siberian, Mangyt (Nogai) Ulus) are not separate states, but alternative forms of political organization of the population of the left wing of the Great Ulus, and the Kazakh Khanate is one such variant;

4. Within the framework of the Ulus of Jochi/Golden Horde, a traditional Kazakh culture developed, represented by both written literature and a rich and diverse oral cultural tradition, musical art, and distinctive material culture.

5. The former unity of the population of the Ulus of Jochi/Golden Horde can still be felt today. The languages of the Kazakhs, Nogais, Karakalpaks, and Kipchak dialects of the Uzbek language are not independent languages, but dialects of a single Nogai-Kipchak language. The Kazan Tatar, Siberian Tatar, Crimean Tatar, and Bashkir languages are very close to it. These ethnic groups also share an early layer of epic tradition. It was the collapse of this ethnocultural massif that led to the emergence of a number of modern Turkic ethnic groups of the Great Steppe in the 15th-17th centuries. Thus, the direct descendants of the Ulus of Jochi/Golden Horde are the Kazakhs, Nogais, Kazan, Crimean, and Siberian Tatars, Bashkirs, and Karakalpaks, while the Uzbeks and Kyrgyz were also strongly influenced.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the project BR28713085 “Comprehensive interdisciplinary research into the intellectual history of the 20th century and the first quarter of the 21st century based on an analysis of the works of Kazakhstani historians and writers”.

References

- 1 Скоробогачкий В.В. Память и политика в структуре исторического знания / В.В. Скоробогачкий // Дискурс-Пи. — 2020. — № 2 (39). — С. 10–26.
- 2 Smith A.D. Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner’s Theory of Nationalism / A.D. Smith // Nations and Nationalism. — 1996. — Vol. 2, No. 3. — P. 371–388.
- 3 Smith A.D. Myths and memories of the nation / A.D. Smith. — N.Y.: Oxford Univ. press, 1999. — 288 p.

- 4 Rowlinson M. Social remembering and organizational memory / M. Rowlinson, C. Booth, P. Clark, A. Delahaye, S. Procter // *Organization Studies*. — 2010. — No. 31(1). — P. 69–87.
- 5 Ассман А. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / А. Ассман; пер. с нем. М.М. Сокольской. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.
- 6 Baljinder S. Group Identification and Historical Memory / S. Baljinder, M. Ross // *Personality and Social Psychology Bulletin*. — 2007. — Vol. 33, No. 3. — P. 384–395.
- 7 French Páez D. Collective Memory and Social Representations of History [Electronic resource] / D. Páez French, M. Bobowik, de L. Guissmé, J.H. Liu, L. Licata. — 2016. — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/284729435_Collective_memory_and_Social_Representations_of_History_Expanded_english_version
- 8 Pennebaker J.W. On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology / J.W. Pennebaker, B.L. Banasik // *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. — Psychology Press, 1997. <https://doi.org/10.4324/9780203774427>
- 9 Сабитов Ж.М. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии / Ж.М. Сабитов // *Молодой ученый*. — 2015. — № 24 (104). — С. 842–851.
- 10 Тихонов В.В. «Коренной перелом» на историческом фронте: «История Казахской ССР» (1943) и ее критика / В.В. Тихонов // *История и историки: историографический вестник*. — М.: Ин-т рос. истории Рос. акад. наук, 2024. — 432 с.
- 11 Кузембайулы А. История дореволюционного Казахстана / А. Кузембайулы. — Алматы: РИК, 1992. — 383 с.
- 12 Грозин А.В. Мифологизаторство в современной историографии Казахстана: политологический аспект проблемы / А.В. Грозин // *Локус: люди, общество, культуры, смыслы*. — 2010. — № 2. — С. 106–120.
- 13 Козырев Т.А. Независимый Казахстан. Борьба за прошлое (Актуальные проблемы современной Казахстанской историографии) / Т.А. Козырев. — Астана: Мектеп, 2013. — 68 с.
- 14 Масанов Н.Э. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана / Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин, И.В. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 276 с.
- 15 Выступление Н. Назарбаева на встрече с представителями ведущих отечественных телеканалов. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://akorda.kaz.ru/events/akorda_news/press_conferences/vstrecha-s-predstaviteli-vedushchih-otechestvennyh-telekanalov
- 16 Выступление К. Токаева на сессии XVI заседания Международного дискуссионного клуба «Валдай» [Электронный ресурс]. — Информационный портал 24.kz. — Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/policy/item/345276-tokaev-vystuplenie-valdaj>
- 17 Конструктивный общественный диалог — основа стабильности и процветания Казахстана. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
- 18 Улус Джучи — это архетип степной государственности. Официальный сайт. — [Электронный ресурс]. — QMonitor.kz. — Режим доступа: <https://qmonitor.kz/politics/2828>
- 19 Глава государства принял участие в первом заседании Национального курултая. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-pervom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-1651923>
- 20 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам — Адал еңбек — Адал табыс». Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/vystupleni-glavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-1525116>
- 21 Козырев Т. Золотая Орда была великой евразийской сверхдержавой, как и Советский Союз [Электронный ресурс] / Т. Козырев // *Закон.кз*. Официальный сайт. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/stati/4657361-timur-kozyrev-zolotaja-orda-byla.html>
- 22 О приватизации исторического наследия Золотой Орды со стороны Казахстана не может быть и речи — историк [Электронный ресурс] // Международное информационное агентство «Казинформ». Официальный сайт. — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/o-privatizacii-istoricheskogo-naslediya-zolotoy-ordy-so-storony-kazahstana-ne-mozhet-byt-i-rechi-istorik_a3576569
- 23 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359>
- 24 Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков / И. Казанцев. — СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1867. — 231 с.
- 25 Позднеев А. Киргиз-кайсаки / А. Позднеев // *Энциклопедический словарь*. — СПб.: Типо-Литография А.И. Ефрона, 1895. — Т. 15 (29): Керосин — Коайе. — 478 с.
- 26 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [в пяти томах] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. — Том 1. — 432 с.

- 27 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [в пяти томах] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Том 4. — 461 с.
- 28 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [в пяти томах] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Том 2. — 416 с.
- 29 Кирчанов М.В. Историческая память и национализм в транзитных обществах (проблемы взаимодействия) / М.В. Кирчанов // Общество: философия, история, культура. — 2014. — № 2. — С. 40–44.
- 30 Чулошников А.П. Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён / А.П. Чулошников. — Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. — Ч. 1. — 293 с.
- 31 Тынышпаев М. История казахского народа / М. Тынышпаев. — Алматы: Санат, 2009. — 288 с.
- 32 Асфендияров С. Шығармалары. Төрт томдық шығармалар жинағы / С. Асфендияров. — Алматы: «Ел-шежіре», 2014. — Т. 3. — 408 б.
- 33 Шакиева А.С. Особенности освещения истории Улуса Джучи в «Историях Казахской ССР» в 1940-1950-х годах / А.С. Шакиева // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 1. — С. 220–241.
- 34 Татария в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / сост.: А.М. Залялов и др. Сб. док. и материалов. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1963. — 363 с.
- 35 ЦК ВКП(б) и национальный вопрос / сост.: Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, Дж. Кадио. — Кн. 2. 1933–1945. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. — 1095 с.

Е. Әбіл, А. Күзембайұлы

Қазақстанның коммеморативтік саясатындағы Алтын Орда

Мақалада ұлттық бірегейлік пен мемлекеттік легитимділікті қалыптастырудағы негізгі ресурс ретінде тарихи жад қарастырылған, негізгі назар қазақтар мен Жошы ұлысы (Алтын Орда) арасындағы сабақтастық мәселесіне аударылады. Теориялық бөлімде ұжымдық жадтың ұлт, ұлтшылдық және бірегейлік ұғымдарымен тығыз байланысты екені көрсетілген. Э. Смиттің, А. Ассманның еңбектеріне және әлеуметтік психология зерттеулеріне сүйене отырып, жад топтық ынтымақты, құндылықтар мен нормаларды нығайтатын, сонымен бірге өткеннің бәсекелес түсіндірмелері болған кезде қайшылықты әлеуетке ие «мнемоникалық ресурс» ретінде анықталады. Бұдан әрі Қазақ-Орда сабақтастығы мәселесінің тарихнамасы талданады. Төңкеріске дейінгі ғылымда қазақтар мен ордалық мұра арасындағы тікелей тарихи және этномәдени байланыс негізінен мойындалды. Кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында ғалымдар қазақ этногенезін Жошы мен Шағатай ұлыстарының аясында түсіндіруге ұмтылды; алайда 1930–1940 жылдардан бастап бұл ұстаным «ұлтшылдық» деп танылып, ресми тарихнамадан ығыстырылды. Кейінгі кеңестік тарихи ғылым қазақтар мен Алтын Орда арасындағы тікелей байланысты теріске шығарып, Қазақ хандығының жалғыз бастауы ретінде Ақ Орданы ғана мойындады. Қазіргі жад саясатына ерекше назар аударылады: онда Жошы ұлысы этникалық «жекешелендірудің» нысаны емес, Қазақстанды басты тарихи кеңістіктердің бірі ретінде айқындай отырып, түркі халықтарының ортақ мұрасы ретінде ұсынылады. Бұл тәсіл өркениеттік көзқарасты алға тартады, «тарихи жарақаттарды» құралға айналдыруды жөкқа шығарады және тарихи білімнің интегративті моделін қалыптастыруға ықпал етеді. Қорытындыда қазіргі заманғы түсіндірудің негізгі тұжырымдары түйінделген: қазақ этносының және мәдениетінің Жошы ұлысы шеңберінде қалыптасуы; Алтын Орданы Ұлы дала мемлекеттілігінің шарықтау шыңы ретінде тану; оның Орталық Еуразиядағы саяси, мәдени және тілдік үдерістерге шешуші ықпалы; сондай-ақ қазақтарды және басқа түркі халықтарын оның ортақ мұрагерлері ретінде тану.

Кілт сөздер: тарихи жад, жад саясаты, тарихнама, Жошы ұлысы, Алтын Орда, Қазақ хандығы, Ұлы дала мемлекеттілігі.

Е. Аби́ль, А. Ку́зембайулы

Золотая Орда в коммеморативной политике Казахстана

В статье рассматривается историческая память как ключевой ресурс формирования национальной идентичности и государственной легитимности с акцентом на проблему преемственности между казахами и Улусом Джучи (Золотой Ордой). В теоретическом разделе показано, что коллективная память тесно связана с нацией, национализмом и идентичностью. Опираясь на труды Э. Смита, А. Ассмана и исследования социальной психологии, память определяется как «мнемонический ресурс», укрепляющий групповую солидарность, ценности и нормы, но одновременно обладающий конфликтным потенциалом при наличии конкурирующих интерпретаций прошлого. Далее анализируется историография вопроса казахско-ордынской преемственности. В дореволюционной науке преобладало признание прямой исторической и этнокультурной связи между казахами и ордынским наследием. В ранний советский период предпринимались попытки осмыслить этногенез казахов в контексте улусов Джучи

и Чагатая, однако с 1930–1940-х годов данный подход был объявлен «националистическим» и исключён из официальной историографии. В последующем советская историческая наука отрицала прямую связь казахов с Золотой Ордой, утверждая Белую Орду в качестве единственного предшественника Казахского ханства. Особое внимание уделяется современной политике памяти, в рамках которой Улус Джучи представлен не как объект этнической «приватизации», а как общее наследие тюркских народов при ключевой роли Казахстана как важнейшего исторического пространства. Такой подход акцентирует цивилизационную перспективу, отвергает инструментализацию «исторических травм» и способствует формированию интегративной модели исторического знания. В заключении формулируются основные положения современной интерпретации: формирование казахской этничности и культуры в рамках Улуса Джучи; признание Золотой Орды вершиной государственности Великой степи; её решающее влияние на политические, культурные и языковые процессы Центральной Евразии, а также признание казахов и других тюркских народов её совместными наследниками.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, историография, Улус Джучи, Золотая Орда, Казахское ханство, государственность Великой степи.

References

- 1 Skorobogatskii, V.V. (2020). Pamiat i politika v strukture istoricheskogo znaniia [Memory and politics in the structure of historical knowledge]. *Diskurs-Pi*, 2(39), 10–26 [in Russian].
- 2 Smith, A.D. (1996). Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner's Theory of Nationalism. *Nations and Nationalism*, 2, 3, 371–388.
- 3 Smith, A.D. (1999). *Myths and memories of the nation*. N.Y.: Oxford Univ. press.
- 4 Rowlinson, M., Booth, C., Clark, P., Delahaye, A., & Procter, S. (2010). Social remembering and organizational memory. *Organization Studies*, 31(1), 69–87.
- 5 Assman, A. (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo i pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* [Cultural Memory: Writing and Memory of the Past and Political Identity in Ancient High Cultures]. (M.M. Sokolskaia, Trans). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 6 Baljinder, S., & Ross, M. (2007). Group Identification and Historical Memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 3, 384–395.
- 7 French Páez, D., Bobowik, M., de Guissmé L., J.H. Liu., & L. Licata. (2016). Collective Memory and Social Representations of History. *researchgate.net*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/284729435_Collective_memory_and_Social_Representations_of_History_Expanded_english_version
- 8 Pennebaker, J.W., & Banasik, B.L. (1997). On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology. *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203774427>
- 9 Sabitov, Zh.M. (2015). Zolotaia Orda — «padcheritsa» kazakhstanskoi istoriografii [The Golden Horde — the “step-child” of Kazakhstani historiography]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 24 (104), 842–851 [in Russian].
- 10 Tikhonov, V.V. (2024). «Korennoi perelom» na istoricheskom fronte: «Istoriia Kazakhskoi SSR» (1943) i ee kritika [A “radical break” on the historical front: “The History of the Kazakh SSR” (1943) and its criticism]. *Istoriia i istoriki: istoriograficheskii vestnik — History and historians: historiographical bulletin*. Moscow: Institut rossiiskoi istorii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 11 Kuzembaiuly, A. (1992). *Istoriia dorevoliutsionnogo Kazakhstana* [The history of pre-revolutionary Kazakhstan]. Almaty: RIK [in Russian].
- 12 Grozin, A.V. (2010). Mifologizatorstvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana: politologicheskii aspekt problem [Mythologization in Contemporary Historiography of Kazakhstan: A Political Aspect of the Problem]. *Lokus: liudi, obshchestvo, kultura, smysly — Locus: people, society, cultures, meanings*, 2, 106–120 [in Russian].
- 13 Kozyrev, T.A. (2013). *Nezavisimyi Kazakhstan. Borba za proshloe (Aktualnye problemy sovremennoi Kazakhstanskoi istoriografii)* [Independent Kazakhstan. The struggle for the past. (Current issues in contemporary Kazakh historiography)]. Astana: Mektep [in Russian].
- 14 Masanov, N.E., Abylkhozhin, Zh.B., & Erofeeva, I.V. (2007). *Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana* [Scientific knowledge and myth-making in contemporary historiography of Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 15 Vystuplenie N. Nazarbaeva na vstreche s predstaviteliami vedushchikh otechestvennykh telekanalov [Speech by N. Nazarbayev at a meeting with representatives of leading domestic television channels]. *aqorda.kz*. Retrieved from http://akorda.kaz/ru/events/akorda_news/press_conferences/vstrecha-s-predstaviteliymi-vedushchih-otechestvennykh-telekanalov [in Russian].
- 16 Vystuplenie K. Tokaeva na sessii XVI zasedaniia Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba «Valdai» [Speech by K. Tokayev at the 16th session of the “Valdai” International Discussion Club]. *24.kz*. Retrieved from <https://24.kz/ru/news/policy/item/345276-tokaev-vystuplenie-valdai> [in Russian].
- 17 Konstruktivnyi obshchestvennyi dialog — osnova stabilnosti i protsvetaniia Kazakhstana. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana [Constructive public dialogue is the foundation of Kazakhstan's stability and pros-

perity. Address by Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana [in Russian].

18 Ulus Dzhuchi — eto arkhetyip stepnoi gosudarstvennosti [The Ulus of Jochi is the archetype of steppe statehood.]. *QMonitor.kz*. Retrieved from <https://qmonitor.kz/politics/2828> [in Russian].

19 Glava gosudarstva prinial uchastie v pervom zasedanii Natsionalnogo kurultaia [The head of state took part in the first session of the National Kurultai]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-pervom-zasedanii-natsionalnogo-kurultaya-1651923> [in Russian].

20 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na tret'em zasedanii Natsionalnogo kurultaia «Adal adam — Adal enbek — Adal tabys» [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the third session of the National Kurultai “Adal adam — Adal enbek — Adal tabys”]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinatsionalnogo-kurultaya-1525116> [in Russian].

21 Kozyrev, T. Zolotaia Orda byla velikoi evraziiskoi sverkhderzhavoi, kak i Sovetskii Soiuz [The Golden Horde was a great Eurasian superpower, just like the Soviet Union]. *Zakon.kz*. Ofitsialnyi sait. *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/stati/4657361-timur-kozyrev-zolotaia-orda-byla.html> [in Russian].

22 O privatizatsii istoricheskogo naslediiia Zolotoi Ordyy so storony Kazakhstana ne mozhet byt i rechi — istorik [There can be no question of Kazakhstan privatizing the historical heritage of the Golden Horde, says historian]. Mezhdunarodnoe informatsionnoe agentstvo «Kazinform». Ofitsialnyi sait. *inform.kz*. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/o-privatizatsii-istoricheskogo-naslediya-zolotoy-ordyy-so-storony-kazakhstana-ne-mozhet-byt-i-rechi-istorik_a3576569 [in Russian].

23 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na chetvertom zasedanii Natsionalnogo kurultaia [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the fourth session of the National Kurultai]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-natsionalnogo-kurultaya-142359> [in Russian].

24 Kazantsev, I. (1867). *Opisanie kirgis-kaisak* [Description of the Kyrgyz kaisak]. Saint Petersburg: Tipografiia tovarishchestva «Obshchestvennaia polza» [in Russian].

25 Pozdneev, A. (1895). Kirgiz-kaisaki [Kirghiz-Kaisaks]. *Entsiklopedicheskii slovar*. Vol. 15 (29): Kerosin — Koaie. Saint Petersburg: Tipo-Litografiia A.I. Efrona [in Russian].

26 Valikhanov, Ch. (1984) *Sobranie sochinenii v piati tomakh* [Collected works in five volumes]. Vol. 1. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].

27 Valikhanov, Ch. (1985a). *Sobranie sochinenii v piati tomakh* [Collected works in five volumes]. Vol. 4. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].

28 Valikhanov, Ch. (1985b). *Sobranie sochinenii v piati tomakh* [Collected works in five volumes]. Vol. 2. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].

29 Kirchanov, M.V. (2014). Istoricheskaia pamiat i natsionalizm v tranzitnykh obshchestvakh (problemy vzaimodeistviia) [Historical memory and nationalism in transitional societies (problems of interaction)]. *Obshchestvo: filosofii, istoriia, kultura — Society: philosophy, history, culture*, 2, 40–44 [in Russian].

30 Chuloshnikov, A.P. (1924). *Ocherki po istorii kazakh-kirgizskogo naroda v sviazi s obshchimi istoricheskimi sudbami drugikh tiurkskikh plemen* [Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes]. Part. 1. Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].

31 Tynyshpaev, M. (2009). *Istoriia kazakhskogo naroda* [History of the Kazakh people]. Almaty: Sanat [in Russian].

32 Asfendiyarov, S. (2014). *Shygarmalary. Tort tomdyq shygarmalar zhynagy* [Writings. Four-volume collection of works]. Vol. 3. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].

33 Shakieva, A.S. (2023). Osobennosti osveshcheniia istorii Ulusa Dzhuchi v «Istoriakh Kazakhskoi SSR» v 1940–1950-kh godakh [Features of the coverage of the history of the Ulus of Jochi in the “Histories of the Kazakh SSR” in the 1940s and 1950s]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11, 1, 220–241 [in Russian].

34 Zalyalov, A.M. (Comp.). (1963). *Tatariia v period Velikoi Otechestvennoi voyny (1941–1945 gg.)* [Tatarstan during the Great Patriotic War (1941–1945): Collection of documents and materials]. Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].

35 Gatagova, L.S., Kosheleva, L.P., Rogovaia, L.A., & Radio, Dzh. (Comp.). (2009). *Tsentralnyi Komitet Vsesoiuznoi Kommunisticheskoi Partii (bolshevikov) i natsionalnyi vopros* [The Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the National Question]. Book 2. 1933–1945. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].

Information about the authors

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>

Kuzembayuly Amanzhol — Doctor of Historical Sciences, Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>

Д.А. Аманжолова* *Институт российской истории РАН, Москва, Россия*(E-mail: amanzholova19@mail.ru)

Об участии казахстанских авторов в создании гимна СССР

Автор считает, что история Великой Отечественной войны и гражданской консолидации многонационального советского общества составляет важнейшую часть исторической памяти народов бывшего СССР и служит примером их героического взаимодействия в борьбе против общего врага — фашизма и нацизма. В статье освещаются основные события, связанные с созданием гимна СССР в 1943 году. Приведены данные об участии в создании текста гимна представителей разных союзных республик, а также о переводчиках текстов казахстанских авторов. Впервые публикуются тексты видных казахстанских поэтов и литераторов Х. Жумалиева, А. Тажибаева и А. Токмагамбетова, которые были направлены на всесоюзный конкурс. Установлено, что рефреном практически всех текстов, представленных на рассмотрение специальной комиссии, стали социальное единство и этнокультурная солидарность граждан СССР. При этом образы, включенные в тексты гимнов, отражали базовые смыслы и ценности, заложенные в традиционных ценностях народов СССР, и транслируемые государством принципы формирования общественного сознания и консолидирующих основ культуры. Сделан вывод об активной и позитивной роли казахстанской художественной интеллигенции в солидарном творчестве элиты литературного и музыкального сообществ Советского Союза, направленном на формирование и укрепление единства многонационального общества, повышение престижа культуры Казахской ССР. Показаны значение, смысловая нагрузка и контекст создания текстов для общесоюзного гимна в условиях Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Гимн СССР, Великая Отечественная война, конкурс, текст, казахстанские авторы, культура, источник.

Введение

Тема является актуальной, поскольку история Великой Отечественной войны и гражданской консолидации многонационального советского общества составляет важнейшую часть исторической памяти народов бывшего СССР и служит примером их героического взаимодействия в борьбе против общего врага — фашизма и нацизма. Цель — изучить вклад казахстанских авторов в создание гимна СССР в 1943 г. Задачи — раскрыть смысл представленных казахстанскими авторами текстов гимна СССР; показать историческое значение их участия в важнейшей патриотической миссии художественной интеллигенции в годы Великой Отечественной войны. История создания гимна освещена в исторической и культурологической литературе [1–3]. Однако об участии казахстанских авторов в этих публикациях не сообщается. Их тексты, представленные на конкурс, также не были опубликованы.

Материалы и методы

Исследование базируется на источниках, выявленных в фонде 17 (ЦК РСДРП(б)-РКП(б)-ВКП(б)) Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ). Оп. 125 Управление пропаганды и агитации ЦК ВКП(б), дело 217 — содержит тексты, представленные на конкурс, объявленный при подготовке гимна СССР. Здесь нет материалов, которые могли бы пролить свет на детали конкурса — о критериях, обязательном или инициативном участии поэтов и композиторов в конкурсе, работе комиссии по отбору текстов и музыки. Однако основные этапы, содержание и характер работы над гимном уже освещены в научной литературе, которая доступна в том числе на электронных ресурсах [1–3]. Автор применяет методы проблемно-хронологического, сравнительного, систематического, контекстного анализа и просопографии.

Результаты

В 1943 г. коренной перелом в ходе Великой Отечественной и Второй мировой войны, перемены во внутрисоветской жизни и международном положении продиктовали необходимость обновления государственной символики, важнейшее место в которой занимал гимн СССР. До этого времени

---

* Автор-корреспондент. E-mail: amanzholova19@mail.ru

его роль исполнял «Интернационал». Подготовка гимна началась весной 1943 г. в специальной комиссии в составе заместителя председателя СНК СССР К.Е. Ворошилова, первого секретаря Московского комитета и Московского городского комитета ВКП(б), начальника Главного политуправления Красной армии А.С. Щербакова, председателя Комитета по делам искусств при Совете народных комиссаров СССР М.Б. Храпченко, председателя Союза советских писателей А.А. Фадеева, председателя Союза советских композиторов Р.М. Глиэра. Как объяснял в июне 1943 г. А.С. Щербаков, «Интернационал» должны петь те, кто еще не разрушил старый мир, а «от гимна требуется больше: слова его должны жить минимум десятилетия, а может и даже наверняка сотни лет. Музыка должна быть доходчивой, выразительной. Народ будет петь его в радостях и в горестях. Гимн должен войти в кровь народа» [2; 844-845]. Понятие «народ» здесь прямо подтверждало гражданское единство советского общества. К октябрю 1943 г. Институт марксизма-ленинизма при ЦК ВКП(б) подготовил для Президиума Верховного Совета СССР справку о судьбе «Интернационала» в репрезентации советского строя. Как государственный гимн он официально не утверждался, распространившись «бытовым путем». В качестве «международного гимна» его опубликовала «Правда» уже 5 марта 1917 г., а 10 марта в передовице «Красное знамя» — главный орган печати большевиков газета «Правда» указывала: «Такое же значение, как «Красное знамя», имеет песня «Интернационал». ...Ее поют европейские рабочие, должны петь и мы при всяких пролетарских выступлениях. Мотив песни — родной мотив для рабочих всех стран.

Русская революционная армия должна обучиться хоровому пению «Интернационала» [4]. Первое хоровое исполнение «Интернационала» состоялось на общем собрании гласных районных дум Москвы 27 октября (9 ноября) 1917 г., а после установления советской власти — 28 (15) ноября 1917 г. на первом торжественном заседании ЦИК советов и 21 декабря на объединенном заседании СНК, ЦИК, Петроградского городского и районных советов. Инициатива превратить «Интернационал» в национальный гимн принадлежала историку М.Н. Покровскому. При закрытии 1-го Всероссийского съезда по просвещению 4 сентября 1918 г. он предложил: «Теперь у нас нет национального гимна. Пусть же революционный Интернационал будет нашим национальным гимном». Как вспоминал один из участников, «под мощные звуки международной революционной пролетарской песни делегаты покинули съезд» [4]. В раннесоветский период песня стала актуальным воплощением революционного оптимизма и надежд на всемирную победу коммунистического проекта. В условиях Великой Отечественной войны международная ситуация и внутреннее состояние советского общества серьезно изменились, что не могло не отразиться на подходах государства к важнейшим символам, призванным отражать новый уровень консолидации и представлений о преемственности истории, настоящем и будущем страны и ее народов.

В этой связи «Интернационалу» предстояло оставаться партийным гимном. В то же время весьма популярная и ставшая воплощением советскости песня В.И. Лебедева-Кумача и И.О. Дунаевского «Широка страна моя родная» по стилистике и лиризму не могла претендовать на статус гимна, несмотря на ее торжественный и оптимистический характер. Как указывала Комиссия, «Гимн должен отразить следующие темы: 1. Победа рабочего класса в нашей стране и торжество власти трудящихся. 2. Братство и дружба победивших в борьбе народов Советского Союза. О партии упоминать не следует, так как гимн является всенародным, национально-беспартийным. Гимн должен быть немногословным, не более четырех куплетов, но сильным и выразительным по своему содержанию» [2; 845]. Это, как и фундаментальное значение общегосударственного символа, объединяющего многонациональную страну, предопределило привлечение к конкурсу на создание текста и музыки представителей разных республик. Многие поэты присылали свои стихи через Союз писателей и лично через А.А. Фадеева, в письмах на имя К.Е. Ворошилова. Во многих письмах авторы объясняли свое желание участвовать в конкурсе чувством патриотизма и любви к Родине. 65 человек представили 123 текста, более 200 мелодий — 170 композиторов, что подтверждало открытый характер работы.

Рефреном большинства текстов стали социальное единство и этнокультурная солидарность граждан СССР. Среди 96 вариантов текста гимна СССР 56 авторов, принятых к рассмотрению, тема братского союза народов была положена в заглавие 7 текстов: «Свободен народов союз стоязкий» — последний из 7 вариантов стихов М. Голодного на музыку Иванова-Радкевича, и стихи С. Михалкова «Свободных народов союз благородный» на 3 варианта музыки Г. Эль-Регистана и один на музыку Д. Шостаковича, «Созвездием славы сверкают гербы» П. Германа. Наиболее активно продвигал идею гражданского единства советских людей С. Кирсанов. Он предложил 11 вариантов. Среди участников были узбекские поэты Миртемир (Турсунов) — «Век живи, богатырский, просла-

венный край», Т. Фаттах — «Сами добились мы нашей свободы» и Айбек (Муса Ташмухамедов) — «Мы свободные люди великой страны», армянские Г. Сарьян — «Тебе, — страна свободы — слава» и Ов. Шираз — «Пусть слух по всей земле пройдет», дагестанский поэт, лезгин С. Стальский — «Одна на свете есть страна» с музыкой Д.Б. Кабалевского, украинский — М. Рыльский с двумя вариантами («В боях закаляясь, в труде не сгибаясь», «Родине слава, слава в веках»), белорусская Э.С. Огнецвет (Каган) — «Знамя победы, как солнце, сияй», азербайджанский С. Вургун — «Славься на все времена», переводчик произведений украинских, белорусских, грузинских, башкирских, еврейских, цыганских, польских и других писателей Б.А. Турганов — «Все, что людской предвидел гений» и др. Как отметила Н.А. Соболева, многие композиторы жаловались, что не могут работать над гимном, ибо музыка должна координироваться словами гимна. Поэтому композиторам дали право выбора стихов тех поэтов, которые участвовали в конкурсе. В списке к совещанию 24 августа 1943 г. из 18 человек было только 5 членов партии, 11 русских, 5 евреев, 1 украинец, 1 армянин. «Состав претендентов на авторство гимна исключает инсинуации по поводу их отбора по какому-то одному заданному признаку. Это касается и композиторов» [4; 38-39].

Из Казахской ССР в конкурсе участвовали поэт и литературовед Х. Жумалиев (1907–1968) с текстом «Необъятная могучая страна», а также поэты А. Тажибаев (1909–1998) и А. Токмагамбетов (1905–1983), которые написали два текста — «Мы великий народ той победной страны» и «Мы светлую, новую долю свою». На их тексты музыка не была подготовлена. Все эти авторы сыграли важную роль в развитии национальной литературы, культуры и искусства Казахстана.

Х. Жумалиев в 1932 г. окончил литературный факультет Казахского пединститута, с 1937 г. и до конца жизни работал здесь заведующим кафедрой казахской литературы. Он был автором либретто к опере «Биржан и Сара», исследователем казахского эпоса, в т.ч. первым изучил творчество Махамбета, создателем творческих портретов казахской интеллигенции, первым литературоведом Казахстана, получившим степени кандидата и доктора филологических наук, и в 1967 г. — звание академика. А. Тажибаев — автор стихов о молодежи Казахстана, поэм «Оркестр», «Разговор с Тарасом Шевченко» и др. В 1939 г. был награжден орденом «Знак Почета», уже после войны, в 1946 г., получил высшее образование, стал автором сценария к фильму «Джамбул» (1958 г.). С 1960 г. он возглавлял отдел театрального и изобразительного искусства института литературы и искусства АН Казахской ССР, в 1972 г. стал доктором филологических наук. А. Токмагамбетов в 1932 г. окончил институт журналистики в Москве, большое место в его творчестве занимали традиции казахского устного народного творчества. Он первым из казахских литераторов обратился к обличению фашизма, в годы Великой Отечественной войны стал широко известным своими патриотическими стихами, ставшими основой песен о подвигах людей на фронте и о тружениках тыла, о дружбе народов.

Центральное место в смысловом ряду всех авторов текстов для гимна страны заняли консолидирующие понятия: «наш народ», «народов союз стоязыйкий», «Союз великий», «Родина, братским воспетая хором», «наша Держава», «народ наш благородный», «Слава народу великому, слава» и др.

Представляем тексты гимнов СССР, написанные казахстанскими авторами.

1. А. Тажибаев, А. Токмагамбетов. Мы светлую, новую долю свою

Мы светлую, новую долю свою,

Мы светлую, новую долю свою

Ковали в труде, отстояли в бою...

И мир с изумленьем на пламя глядит,

На пламя, что вечно и буйно горит.

Припев:

Мы Лениным и Сталиным возвращенный народ!

Их зоркая мудрость хранит нас и ведет!

Из недр земли пробившись, кристально и кипуч,

Родник могучей силы, победы нашей ключ!

Как сталь, у нас дружба народов крепка,

По-братски с рукою сроднилась рука!

Союз миллионов сердец неделим,

Миллионы, — мы дышим дыханьем одним!

Припев:

Мы Лениным и Сталиным возвращенный народ!

Их зоркая мудрость хранит нас и ведет!

Из недр земли пробившись, кристально и кипуч,
Родник могучей силы, победы нашей ключ!

Как тучи не сисься, их тьме все равно
Высокое солнце затмить не дано.
Да здравствует жизнь и да славится век
Сын света и воли — борец-человек!

Припев:

Мы Лениным и Сталиным взращенный народ!
Их зоркая мудрость хранит нас и ведет!
Из недр земли пробившись, кристально и кипуч,
Родник могучей силы, победы нашей ключ! [5; 269]

2. А. Тажибаев, А. Токмагамбетов. Мы великий народ той победной страны
Мы великий народ той победной страны,
Где, как битва, гремит созидательный труд,
Где за многих один и за каждого все
Без раздумья себя отдают...

Припев:

Ленин и Сталин вдохнули в нас жажду
Жить дерзновенно и — слава им! —
В кузнице счастья стал из нас каждый
Пламенем жарким, сплавом литым!

Кровью трудных боев и единством в труде
Дружба наших земель скреплена...
Этой дружбой плотней, чем канатом стальным,
Опоясана наша страна!

Припев:

Ленин и Сталин вдохнули в нас жажду
Жить дерзновенно и — слава им! —
В кузнице счастья стал из нас каждый
Пламенем жарким, сплавом литым!

Справедливость наш стяг, наша клятва и щит!
Мы на страже стоим, как могучий оплот...
Свет свободы и мира да сопутствует нам!
Да живет победитель — народ!

Припев:

Ленин и Сталин вдохнули в нас жажду
Жить дерзновенно и — слава им! —
В кузнице счастья стал из нас каждый
Пламенем жарким, сплавом литым! [5; 270]

Перевод этих текстов на русский язык осуществила Лада Руст (Екатерина Александровна Васильева, 1892–1953) — русская советская поэтесса, переводчица.

3. Х. Жумалиев. Необъятная, могучая страна
Необъятная, могучая страна,
Солнцем счастья для людей озарена,
Ты, как истины священный идеал,
Никогда не можешь быть покорена!

Припев:

Страна труда,
Страна побед,
Твоей звезды
Не меркнет свет,
На свете равной нет тебе,
Непобедимый твой народ.

Нас Ленин научил борьбе,
К победе Сталин нас ведет!

Все народы нашей матери-страны
Неразрывным единением сильны.
Наш обычай — верность другу, а врагам
Мы сумеем дать ответ в огне войны!

Припев:

Страна труда,
Страна побед,
Твоей звезды
Не меркнет свет,
На свете равной нет тебе,
Непобедимый твой народ.
Нас Ленин научил борьбе,
К победе Сталин нас ведет!

Мудрый Ленин уничтожил рабства гнет,
Сталин, друг его, страну повел вперед,
Знамя Ленина алеет над страной,
Маршал Сталин нас к победе приведет.

Припев:

Страна труда,
Страна побед,
Твоей звезды
Не меркнет свет,
На свете равной нет тебе,
Непобедимый твой народ.
Нас Ленин научил борьбе,
К победе Сталин нас ведет!

Дали клятву нашей Родины сыны:
Никому не уступить своей страны,
Ширь степей, разливы рек, высоты гор
Никогда не могут быть покорены.

Припев:

Страна труда,
Страна побед,
Твоей звезды
Не меркнет свет,
На свете равной нет тебе,
Непобедимый твой народ.
Нас Ленин научил борьбе,
К победе Сталин нас ведет! [5; 215-216]

Переводчиком этого текста была Наталья Львовна Забила (1903–1985) — украинская советская писательница (прозаик и поэт). Она переводила тексты с польского, французского и других языков. В годы Великой Отечественной войны Н. Забила жила и работала в Казахстане.

14 декабря 1943 г. был утвержден окончательный вариант гимна СССР (музыка А.В. Александрова, слова С.В. Михалкова и Г.А. Эль-Регистана). Поэты и композиторы, участвовавшие в конкурсе, получили премии от 4 до 32 тыс. руб., победители — по 100000 руб., что соответствовало Сталинской премии I степени. Переводы на языки народов СССР (а также иностранные языки) были осуществлены при участии республиканских писательских коллективов в марте 1944 г. [4].

Новый Государственный гимн СССР прозвучал первым на «концерте гимнов» в 1943 г. В то же время были исполнены и гимны советских композиторов, получившие самые высокие оценки при прослушивании, а также гимны Великобритании, Франции, США, Италии, Германии, Японии [4; 40]. Повсеместное исполнение гимна СССР началось в марте 1944 г. Его пропаганде, разучиванию и ук-

реплению в массовом сознании на фронте, в тылу и на оккупированных территориях придавалось огромное значение. Это было весьма актуально, поскольку общественные настроения были весьма противоречивы. Трагические события войны, тяжелейшие морально-психологические и культурные испытания, наряду с социальными и экономическими тяготами, не могли не отразиться на отношении людей к политическим, общественным и культурным переменам. Гимн выполнял важную ценностную и символическую миссию, соединял прошлое, настоящее и будущее в представлениях народов СССР, принесших колоссальные жертвы и совершивших массовые подвиги, ставших победителями в самой кровопролитной войне человечества. Он укреплял патриотические чувства и уверенность в исторической правоте тех, кто уничтожал нацизм, освобождая другие страны и народы.

В 1943–1956 гг. гимн исполнялся в первоначальной версии, включавшей упоминания о Сталине. После XX съезда КПСС (1956 г.) гимн исполнялся без слов, хотя во время зарубежных выступлений советских спортсменов гимн иногда исполняли целиком, со словами о Сталине и подлых захватчиках. В 1977 г. появилась новая редакция текста (утверждена указом Президиума Верховного Совета СССР от 27 мая), просуществовавшая до 1991 г. [4].

Обсуждение

Аналогичные исследования по истории гимна СССР не освещали изучаемые вопросы. Автор, впервые публикуя выявленные документы, опирается на совокупность общеизвестных фактов, связанных с историей создания гимна СССР и изложенных в предшествующей историографии. В сборнике документов с комментариями «"Мы предчувствовали полыханье..."» Союз советских писателей СССР в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 — сентябрь 1945 г.» в открытом доступе находятся сведения о том, что работа над гимном началась весной 1942 г., в ходе которой члены комиссии прослушали в Бетховенском зале Большого театра 55 вариантов музыки гимна, написанной 40 композиторами, и 87 вариантов текста 50 поэтов. Летом 1943 г. было решено привлечь к работе представителей республик, краев и областей [2; 843-844]. Интересные данные о процессе работы над гимном и отборе лучших среди конкурсантов, выводы об истории гимнографии России и СССР привела Н.А. Соболева, в том числе о духовном характере музыки Александрова [4]. Научная новизна данной статьи заключается в публикации текстов гимна, которые представили казахстанские авторы, ставшие участниками всесоюзного конкурса, а также в кратком сопоставительном контент-анализе (см. выше) текстов участников. К сожалению, установить наличие или отсутствие текстов гимнов названных авторов на казахском языке пока не удалось.

Выводы

Как и в других вариантах, представленных поэтами и писателями разных союзных республик, казахстанские авторы включили в свои тексты опорные точки общественного сознания военных лет — готовность защищать Родину, исторический оптимизм, единство, непобедимость и интернационализм советских людей, державность и союз народов, солидарность и доблесть рабочих и крестьян в труде и бою, сакральный характер Родины как исторического наследия, величие советских вождей. Такой подход отразил не только императивы 1940-х гг., но и, безусловно, личный творческий и профессиональный опыт, жизненные позиции авторов. Образы, включенные в текст гимнов, — мать-страна, степь, реки и горы, пламя, дерзновение, кузница счастья, борец-человек, страна труда, страна побед — отражали базовые смыслы и ценности, заложенные в традиционных ценностях народов СССР и транслируемые государством принципы гражданской консолидации общества. Они вполне соответствовали требованию к гимну быть «национально-беспартийным» и служили объединению людей. Участие известных казахстанских деятелей литературы в общесоюзном конкурсе было событием, которое способствовало обретению нового профессионального опыта, укреплению межкультурных и межэтнических коммуникаций в творческом пространстве огромной страны, повышало престиж республиканской культуры в целом и сыграло важную роль в формировании общественного сознания многонационального советского общества.

Статья подготовлена в рамках Программы научных исследований, связанных с изучением этнокультурного многообразия российского общества и направленных на укрепление российской идентичности в 2026-2028 гг.

Список литературы

- 1 Максименков Л.В. Музыка вместо сумбура: композиторы и музыканты в Стране Советов. 1917–1991 / Л.В. Максименков. — М.: МФД, 2013. — 860 с.
- 2 «Мы предчувствовали полыханье...» Союз советских писателей СССР в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 — сентябрь 1945 г. Документы и комментарии Т. 2: в 2-х кн. / рук. колл. Т.М. Горяева, сост. В.А. Антипина, З.К. Водопьянова (отв. сост.), Т.В. Домрачева. — М.: Политическая энциклопедия, 2015. — Кн. 1. — 892 с.
- 3 Девятков С. «Интернационал» устарел для нашего народа». Создание государственного гимна СССР (1943–1944) / С. Девятков, В. Жилиев, В. Неужин // Российская история. — 2023. — № 3. — С. 78–94.
- 4 Соболева Н.А. Создание государственных гимнов Российской империи и Советского Союза / Н.А. Соболева // Вопросы истории. — 2006. — № 2. — С. 25–41.
- 5 Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17. — Оп. 125. — Д. 217. — Л. 269, 270, 215–216.

Д.А. Аманжолова

КСРО әнұранын жазуға қазақстандық авторлардың қатысуы

Автор Ұлы Отан соғысы мен көпұлтты кеңестік қоғамның азаматтық бірігу тарихы бұрынғы КСРО халықтарының тарихи жадының маңызды бөлігін құрайды және ортақ жау — фашизм мен ұлтшылдыққа қарсы күрестегі қаһармандық ынтымақтастығының мысалы ретінде қызмет етті деп санайды. Мақалада 1943 жылы КСРО әнұранын жазуға байланысты негізгі оқиғалар қамтылған. Әр түрлі одақтас республикалар өкілдерінің әнұран мәтінін жасауға қатысуы туралы, сондай-ақ қазақстандық авторлардың мәтіндерін аударушылар туралы деректер келтірілген. Қазақстанның көрнекті ақындары мен әдебиетшілері Қ. Жұмалиев, Ә. Тәжібаев және А. Тоқмағамбетовтың бүкілодақтық конкурста ұсынылған мәтіндері алғаш рет жарияланып отыр. Арнайы комиссияға ұсынылған барлық дерлік мәтіндердің қайырмасы КСРО азаматтары арасындағы әлеуметтік бірлік пен этномәдени ынтымақтастық екені анықталды. Әнұран мәтініне енгізілген бейнелер КСРО халықтарының дәстүрлі құндылықтарында сіңген негізгі мағыналар мен құндылықтарды және қоғамдық сананы қалыптастыру мен мәдени негіздерді нығайтудың мемлекет тарапынан берілген қағидаттарын көрсетті. Көпұлтты қоғамның бірлігін қалыптастыруға және нығайтуға, Қазақ КСР мәдениетінің беделін арттыруға бағытталған Кеңес Одағының әдеби және музыкалық қоғамдастықтары элитасының ынтымақты шығармашылығындағы қазақстандық көркем зиялы қауымның белсенді және оң рөлі туралы қорытынды жасалды. Ұлы Отан соғысы кезіндегі бүкілодақтық әнұран мәтінінің маңыздылығы, мағыналық жүктемесі және контексті көрсетілген.

Кілт сөздер: КСРО әнұраны, Ұлы Отан соғысы, байқау, мәтін, қазақстандық авторлар, мәдениет, дереккөз.

D.A. Amanzholova

On the Participation of Kazakhstan Authors in the Creation of the USSR Anthem

The author believes that the history of the Great Patriotic War and the civil consolidation of the multinational Soviet society is an important part of the historical memory of the peoples of the former USSR and serves as an example of their heroic cooperation in the fight against the common enemy — fascism and Nazism. The article highlights the main events related to the creation of the USSR national anthem in 1943. The data on the participation of representatives of different Union republics in the creation of the anthem text, as well as on translators of texts by Kazakhstan authors, are presented. For the first time, the texts of prominent Kazakhstan's poets and writers H. Zhumaliev, A. Tazhibayev and A. Tokmagambetov, which were submitted to the All-Union competition, were being published. It was found that the refrain of almost all the texts submitted to the special Commission was the social unity and ethno-cultural solidarity of the citizens of the USSR, while the images included in the text of the anthems reflected the basic meanings and values embedded in the traditional values of the peoples of the USSR and the principles of formation of public consciousness and consolidating foundations of culture transmitted by the state. The conclusion is made about the active and positive role of the Kazakh artistic intelligentsia in the solidarity work of the elite of the literary and musical communities of the Soviet Union, aimed at forming and strengthening the unity of a multinational society, increasing the prestige of the culture of the Kazakh SSR. The meaning, semantic load and context of the creation of texts for the All-Union anthem in the conditions of the Great Patriotic War are shown.

Keyword: Anthem of the USSR, Great Patriotic War, competition, text, Kazakhstan's authors, culture, source.

References

- 1 Maksimenkov, L.V. (2013). *Muzyka vmesto sumbura: kompozitory i muzykanty v Strane Sovetov. 1917–1991* [Music Instead of Confusion: Composers and Musicians in the Land of the Soviets. 1917–1991]. Moscow: MFD [in Russian].
- 2 Antipina, V.A., Vodopianova, Z.K., & Domracheva, T.V. (Comp.). (2015). «*My predchuvstvovali polykhane...*» *Soiuz sovetskikh pisatelei SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Iiun 1941 — sentiabr 1945 g. Dokumenty i kommentarii* [“We Sensed the Flames...” The Union of Soviet Writers of the USSR during the Great Patriotic War. June 1941 — September 1945. Documents and Commentary]. Vol. 2, Books 1-2. Book 1. Moscow, Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 3 Deviatov, S., Zhiliaev, V., & Nevezhin, V. (2023). «Internatsional» ustarel dlia nashego naroda. Sozdanie gosudarstvennogo gimna SSSR (1943–1944) [“The Internationale” Has Become Obsolete for Our People. The Creation of the National Anthem of the USSR (1943–1944)]. *Rossiiskaia istoriia — Russian History*, 3, 78–94 [in Russian].
- 4 Soboleva, N.A. (2006). Sozdanie gosudarstvennykh gimnov Rossiiskoi imperii i Sovetskogo Soiuza [Creation of the national anthems of the Russian Empire and the Soviet Union]. *Voprosy istorii — Questions of History*, 2, 25–41 [in Russian].
- 5 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]. — F. 17. — Op. 125. — D. 217 [in Russian].

Сведение об авторе

Аманжолова Дина — д.и.н., профессор, Институт российской истории РАН, Москва, Россия; <https://orcid.org/0000-0002-1684-2785>

Information about the author

Amanzholova Dina — Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia; <https://orcid.org/0000-0002-1684-2785>

А.Ю. Быков

Институт востоковедения Российской академии наук, Москва, Россия
(E-mail: baju72@mail.ru)

К вопросу о восстании 1916 г. в Астраханском, Степном и Туркестанском губернаторствах

Статья посвящена восстанию 1916 г., охватившему юго-восточные губернии Российской империи и ставшему самым массовым за период вхождения данных регионов в ее состав. Рассматриваются вопросы общего контекста, в рамках которого развивались события, причины восстания, его основные события и последствия. Предпринята попытка синтеза имеющихся источниковых и исследовательских данных сквозь призму авторского видения процессов. Новизна определяется как попыткой уйти от односторонних оценок событий лета 1916 — весны 1917 гг., так и попыткой новой оценки изменения социально-демографического состава населения накануне восстания и его итогов, в том числе в формате судебных процессов не только над повстанцами, но и над теми, кто участвовал в ликвидации его очагов с нарушением существовавших в тот период правовых норм. События восстания вписываются в мировой контекст — Первой мировой войны, противостояния стран Антанты и Четверного союза, а также в государственный контекст, в том числе формирования новой политической системы, постепенно включавшей представителей национальных элит в общероссийские политические процессы, в том числе появление и деятельность политических партий, включение в парламентскую деятельность и возникновение автономистских течений в национальных окраинах. Проанализированы как различия подходов повстанцев в различных очагах восстания, так и вариабельность реакции правительства и представителей региональной администрации (губернской и областной) на происходившие события: от вооруженного противостояния до компромиссного взаимодействия.

Ключевые слова: Восстание 1916 г., национальная элита, Первая мировая война, Российская империя, Степной край, Туркестанский край, административная политика, очаги восстания, воинская повинность, мобилизация на тыловые работы, откочевка в Синьцзян и Персию.

Введение

Восстание 1916 г. в различные периоды исследователями разных стран, придерживающимися различных методологических концепций, трактовалось и трактуется по-разному. Это один из самых дискуссионных вопросов истории центральноазиатского региона в составе Российской империи. Разночтения касаются этноконфессионального и социального состава участников; его географии и массовости, степени взаимодействия и взаимовлияния отдельных очагов друг на друга; причин, характера, периодизации; а самое главное — общей оценки. Причем разночтения начали фиксироваться еще в ходе самого восстания. В работах встречались следующие характеристики: антиправительственные выступления, волнения, протестные движения, мятежи, бунт инородцев, джихад, восстание, национально-освободительное восстание, национально-освободительное движение, национально-освободительная революция, антиколониальное движение, антиколониальная революция, перерастающее в буржуазно-демократическую и социалистическую революцию восстание, приведшее к временной реставрации ханской власти консервативно-монархическое движение и др. Наиболее часто применявшиеся определения — восстание и национально-освободительное движение. Запрос на популярность этих названий в РИНЦ демонстрирует, что в названиях свыше 17 тыс. статей, вышедших после 2013 г., использовался термин «восстание», а свыше 80 тыс. статей имели в своем названии определение «движение» [1]. Трактровка этих терминов различными словарями весьма неоднозначна, и далеко не все авторы дают собственное определение используемых ими понятий или ссылаются на тот источник, который позволил им характеризовать событие или процесс. Часто даже в одной работе по отношению к событиям 1916 г. используются разные термины. Поэтому чаще всего использование того или другого термина тем или иным автором является условным, но при этом используемый терминологический аппарат, несомненно, влияет на ход самого исследования, смысловое восприятие читателями и интерпретацию другими исследователями. В настоящей статье будет использовано обобщенное понятие «восстание». Современный российский политолог М.Ю. Зеленков дает следую-

* Автор-корреспондент. E-mail: baju72@mail.ru

щее определение: «Восстание — это открытое выступление каких-либо социальных групп или классов против политической власти (ему присущ определенный уровень организованности, определенные цели, которые обосновываются в программах или лозунгах восставших)» [2; 150]. Близкое по смыслу определение дается и в Кембриджском словаре, в котором понятие «восстание» («uprising») трактуется следующим образом: «Акт противостояния, иногда с применением насилия, со стороны многих людей в одном регионе страны против тех, кто находится у власти» [3].

Материалы и методы

Основу источникового комплекса составили русскоязычные опубликованные источники и материалы, а также введенные в научный оборот предыдущими авторами данные, в меньшей мере привлекались неопубликованные источники из фондов Государственного архива Российской Федерации.

Основной задачей настоящего исследования является попытка собственного субъективного анализа происходивших событий в свете их взаимосвязи с глобальными процессами — Первой мировой войной, модернизационными процессами и реакцией на них традиционного общества, а также с элементами кросс-регионального подхода. Понимая ограниченность субъективного подхода, при анализе фактов и источников применялись методы внутренней критики источника и сравнительно-исторические методы исследования.

Результаты

Для понимания самого события крайне важным представляется понимание контекста. А он был следующим. 28 июля 1914 г. началась Первая мировая война, в которую было вовлечено 38 из 59 существовавших тогда независимых государств. Численность воюющих армий превысила 37 млн человек. Это был крупнейший вооруженный конфликт. Конфликтов такого масштаба до того момента никогда не было.

Российская империя принимала участие в войне на стороне блока Антанты. 29 июля в России была объявлена частичная, а 30 июля — всеобщая мобилизация. Как и другие страны, Россия увидела серьезный конфликт и готовилась к нему, но военное руководство рассчитывало, что конфликт продлится 4-5 месяцев [4; 77], пессимистический прогноз политического руководства предполагал ее длительность до одного года. Соответственно на этот краткосрочный период рассчитывались запасы вооружения, боеприпасов, продовольствия, фуража и т.п., а также объемы промышленного и сельскохозяйственного производства. Прогнозы оказались ошибочными. Война завершилась только в 1918 г., и к этому времени уже не было самой Российской империи. Военные потребности вынудили перестройку армии, промышленности и других сфер на военный лад. Потребовались многочисленные экстраординарные меры, приведшие к ухудшению материального положения населения, росту налогов и социальной напряженности. В значительной степени именно ход Первой мировой войны спровоцировал назревание революционной ситуации в Российской империи, а затем и в пришедшей ей на смену Российской республике. Изменение внутривнутриполитической и социально-экономической ситуации коснулось не только западных окраин, где проходили военные действия, и не только Европейской части империи, где были сосредоточены основные материально-технические и человеческие ресурсы, но и всех регионов Российской империи.

В Степном и Туркестанском генерал-губернаторствах в годы Первой мировой налоги и сборы возросли примерно в 1,5 раза. Проводилась реквизиция скота, продовольствия и фуража. В экстраординарном порядке мог быть мобилизован гужевой транспорт — лошади и верблюды. Власти настаивали на увеличении площадей под посевы хлопчатника, который использовался для производства боеприпасов, в ущерб развитию других посевных культур. Вводилась фактически обязательная подписка на государственный внутренний займ и др. В условиях войны нарастала инфляция, в первую очередь дорожали продукты питания (до 600 %) [5; 287]. Для некоторых социальных групп центральноазиатского региона налоги в годы Первой мировой войны выросли в 15 раз. Все это ухудшало жизнь населения региона, безотносительно этнической и религиозной принадлежности.

Помимо государственных среди местного населения также проводились сборы общественными организациями. По сведениям Г.И. Бройдо, только киргизами Пишпекского уезда в ноябре-декабре 1914 г. было передано Красному Кресту 30000 руб., ок. 1 тыс. шуб, 10 тыс. пайнаков. Киргизы якобы сами обложили свои семьи сборами в 1–3 руб. в пользу Красного креста, на нужды фронта безвозмездно передавались юрты, которые до железной дороги доставлялись киргизами также безвозмездно. На байгах помимо традиционных призов стали устраивать сборы на нужды фронта, причем этот

процесс контролировался полицией. Производились реквизиции скота. Так, только из с. Ново-Николаевском было безвозмездно передано на военные нужды 90 лошадей [6; 19]. Неконтролируемые сборы велись во многих уездах.

В Закаспийской области только деньгами от населения за первые два года Первой мировой войны было получено 1187627 руб., для нужд армии было вывезено 6372 лошади, 12805 верблюдов, 200 ишаков, 299 арб, 1659 кибиток и другое имущество. При этом реквизиция движимого имущества среди туркмен производилась на возмездной основе по специально утвержденным ценам, утвержденным в 1911 г. [7; 14, 43], не учитывавшим уровень инфляции.

Земельные изъятия в Переселенческий и Запасной фонды, самозахваты и многочисленные нарушения в ходе землеотводных работ вызывали возмущение местного населения. Неофициальные поборы чиновников касались всех социальных и этнических групп населения. В годы войны это становилось особо заметным и вызывало возмущение. Мобилизация значительной части мужского населения переселенческих и казачьих поселений на фронт привела к существенному сокращению посевных площадей. Ситуация дополнялась засухой в ряде районов. Фактически надвигался голод.

В Российской империи неевропейские народы Степного и Туркестанского генерал-губернаторств были освобождены от отбывания воинской повинности. Исключение составляли представители администрации, несколько десятков жителей городов, записавшихся в другие сословия, а также казахи, вступившие в казачье сословие. Это освобождение рассматривалось как представителями администрации, так и самими жителями в качестве льготы. Лишь после Первой русской революции ряд представителей нарождавшейся национальной политической элиты стал выступать за предоставление местному населению права несения воинской службы. В частности, будущие лидеры Алаш видели в этом шаг к общегражданскому равноправию, а также одно из условий, которое могло позволить претендовать на образование национально-культурной или национально-территориальной автономии в составе России. 3 августа 1916 г. редактор газеты «Казак», вокруг которой спланивалась казахская интеллигенция, на встрече с тургайским губернатором выразил пожелание сформировать из казахов конные отряды, «наподобие казачьих частей и направить нас на фронт» или «снабдить нас ружьями и иными военными принадлежностями и отправить нас в ряды пехотных частей» [8; 39-40].

В 1911 г. комиссия при Туркестанском генерал-губернаторе высказалась против привлечения местного населения к отбыванию воинской повинности «из-за неблагонадежности» и возможного недовольства. Притом в освобождении мусульманского населения от воинской повинности виделось ущемление русского населения, которое такую повинность отбывало. Поэтому уже в то время предлагалось облагать нерусские народы края особым военным налогом, который был введен правительством лишь в 1915 г. [9; 183-184]

В 1870-х г. 90 % призывников в русской армии составляли славяне [10; 439]. В начале XX в. изменения в этом вопросе произошли незначительные. Русский опыт комплектования вооруженных сил отличался от западноевропейского. Великобритания и Франция активно привлекали к участию в военных действиях представителей колоний. Показательным примером этого служит отправка Великобританией за первые 9 месяцев 1915 г. из Индии на Западный фронт свыше 200 тыс. солдат [11; 76]. К службе в русской армии привлекались представители лишь нескольких мусульманских народов.

Единственным центральноазиатским народом, принимавшим непосредственное участие в военных действиях Первой мировой войны, были туркмены. Туркменский конный полк (с 1916 г. — Текинский конный полк, чаще встречается как Текинский кавалерийский полк) был добровольческим, сформированным на средства туркменского населения, он прославился храбростью своих бойцов, притом, что большая часть из них даже не знала русского языка. Он участвовал в сражениях 1914–1917 гг. Многие бойцы получили правительственные награды: 35 человек были награждены медалями за храбрость, а 26 человек получили высшую воинскую награду того времени — Георгиевский крест. Полк участвовал в крупнейших сражениях на австро-германском фронте, в том числе в Брусиловском прорыве, где под Похорлоуцем полком была разгромлена целая дивизия. Статус легендарного подразделения он получил после того, как сумел смять германскую дивизию, в составе которой был элитный Королевский Шведский полк [12; 9–60].

Мобилизация среди казачества Степного края началась в 1914 г. Сибирское казачье войско к этому времени насчитывало ок. 172 тыс. казаков с центрами управления в Омске, Кокчетаве и Усть-Каменогорске. У них было двойное подчинение: Степному генерал-губернатору и командующему Омского военного округа, однако, поскольку губернатор возглавлял и военный округ, то эта двойственность была условной. Несмотря на весьма серьезную численность казачества, большая его часть

являлась землепашцами, будучи резервистами. Служилых к началу войны было 9563 рядовых чина и 996 офицеров. К 1 января 1915 г. уже было мобилизовано 178 офицеров и 10788 рядовых казаков. То есть на фронт были направлены все служилые рядовые казаки, и началась мобилизация новобранцев. В первый год войны на фронт было призвано из региона ок. 40 тыс. новобранцев. Помимо мобилизованных, в России развивалось добровольческое патриотическое движение. «Охотники», как называли добровольцев, были и в Омском военном округе. Среди добровольцев были даже 15-летние дети и женщины. Только за 1914 г. в Омском военном округе было сформировано и отправлено на фронт 4 Сибирских стрелковых полка, стрелковая дивизия, 11-я Сибирская стрелковая парковая артиллерийская бригада, 1-я и 2-я отдельные Сибирские мортирные батареи, 4-й Сибирский саперный батальон, 4-й и 5-й Сибирские казачьи полки, 4 запасных госпиталя и ряд других подразделений. В сентябре 1914 г. на передовую выступили штаб 14-й Сибирской стрелковой дивизии, еще четыре Сибирских стрелковых полка, 14-я Сибирская стрелковая артиллерийская бригада и другие части. С учетом мобилизации крестьянского населения только в 1914 г. Омским военным округом было мобилизовано более 300 тыс. человек [13; 38–40] (6 % от всех мобилизованных в Российской империи). В 1915 и начале 1916 гг. мобилизация продолжалась практически теми же темпами.

В первые дни войны на фронте оказались 1-й и 2-й Астраханские казачьи полки, две отдельные сотни, казачья батарея и лейб-гвардии казачий взвод [14].

Из Тургайской и Уральской областей и соседних регионов на фронт было мобилизовано свыше 160 тыс. человек, в том числе ок. 35 тыс. оренбургских казаков (7 % от общей численности войскового населения и 31,5 % мобилизационных ресурсов войска), 13175 уральских казаков и 710 офицеров [15; 74–82]; [16; 35–45]; [17; 45–51].

Аналогичная ситуация была и в Туркестанском военном округе. Уже 15 сентября добровольческий 1-й Туркестанский корпус вступил в бой в районе крепости Осовец. Из состава Семиреченского казачьего войска было сформировано и отправлено на фронт 3 конных полка и 13 отдельных (особых) сотен [18; 29–31].

С учетом казачьих формирований, добровольческих подразделений, самовольно уехавших на фронт, а также мобилизованных из центральноазиатского региона на фронты Первой мировой войны и в резервные воинские подразделения отправилось ок. 600 тыс. чел. Причем это было наиболее подготовленное в военном отношении население, кроме того, в подавляющем большинстве случаев это были мужчины трудоспособного возраста («кормильцы»). С учетом того, что русское население в регионе составляло меньшинство, а мобилизовано было в 3 раза больше, чем количество мобилизованного на тыловые работы нерусского населения, этноконфессиональный и гендерный баланс в регионе резко изменился. Частично он восполнялся эвакуируемыми из прифронтовой полосы, но их поток в Степной край был невелик, и концентрировались они преимущественно на территории Южного Приуралья. В Туркестан была лишь одна волна беженцев — после поражения русских армий в 1915 г. Их число составило ок. 70 тыс. человек, преимущественно женщин и детей. Одна из «ошибок», о которых сожалел генерал Куропаткин, состояла в том, что на нужды фронта было реквизировано огнестрельное оружие, находившееся в руках крестьян-переселенцев. Только в Туркестанском генерал-губернаторстве было изъято 7,5 тыс. единиц [19; 60].

Мобилизация мужского населения наиболее трудоспособных возрастных групп серьезно ослабляла экономический потенциал региона, что влияло на ухудшение внутривластной ситуации в Степном и Туркестанском генерал-губернаторствах.

Таким образом, комбинация объективных и субъективных факторов оказалась такой, что внутри местных сообществ в Степном и Туркестанском краях назревало недовольство существующей социально-экономической и внутривластной ситуацией, ростом налогов, цен, ухудшением материального положения, коррупцией, особо остро стоял земельный вопрос, вызванный, в первую очередь, изъятиями из оборота значительных территорий в рамках столыпинской аграрной реформы. Протестный потенциал возрастал в течение первых военных лет во всех областях, но проявлялся в различных районах и конкретных населенных пунктах весьма неравномерно. Параллельно с этим в условиях войны и мобилизации значительной части военнообязанного русского мужского населения ослабевали ресурсы силового сдерживания ситуации. Определенную роль в нагнетании ситуации играли симпатии части местного населения к иностранным государствам, в том числе воевавшим в тот период против России.

Так, в донесениях Туркестанского охранного отделения за 1915 г. сообщалось, что во время «молитвенных собраний» идет тайный сбор средств для направления в Турцию. Кроме того, ведется

протурецкая агитация, особенно сильная в Ферганской области, а «престиж русской власти совершенно подорван благодаря корыстолюбию чиновников» [20; 303].

В Степных областях мусульманские настроения были намного слабее, но и здесь были приверженцы протурецкой ориентации. Известны письма казаха Тургайской области, шакирда Уфимского медресе. Во время Второй Балканской войны он нелегально перебрался в Стамбул, помогал раненым на войне единоверцам и планировал принять участие в военных действиях на турецкой стороне. Жители Степного и особенно Туркестанского губернаторств участвовали в сборе средств для Красного Полумесяца с целью помощи единоверцам. В годы Первой мировой войны такая деятельность была продолжена [21; 130-131]. Значительная часть центральноазиатского населения выражала открытую или чаще скрытую симпатию не странам Антанты, а Оттоманской империи [22; 118]. Российское мусульманское население симпатизировало пленным туркам. Правда, в Туркестанском крае их не содержали, но они были в ряде городов Степного края, в том числе в Омске и Петропавловске, а также в ряде пограничных со Степным генерал-губернаторством городов.

Вместе с тем преувеличивать турецкий фактор в восстании 1916 г. не следует. Он играл незначительную роль. Это было подчеркнуто в том числе в выступлении ревизировавшего Туркестанский край на тот момент депутата Государственной Думы А.Ф. Керенского. Он обращал особое внимание на то, что в Степном крае фактор панисламизма играл еще меньшую роль, чем в Туркестане [23; 119].

Повстанцы из Самаркандской области и симпатизировавшие протестовавшим ташкентские мутлы рассчитывали, а, возможно, и получали помощь из Афганистана [24; 161, 188-189]. Однако афганский фактор имел еще меньшее влияние, чем турецкий.

Во многих городах региона размещали пленных венгров, австрийцев, чехов, словаков и немцев. Обычно они не содержались под стражей, а жили «на свободном поселении» [21; 205-213]. Первая партия военнопленных прибыла в Туркестан в сентябре 1914 г. У местного населения это создавало иллюзию слабости российской власти. Отправка значительной части мужчин крестьянского и казачьего сословий на фронт из региона усиливала это ощущение. У части нерусского населения постепенно складывалось восприятие обстановки таким образом, будто происходит существенное ослабление русского военного и административно-политического влияния в регионе. Наплыв военнопленных, а к началу 1916 г. их в Туркестане было ок. 200 тыс., помимо прочего, усиливал дефицит продовольственных товаров. В ряде городов военнопленные стали основной частью населения, как, например, в Скобелеве, где в конце 1915 г. было 7 тыс. гражданского населения, 2 тыс. представителей русского гарнизона и 15 тыс. военнопленных. Осознавая угрозы, российские власти начали перевод военнопленных из Туркестана в другие регионы, но к началу 1917 г. их еще оставалась в крае ок. 42 тыс. человек [20; 302-303]. Среди военнопленных, дислоцированных в Туркестане, были обнаружены агенты австро-германской разведки [9; 81].

Германские спецслужбы небезуспешно пытались использовать общину, немцев-мennonитов, проживавшую в Туркестане. В 1916 г. община «открыто оказала помощь мусульманским повстанцам оружием и провиантом, стараясь ослабить тем самым позиции властей в Средней Азии» [25; 91].

В целом в юго-восточных окраинах сложилась тяжелая социально-экономическая и политическая ситуация, когда достаточно было малейшего повода для перерастания скрытых антиправительственных настроений в активные выступления, причем не только мирного, но и вооруженного характера.

В то же самое время ситуация на фронтах складывалась для России так, что постоянно требовалось пополнение военнoслужашими до 300 тыс. новых бойцов ежемесячно. Также необходимо было расширение штата тех, кто обеспечивал бы фронт фортификационными сооружениями, коммуникациями и работал бы на предприятиях. Дефицит рабочих ко второму кварталу 1916 г. составлял ок. 400 тыс. человек, но Штаб требовал срочно привлечь до 1 млн рабочих [26; 290-291].

В этих условиях на высшем уровне было принято решение о привлечении к тыловым работам нерусского, или инородческого, как его тогда официально именовали, населения. 25 июня 1916 г. был издан подписанный императором Николаем II указ о привлечении мужского инородческого населения империи на тыловые работы [27; 25-26].

По решению генерал-губернатора Степного края Н.А. Сухомлинова на мобилизацию должно было быть направлено из Тургайской области 47000, из Акмолинской — 43860, из Семипалатинской — 60000 чел. Кроме того, из Уральской области к 1 декабря 1916 г. на тыловые работы было направлено 16900 чел. То есть всего из Степного генерал-губернаторства планировалось направить на тыловые работы ок. 170 тыс., хотя в ряде сообщений фигурировала цифра в 230 тыс. чел. Из Внутренней

орды было мобилизовано не менее 3300 чел. [28; 28]; [29; 271–285]. Генерал-губернатор Туркестанского края А.Н. Куропаткин первоначально планировал направить на тыловые работы 220000 чел. По данным Т. Рыскулова: «220.000 человек по областям были распределены следующим образом: на Сыр-Дарьинскую область — 60.000, Самаркандскую — 32.407, на Ферганскую — 51.233, Семиреченскую — 43.000 и Закаспийскую — 13.830» [30; 5]. Суммарно в разных источниках и исследованиях фигурировали цифры мобилизации нерусского населения Туркестана и киргизов (казахов) Степи от 393 до 480 тыс. чел. [22; 119]; [31; 273]. Как показал в своем исследовании А.В. Ганин, даже официальные потребности в мобилизованных постепенно снижались, причем это снижение в Туркестанском крае превысило 40 % от первоначальных планов [32; 157]. Аналогичным образом складывалась ситуация и в Степном крае.

Решение о начале мобилизации на местном уровне было принято в июле. Сопротивление местного населения, административная дезорганизованность и другие факторы привели к тому, что на практике приступить к систематической мобилизации удалось только в сентябре 1916 г. Первоначально предполагалось проводить мобилизацию инородческого мужского населения в возрасте от 19 до 43 лет, т.е. того же возраста, что и призывавшихся по мобилизации на фронт, но очень скоро возрастной ценз был понижен до 31 года. От мобилизации освобождались представители туземной администрации, духовенства, служащие правительственных организаций, транспорта, горнодобывающей промышленности, предприятий, связанных с оборонной промышленностью, в том числе хлопководческих и хлопкоочистительных производств, а также учащиеся средних и высших учебных заведений.

А. Букейханов отмечал, что при мобилизации фиксировались массовые нарушения установленных правил. В частности, на работы отправляли 15-летних подростков и стариков; из одной семьи могли взять единственного кормильца или двух, трех, а то и четырех мужчин; вместо детей богатых отправлялись «нанятые люди», многие «реквизированные», несмотря на строжайшее распоряжение отправлять только здоровых, были больными [33].

Фактически было отправлено на тыловые работы значительно меньшее число людей, чем предполагалось генерал-губернаторами в начале процесса. В частности, из Туркестанского генерал-губернаторства до Февральской революции 1917 г. было направлено 123305 чел., т.е. менее половины от проектированного числа. Точных данных по мобилизованным из Степного генерал-губернаторства нет. Исследователи приводят разные цифры, вплоть до 180 тыс. человек. Наиболее достоверными представляются оценки А. Букейханова, который возглавлял инородческий отдел Земгорсоюза* [34] и имел непосредственное отношение к процессу мобилизации на тыловые работы. По его мнению, было направлено 100–120 тыс. казахов [28; 34–35]. Притом что от 40 тыс. до 50 тыс. из этого числа составляли жители Туркестанского края, т.е. набор из Степного края составлял ок. 80 тыс. чел. Кроме того, под мобилизацию попало свыше 4 тыс. представителей малочисленных народов (дунгане, уйгуры и др.). То есть общее число мобилизованных во второй половине 1916 — начале 1917 гг. из центральноазиатского региона можно оценить в 180–210 тыс. чел. Это в 1,9–2,7 раза меньше планировавшегося, но все равно представляет огромную цифру, превышая 5 % от возрастной группы мужского населения, указанного в правилах о мобилизации.

Осуществлялась мобилизация двух типов: на строительство оборонительных сооружений и военного сообщения в прифронтовой зоне и в глубоком тылу на оборонных предприятиях и в других организациях, связанных с обеспечением армии. Примерно 2/3 мобилизованных находились в ведении Земгорсоюза, остальные — в ведении Верховного главнокомандующего, различных министерств и ведомств. 16 октября 1916 г. была образована «Инспекция инородческих рабочих дружин», руководителем которой был назначен генерал-майор Еникеев, заместителем — полковник Джурабеков, оба уроженцы Туркестана. В августе 1916 г. было решено направлять переводчиков в места проведения тыловых работ для облегчения понимания между рабочими и руководством.

Мобилизация проходила в два этапа. Первый охватывал период июля–октября, но отправки начались с середины сентября. С середины декабря 1916 г. начался второй этап мобилизации, продлившийся до марта 1917 г. Объем этого этапа планировался меньшим по сравнению с первым. Из Туркестана предполагалось отправить 23 эшелона с мобилизованными рабочими. В декабре было отправ-

* Земско-городской союз был создан в начале Первой мировой войны путем объединения земских и городских союзов для помощи в снабжении русской армии и организации госпиталей. Будучи изначально общественной организацией постепенно Земгорсоюз взял на себя многие властные функции.

лено 3 эшелона из Семиречья, в январе — 15 эшелонов по 1 тыс. человек в каждом. Недовыполнение планировавшихся объемов второго этапа мобилизации по факту составило 80 тыс. человек [35; 76–79]. После Февральской революции мобилизация прекратилась. 14 марта было официальное решение о ее приостановке, а 5 мая Временное правительство постановило вернуть всех мобилизованных на тыловые работы домой [36; 117].

Условия работы «реквизированных» рабочих были чрезвычайно тяжелыми. Это приводило к травмам, болезням, иногда и гибели рабочих. Наиболее частой причиной невыхода на работу было инфекционное заболевание. По отчетам руководителей инородческих рабочих партий, зимой 1916–1917 гг. в среднем не выходило на работу ок. 40 % состава, в отдельных случаях этот показатель мог достигать 70 %. Тяжелое положение мобилизованных вызывало беспокойство даже у депутатов Государственной Думы.

Те, кто находился в прифронтовой зоне, регулярно попадали под обстрелы артиллерии врага. Имелись случаи обращений с просьбой либо отправить домой, либо включить в состав действующих воинских формирований, а также случаи отказа от выхода на работу в условиях угрозы жизни. Такие случаи рассматривались в качестве саботажа, организаторы таких выступлений подлежали суду военного трибунала [28; 32–35].

После обнародования указа о мобилизации на тыловые работы и начала деятельности по его реализации из многих населенных пунктов поступали сообщения о недовольстве местного населения, нежелании его выполнять, либо о нарушениях при его реализации, в первую очередь связанных с составлением списков мобилизуемых, которыми занималась низовая, т.н. туземная, администрация. Богатые и родовитые представители оказывались не включенными в них, в то время как туда были включены имена бедных сородичей, даже если они не соответствовали параметрам мобилизации. Такие случаи носили массовый характер. В сообщении Керенского говорилось даже о «торговле списками» в степных областях [23; 138]. Кроме того, стали распространяться слухи, что под видом мобилизации на тыловые работы осуществляется призыв на фронт. Один из руководителей восставших Атекинской волости Алимкул Таубалдин выдвинул лозунг: «На войну не идти, лучше умереть в борьбе с русскими» [37; 198].

Даже местные власти стали саботировать решение о мобилизации. В частности, ферганский военный губернатор А.И. Гиппиус отказался выполнять распоряжение о мобилизации, тем более что уже 9 июля произошло первое выступление в Андижане после молитвы в мечети Джами. Он обнародовал собственную трактовку указа, где заявил, что будут призывать только добровольцев и не более чем одного мужчину с 5 дворов. Действия Гиппиуса вызвали неудовлетворительную оценку императора, военного министра и генерал-губернатора. Они осуждались русской патриотической прессой, но нашли поддержку в парламенте. Его «объявления» проникли в соседние области и находили горячий отклик у местного населения, в том числе низовой администрации. 28 июля генерал-лейтенант Гиппиус был отозван в Петроград, но через несколько дней распоряжение отменили и назначили проверку его действий. И все же в середине августа он был отправлен в Тифлис. Но его действия и думская ревизия повлияли на изменение первоначального текста указа о мобилизации и выходе более обтекаемого, позволявшего многозначные трактовки приказа № 220 от 23 августа 1916 г. [38; 8–30]. Более того, депутаты Государственной Думы ходатайствовали о переносе сроков мобилизации на ноябрь 1916 г. как для восстановления спокойствия в крае, так и для успешного завершения сбора урожая хлопка. Было принято половинчатое решение. Срок начала мобилизации был перенесен на 15 сентября [24; 173, 193, 198–204].

Среди местного населения стали распространяться произведения местных акынов (поэтов), передававшиеся из уст в уста и быстро становившиеся популярными, поскольку отвечали на запрос населения, а также потому, что обладали качествами произведений искусства. Так представлены истоки восстания 1916 г. в их стихотворном отображении казахским акыном Нармагамбетом (отрывок стихотворения 1916 г., пер. с каз.) [39; 77].

*...Царь, белый царь, что стало с тобою!
Обманул ты нас, собираешь ты наших джигитов,
И пошли на тебя мы степною войной,
Ведь с горя и трус идет в стан храбрецов.
Ты сперва покушался на веру нашу, насилья чинил,
Не давал ты нам прав наравне с другими людьми,
Ты считал нас безмолвным скотом и рабами!*

Теперь же покушаешься на нашу жизнь...

Далеко не во всех местностях указ о мобилизации на тыловые работы приводил к росту антиправительственных настроений и/или открытым выступлениям. Во многих уездах он был встречен нейтрально или, как докладывал генерал-губернатор Туркестанского края, «индифферентно». В ряде случаев местное население проявляло «верноподданические чувства», поддерживая положения указа и процесс мобилизации. Об этом свидетельствуют, например, решения волостных съезда Верненского уезда Семиреченской области, Черняевского уезда Сыр-Дарьинской области, Дальянской волости Ходжентского уезда, азиатской части Ташкента, представителей Андижана, Коканда, Ура-Тюбе и др. [24; 173–177]. Часто население сначала симпатизировало России в начавшейся войне, но ужесточение налогового режима и неоправданные поборы и издевательство приводило к недовольству не только местной администрацией, но и системой в целом. Так, в прошении киргиз Пржевальского уезда российскому консулу в Кульдже с просьбой оказать содействие людям, сосредоточенным на русско-китайской границе, отмечалось: «Приказывали помогать России, и мы помогали пять раз. Кроме двух налогов, которые мы платили каждый год, на нас еще наложили на каждую юрту по 4 рубля. Взято налога с 80 юрт. Понадобились юрты для армии, попоны для лошадей...» [40; 168].

Среди местного населения имелись идейные лидеры, уже пользовавшиеся к этому времени серьезной популярностью. Они придерживались различных убеждений: от мусульманских деятелей до прокадетски и проэсеровски настроенных представителей нарождавшихся общественно-политических движений и даже представителей социал-демократической ориентации. Часть местной русской интеллигенции также симпатизировала неконформистским настроениям в обществе.

Наиболее яркими национальными лидерами в начале XX в. являлись лица из числа местного населения, избравшиеся в Государственную Думу и имевшие высшее образование. Имея влияние в народе и связи в правительстве, некоторые из них предполагали возможным пересмотр указа о мобилизации. Так, по сведениям астраханского губернатора Соколовского, бывший депутат Второй Государственной Думы Б.А. Кулманов (Колыманов), избравшийся от Внутренней орды, уже в июле «собрав с киргизов (казахов — авт.) большие деньги, отправился в Петроград с целью ходатайствовать об освобождении киргизов от призыва», возлагая «надежду на успех своих ходатайств также и на мусульманскую фракцию Госуд. Думы» [41; 55].

М. Чокаев, А.А. Чайкин (редактор газеты «Туркестанский голос») и У.А. Ходжаев прибыли в Петроград с целью пригласить депутатов Государственной Думы приехать в Туркестан и на месте разобраться с ситуацией. Кроме того, они надеялись на отмену царского указа о мобилизации. После приезда депутатов в Туркестан Ходжаев и Чокаев сопровождали их и появлялись с А.Ф. Керенским и М.-К. Б. Тевкелевым в общественных местах Самарканда, Джизака, Андижана и Коканда [11; 77–79]. В ходе встреч с местным населением они старались устранить присутствие полиции, но за ними все же был установлен негласный надзор, чтобы глава фракции трудовиков не пропагандировал среди местного населения «идеи, противные задачам государственного управления» и не вселял в них «надежды на осуществление их мечтаний националистического характера» [24; 208].

Другие авторитетные казахи, будущие лидеры Алаш, полагали, что местное население готово исполнять указ, но сроки мобилизации не соответствуют особенностям кочевого быта: за 9–15 дней прибыть в пункты мобилизации зачастую физически невозможно. На частном совещании представителей Тургайской, Уральской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областей, состоявшемся 7 августа в Тургайском областном правлении с согласия губернатора, они указывали, что практика направления казачьих отрядов для контроля хода мобилизации, ставшая ответом на запросы местных волостных управителей о якобы массовом сопротивлении населения мобилизации, вызывает отторжение у местного населения, провоцирует массовые откочевки в соседние уезды и области. Целесообразнее использовать распространенные институты самоуправления в форме съездов уполномоченных от населения. Важнейшим средством избежать волнений они считали перенос сроков начала мобилизации на январь-март 1917 г. Вместе с тем предполагались и другие компромиссные инструменты решения вопроса, нашедшие отражение в представленном тургайскому областному начальству протоколе частного совещания казахов Тургайской, Уральской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областей под председательством А. Букейханова: «1. Ввиду изложенного необходимо отсрочить призыв рабочих для северных уездов до 1 января 1917 года, а для южных уездов до 15 марта 1917 года. 2. Призвать в первую очередь одну треть лиц в возрасте 19–31 года, начиная с младшего возраста, так как в этом возрасте наибольшее число несемейных. 3. Прием лиц, проживающих за пределами места приписки, согласно их желанию, производится либо по месту житель-

ства, либо по месту приписки. 4. Оставить в семье одного работника призывного возраста при полу-работнике (17 или старше 50 лет). 5. Принятых, по возможности, оставлять на работах по обороне государства на местах. 6. Принятому предоставить право заменить себя другим лицом. 7. На каждое аульное общество оставить по одному мулле. 8. Оставить мугаллима (учителя) на каждые 50 кибиток для обучения детей киргизской грамоте, причем предпочтение должно быть отдано тем, кто имеет шаадат-нам (свидетельство) от медресе. 9. Освободить от призыва учащихся в мусульманских медресах в городах. 10. Старые списки, представленные спешно, неправильны, — нужно их возвратить: избрать комитет, составленный лицами, избираемыми по одному от каждого десятка домохозяев, и поручить этому комитету составление нового списка в присутствии аульного схода. 11. Так как в дело мобилизации волостные управители или претенденты на их должности впутали свои дела по выборам, то необходимо приостановить на время мобилизации производящиеся выборы должностных лиц киргизской администрации. 12. В приемной комиссии с правом голоса должны участвовать по два уполномоченных от каждой волости, уполномоченные участвуют в приемной комиссии при приеме рабочих своей волости. 13. Принятым рабочим предоставить право соединяться в артели в 30 человек. При артели должен быть переводчик, и на 10 артелей один мulla. 14. Заболевшие рабочие пользуются медицинским уходом наравне с ранеными. 15. Рабочие киргизы должны быть в ведении учреждений городского и земского союзов. О правах и обязанностях учреждений, заведующих рабочими киргизами, должна быть издана инструкция. 16. Для доставления рабочим одежды и провизии с мест должны быть даны бесплатные вагоны в необходимом количестве и пропуск двум лицам от каждой волости. 17. По уважительным причинам, по мере надобности, киргизы-рабочие пользовались бы отпуском. 18. Об изложенном совещание постановило ходатайствовать перед правительством» [24; 60-61].

Подавляющее большинство представителей российской администрации на местах и в Петрограде были уверены в лояльности местного населения. Прежде выступления бывали, недовольство выражалось, но все эти события не выходили за рамки того, что было в других регионах империи. Местное оседлое, а особенно кочевое население рассматривалось в качестве оплота спокойствия. Считалось, что распространение «гражданственности» на юго-восточных окраинах приобрело необратимый характер и в целом отражало не только стремление администрации, но и основной массы местного населения. Военный губернатор Самаркандской области Н. Лыкошин отмечал, что это было ошибкой: властям не удалось «убедить население в преимуществах русской культуры и русской гражданственности» [20; 312].

Стихийные выступления начались уже в июле. В Самаркандской области власти зафиксировали 25 выступлений, в Сырдарьинской — 20 и в Ферганской — 86. Наибольшую известность приобрели ходжентские события 3-4 июля, весть о которых разнеслась по Туркестану. Здесь поводом стало требование отложить начало мобилизации до завершения священного для мусульман месяца Рамадан, который длился в том году до 19 июля [42; 52]. Широкую известность приобрел и «бабий бунт», когда навстречу казачьему отряду вышли женщины с непокрытыми лицами с просьбой убить их, но освободить от поборов и голода. Этот эпизод рассматривался даже в Государственной Думе [23; 115], ряд фракций которой стал в оппозицию правительству.

Непродуманность решения о мобилизации на тыловые работы стала понятна в правительстве достаточно скоро. В этих условиях в конце июня-июле вместо попыток выработать совместное решение, каким образом в кратчайшие сроки и с наименьшим ущербом купировать проблему, министерства и ведомства стали перекладывать ответственность за ситуацию друг на друга: МИД и Военное министерство на МВД, центральные органы на местные и наоборот [20; 308-309]. В результате поступали противоречивые указания из центра, а местные власти пытались действовать в соответствии с обстоятельствами или, точнее, с собственным представлением о них.

Попытку прекратить стихийные выступления против мобилизации на тыловые работы административными мерами в июле предпринял генерал-губернатор Степного края Н.А. Сухомлинов. 12 числа последовало распоряжение о привлечении к строгой ответственности лиц за агитацию против призыва на тыловые работы, 19 — о наказании смертной казнью оказывающих вооруженное сопротивление, а 21 — о запрете стачек, забастовок и изъятии у коренного населения оружия [43; 157]. Эти распоряжения не привели к умиротворению в степи, напротив, внесли дополнительную путаницу и обострили внутривластную ситуацию в Степном генерал-губернаторстве.

Специфические решения принимались и туркестанским генерал-губернатором Ф.В. Мартсоном. Он пытался объявить край на военном положении, местному населению запрещалось собираться

большими группами и сидеть на крышах, последовал запрет на ночевки в чайханах, ограничивался доступ к железнодорожному сообщению и т.п. [44]. В июле он был переведен на службу в Военный совет. 22 июля было подписано решение о назначении нового начальника края, до его прибытия временно исполнять обязанности было поручено М.Р. Ерофееву.

Смена генерал-губернатора в Туркестанском крае осложняла управление, но она была вынужденной мерой. Алексей Николаевич Куропаткин прибыл в Ташкент только 8 августа, когда восстание уже разгоралось, и весьма решительно приступил к исправлению ситуации. Произошли изменения и в кадровом составе. Куропаткин уволил несколько десятков волостных и уездных начальников, а также двух военных губернаторов — Галкина и Лыкошина [20; 313]. Он считал, что политика расширения прав низовой туземной администрации не оправдала себя и стала одной из причин быстрого распространения восстания.

Уже на следующий день после прибытия в Ташкент он телеграфировал в Петроград, что беспорядки в Семиречье усиливаются. В течение августа-сентября они охватили не только Семиречье, но и Аулиетинский уезд Сыр-Дарьинской области, а также Акмолинскую и Тургайскую области Степного края. Беспорядки отмечались в Ферганской области, особенно в Андижанском, Ходжентском и Наманганском уездах, и в Астрабадском уезде Закаспийской области. Повторные волнения возникали и в Джизакском уезде [45; 33–39].

Сценарии начала восстаний были разными. Где-то все начиналось с убийства или покушения на убийство лиц, сверявших списки жителей для составления последующих списков и определения жребием тех, кто будет отправлен на тыловые работы. Где-то все начиналось с откочевки вглубь собственного уезда или в соседний уезд. Где-то с отказа выполнять определенные работы или требования властей. Где-то выступления были спровоцированы сообщениями и слухами в ходе или после молитвы в мечети. Где-то выступления начинались с банальных краж и грабежей караванов или переселенческих сел и хуторов. А где-то и с поддержки притязаний определенных кандидатов на звание бека или хана. Не исключались и внешние провокации со стороны турецких эмиссаров. Где-то поводом становилось превышение полномочий представителями местной администрации разного уровня (чаще низовой). Разнообразие сценариев, как и отсутствие взаимодействия между отдельными очагами восстания, свидетельствует о его стихийном характере. Практически везде поводом становились действия, связанные с мобилизацией молодежи на тыловые работы. Комбинация причин в регионах варьировалась, но повсеместно фигурировали земельный вопрос, обострившийся в годы столыпинской аграрной реформы, и рост налогов и сборов в ходе Первой мировой войны. Именно они были основными причинами восстания 1916 г. Привлечение населения на тыловые работы также являлось не просто поводом, но и выступало в качестве причины антиправительственных выступлений.

Джизакское восстание 1916 г. — первый крупный очаг антиправительственных выступлений. Здесь восстание началось 2 июля. После объявления о мобилизации и выбора 13 ответственных за процесс рекрутирования было дано 10 дней на начало мобилизации. 12 июля в старом городе начался призыв. В ночь на 13 июля был убит представитель туземной администрации Мирза Яр Худояров, а его управление сожжено. Назыр Ходжа Абдусаламов, направлявшийся в Ташкент для выяснения обстоятельств произошедшего там бунта, сообщил, что в Ташкенте мобилизацию после антиправительственного выступления перенесли на более поздний срок. Старый город бурлил. Толпа вооружалась палками, ножами, серпами и пр. орудиями, попадавшими под руку. Назыр Ходжу провозгласили беком, и толпа двинулась в новый город, где преимущественно проживало русское население. Был выдвинут лозунг газзавата. Выехавшие навстречу бунтовщикам представители местной администрации во главе с уездным начальником полковником Рукиным были перебиты. Уездная администрация и местное русское сообщество были уверены в спокойствии местного населения, поэтому Рукин пошел на эту встречу без оружия, с фотоаппаратом [23; 110]. Караульная команда произвела несколько залпов, было убито ок. 10 повстанцев, толпа отступила в старый город. Здесь толпа вооружилась преимущественно холодным оружием и вновь направилась в новый город, где разграбили железнодорожную станцию и частично разобрали железнодорожное полотно, разрушили казармы железнодорожных рабочих, подожгли нефтехранилище, обрезали телеграфные провода, по ходу избивая всех попадавшихся представителей русской администрации. В новом городе начались погромы. Русская часть жителей укрылась в крепости, которую повстанцы штурмовать не решились.

После этого восстание перекинулось на уезд. На участке Джизак — Ломакино были разрушены пути на протяжении 65 верст, то же самое произошло на перегоне Джизак — Обручево. Повстанцы нападали на поезда и грабили. В ходе первых двух дней восстания было убито 16 железнодорожных

служащих. Всего в городе и пригородах было убито 73 русских. В то же время русская администрация начала наведение порядка в новом городе, где были выставлены заставы и организованы круглосуточные вооруженные патрули, и откуда в тот же день удалось выдавить восставших. Через день в город подошло подкрепление — отряд полковника Афанасьева, который подавил восстание в старом городе.

В уезде погромы ширились. Было убито 83 человека, в том числе лесная стража. Причина этого крылась в резком росте цен на древесное топливо и в обязанности покупки специальных билетов на порубку. Злость вылилась на служащих. Центрами восстания стали Санзарский, Зааминский и Богданский районы. Причем в Санзарском районе движение возглавил народный судья, происходивший из бекского рода Турадбеков, в Богданском — крупный землевладелец Абдурахман Абдуджабаров Джевачи, провозглашенный повстанцами ханом. Его поддержал Назыр Ходжа. Против них из Ташкента было направлено 14 рот, 3 казачьих сотни при 6 орудиях, по железной дороге был направлен бронепоезд. Восстание было жестоко подавлено.

За исключением Турабекова, который сумел скрыться, руководители восстания были арестованы. Многие участники были преданы военному суду. От места убийства Рукина в радиусе 5 верст была введена запретная полоса. В местах убийства русских были конфискованы земли местных жителей — всего ок. 2 тыс. дес., в том числе 0,8 тыс. дес. — в самом городе. Был сожжен центр старого города.

В уезде восстание также подавлялось с чрезмерной жестокостью. Отряды, направленные против повстанцев, зачастую официально назывались карательными. Особую жестокость проявил отряд Иванова. По свидетельству очевидцев, «вещи сжигали, кого встречали, в того стреляли, женщин насиловали и чинили другие зверства. В кишлаках сжигали посевы и дома, а готовую пшеницу увозили. Население бежало в города и степи, бросая свое хозяйство. Начался голод» [46; 61–63]. Полностью или частично было уничтожено несколько населенных пунктов: в окрестностях Джизака кишлаки Клы, Кара-Клы и Сасык; в Богданском районе сожжены кишлаки Кара-Таш, Ата, Кичи, Янги-Кишлак, Сафар-Ата, Сарымсак; в Зааминском районе — «Заамин (почти весь), Каир-Яма (больше половины), Кара-Саргали (меньшая часть), Куркук (1/2), Кур-Казан (сожжено 7-8 дворов из 22), Ченг-Кайма (меньшая часть), Боюн-Турук (1/3), ст. Ломакино (20 лавок и караван-сарая), Нибуса (3 двора из 15), Кара-Курсак (меньше 1/2 всего 50), Ак-Байра (все), Карабаш (меньше половины, всего 15), Тышик-Кулак (меньше половины из 20), Кишлак Чал (1/3 из 50), Караити (3 двора из 50), Кабыль-Мазар (меньше половины из 40), Чит-Арык (1/3 из 50)»; в Санзарском районе «поселки при ст. Милютинской (1/4 ч. села), Чулак (сожжено 2 дома), Кара (весь), Чубар (сожжено 2-3 дома), Кальтай (весь), Шуртепа, Катта-Кара-Мазар, Ташкескен, Шайбек (все), Джадык (1/2), Кырк, Таджики-Санзар, Карасу (1/2), Суфи, Джеты-Булак (все). Ак-Мулла (сожжено 2 дома), Кичик-Карашакшак, Катта-Каратакшак, Гуралас (1/2)» [46; 91].

Можно выделить две основные причины жестких мер российской администрации. Во-первых, это был ответ на жесткие действия со стороны повстанцев. В значительной степени это психологическая причина, но она несла и упреждающий характер: представители власти предполагали, что жесткость наказания предотвратит расширение восстания. Во-вторых, охрана национальной безопасности Российской империи. Страна находилась в состоянии войны. Значительная часть ресурсов была направлена на фронт. В этих условиях любые антиправительственные выступления, тем более массовые и вооруженные, рассматривались едва ли не как открытие «второго фронта» в глубоком тылу и потому пресекались. Также нужно понимать, что привлечение к суду повстанцев — это процессуальная практика, соответствовавшая нормам российского права того периода.

Согласно донесению семиреченского губернатора М.А. Фольбаума, начало активных выступлений в Семиреченской области было таким: «...стал распространяться слух агитаторами среди киргизской массы о введении воинской повинности, что и послужило ближайшим поводом сначала к пассивному сопротивлению распоряжениям властей, а затем и к открытому неповиновению и беспорядкам во многих волостях, под давлением призываемых, на которых не действовал благоразумный голос старейшин. Смута и паника охватили целые волости: приграничные волости Лепсинского и Джаркентского уездов в половине июля стали уходить в Китай, другие — в степи Балхаша или же в горы, бросая свои поля и зимовки. Рабочие киргизы убегали от русских, воруя лошадей и скот. Первым значительным столкновением нужно считать нападение киргиз Эмельской и Барлынской волостей 24 июля — 1 августа на Тахтинский таможенный пост и с. Пограничное в Алакульской долине, вызванное желанием киргиз прорваться в Китай. Первым же мятежным выступлением было открытое

нападение, с оружием в руках 3 августа призывных Кызылбурговской волости Верненского уезда, на уроч. Ассы, во время составления призывных списков, на почетных лиц волости и на помощника уездного начальника г. Хлыновского и его конвой, из которого был один убит и три ранено. Уже 4 августа на Ассы выступила казачья сотня, и в ближайшие затем дни Кызылбурговская волость была примерно наказана.

6 августа мятежники нескольких волостей Кастекской группы оказали вооруженное сопротивление отарскому участковому приставу около станции Самсу и напали на его конвой, а 7 августа — на небольшой охранный отряд дружины прапорщика Виткина в с. Приторном, близ Кастекского перевала. С этого момента мятежные шайки киргиз быстро распространились в 6 ближайших волостях до Курдая, в районе станции Самсу-Отар и русских селений Сергиевского-Кастек, где 7-8 августа киргизами было убито 16 человек и уведено в плен до 35 человек, которые были ограблены, многие изранены и затем освобождены» [41; 68-69].

Обычно восстание начиналось в тех местах, где не было регулярных резервных частей или казачьих сотен, либо они были малочисленны. Так, по сведениям драгомана российского консульства в Кашгаре Стефановича, основанным на собранных многочисленных разведывательных данных и опросах русского и нерусского населения, при подготовке к восстанию в Семиречье «киргизы приняли во внимание и те силы, с которыми им предстояло вступить в борьбу. Даже на первый взгляд видно, что соотношение было в их пользу: в Пишпекском и Пржевальском уездах ко времени начала мятежа не было никаких войск, отсутствие же мужского населения, вследствие призыва запасных, в русских поселках, давало им лишний шанс на успех мятежа, к тому же киргизской массе было внушено главарями, что войска находятся все на войне» [40; 88]. Еще одним из условий успеха восставших в этом районе на первом этапе стал захват ими транспорта с огнестрельным оружием и патронами, а также поставки огнестрельного оружия из соседнего Китая. По свидетельству плененных повстанцев, одним из их отрядов руководил турецкий генерал с двумя европейскими советниками [32; 177].

В Семиречье восстание разрасталось чрезвычайно быстрыми темпами. Причем здесь оно носило не только антиправительственную, но и антирусскую направленность [47; 209–226]. Об этом свидетельствуют многочисленные показания очевидцев и сообщения представителей администрации [24; 195-196, 214].

В Джизаке и особенно в Семиречье восстание приняло характер межэтнического противостояния. Переселенческие поселки сжигались, людей убивали, женщин брали в плен в качестве заложниц, над большинством из них надругались, грабились запасные магазины, имели место случаи нападения на железнодорожные участки, административные учреждения, почтовые станции, склады и даже на малочисленные гарнизоны. Повстанцам удалось отбить несколько обозов с огнестрельным оружием.

Генерал-губернатор А.Н. Куропаткин так описывал состояние дел на 3 сентября 1916 г.: «Многие русские поселения разгромлены, много жертв; разорение их полное. Особого вооруженного сопротивления [повстанцам] еще не было оказано. Решительные действия начнутся на днях. Двинул войска как со стороны Ташкента, так и со стороны Ферганы. Постоянного типа войск в крае не было. Пришлось послать часть дружин ополчения, часть рот запасных батальонов. Войска мало сплоченные, недостаточно дисциплинированные. Уже при усмирении беспорядков в Джизакском уезде были справедливы жалобы на войска за излишнее разорение туземных жилищ, грабеж, лишние убийства. То же получается и при действиях в Семиречье». Формировавшиеся из числа жителей разграбленных русских поселений дружины вполне естественно имели крайне негативное отношение к повстанцам. Стремясь наказать преступников, наказывали зачастую невиновных. Так, Фольбаум, вероятнее всего, у мирных жителей, не участвовавших в погромах, «отбил» 300 коров, 10 тыс. овец и 2 тыс. лошадей. Это лишь усиливало антагонизм в регионе. Представители местной аристократии со своей стороны пытались обосновать начало выступлений подстрекательством со стороны русских кулаков, которые якобы убеждали казахов в том, что их заберут именно на фронт. При этом они рассчитывали на бунт, его подавление и передачу земель бунтовщиков русским поселенцам. Такую версию начала восстания в Аулиеатинском уезде изложил Куропаткину Тынышпаев, проводивший опрос населения [19; 50, 57, 67].

В августе 1916 г. Туркестанский край все же был объявлен на военном, а г. Пржевальск даже на осадном положении. Крестьян из близлежащих сел власти по возможности эвакуировали в город, где из их числа формировались дружины обороны. Такие же дружины были организованы в селах, где эвакуацию провести не удалось: Сазановском, Преображенском и Теплоключенском. Дружины были созданы и в Джаркентском уезде. В конце августа 1916 г. отдельные выступления превратились в

полномасштабное восстание, охватившее значительную часть Верненского, Пишпекского, Пржевальского и Джаркентского уездов. Несмотря на определенную организацию в ряде очагов, сами очаги между собой связаны практически не были [48; 11, 23–25, 45].

Типичным для кочевников способом протеста являлась откочевка. Такой прием использовался по отношению как к собственным правителям (ханам, султанам, манапам и т.п.), так и к патронирующим державам. Вполне естественно, что реакцией на мобилизацию, а также на действия вооруженных отрядов, направленных для подавления вооруженных выступлений, определенная часть кочевников ответила откочевкой.

В оценках исследователей о числе перекочевывавших в пределы Китая казахов и киргизов после объявления о мобилизации на тыловые работы имеются значительные расхождения. Наиболее достоверными представляются данные, собранные С.Д. Асфендиаровым (см. табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Число откочевывавших в 1916 г. в пределы Китая казахов и киргизов [39; 104]:

Район	Число кибиток (семей)		
	до восстания	на 1 января 1917 г.	убыло
В 3 волостях Верненского уезда	4347	2415	1932
В 13 волостях Джаркентского уезда	17096	4378	12718
В 25 волостях Пишпекского уезда	21831	12518	9313
В 32 волостях Пржевальского уезда	34509	8849	25660
В 5 волостях Лепсинского уезда	7071	3629	3442
ВСЕГО	84854	31789	53065

В пределы Персии откочевало ок. 570 семей туркмен-йомудов (ок. 3 тыс. человек). Помимо стремления избежать мобилизации откочевывавшие рассчитывали получить поддержку со стороны турок, по слухам побеждавших в войне с Россией [7; 100–101].

Обычно в Российской империи принималось число душ в кибитке в Семиреченской области около 5,1. Таким образом, в ходе восстания 1916 г. за пределы Российской империи откочевало казахов и киргизов ок. 270 тыс. человек. Иногда эта цифра исследователями округлялась, увеличиваясь до 300 тыс. человек [49; 93]. Также были откочевки из Семипалатинской области, но, поскольку там они носили сезонный характер, выявить число не вернувшихся из Восточного Туркестана не представляется возможным; в любом случае там оно было значительно меньшим, чем число тех, кто откочевал и не вернулся в Семиреченскую область.

Далеко не все смогли достичь китайских пределов, поскольку китайские власти не желали увеличения доли мусульманского населения в своих пределах, где регулярно вспыхивали антицинские выступления. Так, на р. Сумбе были задержаны казахи двух волостей и киргизы восьми волостей. Среди пытавшихся пересечь границу начался тиф, корм в округе был вытравлен и начался его массовый падеж. Российские власти потребовали от пытавшихся уйти в пределы Китая 4 тыс. лошадей для земледельческих и транспортных нужд армии. Значительная часть дунган и уйгур, ушедшая в Синьцзян, в скором времени также была вынуждена вернуться в Россию из-за притеснений со стороны цинских властей. В Китае осталось менее 3 тыс. дунган [39; 104–105]. Откочевывавшие в Китай казахи и киргизы терпели серьезные притеснения со стороны цинских властей. Именно в Китае основная часть тех, кто выступил против мобилизации на тыловые работы.

Одно из первых антиправительственных выступлений среди туркмен произошло в Теджене. Для его купирования потребовался отряд из 42 вооруженных человек (22 всадника и 20 пеших). В Гумбет Кабузе в нападении на поселки и имения участвовало до 200 человек местного населения [7; 82, 97].

Волнения происходили не постоянно, но в Туркестанском генерал-губернаторстве, по сведениям А.Н. Куропаткина, они вспыхивали вплоть до конца января 1917 г. [45; 33–39]. А.В. Шестаков обратил внимание на то, что наибольшее количество очагов восстания располагалось вдоль железнодорожной ветки Чимкент-Семипалатинск, часть которой в тот период еще не была достроена. Автор объясняет эту особенность тем, что именно здесь были наибольшие земельные изъятия у кочевников [50; 95–96].

Согласно рапорту А.Н. Куропаткина, в ходе вооруженных действий повстанцев в Туркестанском крае было убито ок. 2,5 тыс. человек (см. табл. 2) [51; 43].

Число погибших в ходе восстания 1916 г. в Туркестане, согласно официальному рапорту генерал-губернатора А.Н. Куропаткина

Область	Представителей туземной администрации	Представителей русской администрации	Крестьян-переселенцев, казаков и мещан
Семиреченская		3	2325
Сыр-Дарьинская	6	3	45
Самаркандская	4	3	83
Ферганская	11	1	
Закаспийская		3	нет данных
ВСЕГО	21	13	2453

Современные исследования несколько увеличивают эту цифру. По разным данным, от рук повстанцев (без учета Закаспийской области) погибло русского гражданского населения от 3828 до 4145 человек, ранено 1111, пропало без вести несколько тысяч человек. В плену (де-факто в заложниках) у повстанцев находилось свыше тысячи русских, в основном женщины и дети, часть из них была вывезена в Сындыян. Самые серьезные жертвы среди русского населения были зафиксированы в Пржевальском уезде, где погибло 2179 и пропало без вести 1299 человек, было сожжено 1,3 тыс. дворов и еще ок. 1 тыс. дворов разграблено. Среди убитых были семь монахов и послушников Исык-Кульского монастыря. Вокруг озера Исык-Куль были сожжены 10 приходских церквей и 25 селений. Священника И. Роика убили за несогласие принять ислам, а его жену и дочь изнасиловали. Общая сумма ущерба, нанесенного русскому населению повстанцами только в Пржевальском, Пишпекском и Верненском уездах оценивалась властями почти в 31 млн руб.

В ходе выступлений во всем Туркестанском крае подверглось нападению 94 русских селения, «не считая отдельных хуторов, заимок и пасек», сожжено и разрушено по разным данным от 5373 до 9 тыс. дворов. Вместе с тем повстанцы в Туркестане не могли оказывать серьезного сопротивления регулярным и казачьим частям. Потери вооруженных отрядов, направленных для подавления очагов восстания в Туркестане, были незначительными. За всю кампанию было убито 79 рядовых и 7 офицеров, ранено 64 офицера и 3 рядовых, пропало без вести 77 человек [32; 187-188]; [36; 107, 115]; [52; 406]. Относительно суммы ущерба встречается также цифра в 20,7 млн руб. в шести уездах Семиреченской области [53; 99].

Меры по усмирению повстанцев принимались с разной скоростью и сами меры различались, но в большинстве случаев были жесткими, а порой жестокими. В Закаспийской области к подавлению выступлений власти сразу приступили решительно. Уже 23 июля 1916 г. войскам Асхабадского гарнизона был отдан секретный приказ № 22, предусматривавший в том числе следующие меры против повстанцев: «По явно угрожающим скопищам действовать огнестрельным оружием, не допуская их даже на дальний выстрел», «не высылать на разведку одиночных нижних чинов». Для содействия администрации и полиции в вопросе мобилизации на тыловые работы 31 июля был сформирован «вспомогательный (понудительный) отряд в составе: роты пехоты от Асхабадской дружины Государственного ополчения, сотни конных пограничников 30-й пограничной Закаспийской бригады и пулеметной команды той же бригады» [7; 45-46].

Основные очаги восстания в Туркестанском генерал-губернаторстве удалось подавить к середине октября. На совещании 16 октября было решено образовать новый Нарынский уезд, расположенный в горной местности, неудобный для ведения земледелия, и не позволявший развивать полукочевое скотоводство в больших масштабах. Туда было решено выселить киргизов 15 волостей Пржевальского и Пишпекского уездов, которые принимали наиболее активное участие в восстании. Выселению в проектируемый уезд подлежало ок. 80 тыс. человек. Причем весь Пржевальский уезд было предложено заселить исключительно русским населением. Меры не были реализованы, поскольку не нашли поддержки у новой администрации после Февральской революции 1917 г. [36; 114].

По мнению А.В. Ганина, эффективность подавления восстания «была обусловлена многими факторами. Прежде всего, отряды мятежников не могли противостоять регулярным войскам, пусть и состоящим, в значительной степени, из запасных солдат. Подавление мятежа носило организованный и достаточно хорошо скоординированный характер. Ликвидации беспорядков способствовало наличие в охваченных ими районах подконтрольной властям железной дороги, позволявшей быстро перебрасывать войска и снабжать их всем необходимым. Большое впечатление на мятежников произво-

дило применение артиллерии и пулеметов. Кстати, при подавлении мятежа успешно использовались грузовые автомобили, с установленными на них пулеметами» [32; 207].

Не все меры носили репрессивный характер. Принимались решения и о помощи пострадавшим. В частности, властями было принято решение о выделении 5 млн руб. на помощь возвращающимся казахам и киргизам из Синьцзяна, 6,5 млн. руб. — на помощь пострадавшему русскому населению Туркестана. Все жители имели право на получение льготного кредита в размере до 50 тыс. руб. на семью на восстановление хозяйства.

В Уральской области в 1916-1917 гг. были приняты меры по оказанию продовольственной помощи пострадавшим от неурожая, также населению выдавалось семенное зерно для посева. В апреле 1917 г. Временным правительством было решено приступить к восстановлению поврежденных и разрушенных во время восстания сооружений в Семипалатинской и Семиреченской областях [54-55].

В Степном генерал-губернаторстве волнения и стихийные выступления также происходили практически повсеместно. Уже в июле фиксировались антиправительственные проявления во всех четырех областях. Самым частым было сожжение списков кандидатов. Многочисленными были нападения на представителей местной низовой администрации, т.е. казахов, находившихся на административной службе. Первое убийство произошло 8 июля в Уральском уезде, где погиб волостной управитель. В августе выступления приняли массовый характер. Так, в Кургальджино собралось ок. 15 тыс. недовольных. Вместе с тем, выступления в Степном чаще всего носили мирный характер, нападений на русские села было намного меньше, чем в Семиречье. Заслуживающей внимания является оценка такого характера восстания Э. Соколом, который считает, что причиной был гораздо более длительный период контактов казахского и русского населения в Степных по сравнению с Туркестанскими областями [56; 103–108].

Наиболее крупным очагом восстания не только в Степных областях, но и в центральноазиатском регионе в целом, являлся Тургайский. Волнения здесь начались еще в июле. Первоначальной формой протеста стали откочевки. Учитывая географические особенности района, в Тургайскую область откочевывали недовольные казахи из соседних Уральской и Акмолинской областей. В отличие от большинства других районов здесь активные вооруженные действия начались намного позже — в октябре, когда большинство других очагов было уже подавлено.

Еще одной отличительной особенностью тургайского восстания стала его организованность. Казахами — преимущественно кыпчаками и аргынами — были выбраны несколько ханов из представителей собственных племен. Только в Иргизском уезде таких оказалось девять [57; 321]. По сути, эти ханы заменили волостных управителей. Они подчинялись верховному хану — Абдулгафару Джанбосынову из племени кыпчаков. Один из новоизбранных ханов довольно быстро пошел на соглашение с администрацией, позднее хан А. Канаев был арестован, а хан Тусунской волости О. Шолаков сам сдался властям, но хан кыпчаков не выказывал признаков повиновения [32; 203]. На Тургае была предпринята попытка введения собственного налогообложения, причем размер налога был сопоставим с тем, что платился согласно Степному положению. Сохранялись суды биев и их съезды, т.е. была предпринята попытка создания новой гражданской администрации, не подчинявшейся областным и губернским властям, но в значительной степени копировавшей ее. Создание параллельной официальной структуры происходило уже в июле-августе, когда вооруженных столкновений в области почти не было. Восставшими использовались традиционные потестарно-родственные, клановые социальные связи и отношения [57; 322]. Только «возврат» к традиционным институтам, которые никогда не исчезали, учитывал новые реалии. Модернизационные процессы включались в воссоздававшиеся структуры, а сами эти структуры не были прямым возвратом к существовавшим в дороссийский период традиционным институтам. Они сохраняли семантическую преемственность, но имели черты и традиционного института, и института, внедренного российскими административными реформами. Возможно, появлялась новая традиционность, или происходил процесс традиционалистской модернизации, но это не было возвратом к дороссийскому периоду. Организационность действий вооруженных отрядов руководил А. Иманов, получивший титул сардарбека. Его ближайшим соратником стал А. Джангильдин. Амангельды Иманов имел личных помощников и при нем состоял совет — кенеш, в который входили наиболее уважаемые казахи и командиры повстанческих отрядов. Повстанцы были вооружены не только холодным, но и огнестрельным оружием. Имеются достоверные свидетельства о наличии среди повстанцев германских военных

инструкторов, которые не влияли на решения сардарбека и хана. Повстанцами применялась тактика летучих отрядов и осады поселений.

О степени организации формирований свидетельствует тот факт, что Оренбургским казачьим войском поднимался вопрос о приравнении периода службы участвовавших в подавлении восстания на Тургае к участию в военных действиях на фронтах Первой мировой войны [39; 107].

Апогеем вооруженного сопротивления стала осада Тургай, начавшаяся 22 октября. В ней участвовало до 15 тыс. вооруженных повстанцев. Во время предпринятого повстанцами штурма было сожжено около ста строений на окраинах города. Осада была снята лишь 6 ноября после подхода подкреплений в лице армейских подразделений и казачьих отрядов, которым не удалось разгромить основные силы повстанцев. Более того, в ряде стычек повстанцы одерживали локальные победы. Это вынудило правительство направить на их подавление резервные подразделения действующей армии — 7-й Оренбургский и 9-й Сибирский казачьи полки с двумя кольцовскими пулеметными командами, а также 3-ю Оренбургскую казачью батарею [45; 40]; [32; 195–198, 202].

Численность повстанцев на Тургае для того времени была чрезвычайно высокой. По сведениям генерала Сандецкого, к концу ноября 1916 г. вооруженных повстанцев насчитывалось ок. 50 тыс. Для усмирения тургайского очага восстания первоначально были направлены отряды: Кустанайский под командованием подполковника Кислова, Актюбинский (подполковник Клопов), Тургайский (подполковник Котомин), Иргизский, есаулов Грузинова, Фролова и Шепихина, конный (подполковник фон Розен). Помимо холодного оружия и ружей, отряды располагали 17 пулеметами и 14 пушками. Общее руководство возлагалось на генерала Лаврентьева. 13 ноября 1916 г. дополнительно были направлены подкрепления из Казани, Перми и Оренбурга. В Генеральный штаб поступил запрос на оснащение военной экспедиции передвижными телеграфами, 10 грузовиками и 3 аэропланами. Для подавления семиреченских очагов восстания в разное время были направлены общей численностью до 8,75 тыс. пехотинцев, 3,9 тыс. кавалеристов с 47 пулеметами и 16 артиллерийскими орудиями. Для сравнения: против очагов восставших в Акмолинской и Семипалатинской областях были сформированы отряды из 11 пехотных рот и 12 кавалерийских сотен [58; 110–112]; [59; 10–11]; наименьшее число войск для подавления восстания было задействовано в Уральской области, где потребовалось всего 4 казачьих сотни и несколько пулеметов [39; 98].

Лишь в декабре отряд полковника Остроградского нанес повстанцам первое серьезное поражение. Затем в январе-феврале 1917 г. произошел ряд новых крупных столкновений, где повстанцы понесли существенные потери. Ок. 6 тыс. повстанцев погибло (из них ок. 1 тыс. при штурме Тургай) и ок. 7 тыс. было взято в плен [32; 194, 197, 201, 202–203]. Применялись меры по наказанию жен и детей повстанцев. Несмотря на все принятые меры, очаги восстания полностью подавлены не были, и восстание продолжалось, пусть и с гораздо меньшей интенсивностью. До октября 1917 г. оставались дополнительные гарнизоны российских войск в Тургае, Иргизе, Чулаксае и Карабутаке [39; 107]. Именно это стало причиной того, что историки на протяжении столетия спорят, кто же победил в тургайском восстании: повстанцы или отряды, подчиненные российской администрации.

В Степном крае число погибших и раненых среди славянского населения было ниже, чем в Туркестанском. Число подвергшихся нападению дворов не превышало 4,5 тыс., полностью было уничтожено ок. 1 тыс. жилищ и хозяйственных построек. Здесь выступления носили выраженный антиправительственный характер. Недовольные социально-экономическими условиями были и в русских селениях. Именно поэтому известны случаи, когда повстанцы находили укрытие в русских селениях, даже за пределами степных областей, а между крестьянами и повстанцами поддерживались торговые отношения. Более того, среди русских крестьян-переселенцев в Степном генерал-губернаторстве в годы Первой мировой войны, в том числе в 1916 г., фиксировались антиправительственные выступления, носившие классовый характер [60; 36–37].

Данные о потерях среди повстанцев и местного нерусского населения в исследованиях противоречивы. В одном все авторы сходятся, что эти потери были кратно выше среди нерусского населения Туркестанского и Степного генерал-губернаторств. Уже 19 августа А.Н. Куропаткин сообщал, что в ходе подавления восстания «убито около тысячи киргиз». Крестьянами в Аулиеатинском уезде было убито ок. 600 казахов [24; 215, 234–235]. Данные о погибших в ходе откочевки в Китай противоречивы. Исследователи из числа нерусского населения (А.-З. Валидов, М. Тынышпаев, А. Топчыбашев) приводят цифры от 83 тыс. до 95,2 тыс. человек [61; 86]. Современный австрийский исследователь А. Каппелер считает, что в Семиречье погибло свыше 100 тыс. коренного населения, хотя и отмечает, что точных данных нет [62; 260]. Как можно понять, большая часть казахов и киргизов Семиречья

погибла вне пределов Российской империи. Вместе с тем есть и другие данные. Так, современная киргизская исследовательница Ш. Батырбаева, применив метод моделирования среднегодового прироста населения с учетом данных переписей населения до и после восстания, пришла к выводу, что прямые и косвенные потери киргизского населения составляют ок. 33,6 тыс. человек [63]. Правда, в этом случае остаются вопросы к достоверности данных переписей, от которых отталкивается автор.

Одним из последствий восстания 1916 г. стали судебные процессы. По делам о восстаниях в Средней Азии с июля по декабрь 1916 г. было привлечено к суду более 3 тыс. человек. К смертной казни было приговорено 347 человек (по конфирмации смертная казнь была оставлена для 51 повстанца), к каторжным работам — 168 человек, к исправительно-арестантским отделениям — 228, к тюремному заключению — 129 чел. [45; 40].

Судебные процессы касались не только участников восстания, но и тех, кто отдавал распоряжения, в том числе губернаторов, о применении жестоких мер против повстанцев, применял недозволённые средства подавления восстания или применял насилие по отношению к невиновным, а также тех, кто попытался незаконно воспользоваться конфискованным имуществом повстанцев [64-65].

Важнейшим последствием восстания 1916 г. в центральноазиатском регионе стало дальнейшее ухудшение социально-экономической ситуации. Усилилась поляризация общества, в первую очередь по классовому принципу. Возросла и политизация местных элит и части населения из низовых страт. Одним из следствий стала трансформация половозрастной и этноконфессиональной структур. Определённое влияние в ряде местностей и субэтнических групп имели иностранные эмиссары. Вместе с тем ситуация не носила необратимого характера. Сложно согласиться с теми, кто считает восстание 1916 г. прямой причиной февральских и октябрьских событий 1917 г. в регионе. Более верным кажется представление, что политическая трансформация пришла в регион из Петрограда «по телеграфу». Но то, что восстание повлияло на многие внутрирегиональные процессы того времени, несомненно.

А как восстание 1916 г. отразилось на жизни Бухары и Хивы?

В Бухарском эмирате и Хивинском ханстве в 1916 г. никаких серьезных антироссийских выступлений не было. Вместе с тем фиксировалось участие представителей Хивы и Бухары в событиях в Туркестане. В Джизакском восстании среди предводителей были бывшие бухарские беки. Среди восставших ходили слухи, что Россия потерпит поражение в войне с Германией, и к Бухаре отойдут все ее прежние владения, вошедшие в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Частично эти слухи инспирировались самими Германией и союзной ей Оттоманской Портой. Восставшие пограничных с ханствами районов апеллировали к правителям этих образований с призывом оказать содействие восставшим единоверцам оружием, провиантом, вооруженными отрядами. В Бухару для закупок оружия приезжали эмиссары повстанцев из Туркестана и Степного края.

Российские власти рекомендовали бухарскому правительству запретить переход самаркандцев через границу, что и было сделано. Вместе с тем, связи не прекращались, и самаркандские мятежники пытались возмутить почти постоянно находившихся в оппозиции к эмиру жителей Гиссара и Шахриябза. При негативном сценарии развития событий российские власти не исключали вероятности ввода войск на территорию Бухарского эмирата для умирения повстанцев. Вместе с тем восстания в Шахриябзском и Китабском бекствах не носили противостояния российским властям, а были антиэмирскими. Но выступления в Ширабадской долине носили черты антироссийских выступлений, поскольку поводом к выступлениям стал незаконный захват земли руководителями российской концессии «Айвадж». Хотя здесь выступления носили мирный характер.

В Хиве выступления туркмен-йомудов во главе с Джунаид-ханом, которого подозревали в связях с германскими и османскими спецслужбами, начались еще в январе 1916 г. Новый начальник Амударьинского отдела полковник Завитневич объявил амнистию нескольким арестованным предводителям. Ряд казахских родов, сезонно кочевавших в ханстве, но подчиненных уральскому военному губернатору, освобождался от мобилизации на тыловые работы на период пребывания в пределах ханства. Этим пользовались, концентрация казахского населения в низовьях Арала возросла. Часть тургайских повстанцев в начале 1917 г. попыталась найти в низовьях Сыр-Дарьи укрытие. Против них была направлена специальная военная экспедиция, приблизившаяся к границам Хивинского ханства, в том числе с целью недопущения бегства повстанцев в Хиву. Были приняты и другие профилактические меры для нераспространения восстания на Хивинское ханство. В частности, должность российского военного представителя в Хиве в декабре 1916 г. было решено заменить на военного комиссара, что и было согласовано с ханом в начале 1917 г., причем расходы на комиссара, гарнизон

(две роты солдат, две сотни казаков и два артиллерийских орудия) обязывалась нести Хива [66; 243–254].

Таким образом, Хива и Бухара оказались вне непосредственных очагов антиправительственных выступлений 1916 г. Возникавшие там волнения носили антиханский и антиэмирский характер. Они не были столь массовыми, как в Степном и Туркестанском генерал-губернаторствах, и не представляли серьезной угрозы режимам, поддерживаемым туркестанской администрацией. Контакты повстанцев с представителями Бухары имели место, но не носили регулярного характера. Между российскими властями и повстанцами элитарные слои ханств приоритетным считали взаимодействие с первыми. Отдельные отголоски восстания ощущались в Бухаре и Хиве, но к каким-то существенным изменениям в них не привели.

Обсуждение

В отечественной историографии, под которой в данном случае понимается советская и постсоветская историография, можно выделить несколько этапов эволюции трактовок восстания: в 1920–1940-е гг. упор делался на классовом характере движения в свете общего антиколониального движения стран Востока. В 1950–1980-е гг. большее внимание уже уделялось вопросам интернационального характера восстания и его трактовки в качестве предвестника или даже составной части социалистических революционных движений в Азиатской России. Наконец, с 1990-х гг. начинается плюралистический этап, в рамках которого каждая из национальных историографий центральноазиатских стран стремилась выделить национальный компонент, ряд работ акцентировал исследовательский вектор в направлении изучения сложных межэтнических отношений, появились диаметрально противоположные оценки одних и тех же событий разными авторами, особенно представителями различных постсоветских государств. Каждый из этапов характеризовался введением в оборот и публикацией нового комплекса исторических источников с частичным «забыванием» достижений предыдущих исследователей и игнорированием части введенного в оборот источникового комплекса. Причем влияние иностранной историографии на процесс осмысления восстания на каждом этапе было весьма поверхностным. Мы вполне сознательно не указываем работы конкретных авторов по двум причинам. Во-первых, из-за их значительного числа, хотя здесь можно было бы назвать наиболее «весомые» работы, оказывавшие наибольшее влияние на оценки других авторов, и во-вторых, что важнее, по причине того, что настоящая статья не является историографической. А проводить оценку массива публикаций, на наш взгляд, уже стоит с использованием контент-анализа, количественных методов исследования, а также с привлечением элементов компьютерного зрения для анализа визуальных источников.

Всплеск интереса к тематике антиправительственных выступлений 1916 г. в постсоветское время фиксировался дважды: сразу после образования новых независимых государств, когда требовалось историческое обоснование легитимности стран, образованных на базе советских союзных республик новых независимых государств, и в период 100-летия событий, хотя и в другие годы интерес к проблеме был стабильно высоким. В российской постсоветской историографии можно выделить два направления: «колониальное», трактующее восстание 1916 г. в значительной мере аналогично оценкам центральноазиатской историографии, и государственническое, представители которого оценивают события не с позиций теории общественного договора, а с точки зрения уголовного права того периода, т.е. в качестве массовой преступной деятельности. Весьма популярны и идеи внешнего враждебного воздействия на ситуацию в регионе со стороны стран блока Центральных держав («Четверного союза»). Представители всех означенных направлений внесли определенный вклад в изучение отдельных аспектов восстания 1916 г., но каждое из направлений имело и изначальные ограничения, связанные как с политической и грантовой конъюнктурой, так и с процессом множественной субъективизации. К сожалению, во многих случаях современные исследования базируются на крайне слабом знакомстве с источниками и являются источником мифотворчества.

Выводы

Таким образом, ситуация в юго-восточных окраинах Российской империи в годы Первой мировой войны по сравнению с предыдущим периодом качественно трансформировалась: сократилось крестьянское переселенческое движение, в рамках мобилизации на военную службу на фронты отправилось значительное число астраханских, уральских, оренбургских, сибирских и семиреченских казаков, а также часть взрослого мужского крестьянского славянского населения. Это существенно

изменило социальный, гендерный и этнический состав многих районов. На это же определенное влияние оказали процессы перемещения военнопленных. Российское правительство в условиях перевода экономики на военные рельсы вынуждено было кратно повысить налоги и ввести новые повинности, в том числе на нерусское население региона. Это вызывало недовольство местного населения. Под давлением Военного министерства было принято решение о мобилизации части мужского нерусского населения, именовавшегося в тот период «инородческим», на тыловые работы. Непродуманность процесса, слабая информированность населения, наличие слухов и дезинформации, а также многочисленные нарушения со стороны местной российской, в том числе т.н. туземной, администрации привели к возмущению со стороны нерусского населения, во многих местах перераставшему в вооруженное сопротивление. Очаги восстания преимущественно были разрозненными. Попытки взаимодействия имели место, но были редки, и практически никогда не приводили к общему взаимодействию. Идеологической основой в разных районах могли выступать как призывы к мусульманскому единству и борьбе с неверными (преимущественно Туркестанский край), так и националистические лозунги (Семиреченская область, Степной край), вплоть до шовинистических действий, а также социально-экономические требования (повсеместно). Имело место подстрекательство к противоправным действиям со стороны турецких, афганских, германских и китайских представителей, в то же время их влияние в большинстве очагов восстания было незначительным или его не имелось вовсе. Реакция местного славянского населения была неодинаковой. В местах антирусских выступлений (ряд очагов восстаний киргизов) создавались отряды самообороны, а борьба с повстанцами приобретала элементы межнациональных столкновений, в то же время в ряде районов Степного края крестьянское население и рабочие в городах выступали с антиправительственными лозунгами и явно или тайно поддерживали восставших казахов. Представители местной элиты также не были едины в своем отношении к восстанию или точнее восстаниям. Многие служащие администрации сохраняли лояльность властям и предпринимали попытки не только привлечения к мобилизации на тыловые работы, но и к мобилизации коренного населения на военную службу (например, лидеры будущей партии Алаш), однако большинство лояльно относилось к проявлениям антиправительственных настроений и чаще тайно, но нередко и явно участвовало в выступлениях. Местная администрация также далеко не одинаково реагировала на возмущения — от отмены сроков мобилизации на тыловые работы, до попыток договориться с представителями национальных элит или активного вооруженного подавления восстаний, в том числе с применением пулеметов, артиллерии и даже аэропланов, с использованием казачьих формирований и регулярных частей.

Очаги восстаний и иных открытых антиправительственных выступлений охватили все области Степного и Туркестанского генерал-губернаторств, а также Внутреннюю орду. В то же время их массовость, интенсивность, организованность имели серьезные локальные различия. От стихийных выступлений, продолжавшихся несколько дней, до многомесячного противостояния властям с применением огнестрельного оружия повстанцами и даже попыток штурма городов, создания собственных организационных структур, по наименованию восходивших к традиционным институтам, а по содержанию дублировавшим функционал низовой российской администрации. Одной из форм протеста стали массовые откочевки. Следует отметить, что это традиционная форма неповиновения кочевников властям. Наиболее массовые откочевки осуществлялись в Синьцзян. И именно в ходе этих откочевок повстанцы понесли наибольшие людские потери.

В целом, за исключением Тургайского очага, который оказался наиболее организованным, и который властям не удалось подавить до крушения Российской империи, основные очаги восстаний подавлялись в течение одного-двух месяцев. Затем происходили судебные процессы, итогом которых становились в том числе смертные приговоры лидерам и наиболее активным деятелям восстаний. В то же время большинство смертных приговоров заменялись тюремными сроками, а многие участники антиправительственных выступлений оправдывались. Анализ судебных дел участников восстания еще требует тщательного изучения, так же как и деятельность представителей нерусских народов на тыловых работах. Правительство Российской империи, а особенно первое Временное правительство Российской республики после Февральской революции амнистировало большинство участников антиправительственных выступлений, мобилизованные на тыловые работы были возвращены в свои города, кишлаки и аулы. Были даже компенсации пострадавшим от действий властей местным жителям, но их размер был несопоставим с понесенными потерями, и получали его далеко не все, хотя он выдавался и русским, и нерусским гражданам. Более того, власти Российской республики начали расследования и судебные разбирательства с наиболее одиозными руководителями экспедиций по по-

давлению восстаний, и здесь также не обошлось без появлений излишнего административного рвения. Этот вопрос также недостаточно хорошо изучен и может серьезно повлиять на изменение оценок итогов восстаний 1916 г. последующими профессиональными исследователями.

В целом следует охарактеризовать события 1916 г. как наиболее массовые антиправительственные выступления нерусского населения юго-восточных окраин за всю историю их вхождения в состав Российской империи. Они оказали серьезное влияние на дестабилизацию ситуации в регионе, ухудшение благосостояния практически всех слоев, резкий рост национального самосознания. События восстаний едва ли стали первым этапом революций в регионе, но, несомненно, сказались на снижении лояльности граждан официальным властям и политизации местного населения, вне зависимости от его этнокофессиональной принадлежности.

Список литературы

- 1 Научная электронная библиотека. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://elibrary.ru>
- 2 Зеленков М.Ю. Политология (базовый курс) / М.Ю. Зеленков. — М.: Юридический институт МИИТа, 2010. — 302 с.
- 3 Cambridge Dictionary. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/uprising>
- 4 Суслов М.Г. Прогнозы на Первую мировую войну / М.Г. Суслов // Международный научно-исследовательский журнал. — 2015. — № 8(39). — Сентябрь. — Ч. 4. — С. 76–80.
- 5 Центральная Азия в составе Российской империи. — М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. — 464 с.
- 6 Бройдо Г.И. Восстание киргиз в 1916 г. (мое показание прокурору Ташкентской судебной палаты, данное 3-го сентября 1916 г.) / Г.И. Бройдо — М.: Научная ассоциация востоковедения при Ц.И.К. С.С.С.Р., 1925. — 28 с.
- 7 Восстание 1916 года в Туркмении (документы и материалы). — Ашхабад: Туркменское государственное изд-во, 1938. — 317 с.
- 8 Якунин А.Ф. Восстание 1916 года в Средней Азии / А.Ф. Якунин, О.К. Кулиев // Вопросы истории. — 1953. — № 3. — С. 33–49.
- 9 Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане / Х. Турсунов. — Ташкент: Гос. изд-во УзССР, 1962. — 428 с.
- 10 Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен; пер. с англ. — М.: Изд-во «Европа», 2007. — 688 с.
- 11 Янченко Д.Г. Восстание в Туркестане 1916 года и реакция на него Государственной Думы: историография вопроса и истоки конфликта / Д.Г. Янченко, Д.В. Овсянников, В.А. Шорохов // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Сер. Гуманитарные науки. — 2018. — № 12. — С. 73–79.
- 12 Гундогдыев О. Слава и трагедия. Судьба Текинского конного полка (1914-1918) / О. Гундогдыев, Дж. Аннаоразов. — Ашгабат: Рух, 1992. — 60 с.
- 13 Еремин И.А. Мобилизация 1914 года в Западной Сибири и Степном крае / И.А. Еремин // Вестник Томского ун-та. 2006. — Сер. Гуманитарные науки (история). — Вып. 1(52). — С. 37–41.
- 14 Олейников А.В. Астраханские казачьи полки в горниле Первой мировой войны [Электронный ресурс] / А.В. Олейников. — Режим доступа: <https://history.milportal.ru/astraxanskije-kazachi-polki-v-gornile-pervoj-mirovoj-vojny>
- 15 Иванов А.В. Оренбургское казачье войско в период Первой мировой войны: тренды современной историографии / А.В. Иванов // Уральский исторический вестник. — 2014. — № 1(42). — С. 74–82.
- 16 Картагузов С.В. 1-й Уральский казачий полк на фронтах Первой мировой войны / С.В. Картагузов // Военно-исторические исследования в Поволжье. — Вып. 6. — Саратов: Изд-во «Научная книга». — 2005. — С. 35–45.
- 17 Картагузов С.В. «Сформировать на время военных действий... Уральскую казачью батарею»: Участие Уральской казачьей артиллерии в Первой мировой войне / С.В. Картагузов // Военно-исторический журнал. — 2008. — № 11. — С. 45–51.
- 18 Лещев Е.Н. Деятельность Семиреченского казачьего войска в 1867-1917 гг. / Е.Н. Лещев // Военно-исторический журнал. — 2008. — № 12. — С. 29–32.
- 19 Из дневника А.Н. Куропаткина // Красный архив. — Т. 1 (20). — М.-Л.: Государственное изд-во, 1927. — С. 56–77.
- 20 Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А.Ю. Бахтурина — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 394 с.
- 21 Сибгатуллина А.Т. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв. / А.Т. Сибгатуллина. — М.: Институт востоковедения РАН, 2010. — 266 с.

- 22 Международные отношения в Центральной Азии. События и документы / под ред. А.Д. Богатурова. — М.: Аспект Пресс, 2011. — 549 с.
- 23 Стенографический отчет Государственной Думы, сессия V, 13 декабря 1916 года // Гос. дума, четвертый созыв, 1916 г., сессия четвертая. Стенографические отчеты Ч. 2. Пг.: Государственная тип., 1916. — С. 105–142.
- 24 Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сб. док. и материалов / Сост., авт. предисл., вступ. ст. и коммент. Т.В. Котюкова. — М.: Марджани, 2016. — 468 с.
- 25 Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (К 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.) / Ред.-сост.: Т.В. Котюкова. — М.: Русский импульс, 2017. — 528 с.
- 26 Падение царского режима. Стенографические отчеты и показания, данные в 1917 году чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. Т. VII. — М.-Л.: Госиздат, 1927. — 476 с.
- 27 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов / отв. ред. А.В. Пясковский. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 792 с.
- 28 Кенжебаев Н.Т. Мобилизация казахов на тыловые работы в годы Первой мировой войны / Н.Т. Кенжебаев // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. — Алматы: ТУДАП, 1994.
- 29 Тукешева Н.М. События 1916 года в Уральской области и Букеевской орде как часть национально-освободительного движения казахского народа / Н.М. Тукешева // Вестник Западно-Казахстанского университета. — 2017. — № 3(67). — С. 271–285.
- 30 Восстание киргизов и казахов в 1916 году. — Сборник материалов. — Бишкек: Учкун, 1991. — 172 с.
- 31 История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк) / Гл. ред. М.К. Козыбаев. — Алматы: Изд-во «Дәуір», 1993. — 416 с.
- 32 Ганин А.В. Последняя полуденная экспедиция Императорской России. Русская армия на подавлении туркестанского мятежа 1916–1917 гг. / А.В. Ганин // Русский сборник. — М., 2008. — С. 152–214.
- 33 Букейханов А. Жұмысшылар жайынан / А. Букейханов, М. Чокаев // Газета «Қазақ». — 1916. — 29 октября.
- 34 Минжуренко А. Земство — как альтернатива органам государственной власти [Электронный ресурс] / А. Минжуренко. — Режим доступа: https://rapsinews.ru/historical_memory_publication/20240220/309631892.html
- 35 Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы Первой мировой войны (1916 — май 1917 гг.) / П.А. Ковалев. — Ташкент: Государственное изд-во Узбекской ССР, 1957. — 187 с.
- 36 Ганин А. Кровавые уроки шестнадцатого года. Восстание 1916 г. в Семиреченской области / А. Ганин // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. — 2016. — № 91(7). — С. 94–124.
- 37 Малабаев С.К. Трагические события 1916 года: мифы и реальность / С.К. Малабаев // Цивилизационно-культурные аспекты взаимоотношений России и народов Центральной Азии в начале XX столетия (1916 год: уроки общей трагедии): сб. докл. Междунар. науч.-практ. конф., г. Москва (18 сентября 2015 г.) / Сост. и науч. ред. Т.В. Котюкова. — М.: [б. и.], 2016. — С. 198–208.
- 38 Ковалев П.А. Эпизоды из истории восстания 1916 года в Туркестане (Дело Ферганского губернатора генерала Гиппиуса) / П.А. Ковалев // Труды Среднеазиатского государственного университета. — Вып. 150. — Т. 31. — Ташкент, 1959. — С. 3–36.
- 39 Асфендиаров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане / С.Д. Асфендиаров. — Алма-Ата-М.: Казахстанское краевое изд-во, 1936. — 149 с.
- 40 Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник документов. — Ташкент: Госиздат УзССР, 1932. — 175 с.
- 41 К истории восстания киргиз в 1916 г. С предисл. А. Чулошниковой // Красный архив. — М.-Л.: Государственное изд-во, 1926. — Т. 3(16). — С. 53–76.
- 42 Гафаров Н.У. Худжанд (Ходжент) — колыбель среднеазиатского восстания 1916 г. / Н.У. Гафаров; сост. и науч. ред. Т.В. Котюкова // Цивилизационно-культурные аспекты взаимоотношений России и народов Центральной Азии в начале XX столетия (1916 год: уроки общей трагедии): сб. докл. Междунар. науч.-практ. конф., г. Москва, 18 сентября 2015 г. — М.: б. и., 2016. — С. 50–62.
- 43 Этнополитические процессы в центральноазиатских окраинах России в период революций 1917 г. / Отв. ред. Ю.А. Лысенко. — Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2017. — 384 с.
- 44 Шварц В. О циркуляре МВД по вопросу о срочном начале реквизиции инородцев [Электронный ресурс] / Шварц В. — Режим доступа: <https://daniyarov.kg/2020/01/04/vladimir-shvarc-prestupnyy-cirkulyar-n-2>
- 45 Ковалев П.А. Кризис колониального режима и «реформы» Куропаткина в Туркестане в 1916 году / П.А. Ковалев // Труды Среднеазиатского государственного университета. Новая серия. — 1954. — Вып. 57: Исторические науки. Кн. 7. — С. 31–63.
- 46 Джизакское восстание 1916 г. С предисл. А. Шестакова // Красный архив. — Т. 60. — М.: Социально-экономическое изд-во, 1933. — С. 60–91.
- 47 Morrison A. Refugees, Resettlement and Revolutionary Violence in Semirech'e after the 1916 Revolt // The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution / Ed. by A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison. — Manchester: Manchester University Press, 2019. — S. 209–226.
- 48 Восстание 1916 года в Кыргызстане. Сборник документов. — Бишкек: Центральный государственный архив КР, 2011. — 304 с.

- 49 Сулейменов Б.С. Восстание 1916 г. в Казахстане (причины, характер, движущие силы) / Б.С. Сулейменов, В.Я. Басин. — Алма-Ата: Наука, 1977. — 165 с.
- 50 Шестаков А.В. Восстание в Средней Азии в 1916 г. (К десятилетию событий) / А.В. Шестаков // Историк-марксист. — 1926. — № 2. — С. 84–114.
- 51 Галузо П. Восстание 1916 г. в Средней Азии / П. Галузо // Красный архив. — Т. 34. — М.-Л.: Государственное изд-во, 1929. — С. 39–94.
- 52 Маджун Д.С. Трагические последствия восстания 1916 г. для России и народов Семиречья / Д.С. Маджун // Известия Саратовского ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. — 2016. — Т. 16. — Вып. 4. — С. 406.
- 53 Чеканинский И. Восстание киргиз-казаков и кара-киргиз в Джетысуйском (Семиреченском) крае в июле-сентябре 1916 года / И. Чеканинский И. — Кызыл-Орда: [б. и.], 1926.
- 54 Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. 1797. — Оп. 1. — Д. 307. — 1917 г.
- 55 ГАРФ. — Ф. 6831. — Оп. 1. — Д. 444. — 1916-1917 гг.
- 56 Sokol E. The revolt of 1916 in Central Asia / E. Sokol. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. — 187 p.
- 57 Лысенко Ю.А. Модернизация и традиционализм сквозь призму событий восстания 1916 г. в центральноазиатских окраинах России / Ю.А. Лысенко, Е.В. Демчик, И.В. Анисимова, И.Б. Бочкарева // Былые годы. — 2017. — Вып. 43. — Ч. 1. — С. 317–325.
- 58 Елеуов Т.Е. Установление Советской власти в Казахстане / Т.Е. Елеуов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. — 116 с.
- 59 Козыбаев М.К. Еще раз о проблемах истории национально-освободительного движения-революции 1916 г. в Казахстане / М.К. Козыбаев // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. — Алматы: ТУДАП, 1994. — С. 3–16.
- 60 Бектугурова Р.С. Общественное движение в Степном крае в конце XIX — начале XX вв.: автореф. ... д-ра ист. наук / Р.С. Бектугурова. — Омск, 2007. — 51 с.
- 61 Котюкова Т.В. Восстание 1916 г.: штрихи к историческому портрету / Сост., авт. предисл., вступ. ст. и коммент. Т.В. Котюкова // Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сб. док. и материалов. — М.: Марджани, 2016. — С. 24–105.
- 62 Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / А. Каппелер, пер. с нем. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 342 с.
- 63 1916 — причины восстания и миф о геноциде. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stanradar.com/news/full/4834-1916-prichiny-vosstaniya-i-mif-o-genotside.html>
- 64 ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 125. — Д. 130. — Ч. 11. — 1916 г.
- 65 ГАРФ. — Ф. 124. — Оп. 42. — Д. 129. — 1917 г.
- 66 Почакаев Р.Ю. Российский фактор правового развития Средней Азии: 1717-1917. Юридические аспекты фронтальной модернизации / Р.Ю. Почакаев. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. — 326 с.

А.Ю. Быков

1916 ж. Астрахань, Дала және Түркістан губернаторлықтарындағы көтерілістер туралы

Мақала Ресей империясының оңтүстік-шығыс провинцияларын қамтыған және бұл аймақтар империя құрамына кіргеннен бергі кезеңдегі ең ірісі болған 1916 жылғы көтеріліске арналған. Оқиғалардың өрбуінің жалпы контексті, көтерілістің себептері, оның негізгі оқиғалары және оның салдары қарастырылған. Автордың өз көзқарасы арқылы қолжетімді дереккөздер мен зерттеу деректерін синтездеуге әрекет жасалды. Яғни 1916 жылдың жазы мен 1917 жылдың көктеміндегі оқиғаларды біржақты бағалаудан бас тарту әрекетінен де, көтеріліс қарсаңындағы халықтың әлеуметтік-демографиялық құрамының өзгеруін және оның нәтижелерін, соның ішінде тек көтерілісшілерді ғана емес, сонымен қатар сол кездегі қолданыстағы құқықтық нормаларды бұза отырып, оның ошақтарын жоюға қатысқандардың сот процестерін жаңаша форматта бағалау арқылы анықталған. Көтеріліс оқиғалары әлемдік контекстке сәйкес келеді, атап айтсақ Бірінші дүниежүзілік соғыс, Антанта мен Төрттік одақ арасындағы қатығыс және мемлекеттік контекст, соның ішінде ұлттық элита өкілдерін Ресейдің саяси процестеріне біртіндеп біріктірген жаңа саяси жүйенің қалыптасуы, соның ішінде саяси партиялардың пайда болуы мен қызметі, олардың парламенттік қызметке қатысуы және ұлттық шеткі аймақтарда автономиялық қозғалыстардың пайда болуы қарастырылған. Мақалада көтерілістің әртүрлі ошақтарындағы көтерілісшілердің тәсілдеріндегі айырмашылықтар, сондай-ақ үкімет пен аймақтық әкімшілік өкілдерінің (губерниялық және облыстық) болған оқиғаларға реакциясының өзгермелілігі, яғни қарулы қатығыстан бастап ымырашыл өзара әрекетке дейін іс-әрекеттер талданған.

Кілт сөздер: 1916 ж. көтеріліс, ұлттық элита, Бірінші дүниежүзілік соғыс, Ресей империясы, Дала өлкесі, Түркістан өлкесі, әкімшілік саясат, көтеріліс ошақтары, әскерге шақыру, тыл жұмыстарына жұмылдыру, Шыңжаң мен Персияға қоныс аудару.

A. Bykov

On the 1916 Uprising in the Astrakhan, Steppe, and Turkestan Governorates

This article is about the 1916 uprising that swept through the southeastern governorates of the Russian Empire and became the largest uprising during the period when these regions were part of the empire. It examines the general context in which the events unfolded, the causes of the uprising, its main events, and consequences. An attempt is made to synthesize the available source and research data through the prism of the author's vision of the processes. The novelty is defined as an attempt to move away from one-sided assessments of the events of the summer of 1916 and spring of 1917, as well as an attempt to reassess the changes in the socio-demographic composition of the population on the eve of the uprising and its results, including in the format of trials not only of the rebels, but also of those who participated in the suppression of its hotbeds in violation of the legal norms existing at that time. The events of the uprising fit into the global context — World War I, the confrontation between the Entente and the Quadruple Alliance, and the state context, including the formation of a new political system that gradually included representatives of national elites in all-Russian political processes, including the emergence and activities of political parties, inclusion in parliamentary activities, and the emergence of autonomist movements in the national peripheries. The differences in the approaches of rebels in various centers of uprising are analyzed, as well as the variability of the response of the government and representatives of the regional administration (provincial and regional) to the events that took place: from armed confrontation to compromise interaction.

Keywords: 1916 uprising, national elite, World War I, Russian Empire, Steppe Region, Turkestan Region, administrative policy, centers of uprising, military service, mobilization for rear work, migration to Xinjiang and Persia.

References

- 1 Nauchnaia elektronnaia biblioteka [Scientific Electronic Library]. *elibrary.ru*. Retrieved from <https://elibrary.ru> [in Russian].
- 2 Zelenkov, M.Yu. (2010). *Politologiya (bazovyi kurs)* [Political science (basic course)]. Moscow, Yuridicheskii institut MIITa [in Russian].
- 3 Cambridge Dictionary. *dictionary.cambridge.org*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/uprising>.
- 4 Suslov, M.G. (2015). Prognozy na Pervuiu mirovuiu voinu [Forecast of the First World War]. *Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal — International scientific research journal*, 8(39), 4, 76–80 [in Russian].
- 5 (2008). *Tsentralnaia Aziia v sostave Rossiiskoi imperii* [Central Asia is part of the Russian Empire]. Moscow, Novoe Literaturnoe Obozrenie [in Russian].
- 6 Broido, G.I. (1925). *Vosstanie kirgiz v 1916 g. (moe pokazanie prokuroru Tashkentskoi sudebnoi palaty, dannoe 3-go sentiabria 1916 g.)* [Kyrgyz uprising in 1916. (testimony of the prosecution of the Tashkent court, dated September 3, 1916)]. Moscow: Nauchnaia assotsiatsiia vostokovedeniia pri Ts.I.K. SSSR [in Russian].
- 7 (1938). *Vosstanie 1916 goda v Turkmenii (dokumenty i materialy)* [Uprising in 1916 in Turkmenistan (documents and materials)]. Ashkhabad: Turkmenskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo [in Russian].
- 8 Yakunin, A.F., & Kuliev, O.K. (1953). *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii* [Uprising of 1916 in Central Asia]. *Voprosy istorii — History of the question*, 3, 33–49 [in Russian].
- 9 Tursunov, Kh. (1962). *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane* [Uprising of 1916 in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent: Gosudarstvennoe izdatel'stvo UzSSR [in Russian].
- 10 Liven, D. (2007). *Rossiiskaia imperiia i ee vragi s XVI veka do nashikh dnei* [The Russian Empire and its enemies from the XVI century to our days]. Moscow, Izdatel'stvo «Evropa» [in Russian].
- 11 Yanchenko, D.G., Ovsianikov, D.V., & Shorokhov, V.A. (2018). *Vosstanie v Turkestane 1916 goda i reaktsiia na nego Gosudarstvennoi Dumi: istoriografiia voprosa i istoki konflikta* [The uprising in Turkestan in 1916 and the reaction to it by the State Duma: the historiography of the issue and the conflict]. *Sovremennaiia nauka: aktualnye problemy teorii i praktiki. Seria Gumanitarnye nauki — Contemporary science: actual problems in theory and practice. Series Humanities*, 12, 73–79 [in Russian].
- 12 Gundogdyev, O., & Annaorazov, Dzh. (1992). *Slava i tragediia. Sudba Tekinskogo konnogo polka (1914–1918)* [Glory and tragedy. Fate of the Tekin cavalry regiment (1914–1918)]. Ashgabat: Rukh [in Russian].

- 13 Eremin, I.A. (2006). Mobilizatsiia 1914 goda v Zapadnoi Sibiri i Stepnom krae [Mobilization in 1914 in Western Siberia and the Steppe region]. *Vestnik Tomskogo universiteta. Seria Gumanitarnye nauki (istoriia)* — *Bulletin of Tomsk University. Humanities (History) series*, 1(52), 37–41 [in Russian].
- 14 Oleinikov, A.V. Astrakhanskii kazachi polki v gornile Pervoi mirovoi voyny [Astrakhan Cossack regiments in the furnace of the First World War]. *history.milportal.ru*. Retrieved from <https://history.milportal.ru/astraxanskii-kazachi-polki-v-gornile-pervoi-mirovoj-voyny> [in Russian].
- 15 Ivanov, A.V. (2010). Orenburgskoe kazache voisko v period Pervoi mirovoi voyny: trendy sovremennoi istoriografii [Orenburg Cossack army in the period of the First World War: trend of modern historiography]. *Uralskii istoricheskii vestnik* — *Ural historical journal*, 1(42), 74–82 [in Russian].
- 16 Kartaguzov, S.V. (2005). Pervoi Uralskii kazachii polk na frontakh Pervoi mirovoi voyny [he 1st Ural Cossack regiment on the frontlines of the First World War]. *Voенно-istoricheskie issledovaniia v Povolzhe. Vyp. 6. Saratov: Izdatelstvo «Nauchnaia kniga»* — *Military-historical studies in the Volga region*, Issue 6, 35–45 [in Russian].
- 17 Kartaguzov, S.V. (2008). «Sformirovat na vremia voennykh deistvii... Uralskuiu kazachiu batareiu»: Uchastie Uralskoi kazachei artillerii v Pervoi mirovoi voine [Sformirovat na vremia voennykh dyazhnyi... Ural Cossack battery]: Participation of the Ural Cossack artillery in the First World War]. *Voенно-istoricheskii zhurnal* — *Military historical magazine*, 11, 45–51 [in Russian].
- 18 Leshchev, E.N. (2008). Deiatel'nost Semirechenskogo kazachego voiska v 1867–1917 gg. [Activity of Semirechenskogo Cossack army in 1867–1917]. *Voенно-istoricheskii zhurnal* — *Military historical journal*, 12, 29–32 [in Russian].
- 19 (1927). *Iz dnevnika A.N. Kuropatkina. Krasnyi arkhiv* [Iz diary A.N. Kuropatkina. Red archive]. Vol. 1(20). Moscow-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 56–77 [in Russian].
- 20 Bakhturina, A.Yu. (2004). *Okrainy Rossiiskoi imperii: gosudarstvennoe upravlenie i natsionalnaia politika v gody Pervoi mirovoi voyny (1914–1917 gg.)* [Outskirts of the Russian Empire: state government and national politics during the First World War (1914–1917)]. Moscow, «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].
- 21 Sibgatullina, A.T. (2010). *Kontakty tiurok-musulman Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubezhe XIX-XX vv.* [Contact Turko-Muslim Russian and Ottoman empires at the turn of the XIX-XX centuries]. Moscow, Institut vostokovedeniia RAN [in Russian].
- 22 Bogaturova, A.D. (2011). *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentralnoi Azii. Sobytiia i dokumenty* [International relations in Central Asia. Events and documents]. Moscow, Aspekt Press [in Russian].
- 23 (1916). Stenograficheskii otchet Gosudarstvennoi Dumi, sessiia V — 13 dekabria 1916 goda [Stenographic report of the State Duma, session V — December 13, 1916]. *Gosudarstvennaia дума, chetvertyi sozyv, 1916 g., sessiia chetvertaia. Stenograficheskie otchety Ch. 2. — The State Duma, fourth convocation, 1916, fourth session. Shorthand report Part 2.* Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia, 105–142 [in Russian].
- 24 Kotiukova, T.V. (2016). *Vosstanie 1916 goda v Turkestane: dokumentalnye svidetel'stva obshchei tragedii: sbornik dokumentov i materialov* [Uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidence of the general tragedy: collection of documents and materials]. Moscow: Mardzhani [in Russian].
- 25 Kotiukova, T.V. (Ed.). (2017). *Vosstaniia 1916 g. v Aziatskoi Rossii: neizvestnoe ob izvestnom (K 100-letii Vysochaishego poveleniia 25 iunია 1916 g.)* [Uprisings of 1916 in Asian Russia: the unknown about the known (To mark the 100th anniversary of the Supreme Command on June 25, 1916)]. Moscow: Russkii impuls [in Russian].
- 26 (1927). *Padenie tsarskogo rezhima. Stenograficheskie otchety i pokazaniia, dannye v 1917 godu chrezvychainoi sledstvennoi komissii Vremennogo pravitel'stva* [The fall of the tsarist regime. Stenographic reports and testimony given in 1917 by the extraordinary investigative commission of the Provisional Government]. Vol. VII. Moscow-Leningrad: Gosizdat [in Russian].
- 27 Piaskovskii, A.V. (1960). *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane. Sbornik dokumentov* [Uprising in 1916 in Central Asia and Kazakhstan. Collection of documents]. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].
- 28 Kenzhebaev, N.T. (1994). *Mobilizatsiia kazakhov na tylovyie raboty v gody Pervoi mirovoi voyny. Kazakhstan v nachale XX veka: metodologiia, istoriografiia, istochnikovedenie* [Mobilization of Kazakhs for front-line work during the First World War. Kazakhstan at the beginning of the 20th century: methodology, historiography, source knowledge]. Almaty: TUDAP [in Russian].
- 29 Tukesheva, N.M. (2017). Sobytiia 1916 goda v Uralskoi oblasti i Bukeevskoi orde kak chast natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniia kazakhskogo naroda [Events of 1916 in the Ural Region and the Bukey Horde as Part of the National Liberation Movement of the Kazakh People]. *Vestnik Zapadno-Kazakhstanskogo Universiteta* — *Bulletin of the West Kazakhstan University*, 3(67), 271–285 [in Russian].
- 30 (1991). *Vosstanie kirgizov i kazakhov v 1916 godu. Sbornik materialov* [The Uprising of the Kyrgyz and Kazakhs in 1916. Collection of materials]. Bishkek: Uchkun [in Russian].
- 31 Kozybaev, M.K. (1993). *Istoriia Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei (ocherk)* [History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present Day (essay)]. Almaty: Izdatel'stvo «Dair» [in Russian].
- 32 Ganin, A.V. (2008). Posledniaia poludennaia ekspeditsiia Imperatorskoi Rossii. Russkaia armiia na podavlenii turkestanskogo miatezha 1916–1917 gg. [The Last Midday Expedition of Imperial Russia. The Russian Army in the Suppression of the Turkestan Rebellion of 1916–1917]. *Russkii sbornik* — *Russian Collection*, 152–214 [in Russian].
- 33 Bukeikhanov, A., & Chokaev, M. (1916). Zhumysshylar zhainan [From the workers' quarters]. *Gazeta «Qazaq»* — *Newspaper «Qazaq»*, 29 [in Kazakh].
- 34 Minzhurenko, A. Zemstvo — kak alternativa organam gosudarstvennoi vlasti [Zemstvo — as an Alternative to Government Bodies]. *rapsinews.ru*. Retrieved from https://rapsinews.ru/historical_memory_publication/20240220/309631892.html [in Russian].

- 35 Kovalev, P.A. (1957). *Tylovye rabochie Turkestana v gody Pervoi mirovoi voyny (1916 — mai 1917 gg.)* [Rear workers of Turkestan during the First World War (1916 — May 1917)]. Tashkent: Gosudarstvennoe izdatelstvo Uzbekskoi SSR [in Russian].
- 36 Ganin, A. (2016). Krovavyye uroki shestnadsatogo goda. Vosstanie 1916 g. v Semirechenskoi oblasti [Bloody lessons of 1916. The 1916 uprising in the Semirechye region]. *Zhurnal rossiiskikh i vostochnoevropeiskikh istoricheskikh issledovaniy — Journal of Russian and East European historical studies*, 91(7), 94–124 [in Russian].
- 37 Malabayev, S.K. (2016). Tragicheskie sobytiia 1916 goda: mify i realnost [Tragic events of 1916: myths and reality]. *Tsivilizatsionno-kulturnye aspekty vzaimootnoshenii Rossii i narodov Tsentralnoi Azii v nachale XX stoletia (1916 god: uroki obshchei tragedii): sbornik dokladov Mezhdunarnoi Nauchno-prakticheskoi konferentsii — Civilizational and cultural aspects of relations between Russia and the peoples of Central Asia at the beginning of the Peoples of Central Asia in the early twentieth Century (1916: Lessons from a Common Tragedy): collection of reports of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 198–208). T.V. Kotuikova (Comp.). Moscow [in Russian].
- 38 Kovalev, P.A. (1959). Epizody iz istorii vosstaniia 1916 goda v Turkestane (Delo Ferganskogo gubernatora generala Gippiusa) [Episodes from the history of the 1916 uprising in Turkestan (The case of the Fergana governor General Gippius)]. *Trudy Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta — Transactions of the Central Asian State University*, 31, Issue 150, 3–36 [in Russian].
- 39 Asfendiarov, S.D. (1936). *Natsionalno-osvoboditelnoe vosstanie 1916 goda v Kazakhstane* [National liberation uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata-Moscow: Kazakhstanskoe kraevoe izdatelstvo [in Russian].
- 40 (1932). *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii. Sbornik dokumentov* [The 1916 Uprising in Central Asia. A Collection of Documents]. Tashkent: Gosizdat UzSSR [in Russian].
- 41 (1926). K istorii vosstaniia kirgiz v 1916 g. S predisloviem A. Chuloshnikova [On the History of the Kyrgyz Uprising in 1916. With a Preface by A. Chuloshnikov]. *Krasnyi arkhiv — Red Archive*, Vol. 3(16), Moscow-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 42 Gafarov, N.U. (2016). Khudzhand (Khodzhen) — kolybel sredneaziatskogo vosstaniia 1916 g. [Khujand (Khudzhent) — the Cradle of the Central Asian Uprising of 1916]. *Tsivilizatsionno-kulturnye aspekty vzaimootnoshenii Rossii i narodov Tsentralnoi Azii v nachale XX stoletia (1916 god: uroki obshchei tragedii): sbornik dokladov Mezhdunarnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Civilizational and Cultural Aspects of Relations between Russia and the Peoples of Central Asia at the Beginning of the 20th Century (1916: Lessons of a Common Tragedy): Collection of Reports of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 50–62). Moscow [in Russian].
- 43 Lysenko, Yu.A. (2017). *Etnopoliticheskie protsessy v tsentralnoaziatskikh okrainakh Rossii v period revoliutsii 1917 g.* [On the circular of the Ministry of Internal Affairs on the issue of the urgent start of the requisition of foreigners]. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta [in Russian].
- 44 Shvarts, V. O tsirkuliare MVD po voprosu o srochnom nachale rekvizitsii inorodtsev [On the circular of the Ministry of Internal Affairs on the issue of the urgent start of the requisition of foreigners]. *daniyarov.kg*. Retrieved from <https://daniyarov.kg/2020/01/04/vladimir-shvarc-prestupnyy-cirkulyar-n-2> [in Russian].
- 45 Kovalev, P.A. (1954). Krizis kolonialnogo rezhima i "reformy" Kuropatkina v Turkestane v 1916 godu [Crisis of the colonial regime and Kuropatkin's "reforms" in Turkestan in 1916]. *Trudy Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta* [Proceedings of the Central Asian State University], (57), 31–63 [in Russian].
- 46 (1933). Dzhizakskoe vosstanie 1916 g. S predisloviem A. Shestakova. *Krasnyi arkhiv* [The Jizzakh Uprising of 1916. With a Preface by A. Shestakov]. *Krasnyi arkhiv — Red Archive*, Vol. 60. Moscow: Sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 47 Morrison, A. (2019). Refugees, Resettlement and Revolutionary Violence in Semirech'e after the 1916 Revolt. In A. Chokobaeva, C. Drieu, & A. Morrison (Eds.), *The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution* (pp. 209–226). Manchester University Press.
- 48 (2011). *Vosstanie 1916 goda v Kyrgyzstane. Sbornik dokumentov* [The 1916 Uprising in Kyrgyzstan. A Collection of Documents]. Bishkek: Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv KR [in Russian].
- 49 Suleimenov, B.S., & Basin, V.Ya. (1977). *Vosstanie 1916 g. v Kazakhstane (prichiny, kharakter, dvizhushchie sily)* [The 1916 Uprising in Kazakhstan (Reasons, Character, Driving Forces)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 50 Shestakov, A.V. (1926). Vosstanie v Srednei Azii v 1916 g. (K desiatiletiiu sobytii) [The Uprising in Central Asia in 1916 (On the Tenth Anniversary of the Events)]. *Istoriik-marksist — Marxist Historia*, 2, 84–114 [in Russian].
- 51 Galuzo, P. (1929). Vosstanie 1916 g. v Srednei Azii. *Krasnyi arkhiv* [The 1916 Uprising in Central Asia]. *Krasnyi arkhiv — Red Archive*, Vol. 34, Moscow-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 52 Madzhun, D.S. (2016). Tragicheskie posledstviia vosstaniia 1916 g. dlia Rossii i narodov Semirechia [Tragic Consequences of the 1916 Uprising for Russia and the Peoples of Semirechye]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta. Novaia seriia. Seria Istoriia. Mezhdunarodnye otnosheniia — Bulletin of Saratov University. History. International Relations*, 16, Issue 4, 406 [in Russian].
- 53 Chekaninskii I. (1926). *Vosstanie kirgiz-kazakov i kara-kirgiz v Dzhetyysuiskom (Semirechenskom) krae v iul'e-sentiabre 1916 goda* [The Uprising of the Kirghiz-Cossacks and Kara-Kirghiz in the Dzhetyysu (Semirechye) Territory in July-September 1916]. Kzyl-Orda [in Russian].
- 54 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 1797. — Op. 1. — D. 307. — 1917 g. [in Russian].
- 55 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 6831. — Op. 1. — D. 444. — 1916-1917 gg. [in Russian].
- 56 Sokol, E. (2016). *The revolt of 1916 in Central Asia*. Baltimore: Johns Hopkins University Press

- 57 Lysenko, Yu.A., Demchik, E.V., Anisimova, I.V., & Bochkareva, I.B. (2017). Modernizatsiia i traditsionalizm skvoz prizmu sobytii vosstaniia 1916 g. v tsentralnoaziatskikh okrainakh Rossii [Modernization and traditionalism through the prism of the events of the 1916 uprising in the Central Asian outskirts of Russia]. *Bylye gody — Bylye Gody*, Issue 43, Part 1, 317–325 [in Russian].
- 58 Eleuov, T.E. (1957). *Ustanovlenie Sovetskoi vlasti v Kazakhstane* [Establishment of Soviet power in Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk KazSSR [in Russian].
- 59 Kozybaev, M.K. (1994). *Eshche raz o problemakh istorii natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniia-revoliutsii 1916 g. v Kazakhstane. Kazakhstan v nachale XX veka: metodologiya, istoriografiia, istochnikovedenie* [Once Again on the Problems of the History of the National Liberation Movement-Revolution of 1916 in Kazakhstan. Kazakhstan at the Beginning of the 20th Century: Methodology, Historiography, Source Studies]. Almaty: TUDAP [in Russian].
- 60 Bektugurova, R.S. (2007). Obshchestvennoe dvizhenie v Stepnom krae v kontse XIX — nachale XX vv. [Social Movement in the Steppe Region in the Late 19th — Early 20th Centuries]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Omsk [in Russian].
- 61 Kotiukova, T.V. (2016). Vosstanie 1916 g.: shtrikhi k istoricheskomu portretu [Uprising of 1916: Touches to a Historical Portrait]. *Vosstanie 1916 goda v Turkestane: dokumentalnye svidetelstva obshchei tragedii: sbornik dokumentov i materialov — Uprising of 1916 in Turkestan: Documentary Evidence of a Common Tragedy: Collection of Documents and Materials*. Moscow, Mardzhani, 24–105 [in Russian].
- 62 Kappeler, R.A. (2000). *Rossiia — mnogonatsionalnaia imperiia. Vozniknovenie. Istoriia. Raspad* [Russia — a multinational empire. Origin. History. Collapse]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 63 1916 — prichiny vosstaniia i mif o genotside [Causes of the Uprising and the Myth of Genocide]. *stanradar.com*. Retrieved from <https://stanradar.com/news/full/4834-1916-prichiny-vosstaniia-i-mif-o-genotside.html> [in Russian].
- 64 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 102. — Op. 125. — D. 130. — Ch. 11. — 1916 g. [in Russian].
- 65 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 124. — Op. 42. — D. 129. — 1917 g. [in Russian].
- 66 Pochekaev, R.Yu. (2020). *Rossiiskii faktor pravovogo razvitiia Srednei Azii: 1717–1917. Yuridicheskie aspekty frontirnoi modernizatsii* [The Russian Factor in the Legal Development of Central Asia: 1717–1917. Legal Aspects of Frontier Modernization]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].

Сведение об авторе

Быков Андрей — д.и.н., Институт востоковедения Российской академии наук, Москва, Россия; <https://orcid.org/0000-0003-3466-7201>

Information about the author

Bykov Andrei — Doctor of Historical Sciences, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia; <https://orcid.org/0000-0003-3466-7201>

З.Г. Сактаганова

Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова

Караганда, Казахстан

(E-mail: zauresh63@mail.ru)

К вопросу о женском контингенте в лагерях ГУЛАГа в 1930-х — начале 1950-х гг.: беременные женщины, численность и условия их содержания

В статье поставлена цель — изучить женский контингент в исправительно-трудовых лагерях ГУЛАГа, сделав акцент на исследовании численности и условий содержания беременных женщин в период 1930-х гг. — до амнистии заключенных 1953 г. В работе проведен сравнительный анализ общего числа женщин-заключенных и беременных женщин в лагерях ГУЛАГа и Карлага по имеющимся архивным статистическим данным. Статья написана на материалах Государственного архива Российской Федерации (фонд Р-9414 — Главное управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства Внутренних дел СССР (1930–1960 гг.)), Архива управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры по Карагандинской области (фонд 16 — Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (Карлаг)) и опубликованных источников по истории ГУЛАГа. Это преимущественно документы директивно-распорядительного, отчетного и справочно-информационного характера делопроизводственных документов ГУЛАГа и его отделов, в частности, санитарного отдела. В своей совокупности все эти документы характеризуют количественные и качественные параметры процесса пребывания женского контингента в целом и беременных женщин в ИТЛ.

Ключевые слова: ГУЛАГ, исправительно-трудовые лагеря, казахстанские лагеря ГУЛАГа, женщины-заключенные, беременные женщины-заключенные.

Введение

Среди наиболее уязвимых лагерных контингентов ГУЛАГа были дети, старики, инвалиды и беременные женщины. История данных контингентов заключенных наименее изучена; обращение к данным категориям заключенных и исследование темы связаны со значительными трудностями как историографического, так и источникового характера. Проблемы изучения условий содержания, медицинского обслуживания, прохождения периода беременности женщин-заключенных, рождения детей в ГУЛАГе сопряжены с рядом трудностей, некоторые из которых зачастую связаны с отсутствием или недостаточностью, расхождением архивных сведений, воспоминаний женщин, рожавших в лагерях, фрагментарностью воспоминаний медицинских работников из вольнонаемных и заключенных и др. В большей степени такого рода немногочисленные исследования о женском лагерном контингенте опубликованы европейскими и американскими авторами: труды М. Штарка [1], Уилсон Т. Белла [2], К. Фрирсон [3], Э. Маккиннона [4], П. Грегори [5], О. Кисс [6], которые фундировали свои работы на воспоминаниях выживших женщин-заключенных. Проблемы заключения в ИТЛ ГУЛАГа беременных женщин также нашли отражение в исследованиях казахстанских авторов в рамках изучения детского контингента казахстанских лагерей: работы З.Г. Сактагановой, Т.К. Алланиязова, К.К. Абдрахмановой, С.В. Елеухановой [7–9].

В связи с отсутствием (или незначительностью фрагментов) воспоминаний исследователи, изучая вышеозначенные проблемы в ГУЛАГе, вынуждены зачастую опираться на сухие отчетные статистические и иные документы различных структур ГУЛАГа. Одной из таких структур, занимавшейся непосредственно организацией санитарно-медицинского обслуживания беременных женщин и новорожденных детей, была санитарная служба ГУЛАГа. Беременные женщины-заключенные освобождались от тяжелых работ только на последних месяцах беременности. Родив ребенка, они направлялись на общие работы. Руководству ГУЛАГа не нужно было, чтобы присутствие ребенка отвлекало мать-заключенную от её трудовых обязанностей. В соответствии с циркулярами санитарного отдела, после рождения дети помещались в дома младенцев, матери допускались к детям только в период грудного вскармливания, после чего ребенка полагалось отдать в структуры Наркомата/Министерства образования — детдома.

* Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru

Материалы и методы

Основной источниковой базой послужили архивные материалы Государственного архива Российской Федерации (фонд Р-9414 — Главное управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства внутренних дел СССР (1930–1960 гг.)) и Архива управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры по Карагандинской области (фонд 16 — Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (Карлаг)). Это преимущественно документы директивно-распорядительного, отчетного и справочно-информационного характера ГУЛАГа и его отделов, в частности санитарного отдела. В своей совокупности все эти документы характеризуют количественные и качественные параметры процесса пребывания женского контингента в целом и беременных женщин за колючей проволокой в ИТЛ.

Из различных опубликованных сборников по истории ГУЛАГа нами задействованы и проанализированы нормативно-правовые и организационно-распорядительные документы о заключенных женщинах в лагерях ГУЛАГа. Тематика использованных в статье подобного рода документов разнообразна: различные приказы и циркуляры НКВД-МВД СССР, директивы и распоряжения ГУЛАГа и его отделов, делопроизводственные документы, касающиеся различных сторон организации и функционирования жизни женского контингента лагерей.

Теоретическая и методологическая основа статьи выстроена на основных общенаучных классических принципах и методах исследования и изложения (как эмпирического — описание, сравнение, так и теоретического уровня — анализ и синтез, дедукция и индукция, методы обобщения, системного и структурного анализа, аналогии и др.). При написании работы также использовались специально-исторические методы (историко-хронологический, ретроспективный, историко-типологический, историко-сравнительный и др.). При работе с количественными данными были использованы математические методы обработки статистических данных и т.п.

Результаты

Данные о лагерных заключенных ГУЛАГа позволяют проследить половой состав осужденных лишь с середины 1930-х гг.: в 1934 г. женщины составляли 30 108 человек (5,9 %) от общего состава. В 1935–1937 гг. они составляли 6,1–6,2 % от всех заключенных, но численность их при этом увеличилась в 1,7 раза (до 50320 человек) [10]. Рост числа заключенных женщин произошел в 1938–1939 гг. (68 749 и 109 986 женщин соответственно). Причем, если в 1938 г. количество женщин в сравнении с данными 1934 г. увеличилось в 2,3 раза, то в 1939 г. — уже в 3,7 раза. В 1940 г. женщины составили 8,1 % в ИТЛ ГУЛАГа (108 898 человек) [10].

В годы Великой Отечественной войны удельный вес женского контингента в ИТЛ ГУЛАГа заметно увеличился. В 1930–1953 гг. в относительном измерении женщины составили от 6 до 24 %, то в 1948 г. их количество превысило 208 тысяч. В 1942 г. в лагерях НКВД находилось 124578 женщин, что составляло 9,0 % от всего контингента заключенных [11; 423]. С 1943 по 1945 гг. удельный вес заключенных-женщин рос, а абсолютная численность их колебалась: 1943 г. — 125 184 (13,1 %), 1944 — 121981 (18,8 %), 1945 — 168634 (24 %). В 1946 г. женский контингент в ГУЛАГе уменьшился в абсолютном измерении почти в 2 раза, но затем вновь увеличился к 1948 г. в сравнении с 1946 г. почти в 2,5 раза: 1946 — 85 198 (14,5 %), 1947 — 127 224 (16 %), 1948 — 208 324 (19 %) [10]. В 1949 по 1953 гг. абсолютная численность женщин в ГУЛАГе находилась на историческом максимуме, несмотря на снижение их удельного веса по сравнению с военным периодом.

Увеличение числа женского контингента (возможно, в том числе, беременных женщин) в лагерях ГУЛАГа произошло в связи с утверждением оперативного приказа Народного комиссара внутренних дел СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» от 15 августа 1937 г. [12; 234]. Хотя согласно данному приказу по пункту 5 аресту не подлежали: «а) беременные; жены осужденных, имеющие грудных детей, тяжело или заразно больные; имеющие преклонный возраст». Фактически в процессе реализации приказа арестовывали всех: и беременных, и имеющих грудных детей, и женщин преклонного возраста и др.

Материалов по численности беременных женщин-заключенных до 1940-х гг. в статистике ГУЛАГа мы не нашли. Предполагаем, что специальный учет или фиксация беременных женщин, вероятно, не осуществлялись, поскольку нами был отработан значительный пласт архивных документов фонда ГАРФа Р-9414 (ГУМЗ) и фонда 16 Архива Карлага, и нам не встретились данные по количеству беременных заключенных в 1930-е гг. Самые ранние количественные данные по беременным

женщинам в лагерях ГУЛАГа зафиксированы лишь с 1941 г. В 1941 г. в лагерях ГУЛАГа имелось около 110 835 женщин [10], из них на 8 мая того же года 8500 были беременные женщины (7,7 %), из них на 9-м месяце беременности было около 3000 человек (2,7 %) [13; 87]. Количество женщин в целом и, в том числе, беременных в 1940-е гг. в ИТЛ НКВД СССР росло.

В 1947 г. в лагерях ГУЛАГа находилось 127 224 женщины-заключенные, из них — 6779 беременных женщин (5,3 %), в 1948 г. — из 208 324 женщин были беременными 4588 (2,2 %) [10; 14, л. 17]. В 1949 г. количество беременных женщин составило 9310 человек, в 1950 г. — 11950, в 1951 г. — 6888, в 1952 г. — 11096, в 1953 г. — 6286 беременных женщин (данные зафиксированы на 1 января каждого года) [14; л. 17]. Вычислить удельный вес беременных женщин с 1949 по 1953 гг. в лагерях ГУЛАГа нам не удалось, поскольку имеющиеся данные дают численность женского контингента не отдельно в ИТЛ, а лагерях и колониях вместе. Но предполагаем, что их удельный вес составлял, как и в предыдущие годы, от 3 до 7 %.

Рассмотрим для сравнения вышеприведенные цифры в табличном формате: если показатели 1947 г. мы условно обозначим как 100 %, то проследим снижение/увеличение данного контингента как в абсолютном, так и в относительном измерении по годам (табл. 1). Следует отметить, что в архивных документах ГУЛАГа имеются разночтения по количеству беременных женщин по годам. Эти разночтения объясняются как разными датами учета беременных, так и определенными расхождениями в данных, когда не приводится дата фиксации. Например, в 1951 на 1 января в ИТЛ ГУЛАГа было зафиксировано 6888 беременных женщин, на 1 апреля — 5664 по одним данным и 6190 по другим данным, на 1 июля — 7240, на 1 октября — 5972 беременных. Среднемесячное количество беременных в 1951 г. составило по данному документу — 6210 беременных (расхождения по кварталам составляют 1576 человек, это почти 28 % к данным на 1 апреля) [14; 1–17]. На других страницах этой же докладной записки среднемесячные цифры по 1951 г. несколько отличаются.

Т а б л и ц а 1

Сведения о численности беременных женщин в ИТЛ ГУЛАГа в 1947–1953 гг. [14; л. 17]

Годы	1947 г.	1948 г.	1949 г.	1950 г.	1951 г.	1952 г.	1953 г.
Кол-во беременных женщин	6779	4588	9310	11950	6888	11096	6286
%	100	67,7	137,3	176,3	101,6	163,7	92,7

Приведенный на рисунке 1 график количества беременных женщин, содержащихся в лагерях и колониях ГУЛАГа в 1947–1953 гг., позволяет проследить изменения в данном контингенте по годам. В течение 7 лет контингент беременных женщин уменьшается в 1948 г. в 1,5 раза, затем он растет, достигнув максимальной точки в 1950 г. — рост составил 176 %. К 1953 г. контингент вернулся с некоторым снижением к показателям 1947 г.

В 1945–1949 гг. были приняты нормативно-правовые акты, которые значительно смягчали режим для заключенных беременных женщин. Соответственно, ужесточение или ослабление мер по осуждению беременных женщин в нормативных документах влияло на увеличение или уменьшение контингента осужденных беременных женщин. От общего числа беременных в учреждениях пенитенциарной системы забеременели: в колониях — 68 %, в лагерях — 93,3 %, в тюрьмах УИТЛК-ОИТК — 40,5 % [14; 17].

Итак, в исправительно-трудовых лагерях (ИТЛ) абсолютное большинство женщин (более 90 %) беременело в лагерных условиях. Беременели от заключенных, конвойных, офицерского состава; умышленно и неумышленно, в результате сексуального насилия, из-за желания получить послабления режима содержания и в надежде «скосить» срок. Беременели осужденные женщины — «уголовницы» и политзаключенные, по неудержимой похоти и по большой любви и т.п. Высокие показатели беременности женщин были связаны с отсутствием, несмотря на ужесточение режима, условий, которые бы минимизировали контакты между заключенными мужчинами и женщинами в лагерях. В официальных отчетных документах признается данное обстоятельство: «Вследствие недостаточной изоляции в лагере заключенных женщин от мужчин...» [15; 14]. Результатом такой «недостаточной изоляции» была беременность в среднем 3–5 % женщин, то есть, приблизительно каждая двадцатая-тридцатая женщина-заключенная.

Обсуждение

Беременный контингент заключенных и меры руководства ГУЛАГа по отношению к ним. Проблема создания условий содержания беременных женщин, специальной инфраструктуры для новорожденных детей матерей-заключенных с начала 1940-х гг. стала темой переписки руководства ГУЛАГа. В своём рапорте Наркому внутренних дел Л. Берии от 19 апреля 1941 г. начальник ГУЛАГа В. Наседкин пишет: «В лагерях, колониях и тюрьмах НКВД СССР находится [...] 8500 беременных женщин, из которых 3000 — на последнем месяце беременности. Из этого количества только 8000 детей размещены в специально организованных детских учреждениях при исправительно-трудовых лагерях НКВД, остальные содержатся в тюремных камерах и бараках вместе с заключенными-родителями. Ввиду необходимости расширить сеть детских учреждений при исправительно-трудовых лагерях и колониях, прошу Вашего распоряжения на ассигнование 1,5 миллиона рублей для организации в лагерях и колониях детских учреждений на 5000 мест и на их содержание в 1941 г. 13,5 миллионов рублей, всего 15 миллионов рублей» [13; 87]. Расходы предполагалось восполнить за счёт внеплановых поступлений от осужденных на исправительно-трудовых работах. Но проблемы ни содержания беременных, ни новорожденных, ни грудничков женщин-заключенных не решались.

В 1941 г. были утверждены нормы продовольственного и вещевого довольствия для беременных и кормящих грудью женщин, заключенных в лагерях и ИТК НКВД СССР (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Норма № 8 продовольственного и вещевого довольствия для беременных и кормящих грудью женщин, заключенных в лагерях ГУЛАГа (на 1 человека в день в граммах) [16; л. 28].

Наименование продуктов	Количество	Наименование продуктов	Количество
Хлеб	700	Чай суррогатный	2
Мука пшеничная 65 %	20	Картофель и овощи	650
Крупа и макароны	100	Молоко	350
Мясо и мясопродукты	10	Томат-пюре	10
Рыба и рыбопродукты	125	Перец стручковый	0,1
Жиры растит. и животн.	35	Лавровый лист	0,1
Сахар	20	Соль	15

Несмотря на достаточно урезанные нормы продуктов на 1 человека, даже этот перечень фактически не поставлялся/не выдавался в ИТЛ беременным заключенным. Архивные материалы говорят о тяжелейших условиях содержания беременных женщин (и всего лагерного контингента в целом). Докладные записки из Карлага свидетельствуют об этом (архивные документы приведены ниже).

24 ноября 1941 г. принят Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об освобождении от наказания осужденных по некоторым категориям преступлений». По состоянию на 1 апреля 1942 г. из подлежащих освобождению (по неполным данным) 350000 чел., было освобождено 279068 чел., в том числе беременных женщин и женщин с малолетними детьми [17; 343]. Но точных данных по количеству освобожденных беременных женщин по указу 1941 г. нет.

В 1945–1947 гг. были приняты нормативно-правовые документы с некоторыми послаблениями положения для беременных женщин. 18 января 1945 г. вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об освобождении от наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих детей дошкольного возраста». Согласно Указу постановили освободить от дальнейшего отбывания наказания: 1. Осужденных беременных женщин и женщин, имеющих при себе детей дошкольного возраста в местах заключения, кроме осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, убийства, по закону от 7 августа 1932 года и рецидивисток. [...] 3. Установить, что все лица, освобожденные в силу настоящего Указа от дальнейшего отбывания наказания, в случае совершения ими новых преступлений подлежат наиболее суровой мере наказания, предусмотренной законом. [12; 426].

В директиве НКВД СССР от 1 августа 1945 г. говорилось: «В проверочно-фильтрационных лагерях нетрудоспособных активированных инвалидов, больных неизлечимым недугом, беременных женщин, женщин с малолетними детьми и стариков выделять в особые группы, оперативную проверку которых производить в течение 20 дней. При отсутствии материалов о конкретных преступлениях — указанных лиц направлять к местам постоянного жительства» [10]. 11 августа 1945 г. вышла новая директива НКВД СССР, в которой говорилось: «Освободить из проверочно-фильтрационных лагерей

всех инвалидов, больных неизлечимым недугом, стариков, беременных женщин и женщин с детьми — из числа спецконтингента 1 и 2 учетных групп... Освобожденных направить к месту жительства с соблюдением режимных ограничений, выдавать им удостоверения для обмена по месту жительства на паспорта» [10].

В 1949 г. вышел ряд нормативно-правовых актов, которые освобождали и значительно смягчали режим для заключенных женщин и их детей, в частности Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об освобождении от наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей» от 22 апреля 1949 г. Согласно указу предполагалось освободить от дальнейшего отбывания наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей в возрасте до 7 лет, кроме осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, умышленное убийство, разбой, за хищение социалистической собственности, совершенное повторно, организованной группой (шайкой) или в крупных размерах [12; 477].

По указанию ГУЛАГа и санитарного отдела ГУЛАГа № 9/134 начальникам исправительно-трудовых лагерей и колоний об ограничениях в трудоустройстве беременных и кормящих женщин от 29 августа 1949 г. предписывалось следующее: 1. Беременные женщины освобождались от ночных работ в течение всего периода беременности; от сверхурочных работ и тяжелых работ, начиная с пятого месяца беременности. [...] 2. Беременные женщины и кормящие матери не допускались на земляные, бетонные, подземные работы, на лесоповал и трелевку леса, а также во вредные цеха. 3. Полное освобождение от работы беременным предоставляется за 35 дней до предполагаемых родов. 4. После нормальных родов кормящая мать освобождалась от всяких работ на 42 дня, после осложненных родов (или рождения двойни и более) на 56 дней. [...] 7. Категорически запрещалось лишать осужденных беременных и кормящих женщин установленных 4 выходных дней в месяц. 8. Водворять беременных и кормящих осужденных женщин в штрафизолятор или снижать им положенные нормы питания, а также лишать их передач категорически запрещается. [...] [18; 15–17].

По указу Президиума Верховного Совета СССР от 26 августа 1950 г. и приказу МВД СССР и Генерального Прокурора СССР № 0589/183с от 31 августа 1950 г. надлежало в трехмесячный срок освободить от дальнейшего отбывания наказания женщин с детьми и беременных. На 20 февраля 1951 г. из лагерей и колоний было освобождено беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей — 114251 человек [19; 122–124]. Мы, к сожалению, не можем вычленить точное количество освобожденных беременных женщин, поскольку во всех архивных документах эти категории (беременные женщины и женщины, имевшие малолетних детей) даются общим числом.

С 1952 г. происходит смягчение режима, а с 1953 г. идет амнистия по отношению ко многим категориям осужденных, в том числе и к беременным заключенным. Согласно распоряжению начальника ГУЛАГа МВД СССР об условиях содержания заключенных женщин с грудными детьми и беременных в 1952 г.: «Заключенные женщины [должны] содержат[ь]ся только в специальных лагерных подразделениях-колониях (общего, усиленного, строгого режима). Размещение женщин и мужчин на территории одного и того же лагерного подразделения (колонии) запрещается.... Женщины беременные и кормящие грудью не могут направляться на исправительно-трудовые работы вне места их жительства. Они пользуются всеми льготами для кормящих и беременных, установленными в нашем государстве для женщин [20; 139–140].

Исходя из имеющихся данных, можно резюмировать, что ужесточение или ослабление мер в нормативных документах по отношению к женщинам (беременным, в том числе), влияло на увеличение или уменьшение контингента осужденных беременных женщин: количество беременных женщин уменьшается в 1948 г. (в 1,5 раза), затем скачок контингента осужденных беременных женщин происходит в 1950 г. (увеличение почти в 1,8 раза) и снижение с 1951 и далее в 1950-х гг.

Беременный контингент Карлага: численность, состав и движение. Одними из нерешенных вопросов в Карлаге были: медико-санитарное обслуживание беременных и только родивших женщин, родильные отделения, нехватка продовольствия. Осложняли тяжелую ситуацию и другие вопросы, которые касались условий содержания данных контингентов. Впервые упоминание о родивших женщинах в Карлаге мы встречаем в 1935 г. В записке начальника ИТЛ отмечено, что «в тех отделениях, где имеются «мамки» [постановили] использовать их труд наравне с обычным трудом женщин, освобождая их от работ только на время установленного периода», то есть родившие детей матери-заключенные не имели никаких преференций и работали в режиме обычных лагерных работ заключенных [21; 15]. Имеются сведения о количестве женщин в Карлаге: 1936 г. — 4985, 1937 г. —

7511, 1938 — 13065, 1939 — 11873 женщин [22; 15-16]. Но данных о количестве беременных по Карлагу до 1939 г. нет.

В 1939 — начале 1940-х гг. наблюдается рост числа детей заключенных в Карлаге. Этому, прежде всего, способствовало увеличение рождаемости. Так, в результате «контактов» между мужским и женским контингентом с 1 января по 1 октября 1939 г. в лагере родилось 282 ребенка, 139 женщин были беременны [23; 123]. В 1940-1941 гг. в Карлаге родилось 1048 детей, предполагаем, что значительная часть из них забеременела в лагере, хотя сообщений об этом также нет. На 1-й квартал 1941 г. учтенных беременных в Карлаге — 225; беременных по состоянию на 1 октября 1941 г. числилось 149, из них с беременностью до 3 месяцев — 6, с беременностью от 3 до 6 месяцев — 45, с беременностью от 6 мес. до 7,5 месяцев — 27 и с беременностью выше 7,5 месяцев — 71 [24; 149, 306].

В Карлаге на учёте на 20 января 1947 г. было около 400 беременных, в том числе, почти 50 % во второй половине беременности, а также в лагерь продолжали поступать с внешними этапами и беременные женщины [25; 180]

Таблица 3 позволяет представить количество родившихся детей (исходя из числа родившихся детей, мы можем предположить минимальное количество беременных женщин, доносивших плод до рождения) в Карлаге в 1949-1950 гг.

Т а б л и ц а 3

Количество родившихся детей матерей заключенных (предполагаем приблизительно и беременных женщин) (сведения на 16 октября 1950 г.) [26; л. 83]

Годы	Родилось детей								Итого
	I квартал	%	II квартал	%	III квартал	%	IV квартал	%	
1949 г.	164	100 %	185	113 %	89	54 %	153	93 %	591
1950 г.	347	212 %	291	177 %	270	165 %	—	—	908

По статданным таблицы 3 мы видим, что количество родившихся детей несколько возросло (на 13 %) во 2 квартале 1949 г., затем идет резкое снижение почти вдвое (на 46 %) в 3 квартале, и концу 1949 г. количество родившихся детей несколько увеличилось в сравнении с 3 кварталом, но не достигло показателей начала 1949 г. В 1 квартале 1950 г. идет резкое увеличение новорожденных (на 112 %) во 2 и 3 квартале число родившихся детей, если сравнивать с показателями предыдущих кварталов, несколько снизилось: на 35 % во втором (сравнительно с 1 кварталом) и на 12 % в третьем (сравнительно со 2 кварталом). Но все равно эти показатели были значительно выше в сравнении с началом 1949 г. В целом за 1949 г. родился 591 ребенок, в 1950 — 908 детей. Мы по аналогии можем говорить о таких же тенденциях в изменениях количества беременных женщин в 1950 г. Согласно данным об учете детей в Карлаге, мы предполагаем, что аналогичные показатели демонстрируют количество беременных женщин, поскольку имеется прямая корреляция между родившимися детьми и беременными женщинами.

В 1-м полугодии 1950 г. в Карлаге родился 641 ребенок (в таблице 3 по другим архивным справкам — 638 детей). Через год рождаемость резко пошла на убыль — за 1-е полугодие 1951 г. родилось всего 175 детей (это всего 27 % от рождаемости 1-го полугодия 1950 г.). Вместе с тем, по состоянию на 1 июля 1951 г. на учете состояло 416 беременных женщин из числа заключенных, большая часть которых должны были рожать в ближайшие 2-3 месяца [27; 27].

В справке санотдела Карлага приведена информация о беременных женщинах из числа заключенных за 1950 и 1951 гг. (табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Информация о беременных женщинах из числа заключенных за 1950 и 1951 гг. [15; 141].

Годы	Вновь взято на учет беременных заключенных	Из них прибыло с внешними этапами	Родило за год	Состояло на 1-ое января
1950	1097	101	1046	286
1951	977	84	704	459

По данным таблицы 5 можно отметить, что около 10-11 % беременных женщин в отделения Карлага в 1950-1951 гг. прибыло с внешними этапами. 72–95 % беременных женщин родили в текущем году.

В целом можно резюмировать, что рождаемость росла (в большинстве своем заключенные-женщины донашивали плод до родов), количество беременных увеличивалось, и лагерь, следовательно, нуждался в дополнительных помещениях для детей, численность мест в которых должна была возрасти как минимум на 400. Причем относительно стабильное положение с рождаемостью свидетельствовало о слабой эффективности мер, принимаемых администрацией Карлага по ужесточению условий, способствовавших контактам между заключенными мужчинами и женщинами. Но улучшения условий заключения (жилищных, в медико-санитарном обслуживании и др.) для беременных и рожениц в 1950-х гг. не наблюдалось. И только к концу 1950-х гг. мы отслеживаем незначительное улучшение условий содержания беременных в Карлаге, но и тогда признается наличие нерешенных вопросов.

На 24 октября 1950 г. в Карлаге находилось всего 4152 женщины. Из них: 636 беременных (15 %), 819 женщин с детьми в самом лагере (20 %) и 2697 женщин (65 %), имевших детей за пределами лагеря. К этому времени из Карлага были освобождены всего — 1088 женщин, из них беременных — 501 (46 %), женщины с детьми в лагере — 584 (53,7 %), женщины имевшие детей вне лагеря — 3 (0,3 %). Помимо этого, готовились документы к освобождению из заключения 104 беременных, 217 женщин с детьми в лагере, 2694 женщины, имевшие детей вне лагеря. Всего — 3015 человек, включая заявления от 117 беременных женщин или женщин, которые имели детей в лагере и были осуждены за тяжкие преступления и кражу [23; 227-228]. Из вышеприведенных сведений просматривается не только состав и численность женщин и детей, находившихся в заключении, но и состав, и численность заключенных, которые либо были уже освобождены к этому времени, либо готовились к освобождению.

Условия содержания беременных женщин в Карлаге. Условия были неудовлетворительными. Докладная записка от 7 августа 1940 г. начальника 13-го Бидайского отделения Карлага НКВД Федотова подтверждает этот факт. «Количество кормящих матерей — 125 человек. Количество декретных: а) беременных женщин с 9 месячной беременностью — 9 человек; б) декретных матерей — 1 человек. Состояние здоровья как кормящих матерей, так и декретных вполне хорошее, за исключением 14 человек с хроническими вензаболеваниями и 3 человека с туберкулезом легких. Питание кормящих матерей не соответствует нормам ГУЛАГа, а именно: а) сахар не получают 4 месяца; б) котловое довольствие: однообразное (пшено, мука — 96 %). За последнее время овощи выдаются с перебоями и в недостаточном количестве. Аналогично с мясом. Ввиду чего вкусовые качества и калорийность недостаточны; в) молоко за последнее время поступает с перебоями, по 5-6 дней молока не получают. [...] Вещдовольствие матерей: острая нехватка и потребность в теплом обмундировании и обуви, в верхнем летнем обмундировании, нательном белье и постельных принадлежностях» [28; 79-80].

Это не единственный документ, который фиксировал неудовлетворительные условия содержания беременных женщин, в том числе нехватку в продовольственном и вещевом довольствии. И хотя Федотов пишет о «хорошем состоянии здоровья» беременных и кормящих матерей, но перечисление в дальнейшем имевшихся проблем вызывает сомнения в его выводе. Аналогичные условия зафиксированы и в других отделениях ИТЛ.

Одним из нерешенных вопросов в Карлаге были родильные отделения. Эти проблемы не были решены ни в 1930-е, ни в 1940-е гг. Начальник Акмолинского отделения, капитан Баринов и начальник санчасти Парей в 1947 г. поднимали вопрос об открытии родильного отделения в Акмолинском отделении Карлага: «В настоящее время в связи с концентрацией в Акмолинском отделении беременных женщин, просим открыть специальное родильное отделение, не предусмотренное планом. На данный момент мы имеем в доме младенца 80 детей, в родильном отделении 7 человек и 44 беременных женщины, которые в период с марта по апрель должны родить. Это без учета беременных, находящихся на сроках от 2 до 4 месяцев, которых отдельно 30 человек. Таким образом, в конце 1-го квартала и начале 2-го квартала в доме младенца будет сосредоточено до 130 человек и в 3-м квартале — до 160 человек. Исходя из этого, вынуждены обратиться к вам с просьбой пересмотреть установленные нормативы и установить их в соответствии с фактическим положением, ибо в противном случае установленным количеством штата не представляется возможным [из-за] большой перегру-

женности и обеспечить уход за детьми с одной стороны, и вызовёт большие расходы по прочим статьям сметы, [таким как питание и др.] с другой стороны» [29; 356].

О реализации распоряжения об организации родильных отделений в лагерях и колониях МВД был представлен отчет санотдела 24 февраля 1949 г. «Положение с размещением детей матерей заключенных в Карлаге МВД было исключительно тяжелое, дома младенца были настолько переуплотнены, что в отдельных палатах для грудничков площадь равна всего 0,7 кв.м. на ребенка, условия размещения беременных и кормящих матерей из числа заключенных, в отделениях, где они концентрировались при домах младенца также были недопустимые, жилплощадь в некоторых секциях не превышала 1 кв.м. на человека. Это вынудило санотделы пойти на то, чтобы оставлять беременных перед родами и родивших женщин из числа заключенных в тех отделениях, где они находились и не направлять в отделения, имеющие дома младенца, в связи с невозможностью дальнейшего их уплотнения.

Даже в отделениях, имеющих дома младенца, где при стационарах имелись отдельные, в большинстве своем изолированные родильные палаты, не были выполнены элементарные требования (например, в части отдельных душевых, изолятора для лихорадящих рожениц, отдельная уборная и т.п.). Что касается остальных отделений, где не было домов младенца, то в лучшем случае, как писалось в отчетах, при медстационарах этих отделений были выделены отдельные палаты, но расположенные в непосредственной близости с палатами грипп-больных, туберкулезных больных, сифилитиков, с гнойничковыми заболеваниями кожи, а в некоторых отделениях роженицы находились в общих женских палатах и вместе с детьми.

Требовать выделения отдельных изолированных палат для рожениц в этих отделениях было невозможным, медстационары переуплотнены до отказа, так как при максимальной возможности для размещения 2500 больных в них размещено 4200–4300 человек, не считая около 1000 человек, размещенных в полустационарах (что фактически значит просто в обычных жилых бараках). Выделить какую-либо площадь для этой цели из общего жилого фонда также являлось невозможно, так как почти все лаготделения имели перелимит наполнения на 30–40 %» [30; 153-153об].

В перевязочном стационаре, где производился осмотр прибывших с участков больных для госпитализации, осуществлялись различного рода гнойные перевязки, внутривенные вливания, здесь же принимали роды. Женская палата — единственная в стационаре, была расположена рядом с мужскими палатами, в которых лежали больные с открытой формой туберкулеза, сифилисом, пиодермией и др. Содержать здесь же рожениц и новорожденных детей было нельзя». В документах писали: «В стационаре, рассчитанном на 45 коек, содержалось до 90 человек больных, а поэтому отдельной палаты и отдельного медперсонала для правильного содержания рожениц и детей не было возможности выделить...» [30; 154].

Фиксировалось отсутствие родильных отделений или даже элементарной возможности выделить помещение для рожаящих женщин-заключенных не было никакой. Как следствие, высокий уровень заболеваемости и смертности младенцев. Роддома/родильные отделения в ИТЛ не открывались.

Пытаясь решить проблему в целом, в ГУЛАГе были подготовлены и разосланы 11 февраля 1949 г. за подписью заместителя начальника 2 управления ГУЛАГа МВД СССР полковника медслужбы Лойдина и старшего инспектора САНО 2 управления ГУЛАГа майора медслужбы Сбусиной указания ГУЛАГа МВД СССР по вопросам организации и постановки работы родильных домов и родильных отделений. В нем отмечалось, что «имеющиеся в Санотделе 2 управления ГУЛАГа МВД СССР материалы свидетельствуют о том, что в ряде лагерей и колоний начальники САНО не уделяют должного внимания вопросам организации и постановки работы родильных домов и родильных отделений. Имеются факты, когда родильные отделения расположены в общих хирургических отделениях в непосредственной близости с гнойными палатами (ОИТК Вологодской, Курганской, Тамбовской, УИТЛК Красноярского края, Тульской области и др.), а также с туберкулезными палатами (УИТЛК Иркутской области, ОИТК Курганской области и др.). Как правило, отдельных детских палат для новорожденных нет, и дети находятся вместе с матерями. Также зачастую отсутствуют предродовые палаты и др. необходимые подсобные помещения в родильных отделениях» [18; 1].

Ситуация, представленная в документе, была аналогичной и для Карлага. Зам. начальника управления Карлага МВД подполковник Слюсаренко пишет руководству Джартаасского отделения: «Управление располагает данными о том, что беременные женщины и кормящие матери из числа заключенных в подконвойной зоне центрального участка содержатся в совершенно недопустимой скученности. На 170 местах размещено свыше 300 человек, причём многие из них совершенно не имеют

постельных принадлежностей, комнаты гигиены при этом бараке нет. [...] Предлагаю вам в пятидневный срок со дня получения настоящего распоряжения навести соответствующий порядок в размещении беременных женщин, кормящих матерей из числа заключённых, а также в общих женских бараках подконвойной зоны, обязательно организовать при этих бараках комнаты гигиены, оборудовав их в соответствии с нашими требованиями от августа 1948 г.» [31; 312].

Выполняя распоряжение руководства ГУЛАГа зам. начальника Управления Карлага МВД подполковник Слюсаренко дает указание начальникам всех отделений: в соответствии с директивным указанием ГУЛАГа МВД СССР за № 9/134 от 29 августа 1949 г. по трудовому использованию заключённых беременных женщин необходимо освободить их от ночных работ в течение всего периода беременности, от сверхурочных работ и тяжелых работ, начиная с четвёртого месяца беременности. Нельзя допускать беременных на земляные, бетонные, подземные работы, лесоповал и трелевку леса, также во вредные цеха. «Категорически запрещается лишать осуждённых беременных и кормящих женщин установленных четырёх выходных дней в месяц. Водворять беременных, кормящих осуждённых женщин в штрафизолятор или снижать им положенные нормы питания, а также лишать их передачи категорически запрещается. Настоящее распоряжение ввести в действие немедленно» [32; 17].

Но распоряжения не выполнялись, как руководством Карлага, так и в других ИТЛ ГУЛАГа. Хотя были разосланы начальникам ИТЛ распорядительные документы для нормализации лагерной жизни беременных и кормящих матерей, их повседневная жизнь мало чем отличалась от тяжелой жизни обычного заключенного. Такие приказы ничего не меняли. Условия содержания беременных женщин принципиально не изменились и в начале 1950-х гг. Начальнику управления Карлага МВД полковнику Маевскому от начальника санотдела Карлага МВД капитана медслужбы Бобровникова направлена информация о домах младенца и условиях размещения беременных и кормящих матерей из числа заключенных на 1 февраля 1950 г. «Общее санитарно-техническое состояние наших домов младенца, построенных из самана еще в 1936–1938 гг. и с тех пор ни разу капитально не ремонтировавшихся, неудовлетворительное. Деревянные части во многих палатах поражены грибом. Стены, крыши требуют большого ремонта. Нужна окраска полов, оконных рам и пр. На такой капитальный ремонт нужны большие средства, которых у нас нет... Условия размещения беременных и кормящих матерей из числа заключенных женщин также не отвечают требованиям приказов и директив МВД и ГУЛАГа, в части обеспечения жилой площадью: из-за общего недостатка жилой площади в секциях для беременных и кормящих матерей на одного человека приходится в среднем не более 2 кв.м., вместо 5 кв.м., предусмотренных приказом МВД № 0190» [33; 1-2]

Заключение

С 1950 г. осуществляются мероприятия по реализации приказа МВД СССР и Генеральной Прокуратуры СССР за 20599/183-с от 31 августа 1950 г. об исполнении Указа Президиума Верховного Совета СССР «Об освобождении от наказания осужденных беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей» от 26 августа 1950 г., полученный руководством Карлага МВД 12 сентября 1950 г. Согласно справкам: «Работа по выявлению беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей в лагере, и вне лагеря была закончена в конце сентября 1950 года, если не считать беременных, беременность которых длительное время находилась под сомнением. Вследствие чего еще и на сегодняшний день имеют место отдельные случаи освобождения заключенных женщин по беременности. По состоянию на 16 декабря 1950 года освобождено женщин: а) беременных — 769 чел.; б) имеющих детей в лагере — 706 чел.; в) имеющих детей вне лагеря — 867 чел. Всего: 2342 чел. [...] Освобождение беременных и женщин имеющих детей в лагере закончено [34; 317-318].

Изученные архивные источники позволяют сделать вывод, что фактически за все время существования Карагандинского ИТЛ, ни в одном из его отделений так и не были созданы элементарные (даже не удовлетворительные или благоприятные) условия ни для беременных женщин, ни для их родов, ни для рожениц, ни для новорожденных детей и грудничков. Безусловно, что отсутствие самого необходимого: теплого жилого и больничного помещения, относительно стабильного продовольственного и вещевого довольствия, медицинского инвентаря, лекарств и т.п., неминуемо вело к высокой детской смертности.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН AP26104679 «Женщины казахстанских лагерей ГУЛАГа: стратегии выживания, лагерная повседневность» ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2025 — 2027 гг.

Список литературы

- 1 Stark M. Frauen in Gulag: Alltag und Überleben, 1936 bis 1956 / M. Stark. — München; Wien, 2003.
- 2 Bell Wilson T. Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia / T. Bell Wilson // Havighurst Center for Russian and Post-Soviet Studies, 2010. — 27 p.
- 3 Frierson C.A. Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union / C.A. Frierson. — New Haven: Yale University Press, 2015. — 288 p.
- 4 MacKinnon E. Motherhood and Survival in the Stalinist Gulag / E. MacKinnon // *Aspasia*. — 2019. — No. 13. — P. 65–94.
- 5 Gregory P.R. Women of the Gulag: Portraits of Five Remarkable Lives / P.R. Gregory. — Stanford, California: Hoover Institution Press, 2013. — 246 p.
- 6 Kis O. Survival as Victory: Ukrainian Women in the Gulag / O. Kis, L. Wolanskyj. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2020. — 640 p.
- 7 Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е — 1950-е гг. Сборник архивных документов и материалов / отв. ред. З.Г. Сактаганова. — Караганда: Print, 2024. — Том I. — 412 с.
- 8 Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е — 1950-е гг. Сборник архивных документов и материалов / отв. ред. З.Г. Сактаганова. — Караганда: Print, 2024. — Том II. — 388 с.
- 9 Сактаганова З.Г. Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е — 1950-е гг.: коллективная монография / З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова, Т.К. Алланиязов, С.В. Елеуханова. — Караганда: Print, 2024. — 520 с.
- 10 Земсков В. Гулаг (историко-социологический аспект [Электронный ресурс] / В. Земсков // Социологические исследования. — 1991. — № 6, 7. — Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_937.html
- 11 ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960 / под ред. акад А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — М.: МФД, 2000. — 888 с.
- 12 Дети ГУЛАГа. 1918-1956 / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский и др. — М.: МФД, 2002. — 631 с.
- 13 Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф.Р-9414. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 87.
- 14 ГАРФ. — Ф.Р-9414. — Оп. 1. — Д. 2826. — Л. 17.
- 15 Архив управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры по Карагандинской области (далее — Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области). — Ф. 16. Св. 33. — Д. 519. — Л. 14–17, 141.
- 16 ГАРФ. — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 1919. — Л. 28.
- 17 История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах / Отв. ред. и сост. Н. Верг. С.В. Мироненко; Отв. сост. И.А. Зюзина. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — Том 1. Массовые репрессии в СССР. — С. 343–435.
- 18 ГАРФ. — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 2827. — Л. 15–17.
- 19 История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах / Отв. ред. А.Б. Безбородов, В.М. Хрусталева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — Т. 4. Население Гулага: численность и условия содержания. — С. 122–124.
- 20 ГАРФ. — Ф.Р-9414. — Оп. 1. — Д. 1901. — Л. 139-140.
- 21 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 13. — Д. 227. — Л. 15.
- 22 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 2. — Д. 15. — Л. 16.
- 23 Hedeler W. KARLAG. Das Karagandinsker «Besserungsarbeitslager». 1930-1959. Dokumente zur Geschichte der Lager, Seiner Haftlinge und Bewacher / W. Hedeler, M. Stark. — Paderborn: Ferdinand Shoningh Verlag, 2007. — 367 s.
- 24 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 1. — Д. 4. — Л. 149.
- 25 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 3. — Д. 21. — Л. 180.
- 26 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 6. — Д. 44. — Л. 83.
- 27 ГАРФ. — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 451. — Л. 27.
- 28 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 10. — Д. 81. — Л. 79-80.
- 29 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 2. — Д. 15. — Л. 356.
- 30 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 4. — Д. 31. — Л. 153-153об, 154.
- 31 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 5. — Д. 41. — Л. 312.
- 32 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 4. — Д. 30. — Л. 37.
- 33 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф. 16. Св. 6. — Д. 44. — Л. 1-2.
- 34 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. — Ф.16. Св.1. — Д. 8. — Л. 317-318.

З.Г. Сактаганова

1930–1950 жылдардың басындағы ГУЛАГ лагерлеріндегі әйелдер контингенті туралы мәселе: жүкті әйелдер, саны және олардың жағдайы

Мақалада 1930 жылдардағы жүкті әйелдердің саны мен жағдайларын зерттеуге баса назар аударатырып, ГУЛАГ-тың еңбекпен түзеу лагерлеріндегі әйелдер контингентін зерттеу мақсаты қойылған. 1953 жылғы тұтқындарды ақтауға дейінгі ГУЛАГ және Карлаг лагерлеріндегі тұтқын әйелдер мен жүкті әйелдердің жалпы санына қолда бар мұрағаттық статистика бойынша салыстырмалы талдау жүргізілді. Мақала Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатының материалдары (Р-9414 қоры — КСРО Ішкі Істер Министрлігінің қорытынды орындарының Бас басқармасы (ГУМЗ) (1930-1960 ж.), Қарағанды облысы бойынша Бас прокуратураның Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті басқармасының мұрағаты (16-Қарағанды түзеу-еңбек лагерінің қоры (Карлаг)) және ГУЛАГ тарихы бойынша жарияланған дереккөздер негізінде жазылды. Бұл негізінен ГУЛАГ пен оның бөлімдерінің, атап айтқанда санитарлық бөлімнің іс жүргізу құжаттарының директивалық-басқарушылық, есептілік және анықтамалық-ақпараттық сипаттағы құжаттары. Осы құжаттардың барлығы жалпы әйелдер контингентінің және жүкті әйелдердің еңбекпен түзеу лагерлерінде болу процесінің сандық және сапалық параметрлерін сипаттайды.

Кілт сөздер: ГУЛАГ, еңбекпен түзеу лагерлері, ГУЛАГ-тың қазақстандық лагерлері, тұтқын әйелдер, тұтқындағы жүкті әйелдер.

Z.G. Saktaganova

On the Issue of Female Inmates in Gulag Camps in the 1930s–early 1950s: Pregnant Women, their Numbers and Conditions of Detention

The aim of this article is to study the female contingent in the Gulag correctional labour camps, focusing on the number and conditions of detention of pregnant women in the 1930s until the 1953 amnesty of prisoners. The work conducts a comparative analysis of the total number of female prisoners and pregnant women in the Gulag and Karlag camps based on available archival statistical data. The article is based on materials from the State Archives of the Russian Federation (fund R-9414 — Main Directorate of Places of Imprisonment (Gulag) of the USSR Ministry of Internal Affairs (1930-1960)), the Archive of the Committee for Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office for the Karaganda Region (fund 16 — Karaganda Correctional Labour Camp (Karlag)) and published sources on the history of the Gulag. These are mainly documents of a directive, administrative, reporting, and reference nature from the records of the Gulag and its departments, in particular the sanitary department. Taken together, all these documents characterise the quantitative and qualitative parameters of the process of the stay of the female contingent as a whole and pregnant women in the CLC.

Keywords: Gulag, correctional labour camps, Gulag camps in Kazakhstan, female prisoners, pregnant female prisoners.

References

- 1 Stark, M. (2003). *Frauen in Gulag: Alltag und Überleben, 1936 bis 1956* [Women in the Gulag: Everyday Life and Survival, 1936 to 1956]. München; Wien.
- 2 Bell Wilson, T. (2010). *Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia*. Havighurst Center for Russian and Post-Soviet Studies.
- 3 Frierson, C. A. (2015). *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*. New Haven: Yale University Press.
- 4 MacKinnon, E. (2019). Motherhood and Survival in the Stalinist Gulag. *Aspasia*, 13, 65–94.
- 5 Gregory, P.R. (2020). Women of the Gulag: Portraits of Five Remarkable Lives. *Stanford, California: Hoover Institution Press*.
- 6 Kis, O., & Wolanskyj, L. (2020). Survival as Victory: Ukrainian Women in the Gulag. *Cambridge, Mass.: Harvard University Press*.

- 7 Saktaganova, Z.G. (2024). *Deti kazakhstanskikh lagerei GULAGa i spetsposelenii. 1930-e — 1950-e gg. Sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov* [Children of Kazakhstan's Gulag Camps and Special Settlements. 1930s–1950s. Collection of Archival Documents and Materials]. Vol. I. Karaganda: Print [in Russian].
- 8 Saktaganova, Z.G. (2024). *Deti kazakhstanskikh lagerei GULAGa i spetsposelenii. 1930-e — 1950-e gg. Sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov* [Children of Kazakhstan's Gulag Camps and Special Settlements. 1930s–1950s. Collection of Archival Documents and Materials]. Vol. II. Karaganda: Print [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G., Abdrakhmanova, K.K., Allaniiazov, T.K., & Eleukhanova S.V. (2024). *Deti kazakhstanskikh lagerei GULAGa i spetsposelenii. 1930-e — 1950-e gg. Kollektivnaia monografiia* [Children of Kazakhstan's Gulag Camps and Special Settlements. 1930s–1950s. Collective monograph]. Karaganda: Print [in Russian].
- 10 Zemskov, V. (1991). Gulag (istoriko-sotsiologicheskii aspekt [Gulag (historical and sociological aspect]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological studies*, 6, 7. Retrieved from https://scepsis.net/library/id_937.html [in Russian].
- 11 Yakovleva, A.N., Kokurin, A.I., & Petrov, N.V. (2000). *GULAG: Glavnoe upravlenie lagerei. 1918–1960* [GULAG: Main Administration of the Camps. 1918–1960]. Moscow, MFD [in Russian].
- 12 Yakovleva, A.N. (2002). *Deti GULAGa. 1918–1956* [Children of the Gulag. 1918–1956]. Moscow, MFD [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF) [State Archives of the Russian Federation]. — F.R-9414. — Op. 1. — D. 42. — L. 87 [in Russian].
- 14 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F.R-9414. — Op. 1. — D. 2826. — L. 17 [in Russian].
- 15 Arkhiv upravleniia Komiteta po pravovoi statistike i spetsialnym ucheta Generalnoi Prokuratury po Karagandinskoi oblasti (dalee — Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti) [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast (hereinafter — Archive of the UKPS and SU GP RK for the Karaganda Region)]. — F. 16. Sv.33. — D. 519. — L. 14–17, 141 [in Russian].
- 16 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1. — D. 1919. — L. 28 [in Russian].
- 17 Vert, N., Mironenko, S.V., & Ziuzina, I.A. (2004). *Istoriia stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaiia polovina 1950-kh godov. Sobranie dokumentov v 7 tomakh. Massovyie repressii v SSSR* [History of Stalin's Gulag. Late 1920s — first half of the 1950s. Collection of documents in 7 volumes. Volume 1. Mass repressions in the USSR]. Moscow, Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 18 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1. — D. 2827. — L. 15–17 [in Russian].
- 19 Bezborodov, A.B., & Khrustalev, V.M. (2004). *Istoriia stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaiia polovina 1950-kh godov: Sobranie dokumentov v 7 t. 4. Naselenie Gulaga: chislennost i uslovia soderzhaniiia* [History of Stalin's Gulag. Late 1920s — first half of the 1950s: Collection of documents in 7 volumes. Vol. 4. Population of the Gulag: Size and Conditions of Detention]. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].
- 20 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F.R-9414. — Op. 1. — D. 1901. — L. 139-140 [in Russian].
- 21 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F.16. Sv.13. — D. 227. — L. 15 [in Russian].
- 22 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F.16. Sv.2. — D. 15. — L. 16 [in Russian].
- 23 Hedeler, W., & Stark, M. (2007). *KARLAG. Das Karagandinsker "Besserungsarbeitslager". 1930–1959. Dokumente zur Geschichte der Lagers, Seiner Haftlinge und Bewacher* [KARLAG. The Karaganda "Corrective Labor Camp". 1930–1959. Documents on the History of the Camp, Its Prisoners and Guards]. Ferdinand Schöningh Verlag [in German].
- 24 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv. 1. — D. 4. — L. 149 [in Russian].
- 25 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv. 3. — D. 21. — L. 180 [in Russian].
- 26 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv. 6. — D. 44. — L. 83 [in Russian].
- 27 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F.R-9414. — Op. 1. — D. 451. — L. 27 [in Russian].
- 28 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv. 10. — D. 81. — L. 79-80 [in Russian].
- 29 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv. 2. — D. 15. — L. 356 [in Russian].
- 30 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv.4. — D. 31. — L. 153-153ob, 154 [in Russian].
- 31 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv.5. — D. 41. — L. 312 [in Russian].
- 32 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv.4. — D. 30. — L. 37 [in Russian].

33 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv.6. — D. 44. — L. 1-2 [in Russian].

34 Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti [Archive of the Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office for Karaganda Oblast]. — F. 16. Sv.1. — D. 8. — L. 317-318 [in Russian].

Сведения об авторе

Сактаганова Зауреш — д.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Information about the author

Saktaganova Zauresh — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>